

Іван КРИВУЦЬКИЙ

“ДЕ СРІБНОЛЕНТИЙ СЯН ПЛИВЕ...”

Ця книжка безсумнівно матиме щасливу долю й одразу знайде своїх читачів. Її автор – один із тисяч патріотів України, які брали участь у визвольних змаганнях українського народу в часи Другої світової війни та в перші післявоєнні роки. Оповідь його щира і правдива в кожному слові, бо все про що пише, спізнав сам – і холод лісових криївок, і тривоги життя партизана-підпільника, і біль утрат, і жорстокість енкаведистів, їх карцери та катівні від Луб’янки до Норильська. І. Кривуцький – ветеран УПА – розповідає читачеві правду про українсько-польські відносини часів війни, викриває брехливі твердження про визвольний український рух, що їх десятиліттями ширила комуністична пропаганда в Союзі, Польщі і навіть у колишній Чехо-Словаччині. “Як Москва, так і Берлін робили все можливе, щоб підсилювати польсько-українську ворожнечу й не допустити до створення української держави. Часто діяли спільно проти УПА”, – пише мемуарист. У цих словах – ключ до розуміння дуже багатьох сторінок книжки, з якої читач дізнається правду про причини трагічного українсько-польського протистояння у минулому, інспірованого ворогами обидвох народів.

Книжка І.Кривуцького “Де срібнолентий Сян пливе...”, треба сподіватися, зацікавить не лише фахівців-істориків, але й широкий читацький загал.

Ярослав Тучапський, редактор першого видання

ЗМІСТ

ВІД ПЕРЕМИШЛЯ ЧЕРЕЗ ПРАГУ І ВІДЕНЬ ДО НОРИЛЬСЬКА	4
ПЕРЕДМОВА.....	6

Частина перша

НА НАШІЙ – НЕ СВОЇЙ ЗЕМЛІ	15
“Малопольська Виходня”	16
1939-й рік. Більшовики йдуть!	17
Середня школа	24
Війна	40
Німці скоро себе покажуть	43
Заручники	51
Дещо про себе	54
Східняки	59

Частина друга

НАДРАЙОН “ХОЛОДНИЙ ЯР”	61
Перші місяці на “Закерзонні”	62
Кінець війни	75
Партизанські родини	88
Сотенні Бурлака і Хрін	102
Чорний	108
Переселення	119
Священик Степан Граб	132
Січень 1946 року	136
П’ятий район	142
Весна 1946 року	166
“Летун” – Іван Мандрик	171
Літо 1946 року	178
Давній знайомий	189
Ще одна зима	194
Загадка села Голучкова	197
Ворожка	203
У Ракові теж тільки один поляк	208
Розгадка Голучкова	211

Батьки і діти	217
Санітар “Сміхур”	229
28 березня 1947 року	230

Частина третя

АКЦІЯ “ВІСЛА”	234
Останнє виселення	234
Агент чи зрадник?	246
У п’ятому районі. Літо 1947.....	250
Знов у першому районі	258
Останнє доручення.....	264
У дорозі.....	266
Проклята цивілізація	269
Інтерновані	277
Зустріч із Гамівкою	287
Військова в’язниця у Празі.....	312

Частина четверта

ВІД ПРАГИ ДО НОРИЛЬСЬКА.....	329
Курорт Баден біля Відня.....	329
Нові знайомі.....	335
На Луб’янці	340
Київ, вул. Короленка, 33	358
Майже вгадав	376
Климентій Шептицький.....	379
Провінціали з НКВД	382
Слідчий	386
“Історія української культури”	391
Вибори у Франції і українська пшениця.....	392
У них теж норми.....	397
Суд	401
Лук’янівка. Корпус “Е”. Камера 37	409
На етап.....	414
Друге знайомство з Москвою	418
Куйбишев – обласний центр Росії	422
Поїздом по Сибіру	423
Красноярськ. Розлука з Антоном.....	429

Красноярська пересилка	431
Біля колонки з водою	435
У баржі по Єнісею	442
Дудінка	447
День народження	449
Додаток	450
ДЕЯКІ ФАКТИ І ЦИФРИ ДЛЯ РОЗДУМІВ	450
ВИРОКИ ПОЛЬСЬКИХ СУДІВ	463
ВИСНОВКИ	474
СЛОВНИК	477

ВІД ПЕРЕМИШЛЯ ЧЕРЕЗ ПРАГУ І ВІДЕНЬ ДО НОРИЛЬСЬКА

Саме такий шлях пройшов Іван Кривуцький – “Аркадій”, учасник українського визвольного руху на Закерзонні, автор книги спогадів під заголовком “Де срібнолентий Сян пливе...”, що вийшла з друку в Києві у видавництві “Брама” 1999 року.

На 450-ти сторінках автор відтворив драматизм боротьби українського народу та ОУН і УПА в південній частині Закерзоння проти геноциду і насильницького виселення українців з їхніх споконвічних земель.

У початкових розділах наведені жахливі статистичні дані про масові вбивства українців поляками – цивільними шовіністичними бандами, міліцією, військом. Тільки в березні-квітні 1945 року вони замордували у Павлокомі 365 осіб, Березці – до 200, Бахові – 95, Малковичах – 152, Пискоровичах – 358. А скільки вимордувано ними українців, починаючи від 1942 року на Холмщині й Підляшші! Тими фактами автор спростовує брехливу інформацію польських публіцистів-шовіністів на чолі з Е. Прусом про те, що, мовляв, українці Закерзоння розпочали боротьбу проти поляків і змусили варшавський комуністичний польський уряд до радикальних заходів. А дійсність була протилежна. Якраз польський терор змусив українців дати збройну відсіч убивцям і грабіжникам.

Автор, крім висвітлення подій, пов'язаних із боротьбою проти виселення, відтворив сцени із повстанського життя, побутової культури місцевого українського населення. Дбайливо зібрав, мов розірвані і розсипані перла, воєдино і розмітив на карті назви міст і сіл Перемишльщини, більшість з яких уже зникла, а місця, де вони лежали, заросли бур'янами, кущами, деревами. Тільки де-не-де недоруйнована церковця нагадує, що тут було колись українське село.

Народився Іван Кривуцький 21 жовтня 1921 року в селі Аксманичі на Перемишльщині в незаможній селянській родині. За польської окупації навчався у Перемишльській гімназії, а за більшовицької в 1939-1941 роках закінчив десятирічку. За німецької окупації працював завідувачем складів у Союзі кооперативів, допомагав євреям у гетто, яке знаходилося по сусідству з продуктовою базою. Викритий німцями, перейшов у 1942 році на нелегальне становище. З ОУН співпрацював від 1941 року. До 1947 року І. Кривуцький виконував різні складні доручення Крайового Проводу ОУН на Закерзонні.

У вересні 1947 року йому було доручено пробитись через територію Польщі і Чехо-Словаччини до Західної Німеччини й доповісти керівництву нашого руху в еміграції про ситуацію на Закерзонні після акції “Вісла” та передати зв'язковий пункт у Перемишльщині. На жаль, виконати це завдання йому не вдалося. У Чехії Кривуцького та його супутника Антона Грицишина чеська поліція заарештувала, передала більшовицькій контррозвідці. Засуджений на 25 років, покарання відбував у Норильську. Там же працював після звільнення, а 1973 року переїхав з родиною до Черкас. Тепер живе у Сокольниках коло Львова.

Упродовж перших дев'яти місяців ув'язнення, допитів у слідчих казематах, авторові цих спогадів довелося побувати більше, ніж у десяти в'язницях чотирьох держав: Чехо-Словаччини, Польщі, Австрії, ССРСР, зіштовхнутися з різними тюремними режимами, методами допитів, різних за характером та інтелектуальним рівнем слідчих – словаків, чехів, поляків, росіян, українців. Він створив дуже цікаві психологічні замальовки слідчих, тюремного персоналу, співв'язнів у камерах, у яких доводилось йому побувати. Це ціла галерея постатей, типажів, своєрідна анатомія “людського фактора” в большевицькій Імперії зла.

Книжка цінна як пізнавальне джерело української національно-визвольної боротьби.

Василь Галаса-“Орлан”, один із керівників українського визвольного руху на Закерзонні (1943 – 1947).

Київ, січень 2000 р.

*“Де срібнолентий Сян пливе –...
Там наш край, наш рідний
край...”*

(Гімн Перемишльської гімназії)

ПЕРЕДМОВА

Мої спогади – це не художній роман чи повість, а хроніка подій, в яких я був безпосереднім учасником або свідком. Про деякі випадки чув від інших. Ніякими архівними матеріалами спочатку не користувався, усе написане з пам’яті. Деякі поправки та уточнення вніс після 1990 року на основі інформації, яка почала появлятися в Україні і була мені доступною.

Задум написати спогади появився в 1982 році після того, як у Львові зустрів уперше польські літературні твори про події на Закерзонні після 1944 року. Мене обурило необ’єктивний, брехливий шовіністичний тон авторів. Польська література, яку я вивчав у гімназії перед 1939 роком, ніколи не грішила об’єктивністю, особливо історичні твори з українською тематикою, однак те, що написане після 1947 року, як кажуть, у ніякі рамки не лізе.

Не пригадую, який твір попався мені першим, здається “Луна в Бещадах” Яна Гергарда, пізніше “Герої з-під знаку тризуба” Едварда Пруса і “Дорога в нікуди ” А.Б. Щесьняка і В.З. Шоти. Траплялися статті в газетах, журналах. На побіжний перегляд тих матеріалів знайомі давали кілька годин, рідше вечір чи ніч. Небезпечно було навіть цікавитись. Такі тоді були часи.

Майже всі автори, якщо висвітлювали події, то завжди необ’єктивно, однобоко. Вони зовсім замовчують усі жахи, що їх

творили поляки з безборонним українським населенням. Більшість справжніх “шедеврів” за своєю брехливістю не можна ні з чим порівняти. Найстрашніше те, що деякі з них були обов’язковою лектурою у школах цілої Польщі впродовж півстоліття. На них, тобто на ненависті до всього українського виховувалися цілі покоління і не тільки в Польщі, але й за кордоном, у країнах, де проживає багато поляків.

Тому я вирішив узятися за спогади з надією, що, може, колись через десятки років або через кілька поколінь вони потраплять комусь до рук, і літератори чи історики використають їх, щоб написати правду, спростувати брехню. Не думав, що за кілька років так усе повернеться. Ще до 1986 року я перебував під “недремною опікою” КГБ: телефон підслуховували, листи перечитували, на роботі завжди був не один спостерігач чи “підслуховувач” за мною. Так роками я кожної хвилини чекав арешту, обшуків у помешканні, чи якоїсь іншої несподіваної підлості. Через те у спогадах намагався бути обережним, добирав відповідні слова, не піддавався емоціям, але й не боявся. Прагнув писати тільки правду, за яку міг відповісти перед будь-яким слідчим чи на суді. Нагадаю, що більшовицьке правосуддя за правду суворо карало.

На жаль, представники й виконавці того “правосуддя” залишилися на місцях у суверенній Україні, проти якої більшість з них ще недавно так боролась, і досі не можуть позбутись своєї більшовицької ментальності та ненависті до всього, що пов’язане з нашою національно-визвольною боротьбою.

До 1939 року, тобто до зустрічі з більшовицькою дійсністю, я б ніколи не повірив, що можна настільки безсоромно фальсифікувати історію, будувати все на брехні, ставити з ніг на голову, формувати світогляди цілих поколінь так, як комусь це вигідно.

Цікавий феномен спостерігається ще сьогодні, в останні роки ХХ століття, з боку наших найближчих західних сусідів поляків і громадян України єврейської національності.

Німці за два тижні у вересні 1939 року розвалили польську державу, за шість років окупації знищили шість мільйонів поляків, насамперед інтелігенції, на їх же рідних польських землях. Від українців у сорокових роках на споконвічних українських землях на теренах Волині й Галичини у важкій збройній боротьбі загинуло

близько п'ятдесяти тисяч поляків (деякі польські шовіністи подають цифру в десять раз більшу). Сьогодні, коли Україна стала незалежною державою, міждержавні стосунки з Польщею можна вважати нормальними і щороку стають кращими, українці в очах середнього поляка надалі вважаються ворогом № 1.

Євреї, які століттями почувались найкраще на землях, заселених українцями, зайняли останніми десятиліттями подібну позицію. Перед Другою світовою війною кількість євреїв на одну тисячу місцевого населення була найвищою на етнічних українських теренах. Шимон Візенталь, який учився колись в українській гімназії в Бучачі, пам'ятає напевно пацифікації українських сіл у тридцятих роках в Галичині і єврейські погроми польськими “стшеляцами” в містах, воєнних злочинців шукає насамперед серед українців. Напевно теж забув, що німці знищили шість мільйонів євреїв, а поляки ще в 1946 році продовжували єврейські погроми. Він теж вважає українців найбільшими антисемітами.

Чим це пояснити? Згадав слова Людмили Тараненко – голови Спілки письменників Черкаської області – під час виступу на святі Дня Соборності 22 січня 1999 року в драмтеатрі ім. Т. Шевченка в Черкасах: “Останнім часом багато пишуть про єврейські погроми в Україні. Подумайте тільки, скільки сала треба було залити за шкіру нашому ледачому українцеві, щоб він схопив за зброю, за вила, чи косу і став на захист своїх прав на своїй рідній землі”.

* * *

Особливе місце в українській визвольній боротьбі належить подіям на так званий “Закерзонні” в сорокових роках, де більшовицький терор знайшов для себе придатний ґрунт на польському антиукраїнському шовінізмі. Як учасник тих подій, я не раз мав змогу переконатися, що не можна звинувачувати у всьому поляків як народ. На кожному кроці було видно грубу роботу більшовицької агентури, яка навіть не приховувала своїх намірів. Німці теж не були кращі. Як Москва, так і Берлін робили все можливе, щоб підсилювати польсько-українську ворожнечу і не допустити до створення української держави. Часто діяли спільно проти УПА.

Зрозуміти – тільки не виправдати – можна польських повоєнних письменників, якщо зважити, що їхні “шедеври”, написані на замовлення НКВД з Москви та їх польських агентур, добре оплачувались, і була гарантія, що за їхнього життя ніхто не наважиться довести, що все це брехня, яку ніхто не спростує незаперечними фактами, розповідями живих свідків.

Маю на думці тих польських письменників-кон’юнктурників, які скоро засвоїли ідеї соцреалізму. Для них не існують ні історична правда, ні письменницька етика, почуття людської гідності, пошана до інших народів, і не має значення – де правда, а де брехня, щоб тільки платили гроші й була змога зробити кар’єру.

Якщо ми змушені були змиритись, як із доконаним фактом, зі смертю найкращих синів України в нерівних боях з окупантами, зі смертними вироками, винесеними польськими військовими трибуналами в 1947-48 роках у Ряшеві, Кракові, Перемишлі, Сяноці під наглядом емісарів НКВД із Москви, змиритись зі знищеними долями тих хлопців та дівчат, які після катувань на слідствах із підірваним здоров’ям опинилися в тюрмах з нелюдськими умовами, то змиритися з більшовицькою брехнею про наш визвольний рух не маємо права. Народ та історія нам не пробачать.

До 1989 року, не вивчаючи цю справу спеціально, я прикинув, що в Польщі за весь післявоєнний період було видано десятки творів тиражами у десятки тисяч кожний. Не враховую статей, нарисів, оповідань у газетах, журналах, кінофільмів, які роками не сходили з польських екранів. “Твори” видавали й перевидавали, а фільми були обов’язковими для перегляду школярами.

Усі вони, за незначними винятками, пройняті лихим духом зоологічної ненависті до всього українського, хоч майже кожний автор у передмові посилається на історичну правдивість, об’єктивність.

Якщо у Львові та інших містах України аж за Дніпром улітку можна часто почути польську мову і ніхто на це не звертає уваги, хіба, якщо треба, може дещо роз’яснити гостям із Польщі, відповісти на запитання, дати інформацію, а в західних областях ще й по-польськи, то в Польщі українці десятиліттями боялися розмовляти рідною мовою. За таке на вулиці можна було поплатитися життям. У поширенні шовіністичних антиукраїнських настроїв серед населення

Польщі немала заслуга післявоєнної польської літератури. Брак правдивої інформації, а ще більше більшовицька дезінформація зробили свою чорну справу за останні п'ятдесят років, і поправити тепер щось буде важко, майже неможливо.

Едвард Прус у своїх творах про події на Волині в сорокових роках замовчує, що всі польські збройні відділи утримувалися за рахунок українського населення. Вони повинні були зберегти землі Західної України за польською державою в майбутньому після закінчення війни і поводитись набагато гірше, як перед 1939 роком. Забирали в селян усе, що їм потрапляло під руки, а влітку 1942 і 1943 року не дозволяли навіть урожай збирати з поля. Тоді все й почалося, бо народ, доведений до відчаю різними зайдами, чи радше “старшими братами-визволителями”, не бачив іншого виходу, як узятися за зброю. Положення ускладнювалось тим, що польська армія, яка після 17 вересня 1939 року опинилась на теренах близьких до східних кордонів, перед капітуляцією більшість зброї залишила місцевим полякам. Тому так звані “пляцуфкі” відразу з приходом німців у 1941 році були добре озброєні, тоді як українське населення про щось подібне не могло й думати. Польські підпільні структури такі як АК (Армія Крайова) і боївка “Вахляж” почали діяти активно на Волині вже восени 1941 року.* Такі були передумови так званої “волинської трагедії”.

Після 1943 року польські недобитки повтікали за Буг і в 1943 -1945 роках почали мстити українцям, що справіку заселяли Холмщину, Посяння, Лемківщину. Ці люди не мали ніякого відношення до подій на Волині в 1942-43 рр., а більшість навіть не знала, що там робилося, особливо лемки.

* * *

Події, які я намагався описати, відбувалися на невеличкому клаптику української землі над Сяном в околицях древнього княжого міста Перемишля – від Ярослава до Карпат.

“Де срібнолентий Сян пливе...” – так починалася пісня – гімн Перемишльської української гімназії, заснованої в 1888 році. Слова –

* “Україна – Польща: важкі питання”, том 3, Варшава 1998, стор. 179 - 180

першого її директора Григорія Цеглинського, музика – Максима Копка.

Ще до 1939 року я зустрічав “Альманах української гімназії у Перемишлі” за редакцією її останнього директора Степана Шаха, де була видрукувана її історія від заснування до середини тридцятих років ХХ століття. Спроби після 1941 року, а тим паче наприкінці вісімдесятих, відшукати хоч один примірник у знайомих були марні. Альманах, мабуть, теж належав до української буржуазної націоналістичної літератури і в 1939 – 1941 роках власники могли спалити, чи заховати до кращих часів. Може він також зберігатись у Польщі, або серед української еміграції на Заході.*

Альманах починався гімном “Де срібнолентий Сян пливе...” У тексті були слова “наш руський край...”, і тільки перед Першою світовою війною слово “руський” було замінено на “рідний”.

* * *

Про все, що творилося на Закерзонні від осені 1944 року, у Києві та Москві добре знали. На теренах новоствореної Польщі на дільницях міліції, держбезпеки, в адміністрації повітів і вище, в армії – всюди були т.зв. правні дорадники, переважно працівники НКВД. Їм була вигідна, навіть потрібна польсько-українська ворожнеча і тому вони взяли сторону поляків, бо визвольний антибільшовицький рух серед українського населення став усенародним. На особливу увагу заслуговує ставлення польського уряду, радше його функціонерів, до українців на Закерзонні. Наведу деякі місця з “об’єктивних” творів польських письменників, які я мав змогу випадково прочитати і дещо виписати з них.

“Сім розмов із генералом дивізії Владиславом Пожогою” – розмовляв Генрик Пецух. Видано в листопаді 1987 року, наклад 50320 примірників.

Автор на стор. 66 розповідає, що від рук УПА загинуло за всі роки майже 600 цивільних поляків.

* Був перевиданий у Німеччині в 1977 році товариством “Рідна Школа”, а пізніше в Канаді.

Наведу інші цифри: скільки українців вимордували польські шовіністичні банди разом із міліцією у південній частині Закерзоння за лютий, березень і квітень 1945 (без Холмщини і Підляшшя):

1. Павлокома (40 км на зах. від Перемишля) – 3.03.1945 – 365 осіб;
2. Березка (25 км на зах. від Перемишля) – 11.04.1945 – 200 осіб;
3. Бахів (25 км на зах. від Перемишля) – 11.04.1945 – 95 осіб;
4. Сівчина – сусіднє село з Березкою – 11.04. 1945 – 26 осіб;
5. Малковичі (10 км на півн. від Перемишля) – 18.04.1945 – 152 особи;
6. Пискоровичі (30 км на півн. від Ярослава) – усіх 1344 – (19.04.1945 – 358 осіб за одну ніч);

7. Про Іздебки, Глідно, Лубну та інші села на південний захід і схід від Динова даних про кількість вимордуваних не вдалося зібрати. У самому Динові повністю знищено 10 останніх родин.

8. У Скопові, Волі Кривецькій групи озброєних поляків, приїжджих і місцевих, серед білого дня їхали на підводах зі списками в руках і розстрілювали українців незалежно від віку і статі. По лівий бік Сяну на захід від Перемишля тільки Красичі мали свою самооборону.

Польські дослідники із Люблінського університету (Гжегож Мотика та ін.) на 1992 рік зібрали інформацію про більше як 4000 жертв серед українського населення тільки на теренах Перемишльщини. Ми ніколи не мали такої змоги.

У Завадці Морохівській – за 15 км на південь від Сянока – не банди чи міліція, а польська військова частина під командуванням більшовицького полковника Плюта влітку 1946 року розстріляла близько 80 осіб цивільного населення серед білого дня біля церкви тільки за те, що люди не захотіли “добровільно” залишати рідні землі й виїхати на Україну.

У Бахові та Березці 12 квітня 1945 року я особисто провадив перепис і склав протоколи з прізвищами та роками народження замордованих. Усіх не вдалося переписати. Списки разом з іншими архівними матеріалами поляки в 1947 році могли знайти і знищити, або лежать десь у не викритій криївці в якомусь лісі. Дані про Пискоровичі взяті з праці “Церква в руїні” Олега Володимира Іванусіва, виданої в Канаді видавництвом “Св. Софії” в 1987 році.

Акції польських банд припинились тільки після того, як наш курінь знищив 21 квітня 1945 найактивніше гніздо польських банд –

село Борівницю між Диновом і Сяноком. З цивільних поляків не потерпів тоді ніхто. Було розстріляно тільки тих, які особливо виділялись у нападах на українські села.

Що писали про ті події польські письменники з епохи польського соцреалізму? Про Борівницю – чи не єдине село в цих теренах, де була проведена відплатна акція – майже всі чомусь мовчать.

На стор. 67 слова генерала Пожого: “...не ми підняли бурю, не ми були атакуючою стороною...” Далі наводжу уривки зізнань перед Пожогою верховоди польської банди під псевдом “Корфанти” – стор. 71: “...зустрів на полі жінку з дровами, з вигляду подібну на українку – наказав розстріляти...” Стор. 82: “...УПА спалила село, Корфанти пішов зі своїм відділом і, застосовуючи методи УПА, вирізав у пеня якийсь український присілок, пустив із димом усі будівлі. Стверджував, що хоче в такий спосіб відлякати упівців. Застосовував групову відповідальність... Пояснювали йому: “Чоловіче, схаменися! Бачиш, до чого це призводить. Вони не відступлять... Треба боротися проти УПА, а не проти безборонного населення... Згодом зв’язок припинився, і Корфанти знов сіяв спустошення, викликаючи помсту українців”.

Влада багато може простити... Корфанти став головою Польської Народної Партії (PSL)*, а потім виїхав до Вроцлава..., вступив до військової організації “Воля і Незалежність” (WiN)**. Процес і вирок – вісім років. Прийшла амністія, повернувся до Ряшева. Зі своєю манією помсти УПА Корфанти не витримав довго. Організував “Польські повстанські збройні сили” і почав діяти по-своєму – палив і мордував. Тепер уже опинився на лаві підсудних. Засуджений до смертної кари, заміненої на довічне ув’язнення, пізніше пішли амністії...”

Один із прикладів генеральської брехні (“...не ми підняли бурю...”) і приклад, як “судили” тих, що мордували і палили українські села.

У 1989 році попався мені справжній “шедевр” брехні – “Бещади у вогні” якогось Артура Бати, 1987 року видання, накладом 40 тисяч.

Відразу в передмові звернув увагу на фрази: “...бандити гналися на конях, у руках у них карабіни і шаблі, що виблискували у світлі пожежі. Стріляли в безборонних, рубали шаблями... Я звернув увагу,

* Polskie Stronnictwo Ludowe

** Wolność i Niezawisłość

як один із вершників зловив кількарічну дитину, притягнув до сідла і помчав у бік палаючих будинків. Дитина плакала, виривалася, злочинець підніс її над головою і з розгону кинув у вогонь... Тієї страшної ночі я вперше почув зловісне слово УПА”.

Ось так і не інакше. Так Бата описує, як 3 березня 1945 вночі він шестирічним хлопцем через Сян бачив: “бандити з УПА” на конях із шаблями (все, як у Сенкевича) стріляли, рубали й кидали у вогонь дітей в українському селі Павлокомі.

Мабуть, одночасно тоді, як Бата писав свій твір, я шукав у Львові людей, переселених із Павлокоми, які пам’ятають ту страшну ніч. Знайшов Софію Несторівську, однак її дочка Таня попередила мене, що мама може побоятись на цю тему з незнайомим говорити. За такі розмови НКВД чи КГБ або партійні органи можуть звинуватити в українському буржуазному націоналізмі, а далі дорога одна. Українцям заборонено себе захищати, щоб не кинути тінь на непорушну дружбу з польським народом.

Про трагедію Павлокоми за кордоном, а мабуть, і в Польщі зібрано багато матеріалів, але тільки через п’ятдесят років почали їх зрідка публікувати. А де матеріали про десятки інших подібних сіл? Про Бахів, Березку і Сівчину я не зустрічав ніде навіть згадки. Польська молодь читає і захоплюється тим, що написав Бата. Автор напевно не гадає спростовувати брехню і вибачитись хоч би перед пам’яттю невинних жертв.

* * *

Ще наприкінці вісімдесятих років засоби масової інформації у всіх негараздах у Союзі, а особливо в Україні, звинувачували американських імперіалістів, ізраїльських сіоністів і “найлютішого ворога українського народу – українських буржуазних націоналістів”.

Депутат генерал Толубко на сесії Верховної Ради у Києві в червні 1990 року сказав, що “бандерівці” вбили тридцять тисяч невинних людей, але не сказав, що якби не УПА, то сотні тисяч молодих мужчин загинули б у штрафних ротах від німецьких куль на фронті на передовій “за родіну за Сталіна” і не сказав, що тільки завдяки діям УПА в західних областях України відразу після закінчення війни не вдалось провести прискорену колективізацію з голодомором. Сотні

тисяч людей з Молдавії, Східної України, Білорусі і Південної Росії вижили тільки тому, що дісталися на терени, де діяла УПА. Там спецвідділи НКВД не наважувались вимітати останню зернину в селян, як у колгоспників Східної України, щоб нагодувати “братні народи” Східної Європи, показати перед світом, які щасливі й ситі колгоспники “під сонцем сталінської конституції”. (у лапках обов’язкова трафаретна фраза на всіх мітингах, промовах у школах, дитячих садках тощо).

* * *

Перша частина спогадів “На нашій – не своїй землі” – це фрагменти, в яких я намагався висвітлити події в західних областях України у міжвоєнний період і за часів німецької окупації, показати, як пробуджувалась і росла національна свідомість серед усього населення, чому за такий короткий час недавно ще пасивний гноблений народ узявся за зброю і вибрав смерть у боротьбі замість життя у неволі. Цей матеріал я мав намір передати для публікації до якоїсь київської газети чи журналу, щоб познайомити з тими подіями населення Східної України. Тому деякі події не завжди пов’язані між собою ні в часі, ні за змістом. Часто відчувається між ними розрив.

Друга частина, починаючи від “Лінії Керзона” – це вже не фрагменти, а майже хронологічний опис подій. Я намагався спростувати, чи заперечити брехню, або, як кажуть, “відбрехати історію”.

ЧАСТИНА ПЕРША

НА НАШІЙ – НЕ СВОЇЙ ЗЕМЛІ

“МАЛОПОЛЬСКА ВСХОДНЯ”

Після 1918 року на руїнах Російської імперії деяким народам удалося створити свої незалежні держави. Не спромігся вирватись з-під опіки старших братів найчисельніший з поневолених народів – український. Західні землі України опинилися під Польщею, яка сама нещодавно вела боротьбу проти дискримінації, русифікації, германізації.

Міжвоєнний період на Західній Україні минув під знаком грубої, жорстокої колонізації, пацифікації, дискримінації українців та євреїв на кожному кроці. Тисячі українців були без роботи, особливо ті, що мали освіту. В українські села на посади вчителів присилають викладачів із Центральної Польщі. До нашого села (Аксманичі Перемишльського повіту) прибула молода полька з Познанщини, Яніна Кавецька, котра вперше в житті почула українську мову, а також дізналася, що є такий народ. Їй казали, що це поляки, лише розмовляють місцевою говіркою.

На Волині й Тернопільщині поміщицькі землі розпродують переселенцям полякам – у минулому легіонерам Ю. Пілсудського – за зниженими цінами з виплатою на 54 роки. Українцям продавати землю було заборонено.

Поляки, пам'ятаючи часи своєї неволі під Росією, Німеччиною та Австрією, вирішили помститися на слабшому – на українцях – за втрати на заході й півночі. На українських землях поводитись гірше, ніж західноєвропейські колоніальні держави в Африці та Азії. У той же час на Східній Україні діється щось незрозуміле. Більшість населення Галичини не вірить, що там голод, репресії. Не доходить таке до нормальної людини. З Києва передачі по радіо йдуть українською, але завжди про якісь цифри, відсотки, тонни, гектари. Думаємо, що це напевно зашифровані вказівки для більшовицької розвідки за кордоном. Про голод, репресії – ні слова.

Усі польські та українські газети друкують свідчення очевидців, котрим чудом удалося прорватися через кордон з України до Польщі, лише прокомуністи називають це антинародною пропагандою, адже ж капіталістів і поміщиків, які колись пропивали, прогулювали народне добро на курортах Європи, там уже нема. Тепер усім розпоряджається

народ, то який же може бути голод? У 1938 році зі Сходу не приходить жоден лист підпільною поштою КПЗУ.

Одночасно українці під Польщею на репресії уряду починають відповідати легальними протестами в Сеймі через своїх послів і нелегально. На шовіністичний уряд це не діє – за українцями не визнають ніяких громадянських прав. Звідти й відповідна реакція: від Збруча аж за Сян і Буг горять панські скирти, цілі забудови, і часто по всій території в одну ніч. Введення військових частин – так звана пацифікація по українських селах – мародерство вояків, грабунки, підпали церков, читалень “Просвіти” викликають ще більшу волю до боротьби, особливо серед молоді. Польські “колоністи” на Волині та в Галичині отримують зброю, організують відділи т.зв. “strzelców”, а ці роблять наскоки на українські села, розганяють молодь у читальнях, забороняють вистави драмгуртків, концерти, футбольні матчі.

У Березі Картузькій перший концтабір заповнений майже тільки українською молоддю. У газетах Європи з’являються статті під назвою: “Більшовицькі порядки в Європі”. Тоді в Німеччині Гітлер тільки-но вивчав досвід Сталіна.

1939-Й РІК. БІЛЬШОВИКИ ЙДУТЬ!

Польська армія, відступаючи перед німцями, 12 вересня висадила в повітря обидва мости через Сян в Перемишлі. Німці зайняли місто з 13 на 14, пішли далі на схід, а 16 вересня повернулись і стали кордоном на Сяні. Більшовики “освободили” Перемишль з 19 на 20 вересня. (Дані із приватного архіву д-ра Богдана Скобовича-Околота* зі Швеції). Польські вояки з розпорошеної армії знаходять в українських селах співчуття, притулок, перевдягаються у старий цивільний одяг. Ніхто не шкодує для них харчів, ще й на дорогу дають. Показують, як ближче дістатися за Сян, де вже польські села.

* Богдан Скобович–Околот нар. 1921 р. в Перемишлі, син видатного громадського діяча проф. Івана Околота. 18 листопада 1942 року заарештований гестапівцями з університету в Празі, перебував у фашистських концтаборах Аушвіц (Освенцім), Бухенвальд, Оранієнбаум. Звільнений у Шверіні 3 травня 1945. У липні Шведський Червоний Хрест забрав його до Швеції. У Стогольмі закінчив медичні студії, став лікарем. 1947 року з його ініціативи засновано Українську Громаду у Швеції, яка об’єднувала українських повоєнних емігрантів у країнах Скандинавії. Досі бере активну участь у житті Громади. (Із листа від 5 листопада 1995 р.)

Почалась війна, страшна для всіх, особливо для старших, які пережили першу світову. Ми, молоді, ще не зовсім уявляємо, що це нам несе – цікаво. Про якусь ворожнечу між поляками та українцями ніхто й не думає, таке навіть у голову не може прийти. Так думала більшість наших селян, які не зазнали пацифікації і забули про неї в інших селах. Зовсім інакше ставились до українського населення польські військові частини, відступаючи перед німцями на схід. Кілька днів перед приходом німців до Перемишля Аксманичі були обстріляні з артилерії із залізничної платформи з вокзалу в Нижанковичах. Один снаряд вибухнув перед селом на Трушовому полі, другий в самій середині села в саду Лося розніс на тріски заготовлені бруси для будівництва стодоли, а третій просвистів над хатами і впав на полі на Лучках за селом, але не вибухнув. Кільканадцять хвилин перед тим я сидів на брусах з кількома ровесниками. Хтось з нас запропонував піти до Лазоркового саду за потічок, де були гарні яблука. Встигнули опуститися з берега, як роздався свист і відразу за ним вибух. Пощастило нам. Чому їм так сподобались наші Аксманичі і чи були десь ще подібні випадки – не пам'ятаю. Здається, обстрілювали, але тільки чисто українські.

Німці в перший день попередили населення, що по Сяну проляже кордон між Рейхом і СРСР. Скоро сюди прийдуть більшовики, і хто хоче – може перебратися за Сян, на німецький бік. Упродовж кількох днів ми з цікавістю спостерігали, як зі сходу та півдня в напрямку Перемишля на підводах або на німецьких військових автомашинах, набитих добром, їхали перші втікачі – втікали від “наших”, від своїх, шукали порятунку в чужинців. Виїжджали насамперед усі поміщики, міські багатії, домовласники, господарі великих і малих підприємств, частина заможніших селян, інтелігенція українська і польська. Сьогодні важко повірити, але за Сян вибралось дуже багато євреїв, що теж утікали від “своїх”. Ми жартували, що “наші втікали від наших”.

Чомусь тоді ми всі були переконані, що Радянський Союз – це витвір лише євреїв. Можливо, під впливом гітлерівської пропаганди. Крім того, всі знали добре про Троцького, Кагановича, Зінов'єва, Маркса, Каменєва та інших. Архівні документи про ті часи підтверджують це.

Не виїхав жоден греко-католицький священик, хоча всі вони були переконані, що першими стануть жертвами “визволення”. Якщо

згадати настрої серед українського населення, то можна припустити, що до двадцяти відсотків свідомішого елемента боялися приходу більшовиків. Це ті, хто постійно читав газети, цікавився міжнародними подіями, вірив, що в 1933 році був страшний голод на Україні і була винищена вся передова українська інтелігенція. Від п'яти до десяти відсотків із приходом більшовиків пов'язували деякі надії на поліпшення свого життя. Це безробітні по містах, сільська біднота, частина робітників на промислових підприємствах і низи підпільних комуністичних організацій. Решта ставилась байдуже: що людям – те й мені. Всіх не перестріляють і до Сибіру не вивезуть. Якщо чесно працювати – то як можна з голоду вмерти? Але добре пам'ятаю майже паніку кількох перших днів, коли люди, чомусь перелякані, передавали один одному: “Більшовики йдуть! Що з нами буде?” Частина молодих хлопців, незалежно від матеріального чи сімейного становища, подалися за Сян. Характерно, що з території Польщі, окупованої німцями, на схід у перші дні не переїхав ніхто з поляків. Тільки, здається, у листопаді 1939 року з'явилися перші єврейські втікачі на нашому боці – переважно з Австрії та Чехії.

Забіжу трохи наперед і скажу, що навесні 1941 року в Західній Україні не залишилося жодної людини, яка з симпатією ставилась б до комуністичної системи, хіба якісь одиниці, яких нова влада підняла на керівні посади по закінченні курсів.

6 жовтня 1939 року до нашого села прибула рота солдатів. Офіцери відразу почали питати, де банди. Ніхто не міг втямити, про які банди йдеться. Хтось здогадався, що попередніми днями хлопці знайшли десь польські патрони з порохом і стріляли в березі потічка чи за селом із саморобних пістолетів, як щороку на Великдень біля церкви. Люди промовчали – не сказали, хто стріляв.

Прибуло кілька підвід з кухнею, продуктами та іншим добром. Коні без хомутів, без жодної зброї, запряжені якимись мотузками, недбало. На грудях у них шкіра натерта до крові, худючі, виморені, брудні. Наші господарі за голови хапались – ще в житті не бачили такого ставлення до тварин. Вози теж зроблені недбало, усе абияк поперецьовувано дротами. І як вони в таку далечінь доїхали?

Солдати втомлені, неголені, в подертих черевиках, голодні, по-українськи ніхто не розуміє ні слова, багато косооких. До людей не підходять – стороняться чи бояться, на запитання не відповідають,

інколи відвертаються, щоб не розмовляти. Хлопці підходили до коней, годували хлібом, сіном, пестили, показували на рани від мотузків, придивлялись, як коні плачуть, – у кожного майже закисли очі від сліз. Найдивніше було те, що солдати не завжди дозволяли підходити до коней. Ще кілька тижнів тому люди ходили чи їздили до Перемишля і там мали змогу побачити малі групи німецької армії. А тепер порівнювали.

Рота вибралась із села через тиждень. Залишили за собою кілька розбитих вуликів на малих пасіках та дуже неприємне враження у населення.

Настали часи радянської влади. У нас створили сільраду, до якої приєднали ще три малих села: Конюшу, Берендьовичі, Клоковичі. Провели телефон із Нижанкович до Аксманич. Столпи ставили не вздовж дороги, а навпростець через поля, хоч вони вже були засіяні озиминою.

До села прибули три уповноважені: Щербак (тип Давидова з “Піднятої цілини” М. Шолохова), якийсь лейтенант, що добре розмовляв по-українськи, родом десь із Вінничини, і третій солдат – Ванька Пеньков із Саратова. Прізвище лейтенанта якось на “-чук”, чи не Бондарчук.

Крім них щодня до села наїжджають ще якісь у військових мундирах, викликають людей по одному до сільради (в будинку другої школи), про щось розпитують, усім цікавляться. “Будемо обирати кандидата в депутати до Верховної Ради України чи на якийсь з’їзд у Львові”, – повідомив на загальних зборах Щербак.

Люди в нас були політично майже неграмотні, і сполучення слів “обирати кандидата в депутати” всім сподобалось, молодь жартома повторювала і навіть наспівувала, а далі малі діти їх запам’ятали, почали й собі лепетати.

До магазину з товарів не привозять нічого, а людей це цікавить найбільше. Потрібні сіль, гас, сірники, мило. З дня на день їм лише обіцяють – “будет, будет, всё в нас есть – і у вас всё будет”.

Одного дня ще далеко за селом почувся гул автомашини. Напевно, везуть товар. З кожної хати хтось схопив банку для гасу і біжать до крамниці, що посередині села в одній хаті із сільрадою. Дочекались. Привезли горілку, дешеве вино і ще дешевші цукерки. На другий день

пообіцяли ще одну машину і не підвели. Привезли дві бочки солі, бочку дьогтю, ящик портретів Сталіна і три його гіпсових погруддя.

Про Леніна тоді ніхто в нас не згадував, і люди не чули. Дають по кілограму солі й неодмінно – один портрет. Хто бере дьоготь – ще один портрет. Бюст – один у школі, один – у сільраді, а третій забрав Щербак до себе до кімнати в цьому ж будинку.

Щоденно хтось виходить за село за Остапову хату, і звідти видно, чи десь дорогами з Нижанкович не їдуть якісь машини із товарами до інших сіл. Тоді висилають якогось хлопця на коні в розвідку. Бувало так, що до одного села привозили тільки гас, до іншого – сіль чи мило.

Ще одні збори в колишній читальні “Просвіти”. Тепер називається клуб, а “Просвіта” не можна казати. Будемо висувати кандидата в депутати. Усі, звичайно, одноголосно за Євгена Федорова, безробітного з вищою освітою, чоловіка нашої вчительки. Я єдиний на чотири села закінчив гімназію, беру активну участь у передвиборній кампанії: складаю списки людей, які мають право голосувати, уточнюю за метриками. Радий, що Федорів буде депутатом.

Сидимо удвох з ним у хаті Михайла Жолубака, де зберігалися списки виборців, і обмінюємося думками. Він чомусь невеселий.

Раптом відчиняються двері і майже вривається якийсь п'яний тип у мундирі офіцера. Підходить до Федорова, хапає його за краватку, тягне до себе і кричить по-російськи: “Ты, интеллигентик ...(нецензурщина), ты куда, падло, свою кандидатуру прешь? Смотри, какой! Нацепил ошейник и лезет в народные депутаты! Немедленно собирай народ и снимай свою кандидатуру!” При цьому наблизив свою п'яну неголену пику майже ніс у ніс і кричить. Федорів перелякався, і я розгубився, не вірю своїм очам. Та ще сморід від перегару мені незнайомий, мабуть, ударив по нас. Більшовик ще з хвилину поматюкався, ходячи по кімнаті, і вийшов надвір,

Ми з Федоровим за кілька хвилин трохи отямились, і він каже: “Я передчував, що таке може бути. А якщо б відразу відмовився – питали б, чому не хочу бути. Щойно починається, найгірше – попереду. Люди навіть не здогадуються, що їх ще чекає”.

Того ж дня я знов під вечір скликав збори й повідомив, що Федорів погано почувається, відмовляється від кандидатства. Всі знали, що він хворів на серце.

За кілька днів знову збори. Привезли нового кандидата. Люди впізнали її – Михайлина Стадницька із сусіднього села Конюші. Молода – не старше двадцяти п'яти років, доволі симпатична, з бідної сім'ї, скромна. До школи ходила, здається, два роки, майже неписьменна, заміжня, має двох малих дітей. Її кілька днів готували до виступів на зборах. Незважаючи на дошкульні репліки жінок із залу, її малоосвіченість, на більшість вона справила непогане враження передусім скромною поведінкою. Після неї виступив той, хто її супроводжував, і сказав, що вона тепер буде постійно вчитись.

22 жовтня усі кинули до тієї “червоної скриньки”, як називали люди урну, карточки із прізвищем Стадницької. Вона на з'їзді у Львові проголосувала за возз'єднання Західної України з УРСР. Пізніше зрідка приїжджала до села бричкою в супроводі якогось невідступного офіцера, а кіньми правив її чоловік. На зборах розповідала, як була в Києві, як їх там – усіх депутатів із Західної України – водили, показували все, а на ковбасній фабриці можна заблукати без провідника. Стільки там різних цехів, приміщень, машин, працівників! Поміж людей подивитись, як живуть, не ходила, бо не було часу. Але живуть там, напевно, дуже добре, не так, як ми за панської Польщі.

У селі нікому з родини не вдавалось з нею поговорити, але казали, що стала мовчазною, і тільки призналась, щоб їй не заздрили. Жила постійно, здається, у Львові.

Після виборів я займався якимись документами. Зайшов знайомий лейтенант “чук”, трохи напідпитку і не в настрої. Він завжди був веселий, любив поговорити, пожартувати, доволі людяний – нічим не нагадував типового більшовика – мовчазного, недовірливого, постійно сердитого, нелюдяного, як Щербак, Пеньков чи хтось із тих, котрі часто приїздили до села й викликали людей.

Лейтенант трохи посидів мовчки, а потім несміливо питає, чи я знаю Ганю Микитову. Вона йому сподобалась. Сьогодні освідчився їй у своїх почуттях і запитав, чи не вийшла б за нього заміж. Розсміялася й каже, що це неможливо, бо їй шістнадцять років, а він – наполовину сивий. Майже крізь сльози розповідає, як показував їй паспорт, що

йому тільки двадцять вісім років, а посивів ще в 1933-му, коли вимерли всі з його великої сім'ї, а він сам чудом залишився живим десь в армії чи на будівництві далеко від України. І він не міг нічим їм допомогти. Про все довідався тільки в 1934-му, коли приїхав додому і не застав нікого. Тоді він посивів.

Я намагався його розрадити, як міг, казав, що в нас багато гарних дівчат. Він трохи помовчав, а потім – сердито: “Слухай, Ванько! Ми у вас тут через рік почнем будувати колгоспи і буде страшний голод, гірший, як у нас. Вона, блядь, тоді не посивіє, а почорніє, на колінах буде переді мною стояти. Побачиш!”

Я, почувши якесь незнайоме слово, став перебирати в пам'яті, що воно може значити. Яке відношення до Гані має німецьке слово “Blatt” – листок, або блят – стіл у швейній машині?

– Як, як ти її назвав? – питаю.

– Е, ні. Це нехороше слово. Я так – дуже розсердився. Забудь це.

Знов трохи помовчав, задумався, відтак майже напівпошепки продовжував, що коли їх сюди відправляли – попередили, що тут усі – буржуазні націоналісти, контра, всі – вороги радянської влади. З кожним треба бути обережним і нікому не вірити. Тепер часто проводять з ними в Нижанковичах політзаняття і повторюють те ж саме. До року повинні знищити всю активну місцеву інтелігенцію: кого до тюрми, а кого – до Сибіру. Після них – черга на куркулів. До колгоспу ніхто добровільно не піде, аж доки частина села не вимре від голоду, і тільки тоді інші здадуться. Як створювати голод – досвід уже є. Щоб люди не втікали звідси на схід, на старому кордоні над Збручем колишні вишки й колючі дроти не демонтують, скоро будуть потрібні.

Мені він радив тікати з села, виїхати кудись подалі звідси на схід, неодмінно з батьком і цілою родиною. Обіцяв навіть допомогти. Кілька разів просив мене, щоб я нікому не говорив про нашу розмову. Радив бути обережним із Пеньковим. Це справжній гад. Він простий солдат, але їздить доносити навіть на нього і Щербака високому начальству. У них такі порядки, що кожен повинен слідкувати за іншим і доносити. Незабаром я сам переконався в цьому.

Коли хміль трохи пройшов, він ще кілька разів просив мене, щоб я про цю розмову не говорив навіть батькові.

СЕРЕДНЯ ШКОЛА

У листопаді чи грудні 1939 року я поступив до 9-го класу середньої школи в Перемишлі, хоч закінчив гімназію. Така була постанова Комітету народної освіти, бо ми не знали історії комуністичної партії і російської мови. На уроках нудились.

Незважаючи на те, що війни як такої не було, ніде не можна було чогось купити – ні зошитів, ні підручників, ні взуття чи одягу. За продуктами всюди черги; перебої в постачанні водою, вугіллям, електроенергією. Вулиці брудні, під час вітру треба було закривати обличчя, щоб пилюкою очі не засипало.

Люди не могли зрозуміти, чому, хоч поміщиків не стало, Польща вже не вивозить зерно з Поділля і Волині за кордон, а продуктів нема. Куди все поділося?

21 грудня 1939 року радянська влада зробила подарунок населенню Західної України: вилучили з обігу польські гроші без жодної компенсації.

Колишніх викладачів у гімназії мало – більшість переїхала за Сян. Ще до Нового року перестали ходити до школи деякі учні старших класів. Починають зникати за загадкових обставин. Ходять чутки про обшуки у квартирах, шукають антирадянську – тепер заборонену – літературу, в кого є домашня бібліотека. А що заборонено? Все, що видавалось українською мовою на Західній Україні. Розмови на подібні теми ведуться пошепки один на один, бо майже в кожному класі – по кілька учнів-східняків. У нашому класі були Іван Корольков і Одинець. Обидва – кияни, вчилися непогано, гарно виховані, але між собою розмовляли відокремлено від інших або впівголоса. Пізніше хтось із наших почув, що вони розмовляють російською. Нам це було дивно. Обидва – сини військових.

Люди ховають книжки, де хто може, закопують, але більшість спалює. Нищать, або ховають ікони, хрести, портрети, картини.

З нашого класу одного вечора не повертається додому з репетиції хору Богдан Грицеляк, син священика; забирають з хати ввечері Перепічку – буцімто до армії. Сини священиків – Сергій Дрималик і Зенон Сендзик кілька разів натякали, що завтра можуть не прийти до школи. Але їх минуло.

У гуртожитку я застав адміністратора Гонтарського, чергових Гната і Федя. Ще до Нового року адміністратора не стало. Через кілька тижнів пропав Гнат. Федько зустрічає мене вранці (було йому під п'ятдесят) в кутку коридора й пошепки каже, що вночі забрали Гната; скоро і він може не вийти на роботу. На щастя, його не зачіпали. Працював господарником до червня 1941 року.

До класу принесли кілька хрестоматій з української літератури. Ми ніяк не могли збагнути, яке їх призначення і чи можна учням користуватися ними. Нам пояснили, що погляди на літературні твори повинні бути такими, як написано у хрестоматії, і не іншими. Прекрасно – вирішили ми. Не треба буде самим думати.

У гімназії, коли хтось у домашньому чи класному завданні на літературну тему переписав кілька речень з рецензії якогось критика чи письменника, вчитель ставив приблизно таку резолюцію: “Те, що писав О. Маковей про творчість Франка, я знаю. Мене цікавить думка учня”. – Двійка.

Сьогодні навіть не віриться, щоб якийсь учитель української літератури так досконало знав свій предмет.

У десятому класі українську мову й літературу викладала Марія Гривнакова – родичка Богдана Лепкого. На перших уроках попередила, що для неї головне – це зміст письмової праці учня. На граматичні помилки не звертатиме уваги – сподівається, що молоді люди, які незабаром отримають атестати зрілості, повинні знати граматику рідної мови.

Директором школи кілька місяців була Наталія Петрівна Неборак. Років за тридцять, скромно вдягнена, розумна, спокійна, але завжди якась невесела. Розмовляла чистою українською мовою. Мабуть, працювала вже десь директором школи на Східній Україні. Вона ніколи вчителям і учням не наказувала, не командувала, а радила. Шанувала всіх учителів, особливо колишніх викладачів гімназії. Бачила, що як педагоги, фахівці вони набагато компетентніші від викладачів радянських вузів. Не допускала втручання у внутрішні шкільні справи ні відділу народної освіти, ні НКВД. Усе брала на себе і захищала школу.

Одного дня прийшла на урок і попередила нас, що ми живемо не в Польщі, часи й обставини змінились і треба бути обережним у стосунках з євреями, поляками; забути колишні політичні анекдоти,

щоб пізніше не каятись. Після Нового року її кудись перевели, прислали Мельника. Як звали – ми не знали. Звертались: “Товариш директор”. Викладав у нас історію партії. Читав з підручника про з’їзди, конференції, постанови, рішення, промови Сталіна, дещо згадував про Леніна. Раніше ми всі знали, що більшовики на Україні перемогли завдяки Троцькому, а тепер про нього ніде ні слова. Знали, що його не можна згадувати.

Ми ніяк не могли збагнути, як може працювати директором середньої школи така обмежена, майже неграмотна людина. Не говорю вже про культурний рівень. В кожному реченні кілька протяжних “е-е-е”. Розмовляв суржилом, українська йому давалася важко. Казав, що закінчив університет, – чи не в Новосибірську. Тільки через десятки років я здогадався, що це міг бути університет марксизму-ленінізму.

Я, як син бідняка, міг дозволити собі дискусії з ним, гострі запитання, суперечки на різні теми, і часто заводив його в безвихідь. Він не був мстивий, майже добродушний і вибачав мені все, інколи навіть схвалював. Коли я одного разу навів цитату з “Філософії політики” якогось Крістенсена, він злякався і порадив мені не читати більше буржуазних книжок, а тільки Маркса, Енгельса, Леніна та Сталіна. Від перших днів він, здається, сам попередив, що деякі вороги чи контрреволюціонери цікавляться, чому нема російської компартії, але так і не пояснив, чому. Ми зрозуміли це як пересторогу.

На п’ятихвилинних нарадах учителів, які він любив проводити щоранку, а навіть в “обіжнику” (журнал розпоряджень) він завжди нагадував про “бдітельность”. Це слово для вчителів та учнів було нове, поки не роз’яснив його викладач російської мови Ляхович, здається киянин, емігрант від 1920 року. Вчитель німецької мови Степан Малиновський нам часто нагадував про нього, але вже з іншим підтекстом, і підкреслював, щоб “без букви “з”, голубчику”.

Мене у класі хтось, жартуючи, за часті суперечки назвав меншовиком. Одного разу Мельник попередив учителів, що є точні дані, наче в нашій школі з’явилися меншовики; треба бути всім “бдітельними” і йому доповідати. Ляхович на уроці розповів про цей випадок і радив не жартувати, коли довідався, кого називають меншовиком. Корольков і Одинець раніше перейшли до російської школи, спеціально відкритої для приїжджих.

Через кілька днів мене з уроку викликають до кабінету директора. Я недавно відмовився ходити на військову підготовку, бо черевики порвались, а нові купити не було можливості – ніде не продавались. Мельник обіцяв допомогти. Тепер я не сумнівався, що він слова дотримав і в мене з'являться черевики. Надокучило самому ремонтувати старі.

За столом у кабінеті сидів завідуючий райвно (районове відділення народної освіти) Таран і ще якийсь військовий. Мельник почав розпитувати, де я народився, хто батьки, де вчився і як, чому ще не вступив до комсомолу, а пізніше – відразу ні сіло, ні впало: “Скажи, а чому тебе назвали меншовиком?”

Для мене це було несподіванкою, бо весь час думав про черевики. Жартома відповів, що в класі мене вважають єдиним справжнім більшовиком, а меншовиком називають його, директора, який зі мною часто сперечається. Мельник трохи розгубився, Таран із військовим перезирнулися і мене відпустили.

Пізніше ще не раз викликали, але вже до військкомату. Там така ж процедура: запитання про інших учнів, учителів, людей з нашого села, а особливо – про Євгена Федорова.

У таких кабінетах усюди безлад, бруд, накурено, напльовано на підлогу, часті матюки між офіцерами. Чогось подібного в житті я не зустрічав, і якщо б сам не бачив – не повірив би. Після майже півгодинної “розмови” мені давали кілька повісток, щоб рознести в єврейському кварталі, який називали “жидівським містом”. Це була найбрудніша частина Перемишля.

Одного разу Анатолій Коцьолок сказав мені, що багатьох наших старшокласників викликають “туди” і порекомендував з ними менше говорити, бути обережним.

Часто на неділю я ходив додому пішки 17 км і неодмінно заходив до Федорова. Одного вечора зайшов до нього, бо хотів сказати, що мене викликали й питали про нього. Завжди він із дружиною радо зустрічали мене, а тоді – наче перелякались, побачивши мене у дверях. Пошепки сказали, що до них теж приїздили і розпитували про всіх у селі, а найбільше про мене. Просили, щоб я не гнівався, але буде краще, якщо я до них не заходитиму. Євген нагадав, що в Бакончицях, у передмісті Перемишля, ще 15 листопада стався вибух у якомусь складі з боєприпасами. Це ніяка не диверсія, а просто

провокація, щоб виправдати репресії, арешти – самі там щось висадили в повітря. Мене теж питали, що я чув про цю справу і що кажуть інші.

Від того часу я до нього не заходив.

Улітку 1940 року, після жнив, пішли чутки, що в нас у селі організовують перший у районі колгосп. Обіцяють трактор та інші механізми, агронома. Що можна придумати краще? На зборах, які проводять восени майже щотижня, якісь приїжджі агітатори вихваляють колгоспну систему, обіцяють золоті гори. Про голод у 1933 – ні слова, лише натякають, що тоді не було досвіду, а тепер усе піде гладко, життя відразу зміниться на краще.

Я навіть сам кілька разів виступав перед людьми за колгосп. Не буде меж, де розводяться бур'яни й миші. Не у всіх є коні, щоб зорати землю, а одного трактора вистачить на все село. Наводив приклад, як гарно й легко орав двоплуговий трактор на фільварку в Сиракізях. Щербак поправив мене, що буде не два, а шість плугів. Ще краще. Провадимо дискусії з групами господарів. Я нагадую, що недавно, в 1936 році, у нас був створений сільськогосподарський кооператив, який придбав свою сівалку, відкладали гроші на молотарку, трактор, щоб полегшити трохи труд. Працювала кооперативна крамниця. Дома тато з сусідами пояснюють мені, що кооператив – це одне, а колгосп – зовсім інше: заберуть коней, корів, курей до колгоспу, і хто їх там буде глядіти, як вдома. Хто буде ставати вранці щодня, думати, як нагодувати, напоїти, щоб вода взимку була підігріта і т.ін. Хто з дому буде ходити на кінець села до своєї худоби три рази на день? Коли почав усвідомлювати всі подробиці – не знаходив відповіді. Тепер згадували, що читали про голод у 1933, і ніхто вже не сумнівався. Мені розповідав лейтенант перед виборами, і Ванько Корольков теж багато дечого сказав потаємно. Але проста арифметика була за колгосп. Тоді я ще не мав уявлення про те, що таке рабський труд під “геніальним” керівництвом компартії у дикій тоталітарній сталінській системі.

У вересні 1940 року директор Мельник мене навіть відпускав додому агітувати за колгосп. Тато й інші господарі, які в нас щовечора збиралися, часто говорили мені (майже дослівно): “Хіба не бачиш, яка це жеброта? Приїжджає голодне, п'яне, брудне, поняття не

має про сільське господарство. Не бачив, які коні були, як військо харчувалось?”

У день виборів 22 жовтня 1939 року невеличкі групи солдатів були майже в кожному селі. Після Нового року ніде нічого не можна купити. Знайомі євреї часто заходять до нас до хати, діляться новинами і ніяк не розуміють, що за система в більшовиків – усе заборонено, нічого не можна робити. По більших містах – голод серед тих, хто не має що міняти на харчі, або в кого немає рідних у селі. Страшенно бідують утікачі з Австрії – євреї з вищою освітою. Не можуть знайти праці, бо не знають мови. Дають собі трохи раду лікарі й ті, у кого діти можуть грати на якомусь інструменті. Грають на вокзалах, на площах, вулицях, і так їм вдається якимось вижити. Ще тоді, дивлячись на них, вирішив, що, якщо колись у мене будуть діти, то вони неодмінно повинні навчитись грати. Хто знає, що їх чекає в житті.

Після виборів депутата до Верховної Ради прикріплені до села лейтенант і солдат Ванька Пеньков кудись вибрались, а їх місце біля Щербака зайняли два місцевих члени чи симпатизи КПУ (Комуністичної партії Західної України) із сусіднього села Клоковичі – Іван Кайдик (справжнє прізвище Шагала) і Михайло “Дицьо” (прізвище, здається, Галата). Вони змалечку не любили працювати, паразитували за рахунок батьків, не підтримували ніяких контактів із ровесниками і ніколи не ходили до церкви. Жили якимись відлюдками. Обидва – старші від мене на сім-вісім років.

У 1940 році Іван Кайдик і Михайло Дицьо стали першими помічниками Щербака в організації колгоспу і головними інформаторами про людей для тих, хто часто приїздив до села і завжди щось людям обіцяв. На голову колгоспу запропонували Петра Чучка, – чи не найрозумнішого, авторитетного серед людей господаря. У нього було п’ятеро дітей, трохи більше одного гектара землі – майже бідняк. До 1939 року активний організатор “Просвіти”, – а це вже межувало з буржуазним націоналізмом.

Після одних зборів, на яких було порушене питання про створення колгоспу, ніхто навіть слухати не хотів – люди розійшлися, а в сільраді залишився лише “штаб”: Щербак, Кайдик, Дицьо, Чучко, і мені теж запропонували лишитись. Усі три думають, що робити. Чучко мовчить, а я слухаю. Кайдик, найактивніший, пропонує забрати

в людей городи – найкращі ділянки землі за дорогою проти хат – під колгосп, а їм віддати стільки ж землі на горі Хіб – на колишньому фільварку єврея Флюгера, котрий втік з німцями. Це далеко, за чотири кілометри за селом, нормальної дороги туди не було. Там росли лише овес, картопля і то після зеленого добрива – люпину. Земля погана – пісок із глиною. Туди треба було кілька годин добиратись. Не те, що кільканадцять метрів від хати через дорогу до городів.

– Якщо заберете городи, то люди на другий рік почнуть від голоду вмирати. Хто на Хіб вибереться і що там виросте? – питаю, звертаючись до Кайдика.

– А якже ти думаєш колгосп створити? Тільки так. Ніхто добровільно не піде – це всім зрозуміло. Федечка, Труша і ще кількох – на Сибір, частина здохне з голоду, а інші підуть до колгоспу. Правильно я кажу, товаришу Щербак?

– Правильно, правильно. Тільки так, – буркнув Щербак, не піднімаючи голови з-над столу.

Я ніколи не міг здогадатись, про що він думає, бо завжди дивився в землю, хіба інколи глянув на когось з-під лоба.

Петро Чучко сидів під вікном біля дверей насуплений, був трохи напідпитку. Почувши, що люди повинні “здихати з голоду”, якось різко встав і пішов через сіни в сусідню кімнату, де була крамниця. Я відразу за ним. Там він почав щось шукати біля прилавка й каже: “Я його вб’ю, заразу. Я йому покажу, як люди будуть з голоду вмирати”. Схопив кілограмову гирю, але я став у дверях, не випускаю. Нагадав, що дома в нього малі діти. Підійшов продавець Михайло “Рондзіків” (прізвище Шагала), і ми забрали гирю. Чучко, схвилюваний, кілька разів повторив фразу про те, що як це люди на рідній власній землі повинні вмирати з голоду.

Я узяв його під руку, вийшли удвох на дорогу. Була темна осіння ніч, дув холодний вітер, сікло дощем. Мовчки пішли до нього до хати. Тут звернув його увагу на найменшу дитину, Надю, в колисці під вікном, якій не було ще року. Я сказав дружині, щоб нікуди його не випускала. На другий день зранку знов зайшов до нього – домовились, що він пити більше не буде.

Від того вечора я припинив агітувати за колгосп. У школі розповів директорові Мельнику на уроці, як у нас “добровільно” організовують колгоспи. Через кілька днів він знову викликав мене до кабінету і в

присутності того незнайомого у формі порадив не втручатися у сільські справи, а допомагати деяким своїм однокласникам готуватись до випускних іспитів.

Мельник, як я уже підкреслював, читав матеріал тільки за підручником історії. Вихваляв подвиг Павлика Морозова, якого ми ніяк не могли зрозуміти. Як можна зрадити рідного батька, котрий старався, щоб його діти не вмерли з голоду. У всіх дискусіях переважно брав участь я, бо інші боялися. Ми не могли зрозуміти ленінського принципу “Хто не з нами – той проти нас”. Знали, що так діяли Гітлер та Муссоліні, але що це вони перейняли від Леніна – не думали.

Із цього ленінського принципу завжди починали розмову працівники НКВД зі своїми жертвами (у тому числі й зі мною), котрих намагалися завербувати до співпраці провокаторами чи донощиками. Кілька речень у розмові – і людина, котра вперше потрапляє у таку ситуацію непередбаченою, сама робить висновок, що якщо вона не підлий сексот чи провокатор, то неодмінно противник радянської влади, а це вже матеріал для засудження на десять років або більше.

Ще страшнішими нам здалися слова Леніна чи Сталіна, що краще десять невинних розстріляти, ніж одного підозрілого залишити живим. Цим Мельник виправдовував події 1937 року. Учні повинні були знати напам'ять ці шедеври гуманності, духовної культури і юриспруденції. У гімназії нас знайомили з основами римського права, англійською Хартією, американською Конституцією, і нові “гуманні” ленінсько-сталінські закони не вкладалися в голову. Дивуватися ми скоро перестали – зрозуміли, що все, про що писалося в газетах до 1939 року, було чистою правдою, навіть неповною. Треба було вчитись мовчати, прикидатися дурником, не нагадувати голосно про людські принципи, і за будь-яку ціну пережити це й вижити. Клас був дружний, ми ще не боялися на перервах обмінюватись думками, хоч напівпошепки, обережно.

Додому я навідувався, як і раніше. Тут організація колгоспу йде повним ходом. Узимку 1941 року відібрали все у Федечка і Труша. Федечка навіть вигнали з хати з п'ятьма дітьми. Перейшли жити до матері його дружини з бідної родини Куземків. Труша, здається, залишили в хаті. Як один, так і другий, колись замолоду походили з

бідняків, а Федечко наймитував. У двадцяті роки вони виїхали до Америки, заробили трохи грошей, повернулися й купили в нашому селі залишки землі колись багатих поміщиків Круковецьких (а потім Дідушицьких). Федечко у США під час аварії в шахті втратив одну руку, жив на пенсії, заощадив дещо і виїхав. Купив тут вісім гектарів землі і два гектари саду. Труш (справжнє прізвище Качмар) придбав до трьох гектарів старого замуленого ставища, кілька років очищав його від каміння, і один гектар саду. Ще мав свою кузню.

Головою колгоспу поставили Петра Чучка. Дома тато й сусіди таємно говорили мені, що вже складають списки, кого вишлють до Сибіру. Кайдик і Дицьо вечорами ходять попід вікна, вистежують – у кого збираються господарі, про що говорять. Тата попередили, щоб у нас не збиралися. У селі частішають пиятики серед старших, молоді, пити починають навіть жінки. Люди ворогують між собою, особливо жінки, з ревностів. Чогось подібного ніколи не було. Спиваються молоді хлопці. При сварках правди шукають у Щербака. Приїжджають різні військові і викликають по одному до сільради на розмови. Тоді я вперше почув, що кожного запитують, чи він п'є горілку. Якщо не п'є, то чому. Це для них уже підозріла людина, бо мисляча. Через десятки років я мав нагоду переконатись на собі – майже кожний мій черговий “опікун” із КДБ цікавився, чи правда, що я зовсім не п'ю й чому.

Узимку з 1939 на 1940 рік, коли я влаштувався в Перемишлі в гуртожиток, перші місяці там теж бували випадки, що учні 7-го і 8-го класів випивали в кімнатах і бешкетували. Ми, група учнів з 9-го та 10-го, здається, за підказом когось з учителів і сторожів Гната та Федя, завели чергування вечорами і силою навели порядок. Пам'ятаю, що найбільше не підкорявся нам якийсь Кузьмінський з 8-го класу, син священика з Грозьови біля Турки.

У селі не знайшлося ініціаторів навести порядок. Тато й сусіди часто казали мені, що більшовики почали встановлювати свої порядки, щоб порізнити людей, розсварити їх і так вербувати сексотів і провокаторів. Тоді тих слів ще ніхто не чув, а донощиків називали шпигунами. Справджувалось усе, про що писали українські галицькі газети до 1939 року. А ми тоді не в усе вірили.

У школі в мене було мало часу, бо за мною був закріплений восьмий клас у гуртожитку, і навесні 1941 року додалися деякі слабші однокласники, яких треба було підготувати до випускних іспитів.

Був у класі і свій “висуванець” чи “вискочка” – Іван Демкович. Клас був дружний, не боялися між собою розмовляти на будь-які теми, але тільки коли не було Демковича. Він – талановитий художник, скульптор, симпатичний з вигляду, непогано співав у хорі і брав участь в усіх виставах і концертах. У нового начальства завоював авторитет портретами та скульптурами Сталіна. У десятому класі почав пропускати уроки, ставився до всіх – навіть до вчителів – з погордою, зневажливо. Викладач російської мови Ляхович зробив йому зауваження: якщо він не буде нормально вчитися, то відмінної оцінки не дістане. Демкович навіть не встав з місця, як було в нас заведено, і з усмішкою відповів: “Поставите! Спробуйте не поставити!”

Весь клас від обурення загув, а Павло Чорненко, котрого за негритянське обличчя називали “Мазьо”, син емігрантки з Одеси, що сидів зі мною за останньою лавкою, встав і каже до мене: “Іване, я піду йому морду наб’ю”. До бійки не дійшло, зате на перерві вирішили оголосити Демковичу бойкот цілим класом. За нами через кілька днів пішли всі старші класи. До самого випуску 15 червня 1941 року з Демковичем ніхто не розмовляв.

Ще кілька тижнів він прикидався байдужим, а потім почав звертатися до декого з нас, каятись. Приїздила мати з Бірчі, навіть плакала, але дарма. Вона чомусь вважала, що я був ініціатором бойкоту, але насправді його організували дівчата – Віра Мосора і Нуся Курило. Вони демонстративно відвертались від нього, коли намагався заговорити з котреюсь з них. Я з ним майже ворогував з різних причин. Він не міг змиритися з тим, що колишній його авторитет у школі помалу перетворився в ненависть. Коли зрозумів – вже було пізно.

Керівником одного з кількох п’ятих класів поставили професора Івана Мандюка, відомого в Перемишлі філолога-германіста. Я знав його ще з гімназії. Дружина його теж філолог. Казали, що вони не спалили жодної книжки зі своєї великої бібліотеки. Вирішили не нищити нічого і з дня на день чекали арешту. Я звернувся до нього, щоб дав дещо почитати зі своєї бібліотеки. Він виніс із помешкання

до кухні “Історію української культури” за редакцією Івана Крип’якевича. Вибачився, що не запрошує до кімнати, бо так буде краще, якщо мене тут ніхто не побачить. Просив, щоб книжку нікому не показувати і затримати в себе – йому не повертати.

У гуртожитку я поклав її до шафи на сам низ, де лежали старі черевики, шкарпетки та онучі. Із захопленням прочитав дуже скоро, хоч формат був великий і сторінок поза шістсот. Не прочитав, а вивчив, особливо другу половину, про події в Україні від 1917 по 1938 рік.

Директор Мельник ще з якимсь незнайомим часто перевіряли порядок, заглядали до шаф, під подушки, чи учні не читають забороненої літератури. Мою шафу не відчиняли, тому що на ній одній не було всячого замка, а під онучі теж не дивилися.

Одного дня у класі на перерві викладач російської мови Ляхович каже нам, кільком учням, що Мандюка напевно скоро посадять – надто необережний. У його класі зібрали майже саму вуличну шпану – колишніх безпритульних злодіїв. Але всі тепер – піонери, з червоними хустинками-галстуками на шиях. Бійки, матюки, хуліганство, крадіжки – щодня. Яке навчання може бути в такому класі? Директор постійно читає Мандюкові “мораль”. Той терпів, терпів, а врешті не витримав і, як завжди, спокійним тоном каже, щоб забрали тих усіх з червоними нашийниками – і в класі буде порядок. Через кілька тижнів його заарештували. Це вже було на початку весни 1941 року.

* * *

У нашому селі становище погіршувалось з кожним моїм приходом додому. Від січня 1941 року всіх працездатних чоловіків і юнаків від 16 років і старших з кіньми та возами забрали на будівництво так званої “лінії Сталіна” – військових укріплень уздовж кордону. В Європі вже були лінії Мажино у Франції, паралельно з нею – німецька Зігфріда, у Фінляндії – Маннергейма.

Людей тримали на голодному пайку, а для коней не давали зовсім нічого, наказали щось із дому брати. На неділю відпускали додому по харчі і корм, а якщо не відпускали, то жінки й діти з торбами пішки змушені були йти 20 або більше кілометрів в один бік. Грошей не

платили, тільки складали списки, говорили про якісь норми, проценти, обіцяли платити. Люди, залякані несподіваними безпідставними арештами по селах та містах, боялися чогось домагатись, мовчки терпіли, хоч усі бачили безглуздість самих укріплень. До робіт забирали тільки з сіл, віддалених не більше, як на тридцять кілометрів від кордону, а далі не чіпали нікого. Там спокійно навесні працювали в полі. Становище було розпачливе.

* * *

Як тільки сніг зійшов з поля – Щербак, Кайдик і Дицьо відміряли сто метрів від дороги й оголосили людям, що городи переходять до колгоспу і щоб ніхто не посмів ходити через колгоспне поле. Так вони відрізали доступ до решти поля, і посіяти ярові чи посадити картоплю не було змоги.

Приїхав тракторист зі своїм помічником – обидва п'яні, матюкаються, і не зорали, а знівечили землю. У людей були рівненькі високі грядки, а ці зорали все поле поперек. Я бачив їхню роботу. Пам'ятаю донині ті розкидані скиби, голі місця, бо трактор, видно, йшов на великій швидкості. Вдалося зустрітись і з трактористами. Обидва – у засмальцьованих тілогрійках, п'яні, погрожували людям, що якщо вони будуть піднімати бунт – всіх вишлють звідси. Ніхто їх ніколи тверезими не бачив. На тілогрійках почеплені якісь відзнаки. Показували на ці бляшки, хвалилися, що вони обидва заслужені, і ніхто їм нічого не зробить.

Пізніше я зрозумів, що на Західну Україну потрапляли або за протекцією – бо тут можна було майже задарма набрати різного барахла, або, як отих трактористів, відправляли всіх, кого вирішили позбутись із колективу.

Люди, всі без винятку, відчули, що наближається щось страшне, чого світ ще не знав. Дії більшовиків безглузді, спрямовані на погибель населення. Чому, навіщо – важко зрозуміти. Всі почали усвідомлювати, що можна мати землю, бути чесним, працюючим і на рідній багатій землі вмирати з голоду. Збувається пророцтво про кінець світу, як було написано у Святому Письмі, Біблії чи в якоїсь Михальди. Про Армагедон тоді ще не згадували.

Половину хати священника (дві кімнати) Щербак віддав якійсь Шурі, теж зі Сходу. Вона вела документацію. Коли люди цікавились, що вона пише, казала, що складає списки тих, кого повинні скоро вивезти до Сибіру. Все трималося в таємниці. До неї часто заїжджали військові, вона бігала по хатах за горілкою й закускою, а потім пиячили цілими днями. Казала, що “гуляють”. Люди давали відчипного, не хотіли заїдатись – може, справді не запише “на Сибір”. З ними ніхто не зв’язувався. Ім’я Шура – теж якесь чудернацьке – мабуть ті більшовики всіх повій так кличуть. І не ображається!

Якоїсь суботи ввечері по дорозі додому я зустрів Петра Чучка – голову колгоспу. Худий, неголений, очі запали. Запропонував зійти з дороги в сад, щоб нас ніхто не бачив. Сказав, що не знає, чи довго зможе витримати. Тепер робить усе, щоб якось дотягнути до літа з коровами, яких забрали у Федечка та Труша. Допмагає трохи дехто з родини. Сільські активісти заборонили з’являтися в колгоспі (подвір’я Федечка) комусь із тих, у кого конфіскували майно. Друга проблема – не дати померти з голоду дітям Федечка, а їх п’ятеро. Найстарший дівчинці – не більше дванадцяти років. Сам Федечко зовсім посивів, сидить у коморі своєї тещі, на людях не показується, здається, збожеволів. Якщо влітку не почнеться війна – буде страшний голод.

В інших селах теж уже організовують колгоспи, тільки там нема таких, як Кайдик і Дицьо, але багатьох заможніших селян уже вивезли, а в нас ще ні.

Чучкові натякнули, що в нашій хаті часто далі збираються сусіди, особливо багато людей, коли я приходжу з Перемишля. Радив бути обережним.

Церков по селах не закривали, але всякі урочисті процесії, великодні гагілки, різдвяні коляди з вертепами та зіздами попід вікнами якось непомітно, самі по собі, припинились. Усіх охопив якийсь нелюдський страх. У такі дні люди сиділи вдома. Жінки з дівчатами плакали, а батьки пильнували, щоб хлопці не пробували збиратися гуртом біля церкви чи читальні. Ширились чутки, що людей не арештовують з хати, а вечорами ловлять на дорозі чи навіть на подвір’ї так, щоб ніхто не бачив. І люди зникають безслідно.

Щонеділі та на свята в церкві завжди повно людей. Ходили навіть ті, котрі до 1939 року відвідували церкву тільки на Великдень або на Різдво. Перші прояви німого протесту.

Травень 1941 року. У Перемишлі в будинках уздовж набережної вище мосту вікна, що виходять на Сян, забиті всюди дошками, крім тих, де живуть прибулі зі Сходу довірені працівники нової адміністрації чи військові. Ми, учні, часто виходили на Замок і з парку згори дивились, як на німецькому боці люди, чисто вдягнені, вільно прогулюються по своїй набережній, діти над самою водою граються в піску, і жодного німця в мундирі не видно.

На нашому боці весь берег покритий колючими дротами, і через сотню метрів – солдати, інколи з собаками. “Кордон між Азією і Європою куди пересунувся”, – влучно пожартував хтось з наших.

Майже щодня потайки передають один одному в школі, що з того боку кричали через Сян, запевняли, що в червні почнеться війна. Над містом кілька разів перелітали німецькі літаки на наш бік. Покрутяться над околицями і відлітає. Люди ставали, дивились у небо і не таїли радості, надії, що скоро все зміниться.

До тата далі часто навідувались знайомі євреї з Нижанкович та Перемишля, не переставали дивуватись, що воно робиться у світі, що за порядки, які дурні ці більшовики. Всього можна було сподіватися, тільки не таких порядків. Деякі євреї поїхали на схід і пишуть, що там таке саме. Люди живуть гірше ніж у нас.

У перші дні після того, як нам “подали братню руку допомоги” і звільнили від “панського іга” (найпопулярніші тоді й обов’язкові фрази на мітингах, плакатах, по радіо, в газетах), всю владу по містах перебрати євреї: різні комітети, міліція з червоними пов’язками на руках, перевірки людей на базарах, дорогах, вокзалах, розподіл продуктів, товарів зі складів. Звичайно, ділили все насамперед поміж своїми. Це викликало нерідко антисемітські настрої, тим паче, що євреї всюди самовпевнено заявляли: “Наші прийшли. Тепер наша влада”.

Очевидці розповідали, що вони першими спорудили тріумфальну арку при в’їзді до Перемишля з боку Львова і вітали хлібом-сілля передові частини Червоної армії. Розгубилися тільки у виборі мови. Республіка українська, а всі, котрі прибули і почали встановлювати нові порядки, розмовляють російською.

Минуло кілька тижнів, і треба було передавати уповноваження прибулим зі сходу, переважно військовим, їхнім дружинам та родичам. Ті почувались, як в Америці, бо в магазинах, на базарах було все, і неймовірно дешево, доки не вичистили всього. Мужчини ганялись за годинниками, запальничками, велосипедами, жінки – за одягом, взуттям. Купували за карбованці, польські злоті – до 21 грудня 1939 року, а дехто навіть і за облігації. Населення малограмотне, довірливе, і хто міг подумати, що якийсь солдат чи офіцер може ошукувати. Написано – 10 карбованців, з гербом, портретом Леніна – чим не гроші. Хто в нас чув про якісь облігації?

Сам бачив, як солдат вийшов із крамниці Кукури в Нижанковичах з кільцями ковбаси, нанизаними на руку, і всім хвалився, що це – за п'ять карбованців, ще й здачу дали.

* * *

У кінці травня 1941 року якоїсь неділі я дома. Зайшов старий Стефанко і запропонував пройтись селом – він покаже мені колгоспне поле. Старому було вже за сімдесят – розумний досвідчений селянин, дотепний, любив іншим порадити, допомогти.

Був гарний весняний день. За дорогою, де колись на рівненьких грядках росла городина, цвіли маки, тепер зеленіли бур'яни. Далі колосились озима пшениця та жито, яке ще восени посіяли до створення колгоспу, і заростали бур'янами ділянки, залишені під овес, картоплю, яру пшеницю. Стефанко (Стефан Москович) розповідає, що тут на городах тракторист посіяв пшеницю. Поодинокі стебла на відстані більше метра одне від одного в деяких місцях вирвалися із бур'янів. Кажуть люди, що тракторист проміняв десь зерно на горілку. Щербак, Кайдик і Дицьо посівами не цікавились, нічого в тому не розуміли. Сівбу провели в неділю, коли люди були в церкві, і в дощову погоду, щоб ніхто не бачив, що і як сіють.

На кількох гектарах посіяли якийсь кок-сагиз і тау-сагиз – каучуконосні рослини. Що воно таке – ніхто не знав, але посіяли за вказівкою “згори”. Його треба було часто полоти. Приїздив навіть якийсь агроном, але після кількох прополювань залишились самі бур'яни.

Підходимо зі старим до сільради. На купі дощок і брусів, заготовлених для якоїсь будови (тоді ще ніхто не здогадався вкрати, бо чуже) сидять хлопці з дівчатами. Мій ровесник і сусід Іван Чучко, натякаючи на мою агітацію попередньої осені за колгосп, кепкуючи, каже: “Дивись, яка пшениця виросла у твоєму колгоспі!” Стефанко став на мій захист і сердито до нього: “І чого ти смієшся? При чому тут він? Смієшся і не думаєш, що це ваша голодна смерть. Побачимо, що будете їсти взимку. Я вже старий, своє віджив, він, – киваючи на мене, – поїде кудись вчитися, а що вас тут чекає? Голод і смерть”.

Тоді я ще раз переконався, що люди в селі мені довіряють. При зустрічі завжди таємно хтось з господарів чи жінок скаже, кого викликали ті, що приїжджають, про що питали, кого арештували чи вивезли із сусідніх сіл. Майже всі цікавилися, чи скоро війна.

З Кайдиком і Дицьом не зустрічаємося відтоді, коли Кайдик сказав, що без штучного голоду колгосп не можна створити. Унікаємо зустрічі. Якщо до 1939 року ми радо зустрічались, особливо з Кайдиком, розмовляли про соціальну несправедливість у Польщі, обмінювалися думками про події у світі, то тепер погляди на життя у нас зовсім протилежні. Мабуть, вплинуло те, що він дістав змогу вирішувати долю людей. У якому дусі – на користь чи шкоду – для нього не мало значення. Головне, що люди їх боялися. Щербак прислухався до їхніх думок, радився, особливо з Кайдиком. Сьогодні це називається “дорватися до влади”.

Хоч зарплати не отримували жодної, жили, радше паразитували, як і раніше, ще з дитинства, на шії батьків. Усі сили, енергію віддавали будівництву комунізму, не думаючи, чи потрібний він людям, чи ні. Я відчув, що Кайдик почав ставитися до мене якось зневажливо, з погордою. Зі Щербаким неприємно було розмовляти – якийсь тупий, скритний нелюд. Усі три підібрались, мов “з одного копита”. Петро Чучко теж мовчки терпів їх, бо не було іншого виходу. Майже ніколи не розмовляв з ними. Він нікого до колгоспу не агітував*.

13 червня 1941 року – останній іспит у школі, 15-го – випускний вечір з вином і танцями, а 16-го додому прийшла повістка: з’явитися

* У січні 1987 р. Чучко помер у Заболотцях біля Нижанкович у хаті своєї дочки. Я заходив до них два чи три рази після 1985р., але ніколи не мав часу поговорити докладніше про ті події. У мене не було перепустки у прикордонну зону.

на збірний пункт 23-го червня. Мати з собою ложку, горня і дві пари білизни.

ВІЙНА

22 червня. Тільки-но розвиднілось. З боку Перемишля чути канонаду. Вибігаю з хати, виліз на яблуню біля криниці при дорозі. Видно хмару чорного диму – мабуть, у Бакончицях горить цистерна (на передмісті).

Дорогою йдуть якихось троє військових. Це з тих, що приїздили до села, викликали людей “на розмову”. Питаю: “Що, маньоври?” – “Да, да, маньоври”, – і побігли в бік Нижанкович.

Ніхто не сумнівався, що почалася війна. Може, це блюзнірство чи навіть гріх – саме слово “війна” страшне, але люди не приховували радості, що німці вигнали, як казали, “ту заразу”. Не вірилось, що не треба буде боятися ні вдень, ні вночі у власній хаті, на рідній землі чужих і своїх.

За порадою старших ми, молоді, беремо з собою запас продуктів і втікаємо за село до лісу. Згори спостерігаємо, що робиться по селах на відстані 15-20 км на північ і на схід. Близько десятої години якась вантажна автомашина роз’їжджає від села до села. Заїхала і до нас, але біля сільради розвернулася і поїхала на Сиракізці.

По другий бік лісу за горою понад річкою Вігор через Вугники безладно відступають на схід у бік Добромиля військові частини, що стояли вздовж кордону понад Сян від Перемишля попри Динів аж до Сянока. Всюди спокійно, тихо. Ні стрілянини, ні літаків, ні танків. Здогадуємося, що німці пішли на Львів коротшим шляхом від Сокаля та Рави Руської. Так і було. Нас фронт обійшов. Лінія Сталіна не допомогла.

Під вечір ми опустилися в село. Біля сільради вже зібрався натовп. Я відразу привітався з Федоровим, якого майже рік не бачив, і з Петром Чучком. Посеред дороги стояли зі зв’язаними руками Кайдик і Дицьо. На людей не дивилися, а кудись у поле, на “колгоспну пшеницю”. Щербак утік, мабуть, на тій автомашині, що приїздила до села. Люди радісно гомоніли хто про що і з ненавистю дивились на тих двох, як їх називали, виродків. Охороняли їх хлопці, старші за

мене на кілька років. Раптом усі повернулися в бік саду. Звідти біг Федечко. Колись це був череватий, рум'янощокий чоловіча, а тепер обличчя якесь обвисле, волосся рідке, майже біле. На правій, обірваній руці замість пальців – протез із гаком. Вигляд у нього був страшний, очі несамовито вирячені, весь час сопів чи то від бігу, чи то від люті, не міг слова вимовити. Просто з бігу накинувся на Кайдика, замахнувся гаком в обличчя, але Чучко встиг спіймати його за руку і відтягнути. Федечко стояв мовчки, сопів, Чучко не відпускав його, а люди шептались між собою і співчутливо повторювали, що він збожеволів. Через кілька місяців він трохи відійшов, але я не чув, щоб з людьми зустрічався, розмовляв. Сидів удома, не показувався нікуди.

Арештованих відправили до Нижанкович, бо в селі ніхто не знав, що з ними робити. У Нижанковичах до 1939 року був суд, тюрма, може там щось порадять. Тільки в 1985 році я довідався, що їх тоді водили вулицями містечка, шукали, хто міг би їх судити чи посадити до в'язниці, але ніхто не знав, що порадити, бо жодної адміністрації ще не було. За річкою біля млина їх розстріляли.

Була неділя. Увечері ніхто не лягав спати, чекали півночі. Тільки настав понеділок, як ще в темряві всі люди і навіть діти вийшли на городи орати, копати, садити, щоб не пропала жодна година. Діти викидали бур'яни. Коні всі працювали. Люди дружно допомагали одні другим, ніхто не сидів без роботи. Забули колишні сварки, ворожнечу.

За кілька днів все було зоране, засіяне, засаджене, але трохи озимини пропало – видушили бур'яни, і врожай був гірший. Навесні 1942 року був голод, хоч далеко не такий, який готувала людям “народна влада”. З бідніших сіл дітей розселили на рівнинні, багатші. Люди їли лободу, кропиву, і десь у близьких селах померло від голоду кілька старих людей. Були створені допомогіві комітети по всій Галичині й удавалося уникнути трагедій. Німці не допомагали, але не заважали, і все залежало від свідомості, ініціативи самого населення.

У сусідніх Сиракізях головою сільради був якийсь Іваночко “з бідняків”. Усе, що робилося в селі, йшло через нього. Завжди бідно вдягнений, босий, з підкоченими штанинами, навіть у холодну погоду. Районному начальству відразу сподобався. Казали: “Оце справжній бідняк, наша людина”. Ще більше сподобалось те, що вдома в нього завжди був готовий самогон і закуска. “Фінансували”, напевно, сусіди і все село. Там люди не відчували “братньої руки

визволителів”, як в інших селах, хоч були заможніші. Але НКВД, мабуть, “розкусив” його. 22 червня перед обідом під його хату заїхала крита автомашина. Якісь військові спитали господиню, де її чоловік. Сказала, що щойно був тут, кудись вийшов. Обшукали всюди в хаті, питали сусідів, але надаремно. “Сбежал, сукін син”, – сказав один з них, і від’їхали. За кілька днів пастухи знайшли в лозах біля млина трупи шістьох чоловіків із проломленими ударами молота черепами. Казали пізніше, що серед них було двоє вчителів і якісь селяни з недалеких сіл. Їх кудись уночі на 22 червня перевозили, а переконавшись, що почалася війна, без шуму повбивали.

Так що помиляються ті, які кажуть, що тільки по дірках від куль у потилиці пізнають почерк НКВД у Катині, Биківні, Курапатах біля Мінська, під Вінницею та ін. Удари молотом ззаду в потилицю – теж їхній почерк. Так 22 червня 1941 року були знищені всі в’язні з тюрми в Ліську біля Сянока, теж у лозах над річкою неподалік від села Вільшаниці. Там загинуло кількадесят осіб.

Ще один почерк НКВД. У “Радянській Україні” за 12 серпня 1990 року у статті “На 1051 кілометрі...” Станіслава Закусила є речення: “...Катерина Марківна Шудра дівчинкою нишком заглядала за ту зловісну огорожу, ставши на плечі подрузі: “Там – штабелі дров, велика цистерна і ями... Трупи там спалювали, а попіл по полях розсівали – страшна в своїй буйності виростала трава”.

Масові розстріли по всіх в’язницях Західної України в останні дні червня сьогодні ні для кого не секрет. У Самборі загинуло 180 в’язнів, розстріляних на подвір’ї з вишок. Подібне – у Дрогобичі на “Бригідках”, в Ліську та інших містах.

Напередодні війни в Перемишлі всі тюрми були забиті. 22 червня відразу вранці енкаведисти розділили в’язнів на дві групи. Одну, меншу, до трьохсот осіб під конвоєм з собаками повели львівським трактом на схід у напрямку старих австрійських укріплень в околицях Селиськ і Яксманич. По дорозі за Коровниками несподівано з-за Сяну прорвався невеличкий німецький відділ і звільнив в’язнів. Конвой з собаками в паніці розбігся. У цій групі знаходився проф. Іван Мандюк. Другу групу, чисельністю більше п’ятисот осіб повели через Нижанковичі на Добромиль. День був спекотний і по дорозі розстріляли кількох в’язнів, які, обезсилені внаслідок катувань під час допитів, не могли йти. Це все відбувалося на очах у людей. Під вечір

привели до Солянуватки коло Добромиля. Вночі всіх постріляли і кинули в соляні шахти. Через два чи три дні, як тільки більшовики втекли, туди подались рідні заарештованих шукати своїх. Німці заборонили проводити ексгумацію трупів, щоб не виникла епідемія, засипали все вапном. Тоді ходили чутки, що там було до 3600 трупів. Ця цифра підтвердилася в 1989р. Відновили розслідування місцеві громадські організації.

Між Перемишлем і сусіднім селом Пикуличі на полі у двадцяті роки була насипана могила, а на ній – високий залізний хрест – пам'ятник полеглим Українським Січовим Стрільцям у боротьбі проти поляків у 1918 році. Щороку в першу неділю після Трійці там відбувалося “Свято Могил”. З усіх довколишніх сіл збирались туди тисячі народу. З приходом більшовиків у перші місяці ще до Нового року хрест зруйнували, а могилу розорали тракторами, зрівняли з землею.

НІМЦІ СКОРО СЕБЕ ПОКАЖУТЬ

У перші дні липня 1941 року все населення знало, що 30 червня у Львові була проголошена Українська Самостійна Держава без згоди німців, і новий уряд відразу заарештували. Поширюються вістки про розстріл членів ОУН разом з євреями, по містах гестапо заарештовує тих, хто належить до нашого підпілля. У Перемишлі під слідством Марійка Стахів. Кількох розстріляли. Прізвища їхні, на жаль, не пам'ятаю.

У спекотний липневий день я з братом із лану пшениці недалеко від зруйнованої могили в Пикуличах дивилися, як кілька німців дорогою до Перемишля вели колону більше сотні полонених. Замучені, зарослі, ледве ноги переставляли. Деякі під руки підтримували хворих чи поранених. Йшли мовчки, як привиди, тільки німці немилосердним собачим голосом погавкували: “Шнель! Шнель!” Якась у полонених дивна, незрозуміла приреченість, байдужість до життя. Чотири німці, а їх сотня, і ніхто не пробував втікати. Пізніше очевидці розповідали, що хворих німці дострілювали просто на дорозі, а старостам ближчих сіл наказували закопувати трупи.

Довкола Перемишля знаходилися військові казарми ще з австрійських часів, і за кілька місяців вони були заповнені полоненими. З Галичини москалі багато молодих теж забрали в Червону армію, і частина опинилась у полоні. Люди почали шукати своїх, розпитувати в полонених. У Перемишлі був створений Допомоговий комітет. Його очолював колишній викладач гімназії Михайло Демчук – батько мого однокласника Петра Демчука. Німці дозволили збирати продукти між населенням і розподіляти полоненим у концтаборах, бо їм давали на день тільки двісті грамів чорного хліба, брукву і чорну каву з ячменю. У допомогівій акції найактивнішу участь брали колишні гімназисти. Ми збирали хліб, сухарі, яйця, цукор, борошно, городину – все, що можна було, і підводами возили до Бакончиць на розподільний пункт біля одного з найбільших концтаборів. Там дівчата, переважно теж колишні гімназистки, працювали медсестрами, допомагали пораненим і з привезених продуктів варили їжу. Так було до вересня. Що дивно – серед десятків тисяч полонених не було жодного із західних областей України.

У вересні в таборі в Бакончицях почали хворіти тифом. Померла, здається, одна наша дівчина. Німці заборонили заходити в середину табору, надавати будь-яку допомогу. Облили все довкола (уздовж колючих дротів) карболкою і самі підвозили продукти до воріт, але тільки свою норму. Від нас перестали приймати. Демчук зі своєю групою перебрався до табору з тридцятьма тисячами полонених в селі Повкинї коло Ярослава і незадовго там помер від тифу.

У жовтні люди довідалися, що всіх полонених, родом із Галичини й Волині, німці відправили на північ Польщі до Тухолі. Дехто поїхав туди шукати синів, братів чи батьків. На місці довідались від польського населення, що всіх виморили голодом. Загинуло до чотирьохсот п'ятдесяти тисяч полонених у таборах Тухолі та близьких околиць.

Невдовзі після початку війни я в розмові з Євгеном Федоровим кажу: “Хто такі поляки – знаю добре, більшовиків теж трохи встиг пізнати, а хто такі німці?”

– Запам'ятай, що німці, як і всі інші “визволителі”, прийшли на Україну за її багатствами, як у звичайну колонію. Хочеш знати, хто вони такі – прочитай Гітлера “Майн кампф”, або зачекай трохи – вони

себе скоро покажуть. Наскільки вони цивілізовані й культурні в мирний час, настільки жорстокі й нещадні під час війни.

У Перемишлі я зайшов до книгарні Сенечкової – дружини відомого юриста. Там працювала знайома дівчина з Пикулич – Наталка Хробак. Питаю, чи нема в них “Майн кампф” в оригіналі. Нашу розмову почула власниця книгарні, підійшла й каже: “Хочеться вам на таке дрантя тратити час? Візьміть краще й почитайте “Бембі”. У підзаголовку – “Лісова казка”.

Я послухав і не пошкодував. Це невеличка книжечка австрійського письменника Фелікса Зальтена про життя лісових мешканців.

У Пикуличах жили мої колишні однокласники – брати Коцьолки і Ганнуся Курило. Я до них часто заходив по дорозі з Перемишля додому. Обмінювались новинами, думками, брав у них підпільну літературу. Одного разу молодший з братів, Анатолій, запросив на неділю – щось покаже. Ми удвох пішли дорогою за село до гори Оптинь у напрямку Германович, де було давнє австрійське укріплення. Піднялися поза хатами і спинились при дорозі між старими липами. Внизу, як на долоні, добре було видно, що робиться у таборі полонених за високими колючими дротами. У перетині загорода мала форму трикутника зі сторонами до п’яти метрів. Матеріал для цього німці знайшли готовий на кордоні, бо, мабуть, жодна країна ніколи у світі не виробляла стільки колючого дроту, як більшовики. Розрізати і перелізти через такі, як у нас називали, засіки було неможливо.

Анатолій розповів, що щонеділі сюди приїжджає якась група німецьких п’яних офіцерів. Вони виходять на вишки і звідти кидають скибки хліба або ще якусь їжу поміж полонених. Ті накидаються, - хто швидше схопить, починаються сварки, бійки. А німці на вишках регочуть. Пізніше кидають до підніжжя колючої загорожі. Якщо хтось із полонених наважився витягнути звідти хліб, то треба було спритно встигнути, щоб німець, який стояв з готовим до пострілу пістолетом у витягненій руці, не пристрелив. Перед дротами вже не стріляли – суворо дотримувалися інструкції.

Того дня мені “не пощастило”, і я не бачив таких “забав”, тільки ми довго сиділи під деревом і дивились, як полонені вискубували траву, вибирали з землі корінці і їли. Перед бараками все було випасене до сірої землі. В’язні лежали або сиділи на землі, деякі

переповзали з одного місця на друге. Я не бачив, щоб хоч один стояв чи ходив. Усі в шинелях, хоч була тепла погода.

А кількадесят метрів далі за подвійними дротами був табір з голландськими полоненими. Там цілий день грали волейбол, прогулювались по чистих асфальтових доріжках, майже всі в білих сорочках, багато хто з краватками. Щодня вранці зарядка, біг. За столиками читали газети, книжки, грали в шахи.

Коли хтось із населення хотів дещо перекинути з їжі для радянських полонених, німці з вишок негайно стріляли, якщо побачили. Так загинула на своїм возі одна жінка на прізвище Дзуліт з Пікулич або з Гороховець – з дороги перекинула хлібину.

Де ховали померлих полонених – не пам'ятаю, здається, за Пікуличами в стороні сіл Зеленка і Кругель Малий. Загинуло їх там десятки тисяч тільки в одному таборі. А ще були в Негрибці, Бакончицях, Журавиці.

Сьогодні на місці концтаборів у Пікуличах якісь склади та бази, ніяких пам'ятників чи меморіальних таблиць. Уряд Народної Польщі дотримувався тактики Сталіна і комуністичної партії Союзу. “У нас полонених не було, а тільки зрадники чи “ізмєннікі родіни”.

За липень та серпень 1941 року симпатії до німців серед населення Галичини розвіялися, як дим. Підпільні газети, листівки, які видавала ОУН, доходили до найвіддаленіших сіл. Тиражі невеликі, але їх на місцях передруковували, читали гуртками на сходинах, особливо молодь. Члени ОУН – найсвідоміша і активна частина суспільства, яких було тоді одиниці на кількасот, а інколи на тисячу – зуміли за короткий час узяти під свій вплив усе населення. Ставилася мета – свідомість кожного українця підняти до рівня свідомості члена ОУН. Великого значення надавалось конспірації. На цю тему провадились заняття. Підбирали найнадійніших, а ті впливали на інших.

Німці здобували на Східному фронті перемогу за перемогою, і ні в кого не було сумніву, що “більшовицька зараза” не стане на ноги ніколи. Люди навіть спалили карбованці, в кого були, щоб не нагадували про ті страшні часи. Ідея самостійної України не виходила нікому з голови, перші слова Декалогу “Здобудеш Українську Державу, або загинеш у боротьбі за неї” знали напам'ять навіть малі діти. Ніхто не сумнівався, що доведеться воювати проти німців. Уже влітку 1941 року по селах почали створювати “Курені Молоді” майже

відкрито, з вивченням елементів військової підготовки, а на початку 1942-го – нічні вишколи з ознайомленням зі зброєю. Серед дівчат проводили медичні курси.

На початку літа 1942 року, коли німці дійшли до Волги, Москву майже повністю оточили, США почали активні воєнні дії проти німців, хоч у стані війни вони були ще від грудня 1941 року. Я тоді з моїм дядьком Григорієм Туркевичем із Сиракозець жили разом у Перемишлі. Він мав свою крамницю, а я працював бухгалтером у Союзі кооперативів.

Коли з'явилися повідомлення про успіхи німецьких підводних човнів біля берегів США, Туркевич каже мені, що німці війну програють. Хто не був, не бачив власними очима, не зрозуміє ніколи, що таке Америка. Він там прожив близько десяти років. Якихось об'єктивних факторів у дискусіях не брав до уваги, тільки повторював, що Америка – це Америка.

– Скоро побачиш, як з німців будуть тріски летіти.

У другій половині 1941 року відбувся чи не найбільший стрибок у національній свідомості нашого народу. Всі, як один, зрозуміли, що різного роду “визволителі” або “старші брати ” приходять на Україну, щоб грабувати її багатства і нищити народ.

Робив це кожен на свій лад. Якщо більшовики лізли людям у душу, намагалися з кожного зробити підлого продажного боягузливого донощика або кар'єриста, то німці, зайняті війною, не мали для цього ні часу, ні кадрів. Вони просто знищували фізично: голодом у концтаборах, “помилковими” розстрілами українських активістів десь за містом разом з євреями, десяткуванням ні в чому не винних заручників у в'язницях, вивозами молоді до Німеччини на роботи. Свої злочини мотивували відплатою за якісь акти саботажу чи диверсії, авторами яких були члени польського або більшовицького підпілля, а страждало завжди українське паселення. Все це робилося свідомо як поляками, так і німцями чи більшовиками.

Я вже згадував, що до села від жовтня 1939 року приїздили майже щоденно якісь військові чи з НКВД. Забезпечити селян необхідними товарами вони не могли, тільки обіцяли “будет, будет, скоро всео будет”, але зате за кілька місяців знали про кожного в селі все до найменших подробиць: яка освіта, матеріальний стан, чи має годинник, новий костюм, хромові чоботи, чи є хто за кордоном, чи

співав у церковному хорі, драмгуртку в “Просвіті”, чи передплачував газети і які, як ставиться до поляків, німців, нової влади тощо.

Якщо в когось із заможніших господарів рознюхали кишеньковий годинник, хромові чоботи або новий костюм, приїздили доти, доки “куркуль не продав”.

* * *

Чому інші народи мають свої самостійні держави, а ми – ні? Це питання не полишало тоді нікого з нас. По селах проводяться концерти, національні свята, усюди декламують і дорослі, і діти вірші Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Уляни Кравченко, в яких є заклики до бою за волю. На заняттях з історії України нагадували, що ми – один з найбільших народів Європи, але чому в 1914 році наших людей у Перемишлі на вулиці Конарського вішали мадяри, після 1918 року поляки морили голодом наших полонених у концтаборі в Пикуличах, потім закривали українські школи, руйнували церкви. Після 1939 року москалі нашою інтелігенцією заповнили всі тюрми, 22 червня 1941 по дорозі з Перемишля до Добромиля розстрілювали наших в’язнів, які не могли йти, а потім усіх знищили в Соляноватці. Через місяць-два на тій самій дорозі німці дострілювали знезсилених советських полонених, переважно українців. Усе це на нашій землі на наших очах. Чому? Ми закликали молодь позбутись рабської телячої покірності, почуття меншевартості, страху перед чужинцями, братися за зброю і ставати до боротьби за волю, “...здобувати хоч синам як не собі кращу долю в боротьбі”, як казав Іван Франко.

Восени 1941 року у Львові в Оперному театрі режисер Блавацький ставить п’єсу “Тріумф прокурора Дальського” – про події на Україні у тридцяті роки. Автор, здається, Кость Гупало. Героїня п’єси Поліна в одному місці каже, що на Україні завжди знайдеться місце для могили будь-якого окупанта. Театр був завжди переповнений. Після кількох вистав німці заборонили п’єсу.

Підпільну літературу я отримував від братів Коцьолків або від Ганнусі Курило з Пикулич. На обкладинці кількох номерів була назва “Перша медична допомога”. Друкувалися дані про те, скільки українців німці арештували й розстріляли після 30 червня 1941 року. Наводились прізвища та інша інформація про жертви.

5 вересня 1941-го в Рівному на банкеті на честь створення Рейхскомісаріату Україна хтось із гостей, здається, італійський кореспондент чи офіцер, запитав рейхскомісара Еріха Коха, як він ставиться до створення Української Держави. Той, не задумуючись, відповів, що ця проблема його цікавить менше ніж центнер української пшениці. У грудні 1941 року довідуємося з підпільного часопису (здається “Ідея і чин”), що німці отримали наказ розстрілювати без суду всіх галичан, які появляться на Східній Україні без дозволу окупаційних властей. Документ цей опублікований вперше в “Літературній Україні” 19 грудня 1991 року.

29 січня 1942 року за традицією у селі Мальговичі – 10 км від Перемишля по дорозі перед Нижанковичами – відзначаємо роковини смерті Григорія Пипського, колишнього студента Київського університету, який загинув під Крутами в 1918 році. У саду його батьків височить могила з березовим хрестом. Зійшлися тисячі людей, а хлопці й дівчата з сіл, де були створені Курені Молоді, прийшли організованими колонами. День був гарний сонячний, легенький морозець із вітром, поля чисті, без снігу. Молебен відправив священник із Нижанкович о. Михайло Мельник – той самий, який у 1946 році ввійде до Ініціативної групи і перейде на православ'я. З ним було ще кілька священників. Після офіційної частини і коротких промов командир найкраще організованого куреня із села Боршевичі Михайло Ноджак – колишній старшина УГА – звернувся до нас, молодих, і сказав, що це, мабуть, востаннє так святкуємо тут. Перед нами важкі випробування і наше покоління, можливо, вирішить долю України: бути нам вільним народом, чи далі – рабами. Порадив усім повертатися додому не організованими колонами головними дорогами, а стежками й полями. Дивувався, що німці дозволили провести свято, але від них усього можна чекати й обережність не зашкодить.

У вересні 1945 року всіх українців із Мальгович переселили в Україну, тепер там живуть поляки. З могили Григорія Пипського напевно не залишилося сліду і за п'ятдесят років про неї забули. Чи відбувалися якісь свята в 1943 і 1944 роках – не знаю.

Восени 1941 починають зганяти євреїв до гетто. Ті йдуть спокійно, покійно, наче приречені, чи заворожені. Жодного опору, спроби втікати. Вони вірять, що так Богом призначено, і за всю історію не раз періодично зазнавали подібних переслідувань, погромів, геноциду. Казали, що скільки б їх Гітлер не знищив – сам він загине, а тоді настане відродження єврейської нації, і вони неодмінно збудують свою державу. Майже все неєврейське населення стояло на тротуарах і дивилися, як на якесь видовище. Ніхто тоді не повірив би, що цих людей, серед яких багато знайомих, через кілька тижнів разом з дітьми розстріляють десь за містом у ярах, або через кілька місяців у гетто постріляють і тіла спалять. Дехто з натовпу співчутливо махав знайомим рукою на прощання, а деякі посміхались. Останніх хтось з євреїв попереджував: “Сьогодні нами розчиняють, а завтра вами замісять”.

Весна 1942 року. Теплий сонячний день, понеділок. Я стою в Перемишлі на “Площі на брамі”, де починається вулиця Дворського, і дивлюсь, як над гетто за вокзалом у небо ліниво клубочиться чорний дим. Знизу відразу над дахами будинків його наче щось різко виштовхує, а трохи вище дим заспокоюється і плавно повертає на захід у бік Замку. Дме легкий східний вітер. У повітрі неприємний запах. Уранці по дорозі з дому люди з приміських сіл розповідали, що дві останні доби – день і ніч – у гетто було чути стрілянину. Тепер німці спалюють трупів. Перебираю в пам’яті історію людства, яку вчив у гімназії на “відмінно”, і чогось подібного, здається, не було. Палили на вогнищі Яна Гуса, Джордано Бруно, Жанну д’Арк, але не цілі народи. Цивілізовані німці творять історію... на Україні, а не на своїй землі. Згадав слова Федорова: “Вони себе скоро покажуть”.

Підійшов знайомий поляк. Не привітавшись, каже: “Бачили, що гади роблять? Скоро підемо разом”. “На мило, – додаю, кивнувши головою у бік диму. – Чув про якісь “мертві смуги” в українських селах на Холмщині, де польські боївки спалюють цілі українські села?”

Цю розмову пам’ятаю досі дослівно. Міг бути кінець травня або червень. Я знаходився на нелегальному положенні, одягнений в зелену сорочку і зелені штани, вільно володів німецькою і не дуже

боявся облав, бо кілька разів у небезпечних ситуаціях мене німці приймали за “гітлерюгенда”. Але що тоді терор почали поляки на Холмщині – немає ніякого сумніву. Події на Волині розгорталися значно пізніше. Польське підпілля АК і боївка “Вахляж” у Волинській і Рівненських областях діяли від осені 1941 року – самі не заперечують і документи говорять. Вони не могли змиритись з тим, що німці на етнічних українських землях передали адміністрацію українцям і називають це досі колаборантством, а те що на терені цілої Польщі залишилась стара передвоєнна адміністрація разом з озброєною поліцією – не колаборантство.

Поляк не вірить. Каже, що це тільки плітки, які німці розпускають, щоб викликати ворожнечу між українцями та поляками. Ззаду чутно жіночий голос по-польськи: “Не стійте разом, бо шваби (так називали німців) несподівано вибирають з груп, що збираються на вулиці, по одному в заручники. Краще йдіть до вулиці Конарського, там вивісили свіжий список розстріляних у тюрмі. Тільки не йдіть разом”.

Кінотеатри за німців працювали, але фільми проходили цензуру. Дозволяли тільки ті картини, які не мали виховного значення, а повинні були деморалізувати, деградувати глядача. Дуже часто показували “У неділю рано зілля купала”, здається, радянського випуску. У військовому шпиталі йшов “Вільгельм Тель”, але тільки для німців. Ми сподівалися, що покажуть його на міських екранах – не дочекались. Незабаром українська громадськість мовчки стала бойкотувати кінотеатри.

ЗАРУЧНИКИ

Біля таблиці з оголошеннями справді стояв гурт людей, серед них батьки тих, кого німці кілька днів тому забрали з вулиці. Мабуть, десь у повіті поляки вчинили якийсь диверсійний акт, або й нічого могло не статись. Люди знали би. Часто німці знаходили причину, чи просто так ловили людей на вулицях міста, на залізничних станціях, перевіряли документи в молодих хлопців і старших чоловіків. Тих, що без документів, арештовували. Найбільше попадались молоді хлопці до 18 років. Їм особистих посвідчень не видавали, а під час облав, що їх провадили німці з польською поліцією і фольксдойчами (переважно

поляки із Сілезії), не дуже розбирались. Їм потрібні були штуки. Якщо попавсь якийсь українець, то надії на порятунок не було – поляки й фольксдойчі таких не випускали.

Коли щось сталося в повіті, німці з-поміж в'язнів вибирали кожного десятого і розстрілювали. На другий день вивішували списки жертв. Того дня у списку було більше українців, переважно молоді хлопці. Деяких я знав із середньої школи перед 1941 роком. Поляки попадались рідко, бо вся адміністрація міста була в польських руках. Вони відразу забезпечили своїх відповідними документами про те, що десь працюють. Усе робили через фольксдойчів-поляків; фольксдойчів-українців майже не було – не зустрічав. Не один раз я мав нагоду пересвідчитись, що вже в ті часи головним ворогом для поляків були не німці, а українці в Галичині.

У списках, які тільки почали вивішувати, я із страхом шукав свого шістнадцятирічного брата Романа. Він навесні поїхав із дому до мене до Перемишля і десь пропав. Аж у 1945 році ми дізнались, що під час облави на вокзалі його зловили й відправили до Німеччини.

Вулиця Конарського, завдовжки не більше 100 метрів, прославилась тим, що в кінці 1914 року мадярські жандарми на ліхтарях і на стінах будинків повісили сорок чотирьох представників української інтелігенції. Мотивували тим, що це москвофіли, які симпатизували царському урядові, але насправді серед повішених були діячі “Просвіти”, викладачі української гімназії, котрих ніяк не можна було звинуватити в русофільстві. Мадяри користувались списками, які дала їм польська адміністрація міста. Це було перед наближенням до Перемишля російської армії у Першу світову війну. До 1939 року частина української громадськості на тому місці відзначала роковини тих подій, а з приходом більшовиків усе припинилось.

Стоячи біля списку розстріляних, я порівнював методику гестапо з НКВД. Енкаведисти ловили людей вечорами чи вночі, або забирали просто з хати. Люди боялися навіть голосно плакати, а про якийсь протест не могло бути й мови. З приходом більшовиків на все суспільство наче спустилась якась зловісна пелена, десь узялося підсвідоме відчуття приреченості на загибель.

Насамперед почали вибирати жертви серед української інтелігенції. Якщо рідні шукали тих, хто не повернувся додому, у

відповідних установах їм відповідали, що не може такого бути, або що нічого не знають. Часто бувало, що й рідні не повертались. Не пам'ятаю, щоб когось удалося викупити, чи іншим способом звільнити. Всіх вимордували ще до початку війни. Не було випадку, щоб хтось із арештованих тоді в нас знайшовся десь у Сибіру чи на поселенні після 1945 року.

Різниця в тому, що німці знищували слов'ян узагалі за програмою Гітлера, а москалі – українців, незалежно від світогляду, теж, напевно, за якоюсь програмою ще з 1918 року.

Ще варто би згадати один епізод з тих тижнів. Я зустрів на залізничному вокзалі Катрусю Цимбалко з Торків за Медикою – знайому з середньої школи з нижчого класу. Розговорились. Перед вікном каси почала збиратись черга за квитками – переважно сільські жінки з клунками. Несподівано звідкись узялись чотири озброєні баншуци (залізнична поліція переважно з фольксдойчів) з вівчаркою. Прибув пасажирський поїзд і з нього висипались італійські солдати. Я зі знайомою оперлись о дерев'яний невисокий бар'єр, який відгороджував половину залу для військових і німців від цивільних. Італійці веселі, крикливі, всі низького або середнього зросту, відразу обступили нас і один каже “Польонія!” чи “Полен!” Я заперечив, пояснив, що тут Україна. Кілька хором закричали: “Україна! Україна!” А натовп перед касою росте, баншуци приглядаються до черги, посміхаються до італійців і думають, чи не пора починати. Я кілька разів був свідком їхніх розваг. Кілька офіцерів підійшли до мене й питають по-німецьки, для чого ті тут з собакою. – “Зараз побачите” – кажу. Фольксдойчі, мабуть, почули мої слова, дають команду вівчарці, та накидається на жінок, – деякі з дітьми, – піднявся страшний крик, люди не знають, куди втікати, бо вихід перекрили два баншуци. У коридорі до почекальні хтось розбив вікно і натовп повернув туди – одні другим через голови. Несподівано італійський офіцер перескакує коло мене через бар'єр, витягає пістолу і стріляє в голову вівчарці, яка відразу простягнула ноги. Ще кілька офіцерів перескакують і наставляють пістолі до баншуців. Ті розгубились на хвилину, а потім мовчки потягнули вівчарку до виходу. “Порко тедеско!” – кілька разів повторили італійці. У перекладі, здається, “німецька свиня”.

ДЕЩО ПРО СЕБЕ

Я народився 21 жовтня 1921 року в селі Аксманичі – 17 км на південь від Перемишля. 1939 року закінчив гімназію в Перемишлі, а в 1941 там же радянську десятирічку.

29 січня 1940 року брав участь у відзначенні свята Крут у класі під час великої перерви. Не всі однокласники були присутні. Організаторами були: Віра Мосора (сьогодні живе у Львові), Нуся Курило (живе в Івано-Франківську), Богдан Грицеляк і брати Коцьолки. Керував Петро Демчук.

18 квітня того ж року разом з Вірою Мосорою, Нусею Курило і Петром Демчуком пізнім темним вечором ходили привітати Уляну Кравченко на вул. Парковій, 9 з її вісімдесятиліттям. Ці дві події можна вважати початком антисоветської діяльності як “українського буржуазного націоналіста”.

У липні 1941-го почав свою підпільну працю в ОУН. Головним ворогом для України ми тоді не без підстав вважали гітлерівську Німеччину. У вересні колишній однокласник Ярослав Коцьолок (майбутній сотенний УПА “Крилач”) запропонував мені поступити до школи української поліції у Львові, але я відмовився. Чомусь військові справи і все пов’язане зі зброєю, мене тоді не цікавило. Як кажуть – не лежала душа. Я думав весь час про вищу освіту, насамперед про математику.

У вересні 1941 року за порадою Анатолія Коцьолка вирішив поступити до університету у Відні. Від Комітету допомоги українським студентам (“КОДУС”) у Відні отримую інформацію, що для цього потрібно. Висилаю необхідні документи, серед яких посвідчення про те, що склав іспити за середню школу німецькою мовою перед спеціальною комісією, створеною при повітовому референті з питань освіти в Перемишлі. У грудні отримую відмову й окремо пояснення (здається, від Романа Новосада), що німці перестали приймати слов’ян до своїх університетів.

У лютому 1942 року влаштовуюсь у Перемишлі в “Союзі кооперативів” бухгалтером після шеститижневих курсів. Попрацював недовго – призначили відповідальним за всі склади фірми. На харчових складах на території товарної залізничної станції працювало 37 євреїв. Між ними траплялися рідні моїх знайомих. На запитання,

чим можу їм допомогти, порадили, щоб менше цікавитися, що робиться на складах, а вони разом із робітниками не підведуть мене.

Попрацював кілька місяців і одного дня мене викликає до свого кабінету директор фірми – німець. У присутності свого заступника Станімира – колишнього сотника УГА – каже, що німецька жандармерія і польська кримінальна поліція розслідують справу з акумуляторами і запасами харчових продуктів у гетто та крадіж з вагона 40 мішків білої муки, що була призначена для німецького військового шпиталю.

У гетто електроенергію не подавали. Перед кількома днями вночі хтось побачив там у вікні світло. Вранці німці зробили обшук і знайшли акумуляторні батареї, зелені мариновані помідори, огірки та яйця з моїх складів. У підземних колекторах виявили таємний перехід між гетто і товарною станцією. Якось довідалися (мабуть, від самих євреїв), що акумулятори підзаряджав один із моїх водіїв.

Муку з вагона в мішках вивезли робітники автомашинами в кузовах, наповнених суперфосфатом, який перевозили до складів міндобрив у підвалах костелу Францисканів, а частину – підводами з вугіллям. Я тоді стояв біля воріт і розмовляв із вартовим – молодим австрійським студентом з Лінца, який ненавидів Гітлера й гестапо. Через мою слов'янську вимову він подумав, що я німець з Чехії або з Північної Австрії, але мені не випадало його обманювати, і я сказав правду. Мої автомашини й підводи він пропускав без перевірки. Вагон без муки залізничники загнали в далекий тупик у Бакончицях, більше кілометра від станції.

У кабінеті директор і Станімир попередили мене, що поки справу розслідує кримінальна поліція – це не страшно, але якщо передадуть гестапівцям, тоді нічим не зможуть допомогти.

Я пішов до свого кабінету. Тільки сів за стіл – забігає колишній однокласник Зенон Сендзик і до мене: “Тікай, гестапо!” Виглянув у вікно і побачив їх чотирьох, як вийшли з двох автомобілів і пішли до входу нашого будинку. Відразу запасними сходами опускаюся на перший поверх, поміж ящиками з горілкою на складі виходжу у двір сусідніх будинків. Не заходив навіть до свого помешкання на вулиці Дворського, 14. Можливо, що приїздили не за мною, але з ними не можна було жартувати.

Якийсь час з особистим посвідченням на прізвище Івана Красуцького займався “паскарством”, тобто незаконною торгівлею. Із Славком Коцьолом, який тоді в Нижанковичах при українській поліції був зайнятий більше справами підпілля, ніж кримінальними, постійно підтримував зв’язок. Він часто приходив до мене до хати в Аксманичах. Здається, в ті місяці він спитав мене, чи не міг би нав’язати ближчі контакти з польським підпіллям у Перемишлі через колишніх знайомих з польської гімназії. Я з охотою дав згоду і не сумнівався, що вдасться дещо зробити.

Почав з відкритої прямої розмови на цю тему зі старим Робачинським, який мешкав у Перемишлі на розі вулиць Баштової і Пельчара. Він ідею боротьби за українську державу без відповідних військових кадрів і потрібної зброї назвав мрією чи фантазією молодих ентузіастів і радив приєднатись до поляків та разом виступити проти німців. У розмовах з іншими поляками я відчув якусь підозрілу стриманість, недовіру. Через кілька тижнів Анатолій Коцьолок попередив мене, щоб з поляками не зв’язуватись, бо вони проти нас співпрацюють з німцями. Така вказівка поступила від Проводу ОУН.

Під час однієї зустрічі Славко запропонував мені покинути торгівлю, припинити ризикувати життям без потреби. Може статися, що в Перемишлі українцям вдасться перебрати адміністрацію до своїх рук від поляків. Потрібні кадри. У повітовому управлінні української поліції для мене приготували місце перекладача документів кримінальних справ з української та польської мов на німецьку. Дав згоду, коли переконався, що від гестапо нічого не загрожує. Тоді від гетто вже й сліду не залишилося.

Познайомився з Яковом Чорнієм, який став моїм безпосереднім керівником по праці в ОУН. Група, створеного в самому Перемишлі відділення поліції з п’ятнадцятьох молодих хлопців, попри охорону млина в Сільці і стеж у приміських селах, виконувала завдання підпілля: охорона перевезень різних вантажів із запасами харчів, одягу, військового спорядження, які за гроші, горілку та іншими способами потрапляли до нас із військової бази, де начальником був якийсь полковник, чех, із німецьким прізвищем.

Комендантом поліції був призначений Іван Совган, але він усе неофіційно передав мені, а сам цілими днями пропадав зі своїми

особистими справами. Совган не належав до ОУН і, напевно, здогадувався, чим я займаюся, але свідомо не заважав.

Придбане на базах добро відправляли через Коровники в бік Селиськ і Яксманич, де в давніх австрійських укріпленнях були підпільні сховища. Усе пропало, бо від 1944 року там проходив кордон між Польщею і СРСР.

Інколи охороняли кур'єрів, членів підпілля, які проїздили через Перемишль і могли потрапитися німцям чи полякам під час облав або перевірок документів.

* * *

Пізньої осені 1943 року, напевно в листопаді, до мене несподівано зайшов Петро Демчук. Не бачились більше як два роки. Погода того дня була препогана: холодно, вітер, сніг з дощем заліплював очі. Щоб не гаяти часу, Петро відразу приступив до обговорення конкретної справи. Приїхав з Берліна. Там він є членом товариства “Громада” при гетьмані Скоропадським. Гестапо слідкує за кожним їхнім кроком і тому він сьогодні зайшов до мене в таку неgodу, щоб не попадатися на очі небажаним свідкам. На його приїзд до мами напевно звернули увагу сусіди поляки і будуть цікавитись кожним його кроком.

Гетьман Павло Скоропадський слідкує за подіями в Україні, особливо цікавиться зростаючою популярністю УПА. Він побачив у ній реальну силу, яка може боротися за створення Української Держави. Петро приїхав до Перемишля з дорученням від гетьмана знайти тут людину, через яку можна би нав'язати контакт з керівництвом УПА. Він за кілька днів встигнув переговорити з деякими знайомими і зупинив свій вибір на мені. Для мене це було несподіванкою. Я ніколи не думав стати якимсь активним громадським діячем чи політиком, поза математикою нічого не бачив, але відчував, що життя якось мимоволі затягує мене туди і в такий відповідальний час не можна бути пасивним. Згадав, що я вже зробив вибір на ціле життя, коли в 1941 році вступив до ОУН.

Сказав Петрові, що я сам не можу такі справи вирішувати, треба порадитись. Попередив, що якщо почнуться якісь міжусобиці, чи боротьба за владу, як у 1941 році між мельниківцями і бандерівцями, я вмиваю руки. Він запевнив мене, що гетьман ні на що не претендує,

а тільки хоче допомогти. Має для цього можливості. Домовились, що дам відповідь через два тижні. За той час до мене повинен був заїхати або сам Чорній, або Юрко Батіг, який був зв'язковим між мною і Чорнієм. До Петра до хати я не повинен був заходити. Далі розмова перейшла на інші теми. Я довідався, що гетьман підтримує зв'язки з впливовими людьми старшої генерації не тільки в Німеччині, але в інших країнах Європи. Зберіг дружні стосунки з колишнім полковником Січових Стрільків Василем Вишиваним з австрійської імператорської династії Габсбургів. Останній радив представникам українського підпілля налагодити контакти з західними державами, а він зможе допомогти через знайомих в італійському уряді прем'єр-міністра Бадоліо. Я зрозумів, що Петро напевно належить до найближчого оточення гетьмана, але подробицями не цікавився.

У першому виданні спогадів я про цей епізод не згадував, але за останні роки зустрічав матеріали і про гетьмана Павла Скоропадського, і про Василя Вишиваного, тому вирішив внести доповнення для повнішої характеристики цих двох осіб.

Через кілька днів, коли надворі вже добре стемніло, мене викликала по телефону секретарка повітового коменданта Ірина, щоб забрати деякі документи. На місці довідався від неї, що мною цікавиться гестапо. Вона вже оформила документи на переведення до Вільшан. Село серед лісів, 14 км на південний захід від Перемишля, і туди німці бояться появлятись. Це були часи, коли активізувались відділи УПА, польські боївки і більшовицькі партизани. Повідомити Демчука про свій від'їзд того вечора не було можливості. Я тільки сказав його адресу Петрові Товарницькому, а він повинен був попередити Демчука. Тоді таким як я самому по місту, а тим більше ввечері, небезпечно було ходити.

До Вільшан перебираюся наступного дня зранку. Тут ми робимо все, щоб не пропустити до Перемишля для німців жодного кілограма зерна, масла, сиру тощо. У липні 1944 року відкидаю пропозицію відступати з німцями і разом із Чорнієм, Коцьолком та іншими залишаємося в Україні. Тут ми більше потрібні.

СХІДНЯКИ

Після червня 1941 року в західних областях України залишилася більшість працівників зі Сходу – українці та росіяни, які прибули сюди з вересня 1939-го. Серед них траплялися різні люди. Деякі не встигли евакуюватись, а більшість не захотіла. Тільки з приходом німців почали сміливіше розповідати про події в Україні від 1933 до 1938 року. Населення ставилося до них дуже прихильно. Ніхто їх не переслідував, не показував на них пальцем, не продавав гестапівцям. Багато загинуло пізніше в УПА.

У 1943 році під охороною цілими ешелонами вивозять молодь зі Східної України до Німеччини на роботи. Хто хотів – по дорозі міг утекти. У Галичині вони знаходять притулок, допомогу, роботу, і не було випадку, щоб місцеві віддали когось із них німцям. У радянській пресі часто пишуть про страшні, нелюдські умови в дорозі і на каторжних роботах у Німеччині. Але якщо порівняти їхнє становище з долею тих, кого вивозили до Сибіру чи на Далеку Північ під конвоєм енкаведистів, починаючи від 1918 аж до сімдесятих, то не уявляю собі, чи взагалі можна зіставляти одне з другим.

Один такий ешелон у вересні 1943 року спинився на станції Бакочинці біля Перемишля. Шість вагонів-телятників із дівчатами різного віку і малими хлопцями не старше 16-17 років охороняли два старих німці, можливо, навіть без зброї і точно без собак. Як тільки ми довідалися про це – знайшли десь горілку чи самогон, закуску і пішли “свататися”.

Деякі “каторжанки” вмивалися біля колонки з водою, прали білизну і сушили на паркані, інші грілися на сонці. Німці сиділи на лавці біля будки стрілочника. Побачили, з чим ми прийшли і за чим, без слова дозволили кожному з нас вибрати, яка до вподоби.

Я пояснив дівчатам, що тут уже кінчається Україна, треба втікати, бо далі вже Польща, і там їх уже ніхто не пожаліє. Допоможемо розміститись по селах чи в Перемишлі, а там хай самі вирішують, як бути. Більшість дівчат відразу згодилась, тільки одна жінка, яка була з дочкою не старше 15 років, несподівано для нас каже: “Що, знов до колгоспу? Велике вам спасибі, хлопці, але я поїду далі з дочкою, хоч світу трохи побачимо. Гіршого, ніж те, що ми пережили за більшовиків, не буде ніде у світі”.

Дочка наполягала, щоб утікати разом із дівчатами, але мати не відступала від свого. Все це тривало, може, з годину. Німці ще з кількома нашими хлопцями в будці співали й кричали: “Гітлер капут, Сталін капут, Україна гут!” або “Нема яйка, нема віна – до свідання Україна!” Ми тим часом виводили групами дівчат і кількох хлопців-підлітків поза вагони на дорогу, а там передавали селянам, які підводами поверталися з міста додому. Ніхто не відмовився допомогти, хоч серед господарів знайомих не було. Частину втікачів вивели городами на іншу дорогу, яка вела до Добромиля. Мати з дочкою залишилися, а з ними ще кілька дівчат.

Німці в будці перестали співати, язика не ворушилися. Яке в них безладдя у всьому – ніяких списків на “каторжан”, ні разу ніде не передавали своїх в’язнів, а просто везли з України до самої Німеччини, – самі раді, що заїдуть додому й подалі від фронту. З голоду ніхто по дорозі не помирав і на станціях не викидали трупів дітей та старих людей, як це робили більшовики зі своїм народом по дорозі до Сибіру, чи на Печору або Колиму. Тоді залишилися дві сестри з Донбасу – Бондаренко Зіна і Діна. Зіну забрав до себе Совган, а Діна працювала на нашій станиці на кухні. Хворіла малярією.

Через кілька днів я несподівано зустрів на вулиці Францисканській матір з дочкою. Похвалилися, що всі повтікали. Вони знайшли помешкання і працю в самому Перемишлі. Жили без прописки, бо не було такої, ніхто їх не розшукував і не переслідував.

Під кінець зими і навесні 1944 року знов дороги були повні біженців, знов люди втікають від “своїх” на захід у невідоме, до чужих людей, радше до “ворогів”. Хто підводами, хто пішки, хто в товарних вагонах. Німці вже не давали автомашин, як у вересні 1939 року, але й не перешкоджали. По дорозі в селах та містах утікачі відпочивали, запасалися харчами за гроші, за якісь речі, а більшість ходила по хатах просити. Я розмовляв із працівниками якогось харківського театру. В одного, здається, прізвище Орел. Цілою трупкою їхали на кількох підводах, навіть із театральним реквізитом. На одному з возів був чоловік із дружиною і двоє малих хлопців, старший з яких мав не більше шести років. Розповідали, як поводяться енкаведисти на звільнених від німців землях з тими, хто залишився під окупацією. Усіх їх трактують як зрадників, тому на захід утікає, хто може. Від Харкова через всю Україну проїхали

нормально, але що буде далі – невідомо. Хвилювалися за дітей. Залишатись під більшовиками не хотіли нізащо. З наближенням фронту кількість утікачів збільшилась. Йшли через Перемишль на захід, через Карпати на Чехо-Словаччину, Угорщину.

Фронт прокотився через Перемишль в останні дні липня 1944 року без важких боїв і спинився на лінії Варшава – Сандомир – Дукля, до 80 км на захід.

Відразу від перших днів почав діяти НКВД. Створені спецвідділи провадять облави по селах. Усіх українців чомусь називають “бандерівцями”. Мало хто з населення знав, що в українському націоналістичному підпіллі за німців створилось два крила: прихильники Бандери – бандерівці, які від перших днів на початку війни після 30 червня 1941 року поставилися до німців як до окупантів, та мельниківці – не таких радикальних поглядів

Про УПА від 1943 року знало все українське населення – від дітей до старих, і всі усвідомлювали, що на їхніх очах за останні кілька років уже вчетверте міняються окупанти. До 1939 року – поляки, від них “визволяють” (два тижні перебування німців не враховую) більшовики, в 1941-му від колективізації і терору НКВД рятують німці, а в 1944-му – знов “визволення”. Частину чоловіків зловили і відправили на фронт. Деяким удалось втекти. Розповідали, що новобранців вишколювали не більше двох тижнів під конвоєм, непідготовлених відправляли чомусь у штрафні роти, гнали на передову на певну смерть. Інакше як бандерівцями їх не називали. Перевал через Карпати біля Дуклі був устелений трупами хлопців з Галичини, хоч можна було його взяти без жертв, якщо обійти сусідніми вершинами. З людьми ніхто не рахувався.

ЧАСТИНА ДРУГА

НАДРАЙОН “ХОЛОДНИЙ ЯР”

ПЕРШІ МІСЯЦІ НА “ЗАКЕРЗОННІ”

Надрайон “Холодний Яр” охоплював терени в чотирикутнику Перемишль – Динів – Сянік – Устріки Долішні площею до 1800 кв. км з населенням близько 160 тисяч разом з Перемишлем. Точних даних на початок 1945 року, мабуть, ніхто не визначив. Українські села на північ від Перемишля по лівому боці Сяну аж до Радимна теж належали до “Холодного Яру” до вересня 1945 року, тобто до переселення в Україну. Коли відбувся такий розподіл територій з присвоєнням відповідних кодів – не знаю. Можливо, наприкінці 1944 або на початку 1945 року.

Кордон між Польщею та Україною, встановлений в 1944 році по т.зв. “лінії Керзона” – один із варіантів, запропонований англійським політичним діячем лордом Керзоном після Першої світової війни. Важко було зрозуміти критерії, якими керувались політики в Москві та Варшаві. Одне стало ясно, що інтересів українців ніхто не враховував. Усе, як в Андрусові в 1667 чи в Ризі 1921, коли Україну знов розділили між собою Москва з Варшавою. Ще раз підтвердили, що Україна – це колонія, предмет торгу між її “старшими братами”. Під Польщею залишилось більше семисот тисяч українців, які компактно заселяли Лемківщину, околиці Перемишля, Ярослава, Холмщину, Любачівщину та Підляшшя.

Тільки пройшов фронт – по містах і деяких селах Галичини ожили польські боївки. НКВД їх не зачіпав. 24 липня поляки з села Пнікут – недалеко від Мостиськ на південь – спалили частину українського села Пакість (тепер Нагірне) і розстріляли 23 українців. Пнікут – єдине польське село на десятки українських навколо. І це на території України.

12 жовтня 1944 року в Майданських лісах між Сколем та селом Ластівки перебував курінь УПА Євгена, який після вишколу на полонинах Букового Берда під командуванням Рена перейшов фронт у лісах на схід від Тухлі. Славко Коцьолок (“Крилач”), який у курені Євгена командував сотнею чи чотою, дав мені прочитати листа від Якова Чорнія, щоб усі відділи, створені влітку в околицях Перемишля, негайно поверталися в рідні сторони, бо поляки почали терор проти українського населення. Євген не хотів нас відпустити – сказав, що підчиняється тереновому проводові. Пригадую неприємну

сцену на поляні, яка почалась із суперечки між Крилачем та Іваном Артимовським з Нижанкович з одного боку й Євгеном – з другого. Коли Євген вийняв з кобури наган, я став між ним і Артимовським. Більшість присутніх підтримали нас і Євген заспокоївся. Він тоді залишив у моїй пам'яті неприємний спогад. Без узгодження з ним наша група вирішила відправити мене в околиці Добромиля, відшукати Чорнія, повідомити його про поведінку Євгена. 15 жовтня над ранком я дійшов до Губич за Добромилем. Тут відшукав підпільних зв'язкових. Особисто з Чорнієм не вдалось зустрітись, бо майже в кожному селі стояли більшовицькі спецвідділи. У Губичах я довідався, що моє село Аксманичі попало під Польщу. Кордон від села проходить на відстані, меншій кілометра. До фронту на захід близько 100 км. Уже майже три місяці фронт стоїть на одному місці. Всюди по селах на території УРСР та Польщі спецвідділи забирають українців до армії. Поляків не беруть. Облави проводять над ранком.

Із Губич вийшов пізно ввечері. До мого села було майже 8 км. До річки Вігор мене провів якийсь хлопчина. Село Сиракізці, через яке треба було проходити, я знав добре. Почулося гавкання собак десь вище середини села. У колишньому панському дворі в кінці села містився один із найбільших спецвідділів округи – більше сотні солдатів. Пізніше там зробили прикордонну заставу. З гавкоту собак було легко зорієнтуватись, що хтось іде дорогою униз: вони наче передавали це один одному ланцюжком. Собаки були майже в кожній хаті, тому з поля легко було дізнатися вночі, що робиться в селі. Скоро я перетнув завулками Сиракізці й полями, минаючи Сільцю зі сходу, наблизився до своєї хати. Ніч не була місячна, але силует на обрії було видно, і доводилося йти попід схилами пагорбів або долинами. Вже по півночі я постукав у вікно Степана Шагали. Перед тим майже годину сидів на полі, прислухався, що “кажуть собаки”. Але всі мовчки спали – отже, можна йти далі. Переконавшись, що в селі нема нікого з чужих, я пішов додому. У stodолі в соломі була криївка, в якій переховувався брат Михайло (йому сповнився тоді 21 рік). Крім прикордонників у Сиракізцях облави частіше провадив спецвідділ, що стояв у Корманичах, віддалених на 2 км від нас. Солдати із задоволенням йшли на такі акції, бо в селі можна було наїстися, інколи навіть випити, а нерідко по хатах пропадали речі, хоч до приходу фронту все, що можна було, люди закопували. Крім того,

ніхто із солдатів не поспішав на фронт. У них також був свій план: на збірний пункт доставити стільки-то “добровольців”. Спійманих під конвоєм цілий день гнали пішки на збірний пункт до Динова (40 км на захід від Перемишля). Там кілька тижнів учили їх, як поводитися з найпростішою зброєю, і гнали на передову, на певну смерть. Декому вдавалося втекти. У таких випадках конвоїри по дорозі брали першого-ліпшого чоловіка, навіть поляків, щоб тільки кількість була. Траплялось, що батькам вдавалося викупити сина за самогон чи продукти, а за годинника можна було викупити кого завгодно.

Солдати у спецвідділах проходили політзаняття. Вони знали, що поляки поділяються на прихильників Гомулки (ліві, прорадянські) і Миколайчика (праві, проанглійські). При перевірці документів у поляків неодмінно питали: “Миколайчик чи Гомулка?” Українців інакше не називали, як бандерівцями, хоч по селах на захід за Сяном, особливо на Лемківщині, частина населення неприхильно ставилась до українського національного руху і називали себе русинами або лемками.

Облави у прикордонній зоні рідко проходили успішно. Люди, навчені останніми роками, не давали інформації, й одержати якісь дані про сусідів від дорослих чи навіть дітей було майже неможливо. Всі списки і метрики вдалося заховати ще за німців. Джерелом інформації могло бути тільки польське населення, але на схід і південь від Перемишля, за незначними винятками, села були чисто українські.

Настрій у людей був пригнічений – ніхто не міг передбачити, чого чекати далі. Не так страшний був фронт, як безправне становище українців. Чому кордон проведений не по річці Сян, як у 1939 році, без урахування складу населення, чи хоч би якихось природних факторів. Мабуть, хтось на карті накреслив пряму лінію від Сянків у Карпатах до Холмщини. Варіант лорда Керзона нібито відповідав етнічним принципам, хоч територія Прикарпаття до 200 км на захід була заселена українцями (лемками). Українські землі під Польщею стали називати “Закерзонням”. Почали гадати, де краще: під Польщею з її шовінізмом і ненавистю до українців, чи в Радянському Союзі з колгоспами і Сибіром. Усі знали, що права вибору не буде і треба чинити так, як накажуть. Якщо в 1939 році більше половини населення, особливо робітники й бідніші селяни з приходом Червоної

армії пов'язували якісь надії на кращу долю, то в 1944 році таких уже не було. Люди не могли зрозуміти тієї планової безгосподарності, безглузлого підходу майже до всіх справ у житті, який встигла показати радянська влада з 1939 по 1941 рік.

Серед українського населення наприкінці 1944 року майже не залишилося людей з вищою освітою, якщо не враховувати вчителів і священників. Усі подалися з німцями на Захід, а ті, що залишилися, найчастіше похилого віку, боялися втручатись у громадські справи.

У листопаді-грудні 1944 року продовжували поширюватись чутки, що поляки вбивають українців, палять села – і то не лише на території Польщі, а й на Україні. При таких стосунках, що були між двома народами, це не вважалось несподіваним. Найгірше те, що насамперед терпіли села, в яких чоловіків українців забрали до армії і не було кому оборонятися. 8 листопада я попався під час однієї з облав і по дорозі до Перемишля розговорився з двома лейтенантами – Волковим і Сафроновим. Розповів їм про напади поляків на українські села й питаю, чому спецвідділи і частини Червоної армії стоять по селах і не реагують на це. Один із них (обидва напідпитку) каже мені: “То нічого, що вбивають хохлів. Спишуть. Більше списали”. І звернувся до свого товариша: “Чуєш, Костя! Він каже, що поляки хохлів убивають”. Я не розумів значення слова “списати”. Думав, що переписують прізвища вбитих, але не міг згадати, щоб хтось цим займався. Костя, теж лейтенант – видно, був більш політично підкутий і менше випив – роз’яснив йому, що поляки вбивають не хохлів, а бандерівців. На політзаняттях їм розказували, що це робота поляків-“миколайчиків” – тих, що за буржуїв і капіталістів, а “наші” поляки, які за Гомулку, таким не займаються. Були вказівки згори, щоб Червоній армії поки що не втручатися у стосунки між польським і українським населенням на території Західної України: “Хай ріжуться, у них між собою давні порахунки”. На другий день по дорозі до Перемишля у Пикуличах я втік.

Десь через тиждень-два до хати прийшов начальник польської міліції з Конюшок, Ризнар, – давній знайомий тата, і сказав по секрету, що до кожної дільниці міліції додають по кілька “волиняків”, які будуть убивати українців, головню з вищою і середньою освітою. Уже складено списки, і я з молодшим братом Михайлом у них записані одними з перших.

Тоді частина хлопців переховувалась у криївках, а інші над ранком йшли до лісу – там було безпечніше. Якихось конкретних планів ні в кого не було. Всі жили з дня на день. Ні газет, ні радіо не було, і головним джерелом інформації були чутки – хто що де чув. Спокійно не спав ніхто – ні малі, ні великі – всі чекали лише поганих вістей.

Підпільна сітка, яку ще від 1943 року очолював Орлан, працювала в дуже тяжких умовах. Постійні облави, відправка на фронт мужчин, польський терор – робили своє. Здається, 24 грудня (польське Різдво) 1944 року повинна була відбутись відправа підпільного активу за участю Чорнія в лісному масиві Турниця. Попереднього дня Чорній загинув при переході кордону на засідці коло села Ліщини недалеко від Добромиля. Похований на цвинтарі в Ямній Долішній.

5 березня 1945 року в околицях Перемишля рознеслась вістка, що в селі Вільшани (14 км на захід від Перемишля) польські міліціонери з Красичина коло Перемишля вбили дванадцять українців. З родини священика Копистянського – дві особи, родину вчителя Сенишина та інших найсвідоміших селян. Їх вивели над Сян і в тому місці, де щороку на Йордан святили воду, постріляли. Дочка священика Софія Копистянська була тяжко поранена і під трупами пролежала на льоду до ранку. Вдень приїхали міліціонери з Красичина на розслідування, допитували Софію і вона пізнала їх. Попередніми роками працювала на місцевій пошті. Ця звістка сколихнула всіх. Це вже були не чутки, а страшний факт. Страшний тим, що стався за участю представників закону і над людьми, які війну просиділи вдома в селі, не мали нічого спільного ні з нашим підпіллям, ні з німцями – кілька років спокійно чекали кінця війни. Ініціатором убивства був місцевий Круліковський – чи не єдиний поляк на все село. Софію Копистянську того ж дня відправили до Перемишля, а звідси до Львова. Незабаром померла не так від ран, як від обморожень. Її батько, священик, заховався між дверми й шафою і його не знайшли, а братів на той час не було дома. Завантажили на машину меблі та інше майно з хати.

Майже одночасно ми довідались, що в ніч на 3 березня поляки з Дильонгови та з інших близьких польських сіл вимордували українців у Павлокомі – 40 км на захід від Перемишля. Загинуло 365 осіб, серед них діти старше чотирьох років. Спочатку важко було повірити – думали, що це тільки чутки. Система підпільних зв'язків ще не була добре налагоджена.

Після Вільшан і Павлокоми стало зрозуміло, що це лише початок, і сидіти, склавши руки, не можна. Поляки вирішили тут мстити українцям за те, що робилося на Волині в 1942-43 рр.

У цих теренах деякі села, яким загрожував напад з боку поляків, створили свої самооборони ще восени, скоро після переходу фронту. Ісканію, що близько Дубецька і Павлокоми, польські банди кілька разів обстрілювали з відстані з кулеметів, але знищити село їм не вдалось. Добре трималися і вистояли на лівому боці Сяну напроти Вільшан малі Красичі. Там було тільки 63 господарства, але люди згуртовані і з високою національною свідомістю. Вільшани легковажно поставились до цього й поплачувались. Місцеві активісти старшого покоління казали, що не треба дражнити поляків, і якраз їх усіх 5-го березня міліція постріляла. Добре була організована Тисова, яка могла чекати нападу з Гути Березької або від Бірчі. Далі на захід такі села як П'яткова, Явірник Руський, Жогатин, Поруби ще в 1943 році зазнавали нападів від грабіжницьких банд з польської Дильонгови та Борівниці і тому побудували криївки, а за хатами окопи.

Польські села були добре озброєні ще від 1939 року, а українці не мали такої нагоди. Там, де не було своєї самооборони, люди з дітьми й худобою перебрались до найближчого лісу. Таке було з Кречковою, Рікшичами, Брилинцями та іншими. Як на зло, тоді цілий березень був холодний з частими снігопадами. Найгірше було з малими дітьми.

Тереновий провід почав вживати заходів для оборони населення. Нашвидкуруч створювалися невеличкі збройні групи, які охороняли безборонні села, і люди помалу стали повертатись до своїх хат. Але їх мало, не вистачало зброї, і неможливо було передбачити, звідки й коли грозить небезпека.

У другій половині січня фронт перемістився далеко на захід після прориву перевалу біля Дуклі в Карпатах, переправи через Віслу біля Сандомира й Варшави. Лютий в околицях Перемишля минув майже спокійно, на початку березня - трагедія Павлокоми і Вільшан. Здається, в П'яткові загинуло більше двадцяти осіб. Самооборони мали переважно локальний характер, і як військова сила ще не набрали більшого значення. На крайній випадок використовувались для охорони кількох українських сіл, розташованих близько польських.

11 квітня поляки з Гути Березької і Бірчі разом з міліцією над ранком вимордували українців у селах Бахові, Березці і Сівчині. На другий день від проводу надрайону я отримав доручення, щоб на місці скласти протоколи із прізвищами жертв. За ніч ми дісталися до Бахова. Для охорони дали мені ще кількох бійців самооборони і зв'язкових, які змінювалися в кожному селі. Що робилося на місці – страшно згадати. В деяких хатах усе побите, поламане, хто живий – утік, боявся повернутися, щоб хоч поховати рідних. Усе це сталося несподівано. Люди весь час жили мирно, ніколи з поляками не ворогували, їх навіть не насторожила трагедія Павлокоми кілька тижнів тому. Поляки над ранком набігли, вимордували, понищили, а що можна, забрали з собою і втекли через ліс – не затримувались ні на хвилину. Все робилось поспіхом, наче боялися, що хтось наздожене. Ми прийшли через день після нападу, село було напівпорожнє, частина хат згоріла. Багато людей боялося повертатися. Залишились ті, що сховались десь по криївках. Спочатку я заходив до кількох хат і записував прізвища помордованих, але коли на підлозі побачив тіло шестиденної дитини, у котрої не можна було розрізнити ні голівки, ні ніжок, ні ручок – став записувати прізвища жертв лише зі слів гурту людей, які мене супроводжували. Коли хтось з них на плебанії покликав подивитись, що зробили зі священником (здається, забили поліно до рота), я не пішов.

Поляки забрали в декого худобу і більше на ці села не нападали. Ні в Бахові, ні в Березці не було ніяких самооборон. Казали, що більшість чоловіків забрали на фронт, чи ті самі пішли добровільно.

Мої протоколи напевно з іншими нашими архівами попали полякам влітку 1947 року під час акції “Вісла” і їх могли знищити, або десь залишились у нерозкритій криївці. Ніде в польській літературі я не зустрічав згадки про них.

Почалася весна, і ніхто не сумнівався, що погроми триватимуть масово, де лише українське населення не зможе себе захистити. Не можна було гаяти жодного дня. Тоді я зрозумів, що про навчання в якомусь університеті треба забути, а повністю поринути в боротьбу. Забув, що я колись любив математику, ненавидів військові справи. Перед очима стояли знайомі з Вільшан і діти з Бахова та Березки. У ті дні з відділів самооборони були організовані три сотні на чолі з Бурлакою, Хріном і, здається, Крилачем. Це були переважно бійці, які

в житті вже нюхали порох. Докладно не пригадую, але припускаю, що ці сотні були сформовані у березні і перебували в лісовому масиві Турниця – 25 км на південь від Перемишля.

Близько 50 км на південний захід від Перемишля, між Сяноком і Диновом, островом між українськими селами серед лісу було чисто польське село Борівниця, розташоване 3 км на схід від Улюча, де народився композитор Михайло Вербицький – автор музики до “Заповіту” і гімну “Ще не вмерла Україна”. (Згідно зі статтею Марії Загайкевич, опублікованій в “Перемиських дзвонах” №1 за 1995 р., Михайло Вербицький народився не в Улючі, а в Явірнику Руським – 7 км на північ від Улюча). Там чомусь опинилось 5 “волиняків” – поляків, яких вигнали з Волині в 1942-43 рр., – на чолі з Котвіцьким, сліпим на одне око, в минулому офіцером польської армії.

Цей Котвіцький, псевдо “Сліпий”, у Борівниці організував із місцевих поляків групу близько 140 осіб і провадив з ними рейди по довколишніх українських селах. Полювали на чоловіків, грабували все, що потрапляло під руки з їжі, одягу тощо. Кілька осіб з його групи, місцевих, приходили до українського села і нишком просили людей, щоб ті дали їм щось, наче вони грабують теж, бо Сліпий не подарує їм симпатії до українців. Після Березки й Бахова поширилась паніка, що Сліпий готує розправу з іншими українськими селами. Під найбільшою загрозою були Улюч, Явірник Руський, Жогатин і Воля Володжська. На Явірник і Жогатин поляки могли напасти з другого боку села – за лісом знаходилася Дильонгова, від мешканців якої потерпіла Павлокома. Дильонгова ще до війни славилася своїми бандитами.

Становище українського населення нагадувало часи татарських нападів. Люди не знали, коли і звідки загрожує небезпека. Крім польської міліції та звичайних грабіжницьких банд, в акціях могли брати участь цілі сотні добре озброєної й вишколеної Армії Людової, Батальйони Хлопське або Армія Крайова. Всіх їх об’єднувала зоологічна ненависть до українців. Терор не припинявся ні на один день, особливо по лівому боці Сяну між Диновом і Перемишллем. Люди не мали де ховатись, бо на північ – польські села, а з півдня – повноводний Сян. Особливо страшною була неділя 15 квітня для десятків українських сіл. Польські банди серед білого дня на підводах зі списками в руках, або в супроводі місцевих поляків буквально

“відстрілювали” переважно жінок, дітей і старців, бо чоловіки добровільно пішли до Червоної армії і масово гинули на фронті. Досі зібрано дані про Волю Кривецьку, Скопів, а про десятки інших сіл ніхто не згадує. Того дня у Волі Кривецькій в горішньому кінці села на заставі стояв спецвідділ НКВД до 30 солдатів з кулеметами, щоб за лісу не наспіла допомога з Красич, де була добре організована самооборона.

По правому боці Сяну в чотирикутнику Лісько – Сянік – Динів – Перемишль на більше як сотню чисто українських сіл польських було менше десяти, але всі добре озброєні ще від 1939 року, і вони розгулювали безкарно місяцями.

Про існування якоїсь нашої військової сили поляки не знали нічого, не здогадувались і не повірили б, тому були впевнені, що все їм дозволено і все мине безкарно.

Відразу після подій у Бахові та Березці на відправі Крайового проводу було прийнято рішення випередити Котвіцького-Сліпого і знищити Борівницю не пізніше 21 квітня. Вибір на це гніздо випав тому, що там найменше сподівалися якогось опору з боку українців – за весь час не було жодної збройної сутички. Про саме село й учасників групи була зібрана докладна інформація; село невелике, відрізане від головних шляхів, і до найближчої міліції – не менше 20 км лісами через українські села. За пів дня ніяка підмога не могла наспіти. Територія ця за нашим адміністративним поділом належала до 4-го району.

18 квітня 1945 року Провід надрайону скерував мене туди для допомоги місцевому підпіллю. Попередили, що в наших збройних групах – боївках та відділах самооборони деяких сіл – нема майже жодного, у кого поляки не вбили б когось із родини. Треба було не допускати випадків помсти на невинних. Війна наближалась до кінця, деякі поляки почали трохи розуміти, що не все буде так, як вони хочуть, і в жодному разі нам не можна загострювати з ними стосунків, особливо з населенням. Того дня після обіду жінки, які ходили до Перемишля на базар, принесли вістку, що поляки вимордували ще одне українське село – Малковичі, 10 км на північ від Перемишля.

Пізно ввечері лісами, уздовж правого берега Сяну, перетнувши кілька українських сіл, я зі зв'язковими на конях дісталися до знайомого вже Бахова, звідти – кілька кілометрів до Ісканії, де жив

священик Гук із трьома синами, яких я знав з гімназії у Перемишлі. Всі – майже відмінники, добрі спортсмени, шахісти. У селі була добре організована самооборона з військовою дисципліною. Польські банди остерігались близько підходити, хоч з одного боку польська Тарнавка, трохи далі – Дильонгова, а по лівий бік Сяну – містечко Дубецько і змішані села, в яких українці боялись признаватися до своєї національності й розмовляли польською. За 10-20 км на північ від Сяну починалися етнографічно польські землі. Багато сіл було, в яких жили українці греко-католицької віри, але розмовляли польською. Про це свідчили церкви, збудовані у візантійському стилі. Дуже гарна мурована велика церква лишилася у Динові. Шовіністична політика міжвоєнного польського уряду і терор після 1944 року зробили своє. Сьогодні в Динові з церкви не залишилося сліду.

До Ісканії перебралось чимало українців з інших сіл. Село лежить внизу над річкою, що впадає в Сян. Довкола села на пагорбах за хатами в окопах або ярах, чи інших природних заглибленнях, придатних для оборони, постійно чергували застави.

Нас зустріли стійкові, обмінялися кличками, що їх знали зв'язкові між селами. Клички мінялися що кілька днів на маршрутах (лініях). Ніч була зоряна, не місячна, тепла, і під ногами сухо. Довго не затримувались. Крім зв'язкових з Ісканії, пішло з нами ще кілька хлопців для охорони. Треба було йти полем між двома польськими селами: праворуч унизу – Тарнавка, населення якої вороже ставилося до українців, а ліворуч серед лісу – Ясениця Сівчинська. В останній було кілька впливових людей, між ними – місцевий ксьондз і вчитель, які не допускали до протиукраїнських випадів. Про це вони попередили українське населення сусідніх сіл і слова дотримували.

Ішли ми пішки на відстані кількох метрів один від одного, переважно вивозом, і все-таки потрапили під кулеметний обстріл справа від Тарнавки. Село розкинулося внизу за неширокою смугою лісу, і нас на обрії побачили їхні стійкові. Відстань була до 300 метрів. Боялись засідки на дорозі. До П'яткови було спокійно. Помінялися зв'язкові, хлопці з Ісканії повернулися, ми трохи відпочили в хаті, і вже вдень я пішов далі через Жогатин до Явірника. Після 11 квітня все українське населення стало до зброї, хто як міг. Усюди були організовані самооборони, до яких вступали всі – від молодих до найстаріших. У П'яткові, Жогатині і Явірнику на заставах за селом в

окопах чергували вдень і вночі з боку Дильонгови, а Явірник і Жогатин могли чекати Сліпого з другого боку – від Борівниці. Всюди тільки розмови про погрози поляків, що якщо українці не виберуться звідси до кінця квітня, їх чекає те, що Павлокому, Бахів і Березку.

Дев'ятнадцятого та двадцятого квітня пішов легкий весняний дощ. Уночі на 21 квітня три наші сотні оточили Борівницю, і як тільки засіріло, почався бій. Найдовше захищалися ті, що вибрались на дзвіницю костелу. “Сліпий зі своєю п'ятіркою “волиняків” утік відразу після перших пострілів. До 10-ї години все затихло, лише горіло кілька хат. Загинуло троє наших стрільців. З місцевих поляків, які здалися, було відібрано, здається, 27, які вирізнялись під час нападів на українські села разом із Котвіцьким (попередньо був складений список). Їх розстріляли серед села, а інших відпустили. Поспішаючи, попередили все населення, щоб вибирались із хат, бо о 14-й годині будемо палити село. Хай забирають зі собою все, хто що може. Стрільці отримали суворий наказ нічого не брати. Сцени – не з приємних. Тут можна було довідатись докладно, хто винен, що так сталося, хто що приніс з українських сіл. Звичайно, винні були одиниці, радше Сліпий зі своїми, але для нас іншого виходу не було. Вони боялися, щоб наші не вчинили так, як поляки недавно в українських селах, і тому покійно навантажили, хто що міг і як міг, і дорогою з плачем подалися попри Улюч за Сян, а деякі до Бірчі. Ще на їх очах почали горіти хати. В одній згорів захований легковий автомобіль.

23 квітня ми отримали листа (забув його форму і від кого він був), здається, від представників польського підпілля, в якому нас запрошували зустрітись для вирішення деяких справ. Місцем зустрічі запропонували дім поміщика в селі Дубрівці в кінці Селиськ. Нам підходило: на півночі були польські села, а на південь – українські, де після знищення Борівниці ми дістали повну свободу дій. Негайно повідомили Крайовий провід у Турниці. Ведення переговорів було доручено Борисові й мені. Зустріч назначено на 29 квітня. Ми вирішили нічого не писати, не брати ніяких зобов'язань, поводитися стримано і якнайменше говорити про себе.

Те, що сталося в Борівниці 21 квітня, нагадало полякам про силу українського підпілля за німців і що після фронту небагато треба часу, щоб цю силу відродити. Вони знали, що акцію 21 квітня проводили не

місцеві самооборони довколишніх сіл, а добре організована військова одиниця. Пішли чутки, що там було не кілька сотень, а набагато більше. З дня на день сподівалися чогось подібного в інших польських селах, які брали участь у нападах на Павлокому, Бахів і Березку. З міліцій почали виганяти “волиняків”. Десь у ті дні Криlach зробив засідку в самому Красичині на міліціонерів, учасників убивств 5 березня у Вільшанах. Попалось 8 осіб, і всіх їх розстріляли. Відпустили одного – наймолодшого.

Переговори про перемир'я та налагодження розумних стосунків між польським та українським населенням ми вважали логічним і бажаним для обох сторін. 29 квітня, у неділю, був гарний весняний день. Усе зеленіло, квітло. Зустріч призначено на 10 годину ранку. Ми на конях з Волі Володжської поїхали через село Поруби. Взяли для охорони з місцевої боївки Волоса, Сороку й Біса. Звістка про майбутні переговори і перемир'я розійшлася вже по селах. У Порубах і Селиських люди вийшли з хат, віталися з нами (усі, крім мене, були місцеві, з сусідніх сіл), не таїли радості. Можна буде вийти на поле без зброї або без охорони. За лісом була Дильонгова.

Ми їхали, не поспішаючи, через змішане село Селиська. По дорозі розглядалися, чи не потрапимо на засідку. Про це ніхто з нас не говорив уголос, але пізніше ввечері признались, що така думка кожному приходила до голови.

На подвір'ї фільварку нас зустріли двоє молодих офіцерів. (Це місце було мені знайоме – 13 і 14 січня просидів тут під вартою, коли вдруге попався під час облави). Крім них, збоку стояли польські солдати. Нас запросили досередини.

Борис був більш досвідчений в організаційних справах, але ні він, ні я не мали поняття про дипломатичний етикет, ніяких інструкцій у нас не було, і я думав, що це тільки підготовка до серйозних переговорів. У кімнаті нас зустрів чоловік 50-55 років високого зросту, у вельветовій куртці захисного кольору замість кітеля, з доволі симпатичним вольовим обличчям, військовою виправкою фахового офіцера, і заговорив до нас польською мовою з якимсь дивним незнайомим акцентом. Відрекомендувався офіцером югославської армії Дража Михайловичем. До цього ми сказали, що

розуміємо польську мову, будемо говорити українською, а офіцер буде перекладачем з української на польську.

Потиснули один одному руки і посідали за стіл. На його запитання, кого представляємо, сказали, що уповноважені від Крайового Проводу, і назвали псевда Волоса і Сороки (чи Біса – я забув). Один з його офіцерів вів протокол, ми відмовились. Псевдо “Аркадій” не згадували.

Я знав, що в Югославії боротьбу з німцями вели партизани на чолі з Броз Тітом, якого підтримував Радянський Союз, та прихильники західних держав на чолі з Дражею Михайловичем. Обидва між собою ворогували. Гору взяв Тіто, а Дражу розстріляли.

Щоб перед нами був сам Дража Михайлович – того не могло бути. Можливо, він тоді сказав, що прибув від його імені або прізвища подібні (справжнє прізвище Сотірович). Мені тоді здавалося, що це або якийсь польський офіцер “грає вар’ята” (прикидається сербом), або справа серйозна і треба відповідно поводитись. Мені було 24 роки, а Борис на кілька років старший.

Дража говорив лаконічно й переконливо. Сказав приблизно так: українці й поляки, як і народи Югославії, тепер в однаковому положенні і міжусобна боротьба непотрібна. Він звертається до поляків та українців покласти край ворожнечі. Борис відповів йому, що ми не проти, навів факти з Павлокомою, Баховом і Березкою, Малковичами та ін., з точними датами і кількістю жертв. Дража майже не вірив, що тут таке діялось, казав, що про це не знав. Я думав, що він прикидається, хоч, якщо справді він з Югославії – міг не знати. Я додав, що поляки хапають на залізничних станціях українців, які повертаються з Німеччини та окупованих німцями земель, і вбивають їх. У Динові і в селі Муніна біля Ярослава трупів кидають у криниці.

Розмова відбувалася в доволі щирій і дружній атмосфері. Ми дали зрозуміти, що випадок із Борівницею не повториться, якщо польські села не дадуть для цього приводу. Треба, щоб вони зі свого боку вплинули на такі села, як Дильонгова, Гута Березька та ін. Домовилися в разі необхідності підтримувати між собою зв’язок. На цьому попрощались.

Цей протокол повинен зберігатися в якомусь з архівів Польщі.

Від того дня на кілька місяців на південь від Перемишля до Карпат запанував мир. На Холмщині переговори відбулися пізніше і на вищому рівні^{*}.

КІНЕЦЬ ВІЙНИ

8 травня закінчилася війна. Польські села й містечка за Сяном зустріли цей день канонадою, стріляниною з усіх видів зброї, а ми замислились: а що ж буде далі?

Життя не стояло на місці. За весняними роботами люди, здається, забули про страшні події останніх місяців. Аж не вірилося, що за кілька тижнів усе так різко змінилося. Ми були насторожі, бо переговори в Селиських ні до чого не зобов'язували міліцію, польську армію і звичайні злочинські банди з польських сіл. Якісь антипольські ексцеси з боку українського населення, насильницькі акції, прояви анархії були неможливі тому, що все громадське життя контролювало наше підпілля. За таке можна було поплатитися головою. Помалу оживала торгівля. Вона мала переважно обмінний характер, бо польські гроші вартували не багато. Все можна було придбати за долари. Гострих нестатків необхідних продуктів не відчувалось. Торгівлю почали вести спершу поляки з українських сіл, а пізніше й українці, крім молодих хлопців і чоловіків. У такі часи предмети першої необхідності – сіль, сірники, гас, сільськогосподарське знаряддя, тютюн. По селах працювали кузні. Не було випадків злочинства, пияцтва.

Дуже складними виявились проблеми лікування населення та освіти. У районі ми мали одного лікаря-дантиста (псевдо “Зубченко”) і кілька осіб нижчого медперсоналу. Часто проводились заняття, як подати першу допомогу при пораненнях, переломах та інших видах травм чи захворювань. Лікар був весь час зайнятий. Був ще якийсь “Вуйко”, який представив себе лікарем, але вияснилось, що це звичайний шарлатан. Через три роки, у вересні 1948 на пересилці в

^{*} Дража Сотірович, здається, ще 1945 року перебрався до Західної Німеччини, написав спогади і в одному місці зазначив, що “кожний вояк АК заслужив “Кшиж Валечних” і кулю в лоб”. За що кулю в лоб – ми, українці, можемо тільки здогадуватись. Ця інформація з пам'яті правдоподібно з польських джерел. На жаль, не записав.

Красноярську ректор Духовної Семінарії в Перемишлі о. Іван Кузич спитав мене, чи я знав такого. Я розповів йому про “Вуйка”, а що з ним сталося – не цікавився. Кузич сказав мені, що прізвище “Вуйка” – Пула, походив з Буковини, або Молдавії, довгий час перебував у Соборі св. Юра у Львові. Ким він там представлявся – не пам’ятаю, але теж його розкрили і вигнали. Якийсь ненормальний тип, – можливо навіть гомосексуаліст і міг бути завербований енкаведистами. Останнє мало ймовірно.

Гірше виглядала справа з підручниками для шкіл українською мовою. До 1939 року навчання в сільських школах провадилося переважно польською. З радянських підручників до 1941 року лишилось мало, а за німців теж нелегко було видавати українські шкільні посібники. Учителів українців було мало. Налагодити нормальне навчання у школах не всюди вдавалось. Усе залежало від ентузіазму та свідомості населення.

Невпевненість відчувалася на кожному кроці. Які будуть нові порядки, якою стане Польща? Тут варто нагадати, що після відходу більшовиків у 1941 році аж до їх повернення в 1944 люди по селах забули, що таке замки на дверях, особливо там, де громадське життя контролювало підпілля. Зовсім щезло пияцтво. Паніка починалась, коли десь близько появлялись червоні партизани.

Поляки мали свої проблеми: йшла боротьба за владу між прорадянським Гомулкою та прозахідним Міколайчиком. Польське населення було добре проінформоване, як вирішувалася доля їхньої державності під час війни. Всі знали про те, що сталося в Катині 1940 року, знали, що, коли німці в 1944 році жорстоко розправлялися з повстанцями у Варшаві, Червона армія стояла на правому березі Вісли в передмісті польської столиці Празі й чекала, коли німці зруйнують місто дотла. В історії Другої світової війни це була одна з найжорстокіших подій, але в радянському збірнику матеріалів Нюрнберзького процесу, виданих у 1965 році, про знищення Варшави чомусь не згадується, хоч на самому процесі в 1946 році таке питання розглядалося. Хід процесу дуже детально висвітлювали прямі репортажі західноєвропейської та американської польськомовної преси, яку населення Польщі вільно отримувало поштою і в посилках від своїх рідних. Того ж 1946 року в якійсь московській газеті, можливо навіть у “Правді”, появилася стаття про те, що повстання

німці придушили з допомогою “бандерівців” чи дивізії “Галичина”. А насправді це була робота “власовців” – колишніх комсомольців-червоноармійців, вихованих комуністичною партією Радянського Союзу.

Усім було відомо про долю членів польського уряду, створеного на землях, звільнених від німців, здається, в районі Біловезької пущі влітку 1944 року. Вони вели переговори з якимось генералом Івановим. Це були представники західної орієнтації. Видно, що не могли дійти згоди, бо в один прекрасний день весь уряд у кількості 16 осіб арештували – вирішили, що легше буде домовитися десь на Воркуті або Колимі. У 1945 році в Москві відбувся над ними відкритий судовий процес. Інакше не могло бути, бо справді “народний” польський уряд на чолі з Гомулкою був уже готовий. 22 липня 1944 року у звільненому від німців Холмі проголошено “Липневий маніфест” – програму для польської держави й народу. Фактично доля Східної Європи була вирішена остаточно на Кримській конференції в Ялті 4-11 лютого 1945 року за участю Сталіна, Рузвельта й Черчіля.

При розгляді польського питання ще раніше було вирішено, що радянсько-польський кордон проляже по “лінії Керзона” з деяким відступом на користь Польщі, яка також мала отримати істотне збільшення території на півночі та заході. Уряд Польщі мав бути створений з демократичних діячів у Польщі та поляків з-за кордону. (Див. УРЕ, т.5 – 1980 р., с. 514).

Еміграційний польський уряд у Лондоні очолював прем’єр-міністр, генерал ще армії Пілсудського, Владислав Сікорський. Він не погоджувався зі створенням Польщі без Західної України та Білорусі. У червні 1943 року поїхав до Москви, де вів переговори зі Сталіним. До чого домовились – лишилося таємницею, бо вертаючись до Лондону, над Гібралтаром літак потрапив в аварію і впав у море. Сікорський і пілот загинули 4 липня.

Не знаю, чи знайшлися б тоді поляки, які в душі змирилися із втратою західно-українських земель. За 600 років панування звикли не лише до багатих українських земель, а й до того, що це – невід’ємна частина Польщі, а українці – ті ж поляки, тільки розмовляють не чистою польською, а діалектом; у кращому випадку це – “молодші брати” поляків. Назви “Україна”, “Західна Україна” або

“Галичина” не існували, а лише “Малопольска”, “Малопольска Вєходня” або “Креси Вєходнє”.

Ми знали, що з нашим існуванням жоден польський уряд миритися не буде, а тим паче уряд, залежний від Москви. Літні місяці минали у відносному спокої. Відчувалось, що це тиша перед бурею. Ніяких ворожих до польського населення дій не допускалось, щоб не настроювати його проти себе й не провокувати каральних акцій. Казарми в Сяноці й Перемишлі почали заповнюватись військовими.

Десь у середині червня з Бахова нам донесли: озброєні поляки з Бабич, що по лівий бік Сяну, серед білого дня забрали худобу й коней, які паслися на полі. Ми відразу звернулися до колишніх представників АК через відповідних людей, щоб не допустити до загострення стосунків і примусили повернути населенню майно. Через кілька днів, не отримавши відповіді, відправили листа з аналогічними питаннями до польської інтелігенції та ксьондзів лівобережних польських сіл. Як реагували на наші звернення поляки за Сяном – ми не знали. Склалося враження, що серед них панує анархія, підпілля вже не дуже популярне, міліція не має авторитету. Якщо якась банда грабувала українців на другому боці Сяну – вони на це просто не звертали уваги. На ті села їхня влада не поширювалась. Дійшло до того, що люди з Бахова боялися виходити в поле, якщо воно було на відстані кількох сот метрів від берега річки. З того боку їх обстрілювали з гвинтівок і автоматів. Ще через кілька днів, побачивши, що все минає безкарно, стали переганяти свою худобу й коней на правий берег Сяну і пасти прямо у хлібах. Я подався туди з десятком боївкарів на конях. Узяли один кулемет. Два дні з лісу на відстані більше кілометра спостерігали за місцевістю. Річка робить там дугу і бахівські поля півостровом похило підходять аж під Бабичі. На лівому високому березі коло костюлу за старими липами постійно вешталась група озброєних чоловіків. Біля однієї липи стояв кулемет. З нашого боку не було жодної деревини, лише над самою водою в деяких місцях росли густі кущі лози. З їхнього берега бахівські врожайні поля було видно, як на долоні. Ті, що пасли худобу у збіжжі, – 5-10 чоловіків – були озброєні, деякі на конях без сідла. Погода стояла гарна, тепла, врожай озимини прекрасний. Над ранком третього дня 5 чи 6 наших підійшли близько до річки і залягли на краю пшеничного лану, за ними за сотню метрів і трохи вище – двоє з

кулеметом. Інші на конях повинні були непомітно переправитись з боку Ісканії (вище за течією) на лівий польський берег і спокійно наблизитися до Бабич.

Тільки сонце трохи піднялось – пастухи перейшли брід із худобою і кіньми. Сян там неглибокий – до півметра на бродях і завширшки 50-80 метрів. Ніякої небезпеки не відчували. Між липами коло костюлу теж було спокійно. Коли наш кулеметник побачив, що “вершники” вже близько – випустив кілька серій з кулемета по тих, що сиділи між липами (відстань 300-400 м). Одночасно наші на конях галопом переправилися на той бік і відрізали відступ “пастухам”, а з поля бігом пішла в наступ наша “піхота”. Все це тривало кілька хвилин. “Пастухи” мов крізь землю провалились. Поховалися – хто в лозині, хто у збіжжі. Ні один із них не зробив жодного пострілу. Ми їх не шукали.

Посідали на їхніх коней і погнали отару понад річкою в село. Про всяк випадок кулеметник із напарником піднялись вище в бік лісу і були готові прикривати тих, які гнали худобу. Забрали з тридцять корів і до десятка коней. Більше половини з них люди у Бахові пізнали. Худоба сама пішла додому.

Після того випадку на якийсь час знов запанував спокій. Неважко було здогадатися, що тут ми мали справу зі звичайною шайкою озброєних злодіїв. Місцева “народна влада” ще не стала твердо на ноги, щоб не допускати подібних ексцесів. За травень і червень це, здається, був єдиний з подібних випадків, і про якісь ворожі виступи польського населення проти українців нема підстав говорити. Треба було довести, що не дозволимо кривдити свого населення, і прояви бандитизму чи іншого насильства не минуть безкарно.

Здається, деякі з них потерпіли – убиті чи поранені, бо за кілька хвилин перед наскоком усі були в нас на очах. Шукати їх у кущах ми не хотіли. Розвідка в нас тоді ще не була налагоджена як слід, і ми не знали, що робиться за Сяном, який настрій у польського населення, і де стоять військові частини.

Бабичі – невелике містечко над Сяном, 25 км на захід від Перемишля. Населення змішане, але після 1944 року майже всі українці стали називати себе поляками. Ще далі на північ по селах були гарні українські церкви.

19 липня 1945 року полк польського війська з кількома гарматами провів розвідувальний рейд із Сянока понад Сян через Улюч і у Володжі повернув праворуч на Поруби, Явірник Руський, П'яткову, Іскань, Дубецько. Наші стежі сліdkували за поляками від Доброї вище Улюча аж до Дубецька. В ліси вони не заходили. У Порубах кілька разів вистрілили з гармат у напрямку лісу, але не туди, де були ми.

Сам рейд став для нас пересторогою: добрі часи закінчилися. На теренах на південь від Перемишля до залізничної лінії Сянік – Лісько перебували тоді чотири наших сотні: Бурлаки, Хріна, Крилача і Ластівки. Трохи пізніше Хрін перейшов у Карпати.

Щоб не нудитись і бути в бойовій формі, вони, крім тактичних щоденних занять, постійно провадили рейди по селах, лісах. Бійці знайомилися з місцевістю у квадраті приблизно 50х50 кілометрів, більше як наполовину вкритою лісами зі складним рельєфом. Рівнин там майже не було – невисокі гори, потічки, яри. Пізніше ця тактика дуже знадобилась.

Через кілька місяців під час облав часто ділились на невеликі підрозділи, проривалися іноді з боями і збиралися у призначений час в умовленому місці. Знання терену було головною запорукою успіху. Деякі сотні кілька разів ходили в Карпати на південь від Сянока аж до кордону з Чехо-Словаччиною. Незважаючи на відносний спокій, великої уваги надавалося конспірації.

У будь-яку погоду квартирували в лісах, рідко – в селах і тільки там, де населення було чисто українське. Звикали до труднощів, негоди, пристосовувались до найгірших умов, набували досвіду. Навчилися спати під дощем (не у всіх були плащ-палатки), після довгих переходів мили ноги й сушили онучі, вмивалися в холодній воді без мила, спали в холодні ночі на підстеленому сухому хмизі (тільки не на м'яких зелених гілках) по двоє, спинами один до одного. Можна було – і часто доводилось – спати стоячи, спершись на дерево, коли дощ не переставав, а деяким удавалось спати навіть на ходу. Велике значення мало добре підігнане, приношене взуття.

Дисципліна, здається, була ідеальна. Хлопці йшли до УПА добровільно, і кожний знав, на що йде. Командири від ройового до сотенного підбирались такі, щоб могли мати авторитет. Харчувалися і вдягалися всі однаково. Сотенні мали своїх коней. Ще було кілька коней в сотні для хворих, аптек, продуктів та інших вантажів.

Якісь випивки були неможливі. П'яних не пам'ятаю – неприпустиме в підпіллі. Це – перші кандидати на зрадників, дезертирів, провокаторів. Заборонялось населенню навіть гнати самогон – хіба у виняткових випадках, коли не було спирту для аптекочок. На якісь свята дозволялися символічні чарочки, як було в нас прийнято до війни. Можливо, я дещо ідеалізую, але порядок і дисципліна у відділах трималися переважно на свідомості і взаємному довір'ї. Без винятків, звичайно, не бувало, і люди всюди є людьми. Маю на увазі не спокійне літо 1945-го, а тяжкі 1946 та особливо 1947 роки. Пізніше не всі витримували, не в кожного знайшлися сили переносити надлюдські випробування, жертвувати собою, як це буває на словах. Почав брати гору інстинкт самозбереження, любові до життя. Таких були одиниці, але були.

У 4-му районі зі “столицею” у Волі Володжській (невеличке село до 80 хат на краю лісового масиву) серед місцевого підпілля в мене не було близьких знайомих чи друзів, та й функції не були точно визначені. Мені підпорядковувалась боївка, якщо була потреба, зв'язкові, але якоїсь близькості, взаєморозуміння між нами не було. Можливо, через те, що з перших днів попередив, щоб ніяких акцій проти польського населення без мого відома не провадили. Районовим був Борис – з місцевих, а командиром боївки СБ – теж місцевий, Біс.

Борис старший за мене на кілька років, правдоподібно, міг учитися до війни в гімназії і належав до категорії української молоді, яка з юних років присвятила своє життя народові. В якомусь сусідньому селі жила його дружина з двома дітьми, радше не жила, а в постійному страху тулилась поміж людьми. Хлопці розповідали, що від польських банд восени 1944 потерпіли родини і Бориса, і його дружини. Подібне було в більшості місцевих боївкарів, зв'язкових. Я кілька разів розмовляв з ними про наше ставлення до поляків – яким воно повинно бути. Вони погоджувались, але тут же наводили факти не тільки про Павлокому, Бахів, Березку. На захід від Сяну, недалеко між Диновом і Березовом, було три великих гарних українських села: Глідно, Лубно та Іздебки і багато менших. Важко було зібрати дані, хто в цих селах з українців залишився живим. Мала частина якимось чудом серед тих страшних ночей розбрелась, хто куди міг: одні на південь, інші – через Сян на українські села. Пізніше довго шукали

своїх рідних. Крім названих сіл, українці жили меншинами серед поляків, було багато змішаних родин по селах на північ від Сяну, між Диновом і Перемишлем. Тільки не зруйновані тоді ще церкви нагадували, кому належала та земля.

Я розмовляв окремо з Борисом. Повторив йому слова Орлана на останній відправі в Ямній: “Ворожнечі треба покласти край. Хтось мусить поступитись першим. Почнемо ми”. Борис погодився зі мною, розумів наше становище, лише боявся, щоб хтось самочинно не витворив чогось. Але це було малоімовірно – авторитет нашого підпілля і дисципліна унеможливлювали щось подібне. Обіцяв допомогти.

Дивлячись тоді на Бориса, я вкотре вже переконувався, що поєднувати підпільну діяльність зі створенням власної сім’ї для нормальної людини не під силу. Скільки хлопців загинуло у своїх хатах, або коли заходили до наречених.

Подібно загинув і Борис на Різдво 1947 року – разом з кількома стрільцями наткнувся на засідку недалеко від хати, де його чекала дружина з дітьми.

У середині травня до Волі Володожської прибула група дівчат-підпільниць. Поверталися з якогось вишколу в Карпатах. Серед них було кілька знайомих з Перемишля зі середньої школи з нижчих від мене класів: Люда Кот, псевдо “Бурлачка”, сестри Крижанівські, або тільки Славка, пс. “Ярка” – всіх 6-7 дівчат. Ми не признавались, що знайомі, хоч насправді і в школі між нами не було нічого спільного – навіть ніколи не розмовляли. Серед них була найменша і наймолодша – чорнява, яку всі кликали “Мале”. Виглядала не старше як на п’ятнадцять років. Тоді вже мала псевдо “Мотря”. Побули кілька днів і вирушили далі в околиці Перемишля, чи до Турниці. Мені теж треба було бути там у якійсь справі. Стежками, дорогами, лісами, ярами відстань близько 50 кілометрів. Я не розлучався з конем, але тут треба було віддати його найслабшій Мотрі. Коли сідала на коня, чи злізала – щось порвала чи в сідлі, чи віжки. Від переляку не знала, як виправдатись. Через десятки років під час зустрічі згадає ту подорож. Тоді дівчата попереджували одна другу, щоб були обережними зі мною в розмовах, бо “може вкусити”.

Ще минуло два тижні і до нас прислали районову жіночої сітки, псевдо “Офелія”. 1924 року народження, за фахом учителька, з

вигляду подібна на дочку якогось аристократа. Волосся чорне, завжди старанно викладене, обличчя бліде, неначе ніколи сонця не бачило, трохи подовгувате, ніс з ледь помітним горбочком посередині. Нагадувала мені скульптуру якоїсь древньогрецької красуні. Рухи, вимова, звертання до людей і вся поведінка – ніжні, делікатні, ввічливі. Я не міг уявити собі, як вона пристосується до умов підпілля, особливо, коли почнуться облави, бої, переходи в негоду, дощ, сніг, морози. І що їй тут робити? З нею тоді прибули ще дві медсестри: “Христя” і “Софія”. Христя родом з Малкович – Кордіяк Дарія, а Софія – Станько Стефанія з Коровник. Усі три 18 квітня 1945 року під час нападу на село польських банд знаходились у Малковичах і якимсь дивом залишилися живими. Христю з Софією закріпили до медпункту і я з ними зустрічався рідко, а Офелія очолила жіночу сітку району.

Вона відразу приступила до роботи. Колись закінчила медичні курси і видно було, що знає більше від деяких медсестер, а тепер облегшила трохи працю лікареві Зубченкові. Відразу пішла по селах і стала всім цікавитись, особливо дітьми. На першій нараді районного активу порушила питання організації шкіл і дитячих садків. Тоді там були ще сотні Бурлаки і Хріна. З останнім я часто проводив розмови на різні теми і коли приходила Офелія, почали разом обмірковувати, як організувати школи. Хрін теж за фахом учитель. Про проблему підручників я вже згадував. Роботи такої в мене не було і я почав теж цікавитись школами по селах. Обговорювали разом з Офелією, або навіть сам окремо їздив у деякі села без неї. Верхом на коні було простіше, як їй пішки від села до села. Тоді під час розмов я довідався від неї, що в Малковичах загинуло 152 особи. Вона з молодшим братом заховались і залишилися живими, а батьки, здається, загинули. Це число жертв я чув від неї, і досі дотримуюсь його, хоч в інших джерелах зустрічав 153, 164 і 190. Брат, якому тоді було 12 чи 15 років, залишився в якомусь селі коло Перемишля в родичів, а вона пішла в підпілля. Скоро я відчув, що стаємо одне до другого не байдужими.

Якогось дня сидимо з Бурлакою і Хріном з їхніми сотнями в лісі між Волею Володжською і спаленою Борівницею. Хтось почав розмову про одружених підпільників. Тоді з нами була і Офелія. Хрін каже до мене дослівно: “А я вам раджу не зв’язуватись”. Я чомусь

глянув на неї, а вона на мене і наші очі зустрілись. Тоді я ще не знав, що Хрін залишив десь дружину і маленьку дочку, яку дуже любив. Бурлака сидів мовчки задуманий. Можна було тільки здогадатись, про кого він думає.

Я вирішив з Офелією не зустрічатись так часто. Пригадую, що порадив їй зайнятися П'ятковою. Село нараховувало до п'ятисот дворів, розтягнулося майже на сім кілометрів і до Волі Володжської від ближчого краю – до десяти кілометрів. Я там дещо підготував для відкриття двох шкіл, бо майже рік село думало про самооборону від Дильонгови і Борівниці, а не про навчання дітей. Це не була моя справа, але районний Борис не мав змоги всім цікавитись. Офелія в будь-яких справах більше зверталась до мене, як до нього. Можливо тому, що тут вже був сформований колектив з місцевих, а я з нею недавно прибули. Після тієї розмови з Хріном я з частиною боївки вийшов з Волі Володжської. Заходив сюди зрідка, щоб дещо вирішити з Борисом. З Офелією свідомо розминався.

Одного дня опускаюся на коні з Волі вниз дорогою попід лісом до присілка Ясенів і несподівано зустрічаємось. Виглядала втомленою, бо напевно йшла від самого ранку і день був спекотний. Сказала, що хотіла би зі мною порадитись. Посідали на траві під бережком і вона відразу несподівано спитала, чому я уникаю її; при цьому перейшла на “ти”. Мені тоді відразу здалось, що ми не кілька тижнів знайомі, а кілька років. Так же прямо відповів їй, що нам не можна зустрічатись, а чому – повинна сама розуміти. Через неї я не можу жертвувати підпіллям, а поєднувати одне з другим – я не вірю, що можна. Далі вона навела приклад Орлана з Марічкою, Тараса зі Святославою, місцевого районного Бориса і ще ряд інших.

– Орлан – крайовий референт, Тарас – провідник надрайону, а я хто? Сьогодні тут, а завтра хто знає, куди перекинуть. А далі що? Підеш за мною? А тут на твоє місце хто залишиться? – запитав я. Потім намагався спокійніше пояснити, що теперішній спокій в терені скоро закінчиться і ніхто не знає, що нас чекає. Я ж не зможу її залишити, а це не від мене залежить. Вона слухала мовчки і я відчував її погляд на собі. Я неначе провинився в чомусь, а тепер виправдовувався. Завжди привітна, усміхнена – вона тепер виглядала неначе переляканою, розгубленою. Сказала мені, що Тарас і Орлан

про мене непоганої думки і хтось навіть підказав їй, що може інколи радитись зі мною, коли відправляли в четвертий район.

Настала довга мовчанка. Я почав приглядатися, як у березі працюють червоні мурашки. Звернула на це увагу й питає, що я там знайшов. Стали удвох дивитись. Одна мурашка передніми лапками підпихала засохлу мушку догори берегом до нори. Залишалось до двох сантиметрів, підйом став крутіший і мурашка зі своєю здобиччю скочувалась вниз на кільканадцять сантиметрів. І так вперто кілька разів. Раптом внизу підлізла друга, удвох дружно випхали мушку до самої нори і тут ця помічниця повернулась у своїх справах, а перша затягнула мушку до нори. Нас ця сцена трохи розвеселила і Офелія каже: “Бачиш? Удвох завжди легше, як одному. Навіть мурашки знають про це, а ти ні”. Я промовчав.

Тоді в її очах я виглядав напевно якимсь ненормальним, занадто боявся ускладнювати собі життя і трохи, здається, відчував у чомусь її вищість над собою. Нам ще треба було рахуватись з тим, що подумують прості стрільці і населення. А її вже знали майже в кожному селі. Розповідала, скільки всякої роботи серед людей, не пов'язаної з підпіллям.

Далі ми спокійно щось обговорювали – напевно про школи, або я висловив свої прогнози щодо розвитку подій найближчим часом. Після чергової мовчанки каже: “Господи, як усе жорстоко. Який страшний цей рік!” Ми тоді обмінялись даними про себе: ім'я, прізвище, вік і звідки походили.

Під час першого рейду польського війська 19 липня й обстрілу лісу з гармат ми з Бурлакою, жартуючи, радили Офелії за яким деревом безпечніше заховатись. Вона теж жартувала, не звертала уваги на вибухи. Потім кажу їй, коли залишились самі, що напевно починається те, про що розповідав їй тоді на дорозі.

Далі ми зустрічалися зрідка, вона розповідала про свою працю і тільки один раз, коли тяжко захворіла, я відвідав її в хаті під лісом у Грушівці. Тоді вже криза недуги минула, температура спала і вона почувалась майже нормально. Спитав її, що потрібно дістати, чи привезти. Нічого їй не треба було, тільки просила посидіти трохи з нею, розповісти дещо. Нагадала, що вона тут одна – нема ні рідних, ні близьких подруг.

3 жовтня 1945 року вранці я отримав з надрайону штафету, щоб прийти до Турниці. Попрощався тільки з тими, що були близько, і ввечері вирушив у дорогу. Офелії давно не бачив. Вона ще довго працювала в четвертому районі.

Восени 1946 року я довідався, що її зловили поляки, сильно побиту в майже безнадійному стані відправили до шпиталю в Сяноці, тут підлікували і випустили. Розповідали різні історії – одна страшніша від іншої. Тоді я чомусь не поцікавився, що було насправді, або забув, аж у травні 2000 року відшукав несподівано Дарку Довгун – колишню медсестру “Христю”, яка наприкінці травня 1945 року прибула з Офелією в 4-й район. Живе з чоловіком у селі Рудно коло Львова. Ось що вона розповіла:

Офелію зловили поляки під час облави в лісі між Улючем і Волею Володжською влітку 1946 року. Відразу на місці почали катувати. Майже непритомну приволокли до Володжа й кинули перед хатою на підвір'ї. Стара господиня допросилась у якогось офіцера, щоб дозволив покласти під неї соломи. Перед від'їздом підняли її на вантажну автомашину і запхали в бочку, яку по дорозі для розваги перекачували від одного борта до другого. Цією машиною везли інших заарештованих, переважно з Улюча та близьких сіл. Привезли до Сянока і тут Офелію майже в безнадійному стані поклали до лікарні. Якийсь час лікарі боролись за її життя. Разом в одній палаті лежала Наталка Бревко – молода дівчина з якогось села під Сяноком. Її під час допитів теж катували і вона з відчаю викинулась через вікно слідчого кабінету з верхнього поверху на електричні дроти під напругою. З опіками поклали її до лікарні в одну палату з Офелією. Перед дверима в коридорі цілодобово стояв озброєний вартовий. До Наталки приходила з передачами її молодша сестра Славка і розмовляла з Офелією. Бачила, як майже все тіло було покрито кривавими ранами. Одного дня в її присутності зайшов якийсь наглядач чи слідчий і з розмахом зірвав з Офелії покривало, яке в багатьох місцях прилипло до ран. Вона тільки застогнала. Про це розповідали дівчата між собою, коли відбували судові вироки по різних тюрмах Польщі.

Як тільки Офелія стала ходити, її перевели до слідчої в'язниці. Тут підписала згоду на співпрацю з УБ. Так опинилася на волі. Їй дали адреси завербованих сексотів у терені, від яких повинна була

щомісяця збирати інформацію і передавати до Сянока умовленими каналами. Відразу зв'язалася з Бурлакою і розповіла про все. Йому найбільше довіряла. Напевно не обійшлося без перевірок, підозр з боку нашої СБ, але згодом усе наладналось.

У 1948 році Офелію разом з іншими нашими командирами і стрільцями уряд Чехо-Словаччини передав полякам. Про її слідство, вирок та звільнення даних нема. Напевно разом з іншими нашими дівчатами сиділа у Грудзьондзу, Фордоні та Іновроцлаві. На волю вийшла після смерті Сталіна, тобто приблизно в 1954 році. У в'язничному одязі (більше нічого не мала) поїхала до Зеленої Гори в Західній Польщі на адресу дівчини з Улюча, з якою разом сиділа в тюрмі. Влаштувалася до праці в якійсь конторі. Тут ставились до неї прихильно і порекомендували зняти кімнату в якогось вдівця білоруса, який жив сам з малолітньою дочкою. Згодом вийшла за нього заміж, народила сина, назвала його Мирославом. Хлопець розмовляв з мамою по-українськи, а з батьком по-польськи. Жили у злагоді.

У 1967 році Ольга з хлопцем приїздила в гості до Рудного до Дарки Довгун. Виглядала втомленою, зневіреною, хворіла туберкульозом ще з тюрми, постійно кашляла. Жалілась на наших деяких колишніх підпільниць у Польщі за ті безпідставні звинувачення, підозри та наклепи на її адресу. Сказала, що ніхто з них не зазнав таких тортур під час допитів як вона. Совість у неї чиста. У 1946 році з Сянока її випустили, бо не сумнівались, що довго не проживе. Хлопець подібний до мами – симпатичний, чорне кучеряве волосся, розмовляв гарною українською мовою. Мав тоді близько десяти років. Прізвище Ольги по чоловікові Дарка не запам'ятала.

Померла Офелія, здається, на початку вісімдесятих років. Нею зацікавився Петро Саноцький зі Щеціна – колишній пропагандист сотні Бурлаки “Євген”. Він їздив до Зеленої Гори, зустрічався з чоловіком Офелії і запропонував йому, щоб поставити пам'ятник на могилі від колишніх вояків УПА і політв'язнів, але той сказав, що він сам поставив не гірший, бо вона в нього заслужила – гарно виховала дочку від першої дружини і їхнього сина Мирослава.

Дещо про Дарку Довгун, дівоче прізвище Кордіяк, псевдо “Христя” (на фотографії хору з Малкович сидить посередині). Її поляки заарештували у травні 1947 року в селі Вара по лівому боці

Сяну проти Улюча. (Зрадив “Гад” – чотовий сотні Яра). Три місяці під слідством у Березові, а далі – в Ряшеві. Засуджена на довічне ув’язнення. Перебувала в тюрмі в Іновроцлаві, Грудзьондзу, а після перегляду справи знову в Іновроцлаві. Вийшла на волю 1954 року. Працювала в лікарні в Пасленку на Ольштинщині. 1960 року переїхала до мами в Зимній Воді коло Львова, яка опинилась тут під час переселення в 1945 році. Тут вийшла заміж і досі живе як громадянка Польщі без українського паспорта.

ПАРТИЗАНСЬКІ РОДИНИ

У вишкільному таборі на Буковому Берді в серпні-вересні 1944 року курінний Рен заборонив появлятись дівчатам – ні сестрам, ні дружинам навіть на коротке побачення. Як виняток дозволив, здається, провадити заняття з майбутніми санітарами тітці Крилача, Люні. Рен любив, коли хлопці співали пісню “Ми – українські партизани..., не треба нам бабів”.

Я теж прийняв це за аксіому, як і Бурлака, і таких поглядів дотримувався.

У лютому 1945 року в терені вже повним ходом йшло відновлення підпільних структур, зруйнованих переходом фронту, і організація відділів самооборони. Додому я вже не заходив, щоб знов не потрапитися більшовикам чи польській міліції, більше часу проводив по лісах або в селах між лісами. Одного дня Крилач запропонував мені познайомитися з керівництвом надрайону. Після смерті Чорнія я на власну руку почав налагоджувати давні зв’язки, ночами ходив по селах, шукав, хто залишився зі старих підпільників, бо деякі подалися з німцями на Захід, дехто попався під час облави й опинився на фронті. Заняття небезпечне і малоефективне.

8 листопада 1944 року дома попався більшовикам, але на другий день утік в Пикуличах – вирвався майже з рук. Попався через сусіда, який на очах у двох лейтенантів прибіг до криївки і просить, щоб його сховати. Сусід, Хомко Володимир, утік відразу за хатою, коли я у відповідному місці штовхнув його вбік і сказав “тікай!”, а мене ще потримали ніч у Корманичах в хаті колишнього корчмаря Мортка. Вирвався на другий день по дорозі в Пикуличах.

8 грудня ввечері йшов по залізничній колії між Негрибкою та Сільцем і наступив на сонного солдата, який охороняв штабель артилерійських снарядів. Перед вечором ходили туди на розвідку знайомі з Негрибки і сказали, що дорога вільна. Завезли і розвантажили, коли тільки стемніло. Фронт був недалеко. Я з насипу скочив на мерзлу оранину і вивихнув ногу. Встромив її між колючі дроти, прибиті до верби над Вігrom, кілька разів покрутив, другою ногою відштовхнувся, шарпнув і якимось поставив кості в суглобі ступні на місце. До ранку полями на одній нозі з палицею дістався назад до Пикулич. Відшукати Летуна і когось у Коровниках тієї ночі не вдалося. 11 січня 1945 року знов попався і втік аж з польської міліції в Динові.

Тоді було трохи складніше. Мене зловили над ранком в Горохівцях під хатою знайомих, де я думав переднювати а під вечір податися до Коровник і на Перекопану. При собі мав документи на прізвище сусідського хлопця 1928 року народження, який недавно помер. За віком я не підлягав мобілізації. Мене не відпустили відразу, а повели аж до Динова. Тут сорок зловлених “добровольців” повели на військову підготовку, а мене до штабу на допит. На другий день передали військовій розвідці, розташованій на колишньому фільварку між Сельськами і Дубрівкою, яка цікавилася бандерівцями. Я весь час прикидався дурником з розкритим ротом і прижмуреними очима. Майже зовсім не розумів російської мови, а найтяжче було мені розписатись у протоколі. Повозились, обізвали ідіотом і пізно ввечері віддали польській міліції. Ті кинули до пивниці з ґратами, але вікна без скла, а на вулиці мороз за двадцять градусів. Щоб якимось зігрітись, я став терти спиною о двері. За третім разом двері самі відчинились. На них не було висячого замка, а тільки залізна скоба, насаджена на вушко на одвірнику. Коли я натискав на двері, скоба помалу відійшла і злізла з вушка. Це були двері моєї камери, а вхідні до пивниці відчинив з допомогою двох дротиків, які випадково знайшов серед сміття на підлозі. На першому поверсі забрався до бічної кімнати, де лежали складені поліна, а по них на вікно. Відчинив і хотів вискочити, але кільканадцять метрів далі на вулиці стояв вартовий і тупцював на місці, щоб зігрітись. Напевно опівночі мінялись вартові. Тоді я підслухав їхній пароль “8”. Один каже “3”, а другий відповідає “5”, або 4 і 4, 2 і 6. Цю систему паролів у нас не застосовували, але я почув

її вперше попереднього дня, коли мене водили від одного штабу до другого і відразу засвоїв її. З вікна пішов назад до головного виходу. Біля вхідних дверей у першій кімнаті спав черговий міліціонер. Я зняв ланцюг з дверей, повернув ключ і вийшов на вулицю. Відразу пішов праворуч у провулок, з кличкою розминувся з охороною бронемашин, а потім з вартовим коло штабу і вуличкою поміж сади майже вибіг на городи. Далі через замерзлий Сян на схід у ліси. Перетнув польську Дильонгову, українську П'яткову і над ранком опинився в Котові. Переднював у stodолі під снопами, а вечором перетнув польську Гуту Березьку під обстрілом і десь опівночі дійшов до Тисови. Тут уже терени і люди знайомі.

На другий день знову до лісу. Знайомі сперечались, чи я поверну з фронту з автоматом чи з кулеметом. Більше вирішив не ризикувати.

Одного дня ми з Крилачем зайшли до лісу біля Конюші. Він займався вишколом самооборони, формував сотню і знав уже всі стежки. Запровадив мене до якоїсь колиби зі смерекових гілляк. Там зустріли ми кількох дівчат – деякі знайомі ще зі школи в Перемишлі. Питаю Славка, що це за підпілля, що за революція з дівчатами. Заспокоїв мене і сказав, що до вечора тут жодної не буде – розійдуться по селах, а деякі навіть до Перемишля та до передмість. Їх на фронт не заберуть, якщо попадуться більшовикам. Пізніше і я звик бачити декого з дівчат медсестрами, зв'язковими, кур'єрами, які роз'їжджали по містах Польщі, діставали газети, ліки. Деякі в 1945 і в 1946 роках учителювали по селах, провадили заняття з сільськими дівчатами.

Улітку 1945 року відділ Крилача проходив рейдом через четвертий район. Він тоді, здається, ще не командував сотнею. Зі Славком ми не могли не зустрітись, щоб кілька годин не поговорити, обмінятися новинами, думками. Після короткої розмови без сторонніх він несподівано сказав: “Можеш мене привітати. Ми з Іриною повінчались”.

Я, як завжди, далекий від усяких сентиментальностей, часто без належного такту в компанії, замість привітати його, побажати щастя, випалив майже з докором: “А як же сотня?”

– Ми з Іриною усе продумали, обговорили і так вирішили. Пообіцяла, що ніколи не буде мене затримувати, не буде плакати при

розставанні, і постараємося поводитись так, щоб наше становище не впливало на мої обов'язки в УПА.

Удвох згадали інструкції для підпільників, які вивчали влітку 1941 року. Там були рекомендації, щоб дотримуватись конспірації, як це робити, і окреме місце виділялось ставленню до дівчат, особливо до наречених. Майже прямо було сказано, що підпільник без дружини чи нареченої надійніший. Він вільний у всьому.

– Тепер, – пояснив мені Славко, – погляди на ці справи змінилися. Війна закінчилась і хто знає, як довго триватиме наша боротьба та що нас чекає. Не можна порівнювати з подіями після Першої світової війни, коли у Східній Європі все кипіло кілька років. Цю тему обговорювали навіть на рівні Крайового Проводу, в надрайоні і заперечень ніхто не висловлював. Ми теж повинні мати право на свою долю щастя у нормальному людському житті.

Одружився Орлан (Назар) з Марічкою, Тарас (Руслан) зі Святославою, справили кілька скромних весіль стрільці із сотень. Вінчали їх, здається, о. Граб, якого я кілька разів бачив у лісі над Корманичами, а може, о. Андрій Гоза – парох у Клоковичах. Останній міг вінчати в церкві, якщо дозволяли обставини. Як усе романтично і... страшно. Сказав ще Славкові, що для мене таке не під силу. Треба врахувати, що таких, як Ірина Хробак з Пикулич, яку я знав давно, не так легко знайти.

– А де та твоя, з якою несподівано для всіх був на випускному вечорі 15 червня 1941 року? – запитав мене Славко, наче вгадав, що і я про неї думав.

– Я з нею зірвав ще восени того року. Переконався, що вона не дасть мені займатися підпіллям. Більше винна її мати, яка керувала кожним кроком Марійки. В селі стара мала дуже погану репутацію. За більшовиків усюди лізла, втручалася в не свої справи, завжди була першою в президії на сцені в “Просвіті” під час зборів. Люди стали боятись її, зненавиділи, а після приходу німців, коли підпілля почало набирати силу, дехто нагадував їй, навіть погрожував.

Я напевно замовк, задумався і перед очима пролетіли найщасливіші хвилини з минулого завдяки Марійці.

Одного разу через якусь дрібницю сказав їй, що між нами все скінчено. Надто жорстоко, несправедливо, але сталося. Через кілька

місяців вона з мамою і молодшою сестрою виїхали до Берліна, де її вуйко – мамин брат викладав у якійсь школі бальних танців.

Улітку 1942 року в Перемишлі за вітриною фотографа на вулиці Францисканській, якраз навпроти тієї площі, де пізніше стоятиме пам'ятник Сверчевському, я побачив її фотографію з вінком польових квітів на голові. Зайшов до середини і хотів викупити її за будь-яку ціну. В той час займався паскарством (нелегальною торгівлею) і грошей не рахував.

– Це в мене найкраща прикраса вітрини, і я вам не продам, – відповів фотограф.

Навесні 1943 року вона приїхала з Берліна, відшукала мене в Перемишлі, але я на початку розмови попередив, щоб про наші відносини навіть не згадувати. Сказала, що в Берліні я міг би легко знайти собі працю, поступити вчитися. Там є Українська громада чи просто “Громада” – прибічники гетьмана Скоропадського. Бачила Петра Демчука – мого однокласника. Ми пройшлися вулицею Словацького, перед будинком її знайомих трохи постояли мовчки, на прощання потиснули собі руки і розійшлися. Я, здається, сказав їй, щоб не гнівалась на мене, бо так треба. Я не сумнівався, що з такою зовнішністю, а особливо з таким прекрасним голосом, перед нею блискуча кар'єра артистки, чи співачки, і я їй не пара. Зв'язувати її долю з моєю було би злочином.

На початку розмови вона якось з докором цікавилась, чи знайшов я якусь іншу. Відповів, що ні. Чи зрозуміла вона тоді мене, чи здогадувалась, чому так сталося? Мабуть, ні.

Коли ми попрощались, я, не оглядаючись, відійшов кілька кроків і раптово відчув, неначе в мене у глибині душі щось обірвалось і що я втратив щось найдорожче в світі назавжди. Відчув якусь порожнечу і що я не зможу бути тим ідеалом, про який думав раніше.

Я як у воду дивився. Більше як через півстоліття довідався, що в 1945 році Марійка з Німеччини виїхала до США, опинилась аж у Голлівуді. Там якийсь час користувалась успіхами. А я в ті роки “робив кар'єру” на другому боці планети за Полярним колом у Норильську. Дивно, що я майже точно передбачив її і своє майбутнє, хоч ніколи не думав, що так довго проживу.

Коли Славко сказав мені, що збирається одружитися навіть Летун, я не відразу повірив. Він весь час зайнятий. Його наречену Христю –

Ірину Тимочко я добре знав, але чомусь рідко зустрічав її і не знав, чим вона займається. Четвертий район був у стороні від наших ліній зв'язку, і тому ми мало знали, що робиться у “верхах”. Христя рідко бувала на очах у наших – вона більше їздила по містах Західної Польщі, де були наші точки. Здається, була чи не головною в тій ділянці роботи. Цікавитись не прийнято, але здогадуватись можна. Помалу і я почав розуміти, яку важку працю виконували ті дівчата, яка велика їхня заслуга. Вони фактично були нашим другим фронтом. Якби не зрада Гамівки, наскільки менше було би жертв з нашого боку.

Одного дня влітку 1945 року в Ямній Долішній йду дорогою вгору селом, і проти церкви назустріч якась дівчина – висока, струнка і навіть дуже гарна. По одягу видно, що не місцева, не сільська. На всякий випадок ми привіталися кивком голови і “добрий день”. Трохи далі на дорозі стояв сотенний Ластівка. Він щойно з нею розмовляв. Привітався з ним і дивлюсь за незнайомою. – Не дивись так. Спізнив. – каже мені.

Що за одна? – питаю.

– Рома. Районова жіноцтва другого району (була, здається, тоді така посада серед дівчат). Дружина Орського.

Чи були вони тоді повінчані – не пам'ятаю, не цікавився. Орського я знав раніше, але трималися на певній відстані – не знаю, чому. Старший від мене на кілька років, закінчив, мабуть, гімназію. Прізвище – Карванський Дмитро із Станіславчика – 8 км на південний схід від Перемишля біля самого кордону. Село невеличке, але дуже свідоме й багате. Одне з найкращих в околиці.

Орський рахувався чотовим, але тримався більше біля курінного Коника, – був його дорадником. Криlach про нього був доброї думки, казав, що це один із сильніших командирів УПА в наших теренах.

6 січня 1946 року Орський і Коник загинули під Бірчею. Рома залишилась сама. Казали, що вона довго не могла пережити такого горя. Як і інших, не минули її польські тюрми і після відбуття терміну виїхала до США. Восени 1990 року зустрівся з нею в Нью-Йорку. Заміжня, дітей нема, матеріально забезпечена прекрасно, але... Згадую наших дівчат-підпільниць, сільських зв'язкових і розвідниць, а пізніше тисячі в більшовицьких концтаборах, які виходили на волю зі знівеченими долями, втраченою молодістю, розвіяними мріями,

надіями. Не про матеріальний добробут вони думали, коли на порозі життя покидали батьків, рідну хату.

У вересні 1945 року всі українці з Пикулич організовано добровільно виїхали на Україну, серед них і родина Хробаків. Ірина залишилась зі Славком. Замешкала в якійсь хаті під лісом у Корманичах. У селі ніколи не було сексотів, але під час нерідких облав їй було нелегко.

Весна 1946 року була рання, сніг зійшов ще в лютому. Вдень пригрівало сонце, а на ніч приморожувало. 9 березня у лісі над Корманичами відбулася відправа керівників районів усіх служб і одночасно відсвяткували Шевченківський день. Це було в нас традицією. Хтось із пропагандистів підготував невелику доповідь, прочитав деякі вірші з “Кобзаря”.

Під вечір підійшов Славко й каже, що Ірина запрошує мене в гості. Ми зайшли до однієї з хат під лісом. Господар, як і всі Корманичі, — мої давні знайомі.

Сотня розквартирувалася в інших хатах. Славко ніколи не допускав, щоб побутові умови в нього були кращі, ніж у стрільців, але тут був виняток, і його розуміли.

В окремій кімнаті ліжко застелене білими вишитими подушками, Ірина в білій блузці зустріла мене й запросила до столу. Пригадую, якось так усе було святково, урочисто. Ми сиділи і згадували, але ні слова про майбутнє. Вона тільки сказала, що їй доводиться часто міняти місце по селах серед знайомих, якщо тут передбачаються облави. Найгірше, що кілька міліціонерів із Конюшок (змішане село недалеко від Пикулич) знають її особисто і можуть пізнати.

Повечеряли, і я сказав, що пора в дорогу. Хочу ще зайти додому, забрати білизну і залишити Азора. Вранці треба бути в Турниці. Славко порадив мені взяти зв'язкового коня. Казав, що це колишній військовий, розумний і добре йде, тобто швидко біжить.

Господар, почувши, куди збираюся, попередив, що після обіду з Перемишля до Аксманич пішла майже сотня поляків і не повертались. Куди вони могли піти? Вирішили, що або подалися на Кальварію, або залишаться в Аксманичах у горішньому кінці на засідках від лісу. Мені треба бути дома неодмінно.

Вирішив спуститися вниз Корманичами в кінець села, розвідати, що нового, а звідти дорогою через поля не до Аксманич, а до сусідніх

Клокович, що лежать нижче за течією потічка і далі від лісу. Туди поляки заходять рідко. В Корманичах всюди тихо, спокійно.

Ми вже вибралися на поле дорогою, Азор біжить попереду, а я спокійно колишусь на коні, прислуховуюсь до морозного повітря. Небо чисте, але місяця нема і темно. Від'їхали більше кілометра, піднялись на невисоку гору, а далі вивозом треба опуститись до трьохсот метрів до потічка. Вирішив не йти вивозом, бо знав, що там каміння і ями – небезпечно для коня. Йдемо з правого боку понад берегом. Раптом кілька разів загавкав Азор і зник з-перед очей. У долині перед потічком на темному тлі вільх щось світло-сіре заворушилось, почувся підозрілий шум і людські голоси.

Різно повертаю коня назад, проскакую кількадесят метрів і вліво польовою твердою дорогою у бік лісу. Я був на горбочку, і з потічка мене на горизонті добре видно. Не повернув відразу до лісу, бо оранина (зорана рілля) зверху примерзла, кінь не міг би швидко бігти, копита стрягнули би. Про дорогу поперек ланів я знав добре, бо в шкільні роки недалеко в потічку пас коня.

Це мене і врятувало. Кінь, мабуть, розумів ситуацію і мчав щосили. Тільки-но я повернув з головної дороги, як посипалися черги з автоматів, голосніші постріли з гвинтівок, поле освітили ракети, видно, як удень. Я не відстрілювався, а коли оглянувся, побачив, як до десяти вершників косо через зорані поля даремно намагались мене наздогнати чи відтяти відступ. По твердій дорозі за мною ніхто не гнався, і я легше зітхнув. Серед них був один на білому коні, якого я побачив першої хвилини. Нараз заторохкотів кулемет, а за ним другий. Відстань уже була більше як півкілометра, до лісу ще стільки. Праворуч переді мною серед поля біліє капличка. У світлі ракет вдивляюсь, чи нема там засідки. Не видно нічого.

Автоматів уже не чути, тільки кулемети й ракети. Недалеко від каплички відчуваю, що кінь наче став бігти повільніше, дивлюсь під ноги, чи не зійшов на оранину. Ні, біжить дорогою. Ще кількадесят метрів і він спиняється, опускається плавно на передні коліна і падає. Звільняюсь від стремен, лягаю на землю коло коня і оглядаюсь. Дорогою за мною погоні не видно, а це головне. Ще хвилина і затихають кулемети, на небі догорають дві ракети прямо над нами. Поляки подумали, що ми опустились за якийсь горбок чи в потічок і перестали переслідувати. Ракети погасли, знов стало темно, все

затихло, і я чомусь побачив перед очима Славка з Іриною в хаті за столом. Не більше як півгодини, як від них відійшов.

Подумав, як добре, що я сам, неодружений, не завдаю нікому клопоту. Поплескав коня по шиї й кажу: “Ну що? Вставай, поїдемо далі”.

Кінь помалу піднявся на передні, а потім ще повільніше на задні. Правою рукою я обвів ззаду по ногах, але слідів крові не відчув ніде. Вибрався на сідло і пішли. Чую, що йде якимось нерівно, кульгає. Зліз з коня. До лісу ще залишалось до трьохсот метрів чи більше, а до потічка трохи ближче. Він теж зарослий кущами і молодими смереками, вклинювався в поле. Там могла бути засідка. Йдемо полями – я попереду з автоматом у руках, а кінь слухняно за мною. Без перешкод попри церкву в Берендьовичах сходимо на дорогу в горішньому кінці моїх Аксманич. У вікнах світиться, нічого підозрілого нема, і я дорогою йду вниз. Недалеко від хати почув якийсь гамір, у сусідньому саду зібралися люди. Зійшов із конем з дороги, стали під вербою, підходить знайома жінка, приглядається: “Ти, Іване? Живий?” Побігла до моєї хати.

Вже майже все село знало, що Азор недавно прибіг, а мене нема. Всі чули стрілянину в потоках, бачили ракети. На подвір'ї стояли тато, сестра, брати і всі сусіди. Азор ще здалека почув мій голос, підбіг перший.

У хаті довго не затримався, трохи поговорили і пішли далі. Вже, мабуть, була північ, як я, обійшовши село Берендьовичі, постукав до вікна в хаті Стадницького з другого кінця Конюші. Вийшов сам господар, той самий, з якого через рік Орел почне свою зрадницьку кар'єру. Такі, як Стадницький, були нашою головною опорою серед населення. Хата стояла першою скраю, і всі зв'язкові в будь-яку пору ночі підходили, умовну кількість разів стукали в шибку. Відчинялися двері і хтось виходив. У нього завжди можна було відпочити, перекусити, довідатися про останні новини, інколи забрати пошту і йти далі.

Господар добре знав мого тата й мене. Трохи поговорили. Я сказав, що кінь напевно поранений, і він запропонував мені іншого – стоїть у нього в стайні. Малий “гуцулик” дуже розумний і веселий, любить із дітьми бавитися.

Я переклав сідло, сів на коня й питаю Стадницького, якою дорогою йти – направо через Кописну, ближче до лісів, чи наліво, через Грушову, де лісів менше, тільки малі соснові приліски серед поля, та й до Риботич ближче, де могли заквартирувати перед вечором поляки з Кальварії або Бірчі.

– Пустіть коня, хай іде сам. Кінь розумніший від людини. – Гуцулик, мабуть, був радий, що вийшов на волю, жваво повернув ліворуч. Я завагався і спинив його.

– Їдьте, не бійтеся. Щасливої дороги! – підбадьорив Стадницький.

Ще повернуся до тих, які жили в хатах під лісом. Про них згадує і Цяпка у творі “Ліс горить”, наводить конкретні приклади з прізвищами. В тих хатинках завжди хтось із родини чергував одягнений цілу ніч, вгадував: свої чи вороги, відчиняти двері чи ні. І так влітку і взимку, місяцями, навіть роками, бо від 1943 по 1947 рік. Останній був особливо небезпечний аж до виселення у кінці квітня.

Ті люди найбільше потерпіли завдяки таким, як Сус та Гамівка. Часто думаю, чи настане такий час, коли в Україні можна буде поставити пам’ятник “Хатині під лісом”. Адже є пам’ятники Невідомому солдату.

Тієї ночі ми прилісками оминули Грушову. Мій “гуцулик” ішов упевнено, бо не раз проходив тим маршрутом, а я тільки уважно вдивлявся перед себе, особливо при наближенні до прилісків. Інколи спинялись, наслуховували. За сотню метрів від дороги Бірча – Добромиль у ліску ми трохи постояли, переконалися, що всюди тихо, тільки Вігор шумів собі безжурно, пройшли його у знайомому місці і на другому березі я вже почувався, як дома. Там уже лісом між Трійцею і Посадою Риботицькою перейти гору, а далі в долині Ямна Долішня, ліворуч Горішня і Турниця. Коли піднялися від річки на якусь сотню метрів, з боку Кописної на горі почулася стрілянина і відразу з кулеметів. За кілька хвилин затихла. Вранці в Ямній я довідався, що там наша невеличка група зустрілася з поляками. Це відбулося на тій дорозі, куди я мав намір проходити, тільки коні вирішили по-своєму. Вдень я побачив на лівому стегні коня п’ять малих плям від крові на шерсті, на кілька сантиметрів одна від другої. Мені знов пощастило, що кулі не попали вище і лівіше. Мабуть, з автомата, бо від кулемета рани були б більш небезпечні, пошкодили б

кості. Через кілька тижнів усе загоїлось, і я зустрічав того коня з нашими кур'єрами.

Через якийсь час довідався, що Славко став батьком – Ірина народила дочку. При зустрічі відразу привітав його і побажав усього найкращого. Одне слово – так, як треба. Обличчя його, завжди суворе, відразу змінилось, посвітлішало. Кілька разів при зустрічах я починав розмову про дочку. Він забував про все і розповідав про дитину, а я чомусь навпаки – бачив у цьому страшну трагедію. Часто не міг заспокоїтись, не виходило з голови. Про дитину зі Славком я починав розмову із ввічливості, щоб дати змогу кілька хвилин поділитися щастям, а далі не згадував, щоб себе не дратувати. Тепер я вже не вірив, що Славко може думати про сотню як колись, але Бурлака говорив, що в його поведінці змін майже не сталося. Про Ірину й дочку він ніколи навіть не згадує. Можливо тільки зі мною, як із давнім другом, ділиться щастям.

Останні дні травня 1947 року я був із групою в п'ятому районі в лісах Солонного. Першого червня стійкові донесли, що з Сянока серпантинами до Тиряви Вольської від самого ранку переходять групи війська, їдуть автомашинами. Гуркіт моторів чути у стороні Завадки. Не пригадую, хто це був зі мною з боївки чи зв'язкових – один чи два стрільці. Ми ввечері, оминаючи дороги, стежки, села, полями зі Солонного перебралися на якусь кичеру над Завадкою.

Кичерою в Карпатах називали відногу від головної гори, створену з двох сторін потічками, що стікали. Звичайно був один довгий хребет, який називали “діл” (з м'яким і), а з двох сторін від нього було кілька кичер. Діл, мабуть, ділив дощові води на два боки до різних потічків. Іван Франко згадує про гору Діл біля Нагуєвич. Кичера чи кечера зустрічається у всіх українських карпатців. Пригадую, коли спитали одного разу жінку лемкиню в 1944 році, чи були в селі більшовицькі партизани, відповіла: “Ая, б'ло” (між “б” і “л” тверде протяжне не “и”, а щось подібне, зустрічається ще в Закарпатті). – Б'ло. Зімало гусі і пішло горі кечери”. На деяких кичерах стояло кілька хат із прекрасним видом на село чи цілі околиці – їх називали присілком або ключем – в околицях Динова. На Сході називали би хутором.

Ми посиділи трохи на кичері, спустилися в село, перейшли на другий бік до лісу. Вийшли на край над Тростянцем, пройшли трохи

полями й почули, що в селі поляки. Повернули знов до лісу, почекали до ранку й побачили, що зайняті всі села. Поляки навіть вештаються по лісі, в якому ми затаїлись у кущах. Увечері якось перебралися поміж селами й опинились над Ямною. Там знайшли своїх. На горах стояли наші застави, стійки.

Ми знали клички, пройшли без пригод. Уранці я сказав Бурлаці, чи комусь іншому, про становище в п'ятому районі. У селі були командири сотень, провід надрайону і Назар. З лісів біля Перемишля сюди проривались невеличкі групи наших із боївок чи сотень. Всі передбачали, що тут повинна вирішитись наша доля, може відбутися останній бій.

Четвертого червня вранці ми стояли удвох зі Славком в Ямній Долішній біля хати в саду між деревами. У нього було втомлене схудле обличчя, невиспані очі. Стояли мовчки, не знали про що говорити, аж я наважився спитати, де Ірина з малою.

– Не знаю. Напевно, виїхала разом з іншими на захід 28 квітня, коли виселили Корманичі.

У мене тоді перед очима як у калейдоскопі пройшло все його минуле: як ми вперше познайомилися в дев'ятому класі в грудні 1939 року, коли він із недовір'ям, радше дуже стримано поставився до мене. Вчився він добре, але не відмінно. Завжди точний, дисциплінований, принциповий. Через два роки я довідався, що це наслідки майже ідеального розумного виховання тітки Люни.

У класі запровадили уроки військової підготовки. Хто буде командиром взводів? Першим став Славко – він сподобався Мельникові – директорів школи. Другу групу довірили мені, але я через кілька днів відмовився – душа не лежала і не хотів дерти черевики. На моє місце добровільно нав'язався Іван Демкович.

А Славко старався, наче попав у свою стихію. Міг муштрувати хлопців від дзвінка до дзвінка. Одного разу стоїмо на подвір'ї школи під липою разом з його братом Анатолієм. Питаю, чому Славко так старається. Той оглянувся і, щоб ніхто не чув, пояснив, що Славко вірить, що настане час, коли він буде офіцером української армії. Ця ідея не покидає його з дитинства. Наслідок патріотичного виховання тітки Люни. Підійшов Мельник із військовим керівником Тартаковським, і вони із захопленням дивилися на групу Славка.

– Бачиш, як треба вести заняття? – сказав із докором директор по-російськи.

Тартаковський походив із Кубані, розмовляв тільки російською, але з українським акцентом і інколи вставляв українські слова. На вигляд якийсь такий нещасний, наче прибитий горем, – половина волосся сивого, хоч ще молодий. Обличчя якесь змішане з кавказьким. Він ніколи не сердився, не підвищував тон. Нічим не нагадував більшовика.

З приходом німців обидва брати Коцьолки відразу поринули в підпільну роботу разом із сусідкою Ганнусею Курило. І мене втягнули, хоч я паралельно провадив деяку роботу в сусідніх селах з іншою групою – з Михайлом Гринишиним з Молодович і Богданом Чупілем з Нижанкович. Обидва пізніше загинули в підпіллі.

Славко збирав і вивчав усю літературу про військові справи. Вступає до української поліції в Нижанковичах, і тут ми підтримуємо між собою зв'язок. Підпільну літературу приносять мені додому від нього працівники поліції. Кінчає у Львові школу поліції, але його цікавить не криміналістика, а військові справи. Улітку 1944 року ми вдвох відкидаємо пропозицію відступати з німцями на захід і залишаємося тут, знаючи, що нас чекає.

Тепер у Ямній стоїмо мовчки. Я до подробиць перебираю в думках чомусь не моє, а його життя. Зліва над горою виглянуло сонце; воно вже зігріває поля на північному схилі, а на південному тільки кидає довгі тіні від дерев. День заповідається гарний, теплий.

Дивимось удвох у бік Трійці – село над Вігром. За хатами під горою легкий вітер колише срібні лани жита.

– Дивися, який гарний урожай на полях над Трійцею, – перериваю мовчанку.

– А по селах під Перемишлем ще кращий. І все пропаде, – додав Славко.

Нас запросили до хати, де був Назар, Бурлака й інші. Порадили всім, крім сотень, пробратись у свої райони, роздали клички, здається, зашифровані, домовилися про час і місце найближчої зустрічі. Всі ліси і села обставлені військом. Через кордон пробиватися теж неможливо – там застави, зміцнені в кілька разів. Частина лісу в Турниці зайнята поляками. Туди відступати неможливо. Я з моїми супутниками вирішуємо зачекати до вечора на краю лісу, а вночі

полями повзком якось непомітно прорватись між селами в бік Ропенки.

Тільки зі Славком я попрощався, потиснули собі взаємно руки. Мовчки ми постояли один проти одного коротку мить, я повернувся і пішов.

До п'ятого району ми дісталися без перешкод, але як, якою дорогою – не пригадую.

На другий день, 5 червня, почався бій. Біля Ліщави Долішньої загинув Ластівка і майже половина його сотні. Бурлака і Криlach прорвалися з оточення з малими втратами. 13 червня в лісі над Завадкою загинув Криlach й один санітар з його сотні. Більше жертв не було. Тоді хтось серед наших висловив підозру, що, можливо, якийсь із сотні вирішив таким підлим способом купити собі помилювання в поляків. Однак пізніше ця версія не підтвердилась.

Бата у своїх “Бєщадах у вогні” пише, що Криlach загинув у Вапівських лісах біля Перемишля 8 червня, а стрільці поховали його в лісі над Завадкою. Це, мабуть, брехня, як і вся стаття про Славка, написана не письменником, а якимсь zdeгенерованим шизофреніком на замовлення більшовицької пропаганди. Не варто навіть тут згадувати про неї.

Здається, в Ямній 4 червня ми довідалися, що Громенко з сотнею через Чехо-Словаччину подався на Захід. Той рейд описаний самими учасниками, а я тільки чув коротко від інших. Громенко від 1946 року із сотнею діяв у четвертому районі. Його в нас вважали знаючим, досвідченим кадровим командиром. Починав свою кар'єру ще за німців на Волині, у нас викладав військову справу на вишколах. Кілька разів ми зустрічалися, але ближче не було нагоди чи потреби знайомитись. Пригадую тільки, що стрільці в сотнях ставилися до нього з великою пошаною, його поява прирівнювалась до приходу якогось курінного чи когось із Крайового Проводу.

На початку вісімдесятих років на всю Україну по телебаченню показували, як польська і більшовицька розвідки зловили “емісара західних служб і українських буржуазних націоналістів” із підривною літературою і великою кількістю валюти та карбованців – молоду дівчину, здається, громадянку Великобританії – Ірину Зелену. Артур Бата теж згадує, що це сталося в серпні 1983 року в Битомі (“Бєщади у вогні”, стор. 235).

У червні 1989 року мені вдалося відшукати саму Ірину Коцьолок – дружину Славка, здається, в Битомі. Адресу я тоді не записував, щоб на кордоні не зробили обшук. Дивувався, як мене випустили за кордон.

Ірина розповіла, що арешт Зеленої відбувся у неї в помешканні. Працівники безпеки знали, що гроші та інші матеріали лежать у портфелі. Все це повинно було бути доставлене до Івано-Франківська Курило Ганні – нашій знайомій ще зі шкільних часів. Мені здається, що тут заслуга англійської розвідки, радше її працівника – двійника містера Філбі.

СОТЕННІ БУРЛАКА І ХРІН

Більшість кореспонденції з надрайону, який знаходився в Турниці, була адресована мені. Крім того, я був у добрих стосунках з командирами сотень Бурлакою та Хріном. З останнім нам було про що розмовляти цілими годинами. Він за фахом учитель, до війни не міг знайти праці, радше поляки не давали. І на велосипеді та пішки мандрував по селах, займався збиранням фольклору в Карпатах, переважно серед лемків і бойків, разом із композитором Філаретом Колесою та Володимиром Кубійовичем – професором Краківського університету. За німців Кубійович був Головою Українського Допомогового Комітету (УДК), тому його прізвище як “зрадника українського народу” і “колабораціоніста” ні в УРЕ, ні в інших українських довідниках не згадується.

Хрін – Степан Стебельський, родом із Самбора – був освічений, всебічно розвинений, дотепний, відважний, і хлопці любили його. Одна рука поранена, володів нею погано. Членом ОУН, здається, не був, але був справжнім патріотом-фанатиком. Ще з юнацьких років вирішив присвятити своє життя боротьбі за волю. Не любив високопарних фраз і замість промов нагадував інколи своїм хлопцям, що всіх зайд треба бити й виганяти з України.

Хріна не раз попереджали, щоб беріг себе, не кидався у найнебезпечніші точки, але він без жодної бравади чи хвалькуватості говорив, що не може інакше, що якимось підсвідомо захоплюється боєм і не думає про небезпеку. Знав, що стрільці підуть за ним: одні – щоб

його захистити, а менш сміливі, як він любив часто жартувати, побоються відстати. У складних ситуаціях Хрін орієнтувався за долі секунди і тут же приймав рішення – завжди оптимальне, хоч часто не без ризику. Я інколи, жартуючи, порівнював його з Махном – не ображався.

У серпні 1945 р. він із сотнею перейшов у Карпати, і від того часу ми зустрічалися кілька разів, але як давні добрі друзі. Одного разу, жартуючи, нагадав про наші давні розмови і сказав, що він не змінився, залишився таким, як колись. У Карпатах трохи веселіше, як в околицях Перемишля.

Хрін був старший від мене на 6-8 років. Про особисті справи, про походження, родину в нас не було прийнято згадувати. Від сторонніх я чув, що за німців він учителював у змішаному селі Кузьмина між Бірчею та Сяноком. Тільки влітку 1990 року, прочитавши його спогади “Крізь сміх заліза”, я довідався, що в нього була дочка, яку він дуже любив.

Упродовж 1946 та 1947 років про бої сотні Хріна з поляками ходили легенди, і не тільки серед нашого населення, а й по всій Польщі. Вершиною подвигів була смерть заступника міністра оборони Польщі Кароля Сверчевського 28 березня 1947 року під Балигородом, на південь від Сянока.

Бурлака – це, не побоюсь так висловитись, кадровий офіцер. Освіта, мабуть, не більше гімназії. Народився в 1920 році у Львові. У 1938 брав участь у боях проти мадярських військ на Закарпатті. Сили, звичайно, були нерівні. Гітлер підтримав уряд у Будапешті як надійного союзника, і Бурлака – Володимир Щигельський – разом з іншими полоненими був інтернований в концтаборі Ніредьгаза. Після 1939 року, коли “фашистська Німеччина загарбала” західну Польщу, а Червона армія “подала братню руку допомоги”, або визволила східну, тобто Західну Україну та Білорусь, або, як кажуть поляки, після четвертого розбору Польщі (перші три були в 1772, 1793 та 1795 роках), Угорщина передала інтернованих німцям, а ті з частини їх сформували збройні відділи для охоронної служби на території окупованих польських та інших земель. Один з багатьох прикладів використання українців упродовж століть народами-“друзями”, “старшими братами”, “визволителями” як надійного знаряддя

загарбницьких та колоніальних інтересів “для блага українського народу”.

Від осені 1941 року Щигельський працював комендантом станиць української поліції у Перемишльському повіті – спершу, здається, у Войтковій, а з 1943 року в Медиці – 14 км на схід від Перемишля. У 1943 році я був перекладачем документів із кримінальних справ з української мови на німецьку і в той час познайомився з ним. Він справляв на всіх приємне враження своїм зовнішнім виглядом, поведінкою. Не визнавав незаслужених авторитетів. Завжди стриманий, любив пожартувати. Членом ОУН, здається, не був. Німців не визнавав, уникав зустрічей з ними, хоч німецьку мову знав непогано.

Українська поліція не мала ніяких політичних прав – її завданням було підтримувати порядок серед населення, а часто й захищати його. На територіях, заселених поляками, і навіть у самому Перемишлі німці залишили на місцях усю колишню польську адміністрацію, у тому числі й поліцію.

Ніяк не можна погодитися з твердженням більшовицької пропаганди, що українська поліція вислужувалась перед німцями. Туди попадав найсвідоміший елемент з української молоді. Єдине місце в ті часи, де була змога отримати зброю, вивчати військову справу, готуватися до боротьби за українську державу. Від липня 1941 року ніхто не сумнівався, що треба буде воювати проти німців. На кожній станиці був хтось з членів ОУН, або так звані симпатики, хоч різниці між ними не було, бо майже всі жили ідеями самостійної України.

У Добромилі на станиці служив поліціантом якийсь родом із Перемишля – забув прізвище. Його не цікавили ніякі національні ідеї, часто любив конфісковувати продукти в селян, які їхали на базар. Коли німці провадили облави на базарах – він завжди зголошувався добровільно і старався більше від німців. Його нераз попереджали, але дарма. Одного вечора його “хтось” так побив серед міста, що кілька місяців лежав з переломами костей у лікарні в Перемишлі. Вийшов інвалідом.

На початку 1945 року Бурлака опинився на Закерзонні, а дружина (дочка священика Тритецького з Балигорода) з дитиною і батьками

переїхали пізніше в Україну. Що з ними сталося – я не міг ніде ні від кого довідатися.

Свою сотню Бурлака організував ще в кінці липня 1944 року переважно з членів української поліції з околиць Перемишля. 6 серпня провів перший бій з більшовицькими партизанами за селом Радавою. Кілька днів раніше більшовики разом із польською боївкою з Балигорода в селі Стежниця спалили сорок хат і розстріляли 16 найсвідоміших українців за списками, заготовленими поляками, як українських “буржуазних націоналістів”. Тоді слово “бандерівці” ще не було таке популярне, як після приходу більшовиків.

У вишкільному таборі на Буковому Берді, приблизно від восьмого серпня до 4–5 жовтня 1944 року, Бурлака теж командував сотнею.

Командир табору Рен (Мартин Мізерний) рахувався з Бурлакою. З часом приходив досвід у веденні боїв у наших нестандартних умовах.

Бурлаку стрільці не любили так, як Хріна, а шанували, сліпо підкорялись. Він не визнавав панібратства, своєю поставою і поведінкою змушував дотримуватись дистанції, але з усіма підлеглими розмовляв як рівний з рівними, не допускав приниження людської гідності. Мав звичку звертатися до кожного через “пане брате”. Як сотенний він мав репутацію чи не найкращого на Закерзонні. Про Хріна я вже згадував.

Правою рукою і першим дорадником Бурлаки був його бунчужний, псевдо, здається, Буркун. Я часто бував у їхній сотні в 1946 та 1947 роках. Під час нарад нижчих командирів він уважно вислуховував кожного і тут же міг прийняти зовсім несподіване рішення, яке нікому й на гадку не спадало. Заперечень не визнавав, говорив коротко, чітко і не повторював.

Я, як і інші, часто дивувався його партизанській ерудиції, чи як це можна назвати, вмінню володіти ситуацією, бачити й передбачати все до найменших подробиць, враховувати особливості терену, погоди, настроїв бійців – як своїх, так і ворога. Всі вірили в нього сліпо, були переконані, що з ним ніколи нікому не загрожує небезпека, а успіх завжди гарантований, навіть у безвихідних ситуаціях. Дехто казав, що йому щастить, але насправді – це результат тих рис характеру, про які сказано вище.

Бурлака, як і Хрін, не допускав жінок до сотень. Це, мабуть, від Рена з вишкільного табору на Буковому Берді. Навіть санітарами були тільки чоловіки.

Скептично ставився до всяких пропагандистів, агітаторів та до членів підпільної адміністрації, яким важко було розлучатися з хатнім комфортом.

Під час масових облав у травні 1947 року до сотні Бурлаки завітав пропагандист чи політвиховник (була така посада чи функція при надрайоні) Вадим. Це був молодий хлопець, рослий, фізично міцний, але делікатний у поведінці, мабуть, колишній студент духовної семінарії або філологічного чи юридичного факультету. Здавалось, що боявся зброю до рук брати. Сотні Бурлаки і Ластівки чи Крилача розташувались у старих окопах у вузькій смузі лісу між Кописною та Брилинцями, яка поєднувала два великих лісових масиви. В тих лісах поляки провадили облави від самого ранку. У Брилинцях розмістився штаб і кілька броньованих машин, так званих у польських військах “панцерок”, у повітрі кружляли “кукурудзники”. Наші застави зайняли становища з обох боків перемички від лісів. Зірці з дерев сліdkували, що робиться навкруги. Бурлака вгадав, що поляки не звернуть уваги на цей перешийок. Можливо, це не тільки його ідея була, але за всю групу відповідав він. Тоді ще був там Назар – член Крайового проводу, і дехто з надрайону.

Десь опівдні, коли у всіх нас напруга трохи спала, з’явилась надія, що обійдеться без бою, а якщо треба буде прориватися, то через невеликий відділ поляків, бо дві головні групи подалися у великі ліси ще зранку, віддаляючись від нас. Вадим для підтримання настрою серед стрільців запропонував прочитати якийсь свій “твір”. Усі, крім застав і зірців, посідали колом між буками. Вадим, вживаючи майже у кожному реченні високопатріотичні слова та цілі фрази, розповідав про перебіг одного бою за участю сотні Бурлаки. Там було і “Слава!”, і “Вперед за Україну!”, “За волю!” і т. ін.

Спочатку ми слухали й посміхались, але Бурлака не витримав і каже: “Що ти там, пане брате, брешеш?” Звернувся до одного стрільця, який виділявся своєю хуліганською поведінкою і вуличним жаргоном: “Ану розкажи правду, що ти кричав, коли гнався за поляками в лісі над Корманичами”.

Той спочатку зніжківів, але коли посипались заохочення з усіх боків і запевнення, що тут усі свої – дівчат нема – як загне “багатоповерховими” по-українськи, по-польськи, по-російськи. Почався регіт і не стихав, аж переляканий стійковий прибіг вияснити, що сталося. Сказав, що чути далеко в лісі, за сотні метрів. Вадим зніжківів, почервонів, розгубився. Бурлака порадив йому побути якийсь час при сотні, щоб самому навчитися, як кричати в бою.

– Так я ж був тоді з вами в лісі, тільки я не можу такого писати! Зрозумійте мене!

Польські вояки, які попадались сотні Бурлаки в полон, розповідали, що на них не так впливає стрілянина, як той крик і свист, а серед населення жартували, що коли сотня Бурлаки зривається до наступу – то від свисту з дерев обсипається листя.

Бурлака не мав вищої освіти, ніколи не читав ніяких книжок, політичними подіями цікавився мало. Коли діяли кілька сотень разом, командування перебирав Бурлака.

2 березня 1946 року він хотів зі сотнею перейти в Карпати – там легше було перебути до середини квітня, поки зазеленіють ліси. Хтось доніс, і після обіду ліс між Завадкою і Станьковою Ліського повіту, де розташувалися на день, оточили поляки, які прибули з Ліська, Вільшаниці та Сянока. Після короткого бою сотня відступила назад до лісу над Тростянцем, здається, без жертв, тільки Бурлака був поранений в руку. Звелів санітарові перев’язати рану так, щоб ніхто не бачив. Щойно на другий день у сотні довідались про цей випадок. Тоді в бою загинув кінь, якого я йому подарував перед двома тижнями, коли переходив працювати до 5-го району.

Здається, тоді сотня перейшла на південь лісом біля самої Ропенки між Ваньковою і Пашовою, а вночі обійшла Лісько. Наші відділи часто проходили за день або ніч до сорока кілометрів гірськими теренами. Така мобільність не раз вирішувала їх долю. Поляки не встигали перегрупуватись, перекрити шляхи.

Я трохи забіг наперед, щоб дати характеристику сотенним Хрінові та Бурлаці. Повертаюся до літа 1945 року в четвертому районі.

ЧОРНИЙ

На початку червня зі зв'язковими й поштою прийшов якийсь незнайомий, приблизно мого віку, звернувся до мене: “Моє псевдо Чорний, скерували з Проводу надрайону до вас”. Я не розпитував, хто він такий, чого прислали. Роботи такої не було, щоб я був дуже зайнятий, не справлявся і потрібний був би ще помічник. Прийшов – ну й добре. Однак у голові майнула думка, що, можливо, у “верхах” вирішили за мною слідкувати і підіслали, щоб перевірити. Згадав, як я останньої осені та зими кілька разів чудом живим вирвався, а вночі з 13 на 14 січня 1945 року втік у Динові з будинку міліції. Багатьом це здавалось неможливим, а декому навіть підозрілим. Крилач сказав якось наодинці, що про це була мова у Проводі надрайону, і деякі прямо підозрювали, що я не міг втекти з міліції в Динові, перебратись незнайомими теренами через польські села та ще й при такій кількості війська в кожному селі. Це сталося перед самим штурмом Карпат на Дуклянському перевалі й Сандомирсько-Варшавською операцією. До лінії фронту було не далі 30-40 км. Провідник СБ першого району Орач сказав дослівно: “Хто знає, як він утік”. З ним і в майбутньому я не міг знайти спільної мови, цуралися один другого – надто різні були в нас характери, погляди на людей, на методи ведення підпільної праці, особливо СБ.

Чорний був середнього зросту, кремезний, волосся чорне, постійно носив окуляри. Сказав, що з очима погано – короткозорий – і без окулярів майже не бачить. Шкода стало його, з'явилося якесь співчуття, навіть симпатія. Я одразу подумав, як важко доведеться йому в якомусь бою, довгих рейдах-переходах, уночі, в морози, негоду. А якщо згубить або розіб'є окуляри?

Коли б моя воля – не приймав би таких у підпілля, допоміг би влаштуватись десь легально або перебратися на Захід. На Україну дорога була закрита, хіба – просто до тюрми, бо, напевно, брав участь у підпіллі за німців.

Через кілька днів я переконався, що переді мною розумна інтелігентна людина і якісь підозри щодо його “місії” відпали. Родом міг бути зі Львова, або вчився там, бо місто трохи знав, про Перемишль не згадував ніколи, а я не розпитував. Здається, міг учитися в університеті – можна здогадатися з розмови.

Далекий був від військового ремесла і всяких видів зброї. Скоро ми потоваришували і цілими годинами могли розмовляти на будь-які теми. Нам було разом цікаво, погляди на різні справи збігались, і ніколи наші обопільні обміни думками не надокучали. На все в нього була своя вироблена тверда думка – видно, що виріс в якійсь аристократичній українській родині, в якій вихованню дітей віддавали все. Фізично міцніший від мене, але не уявляв собі, що у відносинах між людьми можнадесь вжити силу. Я навчив його їздити верхи, поводитися з кіньми, зі зброєю, знайомив із тереном.

Пізніше він почав дещо розповідати про себе. Кінець війни застав його в якомусь німецькому концтаборі. Чудом вижив, можливо, тому, що від голоду майже нічого не бачив. Німці вважали його сліпим і не звертали на нього уваги. Розповідав про деякі епізоди з концтабору, в якому було багато французів. Перед кінцем війни, чи ще в 1944 році тих, що від голоду вже не могли ходити, виносили з бараків на подвір'я і там клали на землю рядами. Так легше було пізнати, хто ще живий, а хто мертвий. Уранці міцніші в'язні розносили 200-грамові добові норми якогось “хліба” і клали кожному на груди. Вони й забирали трупів. Сусіди підглядали, чи живий ще той, що лежить поруч, чи жує ще хліб. Біля Чорного лежали два французи – батько з сином. Молодший доживав останні години, уже не мав сили розмовляти. Батько бачив це і сказав Чорному, який знав французьку мову ще з дому.

Вранці роздали хліб. Кожний помалу їсть, розтягує задоволення, щоб довше милуватись самою процедурою, і нишком слухає та поглядає, чи живі ще сусіди. Розмовляти не в усіх вистачало сил. Раптом якимсь дивним голосом закричав француз-батько. Через хвилину він пояснив Чорному, що син хліба не з'їв, підніс до рота і помер, а сусід з другого боку з'їв свій шматок і простягнув руку за синовим. Тоді він закричав і забрав хліб собі. Хлібом називали якусь глевку темно-зелену масу.

Через кілька днів їх визволили американці. Не залишився на Заході – дуже хотілося додому. Ними заопікувався Червоний Хрест, переважно шведи. Головне завдання медиків полягало в тому, щоб не дозволити колишнім в'язням наїдатися. До двох тижнів усіх тримали на дієті. Бували випадки, що вмирили вже після визволення тому, що накидалися на їжу, не могли стримуватись. На території Австрії і

Чехо-Словаччини було багато постів Червоного Хреста. Крім порцій гарячого супу і скромного другого, для дезинфекції давали ще невеличкі дози розбавленого спирту. І ось такі сцени: якийсь Петька чи Ванька наївся один раз і став у чергу вдруге. За третім разом їсти вже не хоче, а хоче випити. Шведи зрозуміли його хитрість, чи дикість, наливають ще – цікаво, що буде далі, чим усе закінчиться. А він ще наставляє посуд. Усі дивляться, як на цирк, і говорять між собою: “Руус, руус!” – розтягуючи “у”. Одні сміються, інші зі співчуттям хитають головами. Подібно реагували на такі сцени інші репатріанти, які повертались з Німеччини. Неважко було здогадатись, що шведи і місцеве населення (в Австрії та Чехо-Словаччині) дивилися на такого “героя”, як на тварину або дикуна в Європі, коли він, трохи випивши, починав танцювати та співати. Це, видно, зрозуміли інші, бо, коли шведи пропонували ще налити, ніхто не підходив. Бували випадки, що в декого пробуджувалась своя гордість, і забирали п’яного подалі від людей, щоб не компрометував усіх перед чужинцями.

Репатріанти з Союзу, мабуть, дивувалися, що шведи вільно розпоряджаються спиртом, можуть налити, скільки хто побажає. Серед них самих ніхто ніколи не п’яний, ніхто нікого не перевіряє, нічого не записують. І як вони цей спирт та продукти списують, як звітують за день, місяць, квартал, рік?

Останні два речення я вже додав від себе. За минулі десятки років теж звик, що на все повинен бути план, норми і звіти та гори списаного паперу, бо можна мати великі неприємності за розтрату або крадіж соціалістичного майна.

Хрін, коли розповідав про свої мандрівки з Кубійовичем та Колесою по Карпатах ще до війни, звернув увагу, що народні звичаї, пісні, традиції майже в кожному селі різні, не всюди однаково розвинені, і є місцевості, які виділяються серед інших у даній околиці, де рівень розвитку чи збереження фольклору дуже високий.

В околицях Перемишля славились Торки (20 кілометрів на північний схід від Перемишля) своїми веснянками чи гаївками на Великдень. Про них згадував Іван Франко.

На Різдво в селах Клоковичі та Аксманичі (15 км на південь від Перемишля) можна було зустріти все, що згадується в українській народній творчості: колядники з вертепом, перебиранці з масками

звірів, колядники зі звіздами заввишки чи діаметром від решета в малих хлопців до 1,8 м у дорослих; лагівки (веснянки, гаївки), що їх співали дівчата на Великдень біля церкви в Клоковичах. Ніде в літературі не зустрічав ні слів, ні мелодій. Тільки за два останні десятиріччя їх оживив, відтворив непрофесіонал Володимир Шагала із Нижанкович Старосамбірського району. Родом він сам із Клокович, які залишились під Польщею, заселені, як і Аксманичі та інші сотні українських сіл, поляками. На жаль, Володимир Шагала лише один.

Таким осередком з багатими народними звичаями було село Улюч над Сяном. У цілій околиці воно не мало собі рівних. Я не пам'ятаю краєвидів, які своєю красою полонили б мене так, як околиці Улюча, якщо дивитися з гори за селом, зі східної сторони від присілка Пасіки, особливо вранці після сходу сонця. На південь до 50 кілометрів усе покрито лісами, і гори – Середні Бескиди – піднімаються плавно аж до кордону з Чехо-Словаччиною. Села й поля заховані в долинах понад річками. Внизу з-за скелі коло села Доброї впливає Сян і кількакілометровою білою стрічкою підходить під край Улюча, тут різко повертає ліворуч, далі – попід високою скелею на лівому березі робить дугу на північ, а там губиться між невисокими схилами, минаючи Улюч, Грушівку і Яблоницю Руську. Село Улюч унизу, тягнеться уздовж Сяну, праворуч – гора, зліва понад ріку врожайне оболоня. Посередині села – велика нова церква з 1925 року і школа.

У горішньому кінці села, трохи вище середини схилу гори між Пасіками і Сяном, стояла стара дубова церква, збудована ще в 1510 році. У подібному стилі була збудована церква в невеличкому селі Берендьовичі – за 16 км на південь від Перемишля. Її поляки спалили 29 квітня 1947 року, як і десятки інших. В Улючі згоріла нова – серед села, а стару чомусь залишили. Хоч церква була замкнена – у ній не провадились відправи, але всі народні обряди на Великдень та під Івана Купала відбувалися там на невеликому майдані.

Кілька разів я чув, що в Улючі дуже цікаво проводять вечір перед святом Івана Купала. Варто подивитись, як палять собітку. Після обіду 6 липня я, Чорний і ще кілька боївкарів поїхали на конях до Улюча. Сонце заходило, ми вже були біля старої церкви. Там зібралося все село – від дітей до старих. На площі перед церквою стояла собітка – висока до 15 метрів суха смерека, закопана в землю і ще обкладена камінням для надійності. Гілляки политі сирією нафтою

(десь там недалеко є нафтові джерела). Близько довкола собітки – самі дівчата, а хлопців не допускають. Ті зі старшими й дітьми стоять серед натовпу. Собітка – польське слово “собутка”, але й українці – лемки і місцеві поляки святкують Івана Купала в ніч із 6 на 7 липня, хоч польське свято Івана Купала на 2 тижні раніше. У селах поляків дуже мало, – їх більше на лівому березі Сяну. Так же разом святкували Йордан 19 січня.

Ні в українській літературі, ні в УРЕ слова “собітка” я не зустрічав, хоч на Лемківщині від самого Сяну на захід його знають усюди. В околицях Перемишля під Івана Купала собітки не палили.

Прибувши на місце, я поцікавився в місцевих господарів, що тут буде. Розповіли, що як тільки з’явиться на небі перша зірка, або хтось побачить, що десь на якійсь горі в іншому селі вже запалили – котрась з дівчат підпалює свою. Хлопців не підпускають, а якщо котрийсь прорветься і підпалить – його зв’язують. Я не пам’ятаю всіх подробиць, але прийняв це як веселі забави молоді. Пізніше переконався, що тут нерідко вирішуються долі молодих дівчат і хлопців, люди свято вірять у давні традиції і надають їм немалого значення.

Дівчата, взявшись за руки, оточили собітку і співали якихось пісень. Інші гуртками стояли, дивилися, щоб хтось з хлопців не підпалив. Старші жінки теж не дармували – щось допомагали, радили. У всіх настрій веселий, святковий. Дітлахам цікаво, але тримаються далеко за колом дівчат. Гамір, мов на ярмарку.

Сонце зайшло, почало темніти, і всі поглядають то на небо, то на карпатські верхи, чи не з’явиться зірка або не запалає якась собітка. Хтось із місцевих чоловіків, з якими я розмовляв, жартуючи, порадив мені підпалити. Я тут чужий, мене ніхто не знає, і втекти дівчатам з рук, якщо навіть зловлять – неважко. Дали пачку сірників, і я згодився. Нараз піднявся крик – десь побачили зірку чи запалену собітку. Я шмигнув поміж дівчатами, за секунди підпалив собітку і хотів прорватись через коло. Але куди там. На мене відразу накинулися гуртом, зв’язали руки й ноги, повалили на землю й почали цілого обмотувати мотузками. А собітка горить, тріщить. Сміх, крик, пісні, а пізніше пішли насмішки, репліки вже до мене: чому мене ніхто не розв’язує, що за кавалер? Я почав проситися, жартуючи, але мені пояснили, що хлопця може розв’язати тільки його наречена. До

мене нікого з хлопців не підпускають – погрожують і їх зв'язати. Коли почали їм пояснювати, що я не місцевий, не знав – сказали, що не треба було підпалювати, раз нема тут знайомих дівчат. Яка ж тепер захоче осоромитись перед цілим селом? Бачу, що тут жартами не обійтись, попросив, щоб покликали станичного Котянського. Це був наш підпільний староста, єдиний знайомий у селі. Роз'яснив йому, що мені вже не до жартів, дихати важко і все тіло дерев'яніє. Обмотували – не шкодуючи сил. Пообіцяв щось придумати. Дівчата трохи відпустили мотузки, і я, сидючи на дрібних каменях, дивився, як на південній стороні над Карпатами, куди тільки око сягає, горять собітки. Ті, що ближче – яскраві високі, а дальші – мов хто зірки по землі розсипав. Репліки в мій бік, жарти, насмішки не припинялись. Усіх цікавило, що придумає Котянський, хто мене розв'яже.

Несподівано підійшла якась незнайома дівчина, розмотала мотузки, і так же непомітно згубилась серед натовпу. Її тут ніхто не знав. Пізніше Котянський сказав мені, що в селі живе мати з дочкою з-за Сяну з якогось українського села – Глідна чи Іздебків Березівського повіту, яке поляки вимордували навесні. Їм якось пощастило втекти і дістатися до рідних в Улючі.

Зовсім стемніло, собітки догорали, люди почали розходитись, а дівчата окремим гуртом збиралися йти до річки. Попередніх років вони кидали вінки чи квіти у воду, але тепер це було небезпечно, бо з лівого берега Сяну поляки можуть їх обстріляти, хоч після 29 квітня подібних випадків не було.

Ми ще з годину посиділи біля церкви з гуртом старих господарів, обмінялися новинами, думками про майбутнє, попрощалися й поїхали на гору на Пасіки – найвище місце над селом. Звідси довго милувалися догораючими собітками на чорному тлі гір. Ніч була зоряна, тепла. Ще й досі перед очима той вечір. Унизу під горою біле плесо Сяну викликало в пам'яті слова пісні “Де срібнолентий Сян пливе... там наш край, наш рідний край...”.

Дуже захоплений вечором був Чорний. Однак тут же в голову лізли думки: а що буде завтра з тими дівчатами, з усім населенням, із селами? Своє майбутнє ми, молоді, бачили тільки в боротьбі зі зброєю в руках аж до смерті. Про інше навіть думати не могли.

Біля собітки старі улючани згадували, що трьох місяців ще не минуло від тих квітневих ночей, коли вони з сокирами та вилами

сиділи під хатами й чекали нападу від Борівниці, яка всього до 3-х км від них за горою, або від польських сіл, що на лівому березі Сяну. Майже щодня втікачі прибували з різних сіл зі страшними новинами. Які всі були щасливі, коли наші знищили Борівницю 21 квітня, а вістка про переговори 29 квітня і про перемир'я дійшла до них ще того дня. Не вірилось.

Врожай у 1945 році був гарний. Не було ні колгоспів, ні поміщиків, і всю землю обробляли селяни. Жнива пройшли спокійно, ніхто не тривожив. Вояки з відділів УПА, з боївки, зв'язкові, не розлучаючись зі зброєю, бралися за серпи, коси і допомагали людям у полі. Для кількох наших коней теж знайшлися упряж, хомути, і вони відробляли свій овес. Тільки мій, коли йому накинули хомут, схопився, став на задні ноги, а потім почав бігати, крутити головою. Скоро заспокоївся, дозволив зняти хомут, але накинути його знов більше не дозволив навіть мені.

Командир боївки Біс розповідав, як проходили жнива на Волині в 1942 році. Він служив там в українській поліції. У польських колоніях, яких більшовики не встигли в 1940 році вивезти до Сибіру, майже всі поляки мали зброю. Були створені цілі військові з'єднання. Харчувалися і вдягалися тільки за рахунок українських сіл. Серед білого дня приходили в село, забирали худобу, продукти, одяг – все, що їм потрапляло під руки. Німці знали про них і не зачіпали.

Охорона залізниць, мостів, промислових об'єктів, адміністративних будинків по містах теж була в руках так званих фольксдойчів, тобто поляків із Західної Польщі. Це визнає навіть сам польський письменник Едвард Прус у своїх “україножерних творах” про події на Волині після 1942 року. Він навіть не приховує, що там була ціла повністю укомплектована дивізія АК зі штабом, генералами, своїм літописцем, та що серед “баншуців” (охорона німецьких об'єктів) були “свої” люди. Не згадує тільки, що відділи АК та баншуци грабували та знущалися з українського населення ще гірше, ніж за Пілсудського.

Українська поліція на Волині у жнива охороняла села від польських банд, котрі, якщо не забирали врожай просто з поля, то обстрілювали наших селян і не давали збирати. У 1940 році більшовики багато польських осадників-колоністів вивезли до Сибіру, а їхні землі почали обробляти місцеві селяни. Ці землі були однією з

багатьох причин виникнення конфліктів. Але не всюди вистачало поліції. Українці почали самі братись за зброю, якщо в когось була захована. По селах, що межували з поляками, частина мужчин стояла на заставах, щоб поляки не напали, а інші з крісами через плече косили збіжжя, або ходили за плугом.

Не знаю, на що розраховували поляки. Невже не могли зрозуміти, що довго над цілим народом знущатися не можна, колись у нього терпець обірветься?

Серед поліції на Волині на кожній станиці був хтось з членів ОУН, переважно з галичан. Довідалися якось, що німці збираються скоро їх розформувати, а всю адміністрацію передати в руки полякам. Так буде вигідніше і безпечніше. На Україні влада не повинна бути в руках українців. Однієї ночі частина української поліції на Волині зі зброєю пішла в ліси. Далі почалось те, що поляки називають “волинською трагедією”.

* * *

На початку серпня 1945 року, відразу після закінчення жнив, пішли чутки, що українців будуть переселяти на Україну. Всі ми передчували, що зміни будуть, але які? Польська адміністрація почала збирати відомості про нас: у селах частіше можна було зустріти різних торговців усякими промисловими товарами. Одне слово – активізувалась розвідка проти нас. Ми почали готуватись до облав: робили запаси продуктів у лісових криївках, більшої уваги почали надавати конспірації. Проводили по селах збори, попереджали, щоб менше говорили незнайомим про те, що бачили чи чули, щоб учились мовчати, а з донощиками будемо розправлятися нещадно.

Переселятись на Україну ми нікому не забороняли, розуміли, що це не в наших силах, але не таїли, що краще для нас і для населення, якщо залишаться на місці. Що таке “більшовицький рай” з колгоспами, голодом, тюрмами та Сибіром – людям не треба було пояснювати. Ми знали, що не так легко буде зрушити з рідних місць, особливо з гір, людей, які живуть тут від тисячі років, і добровільно ніхто не захоче кидати землю своїх пращурів, хоч обіцяй їм золоті гори. Всі були певні, що гарантій від тюрми, Сибіру, колгоспів та голоду їм ніхто не дасть. Немале значення мала глибока релігійність.

Польські погроми минулої зими тепер були малоймовірні, хоч польське населення не приховувало задоволення від майбутнього виселення українців.

Місцевим підпільникам ми радили краще конспіруватись, удень без потреби не з'являтися серед людей, тому що на випадок облав, арештів, допитів з тортурами всіх примусити мовчати не вдасться. Крім того, тут ще багато поляків серед населення і змішаних родин. Хтось навіть запропонував знищити або вигнати за Сян кількох поляків, які раніше співпрацювали з Котвіцьким ("Сліпим") з Борівниці і тепер ходять вільно за Сян та до рідних у польські села, ще й не криють своєї ненависті до нас. Я роз'яснював, що фізична розправа над невинними чи помста за те, що було взимку, неможлива, щоб хтось не наважився чогось подібного зробити на власний розсуд. Війна закінчилась, і ми не банда. Не може бути мови про покарання когось без доведення провини. Такі були вказівки згори. За самосуди можна заплатити головою. Усе повинно узгоджуватись з районним проводом або вище. Будь-яке порушення дисципліни, анархію буде розглядати наш польовий суд. Краще не ризикувати.

Ми з Чорним обговорювали всі можливі варіанти, подробиці щиро, не ховаючи один перед одним нічого. Мене часто вражала його ерудиція, здоровий глузд, гуманність, і я не міг збагнути, звідки в нього такий життєвий досвід, радше здатність так всебічно підходити до кожної найскладнішої справи. Я бачив у ньому добре виховання з дому, гарну освіту, перенесені страхіння німецького концтабору і чисту совість. Признаюсь, що він мав чималий вплив на мене, хоч не пам'ятаю, щоб колись мені перечив у чомусь або не згоджувався. Навіть пізніше, коли наші шляхи розійшлися, я часто приймав якесь рішення і думав, як поставився би до того Чорний. Таким людям немає ціни. Коли в майбутньому я зустрічав немало прекрасних друзів – завжди порівнював їх із Чорним.

Ми тоді розуміли складність становища. Тільки кілька місяців минуло, як ті хлопці втратили когось із рідних, або були свідками масових убивств українського населення. Знали навіть прізвища деяких виконавців. Тяжко було стримуватись, щоб не відомстити при нагоді.

Польська адміністрація тепер шукатиме причини для проведення каральних акцій і якісь непродуктивні дії з нашого боку послужать їм

виправданням в очах населення, навіть українського. Можливі провокації з їхнього боку під нашою маркою. У більшовиків великий досвід у таких справах, і в боротьбі проти нас вони не гребують нічим. Ми знали, що в польській міліції, урядах безпеки та військових частинах – усюди закріплені так звані правні дорадники переважно з українськими прізвищами, або поляки – колишні офіцери Червоної армії.

Одного дня я відлучився кудись від групи – їздив у якесь село. На другий день повернувся. До мене підійшов схвилюваний Чорний, щось хоче мені важливе сказати. Чи він сам, чи хтось із боївки підслухали розмову Бориса з кількома одностудцями про родину поляка, що живе на Пасіках над Улючем. Його хата стояла під лісом на горі, і поряд із нею дорогою часто проходили наші зв'язкові або відділи під час рейдів.

Минулої зими подібні українські хати під лісом по всьому терені поляки знищили, а людей вимордували разом із дітьми, хіба що хтось раніше перебрався у село. Таких випадків у районі десятки.

Я цікавився раніше в кількох людей з Улюча та інших сусідніх сіл, чи знають того поляка на Пасіках. Ні один не сказав поганого слова. Кажуть, що якийсь мазур десь з-під Кракова взяв місцеву дівчину, збудував на Пасіках хату, має п'ятеро дітей, хороший господар і з людьми вміє ладити. По-українськи не розмовляє ніколи, але розуміє, бо діти з матір'ю говорять по-українськи. Він на це не звертає уваги.

Того ж дня ми удвох з Чорним поїхали на Пасіки. Спинились біля хати і попросили господаря коней напоїти. Це був чоловік за сорок років, вище середнього зросту, вусатий – тип поляка з картин Яна Матейка. Говорив по-польськи з гуральським акцентом. Почав запрошувати нас до хати. Я без вступних слів пояснив, за чим до нього завітали. Роз'яснив, які тепер часи, що скоро почнуться облави, можуть потерпіти невинні, і ми радимо йому виїхати з родиною за Сян. Краще навіть відразу сьогодні. Можливо, через кілька місяців або навіть через рік усе перемелеться, і він зможе повернутись до своєї хати. Він не міг приховати хвилювання, як не старався бути спокійним, але твердо заявив, що нікуди не поїде – він нікому ніколи зла не робив, хай скажуть люди. Мене вразила його рішучість. Так поводяться тільки люди, в яких справді сумління чисте. Я ще додав,

що кого б ми не питали – всі про нього найкращої думки, але не все від нас двох залежить.

Зайшли до хати. Відразу не вдалося розгледіти кімнати, бо надворі сліпило сонце, а в хаті було наче темно. Нас зустріла жінка, а з обох боків до спідниці притулилося двоє діток 5-6 років. Дивилися на нас несміливо цікавими оченятами. Старших не було в кімнаті. Я відразу розповів господині, за чим ми приїхали і просив не гаяти часу. Видно, що тут усе чоловік вирішував, бо повторила те, що чули від нього надворі, а вона стояла у дверях. Запропонували їм перебратися у село до її родини, тільки щоб сьогодні до вечора.

Удвох з Чорним ми не знали, як далі поводитись: говорити правду про те, що нас примусило сюди так спішно приїхати – не хотілося їх лякати, а самим викидати речі з хати рука не піднімалася.

Надворі оглянули садибу: всюди видно дбайливу руку господаря. Хата непогана, невеличкий садок із пасікою, а відразу за парканом ліс. Перед хатою дорога, поля, а далі вниз, мов під ногами, Улюч, срібнолентий Сян, зліва на південь далеко-далеко темно-сині хребти Карпат.

Господиня запросила пообідати, але ми відмовилися, поспішали і відчували, що не зможемо тут їсти. На прощання я ще повторив, щоб не роздумували і не тратили часу.

Від'їхавши трохи, спитав Чорного, чи думав він коли, що його малі діти будуть боятись. Пам'ятаю, він спинив коня, повернув назад і каже: “Страшно подумати, а що можна зробити?” Перед хатою уже нікого не було – може, вирішили вибратись до Улюча. Ми з Чорним почали перебирати в пам'яті долю українських родин, які жили під лісами по сусідству з польськими селами Борівницею, Дильонговою, Гутою Березькою. Усі знищені. Залишились одні Пасіки, радше, ця одна родина, хоч до Борівниці, звідки робив напади Сліпий, через ліс трохи більше одного кілометра. Як він дітей не знищив із матір'ю?

У ті дні ми довідалися про концентрацію польських військ у деяких місцевостях, і з дня на день могло “початись”.

Через неповних два місяці я залишу 4-й район, ніколи до нього не повернусь і навіть не буду чомусь цікавитись, що там робиться. Аж у 1989 і 1990 роках довідався, що там на моєму місці залишився Чорний, а в якомусь польському творі був список поляків із Жогатина та Явірника Руського (кілька осіб), яких наші вбили в жовтні 1945

року, коли мене вже там не було. Це були, напевно, ті самі, що співпрацювали зі Сліпим із Борівниці до квітня 1945 року, про яких не раз говорив мені Борис. На щастя, про Пасіки над Улючем згадки не знаходив ніде. Може бути, що Чорний не відступав від наших принципів. Не виключене, що тоді на Пасіках ми панікували без причини. Чорний мені не говорив, хто що сказав конкретно про поляка на Пасіках. Могли того ж дня вибратись в село.

Здається, в середині серпня 1945 року мене викликали до Проводу надрайону. Там була скарга, що я нічого не роблю й іншим не дозволяю. Я виклав усе про становище в районі і про причини скарги. Зі мною погодились. Порадили не змінювати тактики: як зроблю, так буде.

Мені довіряли. Якихось рецептів готових не могли дати, бо кожен район мав свою специфіку, а 4-й був особливий за своїм географічним розташуванням, етнічним складом, і українське населення найбільше постраждало від польських банд минулої зими та весни.

Згадуючи час перебування в четвертому районі, я не можу простити собі, чому тоді не зібрав даних про жертви польських нападів на українські села. Була змога, було достатньо часу і ми з Чорним могли це зробити кваліфіковано. Ніхто не підказав, не порадив, а я чомусь боявся всякої писанини, яка могла би потрапити до ворожих рук. Адже був малий досвід з Березкою і Баховом. Чекав наказу згори, сам не здогадався. Сьогодні таким спискам не було би ціни. Стільки втрачено. Не було в нас досвіду. Знову проблема кадрів і компетентність. Не пригадую, щоб в інших теренах хтось складав такі списки. Провідник району Борис щомісяця висилав до надрайону звіти про події в терені і я напевно думав, що він і про жертви серед населення згадує до подробиць.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ

У надрайоні вже знали, що скоро почнеться переселення на Україну. В Перемишлі та інших районних центрах працюють комісії з України, готують документи. Все робилося таємно, по-більшовицьки. Попередньо з населенням ніхто не розмовляв. Чутки поширювались різні – від передбачуваної агітації на мітингах аж до погромів, як було

взимку, тільки вже за участю військових частин, які щоденно поповнювались свіжими силами. В погроми ми мало вірили, але готувалися. Наші сотні вже були добре укомплектовані, озброєні й непогано вишколені. Такого панічного страху, як узимку, в населення не було. Знали, що є кому заступитись. Більшовики зміцнили прикордонні застави, а крім них створили в Добромилі та Хирові спеціальні мобільні групи, які могли б перекидати в гарячі точки. На озброєнні мали міномети та легку артилерію. Я маю на думці терени між Перемишлем та Сяноком. Далі на північ та на південь картина аналогічна. Яку тактику застосують – можна було здогадуватись. Або почнуть з облав проти наших відділів, або будуть виселяти примусово з допомогою війська. Відкритих мітингів по селах ми не проводили, тільки роз'яснювали людям, що виселення за міжнародними законами протиправне. Всіх насильно не зможуть вивезти. Що їх там чекає – люди розуміли добре.

Тут, крім національної свідомості, головною стримуючою силою була прив'язаність до рідної землі. Історія не пам'ятає, щоб за минулих тисячу років на цих землях відбувалось якесь переселення, як це було на Сході України аж до Другої світової війни. Татари, здається, далі, як до Перемишля, не добирались, а більшовики не встигли показати себе. Аж тепер, у 1945 році, дістали змогу продовжувати встановлювати свої порядки за допомогою поляків.

Десь на міжнародній арені цього питання ніхто не порушував. Тоді ще не було ООН, авторитет СРСР у Західній Європі ще непохитний, української еміграції ніхто не чув. Найгірше, що всі вважали це внутрішньою справою Росії і Польщі.

Хто повірить, що люди не захочуть виїздити з поганих земель Лемківщини, де більшість гірського населення білого хліба не бачила, на багаті чорноземи України в хати, залишені поляками. Якщо брати під кутом зору арифметики, то ця акція мала своє виправдання, особливо для українців та поляків. Обмін населення ліквідував причини для ворожнечі. Ці два народи ще не дозріли, щоб разом співіснувати як народи Західної Європи. Хто тут більше винен – не важко зрозуміти. Українці втратили Лемківщину, Посяння, Холмщину і Підляшшя з княжими городами Перемишль, Ярослав, Холм, Дорогичин, а полякам довелося остаточно зректися шляхетсько-імперських марень про Польщу “од можа до можа”.

Найгірше для останніх те, що історія примусила їх де-юре визнати права українців на існування нарівні з іншими народами.

Ще багатьом з них не віриться, що вони вже не пани і не можуть чинити на українських землях те, що забагнеться, як це було від 1340 до 1940 року. Нормальній людині теж важко повірити, що такі відносини могли існувати в середині XX століття в центрі Європи. За 600 років звикли, але треба відвикати. Після 1945 року в Лондоні чи в США виходила польська газета “Вільно-Львуф”, мабуть, для підтвердження короткозорості чи чогось гіршого. Не вірю, щоб вона довго проіснувала. Львів і Вільно віками були відомими польськими культурними центрами, університетськими містами. В історії Польщі відіграли не меншу роль, ніж Краків, Познань чи навіть Варшава, але час робить своє, колесо історії не стоїть на місці. Це були штучно створені острови серед чужого моря. Більшовики зацікавлені, щоб усі українці проживали в межах Союзу. Тут їх можна морити голодом, розстрілювати, судити, саджати по тюрмах, концтаборах, примусити працювати задарма, а за кордоном вони недосяжні, ще й можуть шкодити.

Під кінець серпня військові частини почали робити рейди по українських селах і тероризувати людей. З ними ходила міліція, арештовували чоловіків, жінок, і майже нікого не випускали без побоїв. Розпитували, хто перебуває в УПА, хто співпрацює з підпіллям. Москалі багато дізналися від поляків, які спокійно жили по селах з українцями, і ми їх не зачіпали, або від сексотів, завербованих останнім часом. На Улюч напала над ранком військова частина з Сянока чи з Березова, а з ними міліція з Мриголода. Арештували багатьох українців і почали бити просто так, для розваги, на очах у людей. Котянського, про якого я згадував, розстріляли серед села на дорозі. Такі випадки були часті. У Пикуличах під самим Перемишлем застрелили 14-річного хлопця перед хатою на вулиці. Жив з батьками в одній із крайніх хат від Гороховець.

Через 40 років я в кількох польських “творих” про УПА зустрічав, що в 1945 році “...банди УПА вимордували в Пикуличах половину чи все польське населення разом з малими дітьми...” Там усього було кілька польських родин, і ніхто їх не зачіпав. Ніяких фактів, прізвищ чи цифр жоден автор не назвав.

Майже в центрі нашого надрайону серед лісів на половині дороги між Перемишлем та Сяноком лежить містечко Бірча. Там була міліція і в серпні заквартирував цілий полк або й більше. Вони розгулялися по українських селах чи не найгірше. Цілим гарнізоном командував якийсь радянський офіцер Попков чи Попко.

Одного ранку Бурлака із сотнею влаштував засідку на дорозі між Бірчею і Жогатином. Удар був такий несподіваний, що від поляків за кілька хвилин не залишилось сліду. Жодного бою не було. Які були жертви з обох боків – не пам'ятаю. Від того дня рейди і терор війська над населенням припинились. Ми не сумнівалися, що це була спроба “психологічної підготовки” українців до виїзду на Україну.

Виселення почалось на початку вересня 1945 р. і не всюди одночасно. Першими почали виїжджати села з-за Сяну, де не було більшовиків до 1941 року. Пригадую з розповідей інших, що їх привезли на кордон біля Медики і тут розподіляли за призначенням. Деякі села ставили свої умови, вимагали, щоб дозволили їхати всім разом і самим вибирати місце. У таких випадках найбільш впливовим і авторитетним представникам села дозволяли поїхати оглянути порожні господарства виселених поляків на території Львівської чи Тернопільської областей. Нагадаю, що більшість була переконана, що їдуть ненадовго і через кілька років повернуться назад, тому намагались поселитися близько від нового кордону.

Однієї ночі на територію Польщі через кордон в околицях Кальварії (недалеко від Добромиля) під обстрілом перейшла група людей. Розповідали, що їхнє село добровільно переїхало на Україну, отаборились поблизу кордону і відправили своїх представників вибирати місце. Але незабаром їх почали насильно примушувати їхати до якоїсь місцевості, наче все вже вирішено і “делегати” чекають на місці. Хтось сказав, що делегатів, напевно, арештували, решту завезуть, куди захочуть, майже до Сибіру. Почалася паніка. Продукти закінчувалися, про переселенців ніхто не дбав – їх тільки повинні були “перегнати” на Схід. Група до 40 осіб вирішила вночі перейти кордон і повернутися до рідних місць. Вони були десь з околиць Березова чи Кросна. Кордон уже добре охороняли, їх зауважили й почали обстрілювати. Кільканадцять людей, переважно ті, що були з дітьми, залишились на кордоні вбитими або пораненими, більше двадцяти перейшло. Ця звістка швидко розлетілась по

Закерзонню. Бажаючих виїздити добровільно, особливо з районів, не охоплених діями УПА (Березів, Кросно, Ясло, Горлиці), стало менше. Ходили чутки, що серед переселенців траплялися випадки самогубств.

Обіцянкам представників радянської влади ніхто не вірив. Люди не раз чули від очевидців про 1932-33 роки, про виселення в Сибір польських колоністів із Волині в 1940 році. За роки війни в людей утвердилась недовіра до всіх “визволителів”, які “бажали добра для українського народу”.

Переселення проходило всюди по-різному. Села під Перемишлем такі, як Пикуличі, Негрибка, Коровники – ті, що по сусідству з самим містом, виїхали без опору, організовано в перших тижнях. Села чисто українські, багаті, народ практичний. Вони знали, що війна закінчилась, доля їх вирішена і від них самих мало що залежить. Поселились в околицях Львова у будинки виселених поляків. Виїхала частина населення із сіл біля самого кордону. Ті намагались осісти недалеко – теж сподівалися, що через кілька років повернуться.

Насильно виселили Тисову і Брилинці – села серед лісів між Перемишлем і Бірчею. З Тисови вся молодь пішла в УПА, мали навіть свою сотню, якою командував Ластівка (Григорій Янківський). Польське військо оточило село над ранком з усіх сторін і наказали людям вибратися за один день, хто з чим і як може. Транспорту не дали ніякого. В селі жили тільки діди й баби і молодиці з дітьми. Не у всіх були коні з возами. Разом із військом до села вдерлися поляки з Гути Березької, Бірчі і Корінця. На очах у вояків забирали все, що під руки потрапляло, навіть із рук виривали. Частина з них під'їхала під село підводами, які залишили на дорозі Вільшани-Бірча, і туди зносили все награване.

Нагадаю, що поляки з Гути Березької 11 квітня 1945 року напали на українські Бахів та Березку.

І так під зміцненим конвоєм людей з Тисови і Брилинець за ніч пригнали до Перемишля, а звідти до Медики на кордон на так званий “фільтраційний пункт”. Таких пунктів було багато вздовж кордону. Там працювало НКВД з окремими списками з обох сторін. Було багато випадків, коли поляки навіть без списків били хлопців і чоловіків, бо такої нагоди більше не буде. Тому молоді чоловіки

намагались переправитися через кордон уночі, а пізніше шукали своїх уже на території України.

На особливу увагу заслуговує доля двох найбагатших сіл у цілій окрузі, не тільки в районі Перемишля: Торки і Поздяч. До них, здається, приєдналось Накло. Села лежать близько 20 км на схід від Перемишля на рівнині над Сяном. Землі родючі. Самі українці – жодного поляка. До Торків щороку їздили на Великдень із Перемишля і Львова любителі народної творчості дивитися, як молодь проводить гагілки чи веснянки біля церкви. Обробкою пісень займалися композитори Михайло Вербицький, Анатоль Вахнянин та Станіслав Людкевич. Мешканців Торків і, здається, Старяви в сусідніх селах називали татарами. На Україні є кілька сіл із такою назвою, і в літературі не раз згадується, що це – нащадки тюркських племен, чи просто татар або турків, які тут поселилися після походів на українські землі.*

Перед Другою світовою війною ті села славились високою культурою ведення сільського господарства, організованістю. Вони першими впроваджували досвід датських та інших західноєвропейських хліборобів. У Перемишлі на торговиці (велика площа, де стояли підводи селян, що приїхали до міста на ярмарок; торгові дні, або їх називали ярмарками, відбувалися по п'ятницях) їх здалека пізнавали. Місцеві злодії не підходили близько, бо знали, що, якщо попадеться, то може дорого заплатити. Поліція теж не дуже прискіпувалась – штрафом за якесь порушення їх не налякаєш. Я звернув увагу на них ще тоді, як малим хлопцем їздив до Перемишля з татом, а пізніше кілька разів, коли вчився в гімназії, ходив із хлопцями з бурси на торговицю дивитися на їхніх коней. Поздячі і Торки мали своє постійне місце ближче від Сяну з боку електростанції. Ми не могли намилюватися кінями: рослі, стрункі, гладкі. Хомути, вуздечки, віжки – все шкіряне, оббите круглими мідними бляшками, що мов дзеркальця, вигравали на сонці. На

* Історична довідка.

Богдан Скобович-Околот у листі зі Швеції від 28.10.1999 пише, що він вивчав історію Торків ще коли вчився у гімназії в Перемишлі у тридцятих роках. Перемишльський князь Володар наприкінці XI століття розбив під Нижанковичами військо угорського короля Коломана. Частина полонених, серед яких були половці і торки, залишилась у цих околицях. В УРЕ, т.5 про короля Коломана є такі дані на стор. 286: “В 1099 К. зробив спробу загарбати Галичину, але поблизу м. Перемишля у битві проти об'єднаних сил давньорус. князів його військо зазнало поразки”.

задньому сидінні сиділа газдиня, одна на кілька возів, і пильнувала, щоб хто чого не вкрав. Жінки й дівчата теж виділялись: у чоботях, корсетах – теж оббитих блискучими бляшками (здається, бісером), а на головах – барвисті хустки.

Ми підходили до коней, стояли, милувались ними і вивчали газдиню, гадали, як вона зреагує, якщо хтось із нас підійде до коня, потримас за вуздечку, погладить чи поплече по шиї. А бувало й так, що одного разу я не міг втриматись і підійшов до коня, який дививсь на нас не з меншою симпатією, ніж ми на нього (видно було по вухах, повернених наперед). Газдиня схопила батіг і: “Чого поліз там, злодюго?” Поки ми пояснювали, хто такі, що не з міських “батьків”, назвали прізвища хлопців з її села, що теж вчаться в гімназії, підійшов господар і дозволив нам підійти до коней, ще й погодувати їх хлібом. Він, видно, теж був задоволений, що нам його коні так сподобались.

З одягу і мови можна було переконатись, що ми не циганчуки і не злодії, яких там завжди багато вешталось, і котрі шукали, де б що потягнути з воза чи в жінки з кошика.

Коли почалося переселення – Торки і Поздяч зібрали кожне по сто тисяч злотих, щоб викупитись. Хто вирішував їхню долю, кому дістались ці гроші, радше, хто їх пропив і скільки тут правди – не можу впевнено сказати. Їм відклали виїзд. Пізніше знов зібрали гроші, але чим закінчилось – не пам’ятаю. Здається, виселили.

Для нас ці села не мали особливого значення, хіба для підтримання зв’язку між Карпатами і Холмщиною. Терен рівнинний, відкритий, місцями болотистий, навесні і в дощ непрохідний. Можна було пробиратися вночі тільки дорогами через села. Близько кордон, лісів нема і якщо хтось потрапив у засідку прикордонників, які туди часто навідувались, щоб поїсти та випити, або на польське військо – втекти чи сховатися було неможливо.

Виїхали українці зі змішаних сіл або тих, які межували з польськими селами по лівий бік від Сяну. На північ і захід від Перемишля на відстані 15-20 км від Сяну проходив етнічний польсько-український кордон. Тих, що лишились, у документах записували поляками римо-католицької віри.

Сама процедура виселення в кожному селі починалась зі зборів усіх мешканців. Їх провадив представник із Радянської України або хтось із польської адміністрації (там, де не діяла УПА).

Майже всюди згадували події останньої зими і натякали недвозначно, що вони можуть знов повторитися. Тут же серед білого дня польське населення або місцеве, або з сусідніх чи навіть далеких сіл починало грабувати хати, забирати навіть худобу – все на очах міліції чи військових польських відділів. Були вжиті всі заходи, щоб вигнати українців з їхніх земель. Не обходилося без людських жертв. Від України переселенську акцію очолював тоді, здається, Микола Підгорний.

У самому Перемишлі була організована зустріч членів переселенської комісії з представниками української громадськості. Відразу застерегли, що виїзд добровільний. Коли професор Іван Околот наважився запитати, чому дозволяють так тероризувати українців на їхніх рідних землях – член комісії пояснив, що все було передбачено, що добровільно з українців мало хто захоче виїхати, допускалося десь налякати, погрозити, але ніхто не сподівався, що дійде до таких масових жорстоких акцій. Майже кожний пояснював, що обмін переселенцями повинен покласти край польсько-українській ворожнечі. Те, що українців виселяють з українських земель, не бралось до уваги.

З Перемишля виїздили переважно до Львова, а частина міняла документи, записувалась поляками римо-католиками і залишалась.

Комісія, яка діяла на теренах нашого четвертого району у чотирикутнику Улюч-Динів-Дубецько-Бірча, поселилась у селі Явірник Руський під охороною польського війська. Очолював її якийсь Тищенко – старий, зовсім сивий чоловік. Розмовляв чистою українською мовою. Він своїми промовами відразу завоював симпатії у населення. Казали люди, що нічим не подібний на більшовика. Основний наголос робив на важкі матеріальні умови і загрозу з боку поляків. У довколишніх селах проживало багато українців, яким у березні чи квітні вдалося втекти від погромів, серед них чимало з-за Сяну. Запевняв, що переїжджають до областей Західної України, де чекають їх хати, залишені поляками. Землі там усюди кращі, як тут. Люди найбільше боялися колгоспів.

Починаючи десь від 1943 року, між населенням ходили чутки, що Сталін пообіцяв, як тільки виграють війну з німцями, розпустити колгоспи і відкрити церкви. Люди не тратили надії ще рік-два після закінчення війни.

Села Явірник Руський, П'яткова і Жогатин, уздовж малої річки, що впадала до Сяну в селі Ісканія, були обставлені польським військом. У перший же день туди наїхали сотні підвід з цивільними поляками аж з-за Сяну: з Дубецька, Порохника, Явірника Польського та інших. Що робилось у селах – важко описати. Хапали все, що потрапляло під руки: одяг, кухонний посуд, зерно, викопану картоплю. Вони були впевнені, що українці всі виїдуть, а забрати з собою усього не зможуть. Щоб не пропадало або іншим не дісталось. По хатах перекидали все, ламали, нищили, чого не могли забрати. Чоловіки приїздили з жінками та старшими дітьми, щоб більше можна було набрати. Люди розповідали, що Тищенко, побачивши, що робиться, просив людей, аби скоріше виїздили на Україну, бо він нічим не може зарадити.

Я ще з кількома хлопцями з високої смереки в лісі над П'ятковою спостерігали, як під вечір уздовж села їхали поляки підводами, завантаженими награвованим. Самі йшли пішки, бо на возі не було де сісти, і кожний ще щось ніс.

За день у тих селах побувало до 600 підвід з-за Сяну. Населення не здавалося. Ми знали, що робиться в кожному селі – завжди комусь вдавалося дістатись із села до лісу і розповісти. Наші відділи малими групами розсипались по довколишніх лісах і намагалися не потрапляти нікому на очі. Зв'язок між собою підтримували постійно. Слідкували за всім, що діялось по селах, за рухом військових частин, але не зачіпали їх, щоб не спровокувати на насильницьке виселення.

Десь через кілька днів після початку акцій “прокинулась” Дильонгова – польське село за лісом, яке розтягнулось над іншою річкою на відстані 3-4 км паралельно Явірникові та П'яткові. Це ті, що прославились в акції на Павлокому 3 березня. У кінці дня кількома дорогами, хто на підводах, а хто пішки, навантажені поверталися додому через ліс. Все це на очах у застав польського війська, яке зайняло всі горбочки та дороги, щоб ніхто не втік із села.

У районі Бірчі розташувалося польське військо, що чисельністю відповідало дивізії. Усі дороги обставлені, села заблоковані. Між населенням пішли чутки, що наші відділи перейшли в Карпати.

Одного дня кілька хлопців з якоїсь нашої групи (тоді, здається, у лісі між Дильонговою і П'ятковою стояла сотня Бурлаки) бачили, як потічком з П'яткови в бік лісу пробирався уже старший чоловік із

кількарічним хлопцем і коровою. Десь узялись два цивільні поляки, підійшли до нього і почали виривати з рук мотузок із коровою. Боротьба тривала недовго, бо один із поляків вдарив господаря по голові якоюсь ломакою чи сокирою, забрав корову. Чути було тільки крик дитини. Над потічком на дорозі стояло кілька солдатів, але вони не звертали на це уваги, хоч відстань була не більше кількох десятків метрів.

На другий день, здається, була неділя, бо майже вся Дильонгова подалась через ліс до П'яткови і Явірника Руського. Бурлака послав половину чоти (до 20 хлопців) на край лісу з боку Дильонгови і дозволив “поговорити” з тими, що будуть повертатися з награбованим добром. Розстріляли кількох чоловіків, а жінки, перелякані, покидали все і втекли в село. Це було відразу після обіду, а до вечора всіх цивільних поляків з українських сіл як вітром здуло. З возів поскидали все добро і щосили навперегони подалися єдиною дорогою селами вниз через Тарнавку, Ісканію за Сян. За ними пішли і ті з Дильонгови, бо через ліс уже не наважилися повертатись. З того дня вже ні один не з'явився в українському селі. Виселення проходило спокійно.

Уся акція переселення в околицях Перемишля тривала від трьох до чотирьох тижнів і закінчилась у другій половині вересня. Обліку жодного ми не вели – не було змоги, але за неточними даними ми тоді прикидали, що з 700 тисяч українців, які компактно проживали на Закерзонні, виїхала майже половина. Не враховую близько сотні тисяч українців із змішаних родин і тих по містах і мішаних селах, які відразу в 1944 році почали міняти метрики, переходити на польське, щоб не виїздити, як казали, “до колгоспу”. Примусове виселення в інших теренах тривало до кінця 1946 року.

Західні межі Лемківщини з українським населенням – лемками підходили до 100 км на південь від Кракова. Про це промовляють назви місцевостей: міста Ясло, Кросно, Горлиці, курорт Криниця, Лісько від слова “ліс”, а не по-польськи “ляс”. Назви сіл: Королева Руська, Устя Руське, Ропиця Руська – це під самим Новим Санчем. Більшість сіл чисто лемківські, жодної польської родини, хіба де-не-де одиниці. Села заможні, з розвинутою високою культурою побуту, матеріальною культурою, зі своїми давніми традиціями, церковними обрядами, своєю архітектурою. Вони різко виділялись з-поміж

сусідніх польських сіл вищим життєвим рівнем. Переважно тому їм заздрили і ненавиділи поляки.

Після акції “Вісла” у 1947 році польська адміністрація пробувала міняти назви місцевостей, річок, гір, але не всюди вдавалось, тому їм чіпляли нові назви в соціалістичному дусі. Сіл із прикметником “Руське” не залишилось. Не поміняли такі як Криниця, Ясло, Кросно, Горлиці, Лукавиця, Монастирець, Уст’янова (устя нове), Устріки (устя ріки) і сотні інших. Залишилась назва гори Хрещатий, яка напевно має щось спільне з Хрещатиком у Києві або словами “хащі”, “гущавник” у розумінні “непрохідні густі чагарники, ліси”.

Про це міг колись написати письменник Дмитро Бедзик у своєму романі “Украдені гори”. Родом він із Вільхівців біля Сянока, і знав, чи міг, або повинен був знати більше від мене. Тепер Вільхівці заселені поляками і стали передмістям Сянока.

На його матеріалі можна було створити цілу епопею. На жаль, своїх героїв він трохи не з пелюшок розділив на героїв-інтернаціоналістів і “запроданців – українських буржуазних націоналістів”. Читачеві важко розібратися в історичному тлі, на якому формувались світогляди героїв, і твір, на мою думку, не вдався. Склалося враження, що його писав початківець, недосвідчений письменник. “Украдені гори” видані в 1975-му, коли авторові було 77 років. Можливо, він писав їх у тридцятих роках, коли треба було не так жити, як вижити чи пережити. Про це ніде нічого не написано.

Національна свідомість серед західних лемків була не дуже висока. Тільки частина молодшої інтелігенції і студенти та учні гімназій, які вчилися у Перемишлі або Львові, називали себе українцями. Старе покоління жило ще австрійськими категоріями, називали себе лемками, русинами або руснаками. Ідеї українського національного відродження почали привозити на Лемківщину т.зв. “мазарі” з села Лосе та інших сусідських сіл, які в себе виробляли дьоготь і розвозили по Галичині. Тут вони бачили українські газети, читальні “Просвіти”, українські кооперативи, концерти, вистави і т.ін. До поляків ставилися вороже. Це була не так вроджена традиційна ненависть, як реакція на зневажливе дискримінаційне ставлення польського уряду до лемків.

Поляки ніяк не могли зрозуміти і пробачити лемкам, чому ті у своїй мові ставлять наголос на другому складі справа, як поляки, а під

час перепису населення у 1931 році і в метриках не називають себе поляками. Польський уряд і римо-католицька верхівка робили все, щоб ізолювати Лемківщину від впливів греко-католицької церкви. У 30-х роках частина Лемківщини з греко-католицької віри перейшла на православну, але залишились під юрисдикцією Ватикану.

У 1945 році апостольський адміністратор Лемківщини о. Малиновський, не виїхав на Україну, а з допомогою наших зв'язків перебрався на Захід.

Слово “Бандера” чи “бандерівець” лемки вперше почули в 1945 році від польської міліції, коли ті палили хати, арештовували молодь, знущалися над людьми і били за те, що вони якісь “бандерівці”. Подібні історії повторювались з тими, які добровільно виїхали на Україну. Тут у катівнях НКВД їх теж інакше не називали, бо лемки – це, напевно, щось ще страшніше. І так за рік чи два Лемківщина пройшла школу українського національного відродження і склала іспит на “відмінно”.

Навесні 1947 року їх усіх під час акції “Вісла” примусово виселили на німецькі землі як запеклих українських буржуазних націоналістів. Там їх переслідували на кожному кроці, не давали змоги поселятись родинами в одній місцевості, навіть по сусідству лемко з лемком. Не давали будівельних матеріалів, не допускали дітей вчитися у вузах тощо. Це тільки їх гартувало, консолідувало і дало змогу вистояти півстоліття. У теперішній Польщі ні для кого не секрет, що життєвий рівень у середньому серед українців вищий, ніж серед поляків.

В останні дні вересня 1945 року переселення в околицях Перемишля закінчилося, військові частини повернулися до своїх казарм, а ми почали для себе підбивати підсумки. Виїхало багато людей, на яких ми опирались, розладналась мережа зв'язків, матеріального забезпечення продуктами, одягом, медикаментами. Треба було все налагодити і готуватися до зими. Переселення не завдало нам великої шкоди, але ми не сумнівались, що це тільки початок.

Уночі з 3-го на 4 жовтня наші сотні спалили польські села Дильонгову, Бартківку, Дубрівку, Тарнавку і, здається, Сільницю. Вони займали кут, який створює Сян – від Улюча тече на північ, біля Динова повертає на схід аж до Перемишля. Ці села брали участь у знищенні Павлокоми 3 березня, пізніше аж до 21 квітня обстрілювали

та день і ніч тримали в напруженні сусідні українські села – Ісканію, П'яткову, Явірник Руський, Жогатин та інші.

Третього жовтня ввечері накрапав дощ, починалася осінь. Наші підійшли під польські села лісами на світанку, дали кілька годин, щоб повиносили все з хат, крім зброї, і щоб вибрались за Сян. Там багато українських сіл було порожніх. Опору не було, і тому обійшлося без жертв з обох боків. Ті села весь час були для нас більмом на оці. Вони контролювали лісовий масив приблизно розмірами 5х15 км. Від жовтня 1945 року ліси перейшли в розпорядження наших сотень.

Через кілька років у польській літературі з'явиться чимало “творів”, в яких автори пишуть, чи радше всі повторюють версію одного, що в жовтні 1945 року “банди УПА” вночі напали на ті села, вирізали всіх поляків до одного, а хати спалили. Ясна річ, без жодного прізвища та цифри. Все вони мали змогу перевірити від очевидців, скласти списки.

Зранку третього жовтня я отримав листа, щоб прибути до Турниці, де був Провід надрайону. Ніяких документів, ні майна не треба було передавати. Під вечір, коли сотні готувалися до відходу на Дильонгову, я попрощався з друзями, особливо з Чорним, сів на коня, і в дорогу. Мій вірний пес Азор йшов завжди попереду, тільки на роздоріжжях спинявся. Кінь пам'ятав дорогу краще. Він ішов тихо і постійно уважно слухав, чи нема попереду якоїсь небезпеки. Я завжди встигав за ніч непогано виспатись. Стежками, дорогами, лісами, перетинаючи потічки та дороги, ми за ніч долали відстань до 60 км. Кілька разів вступали до знайомих хат під лісом або на краю села. Питали, що нового, чи нема де небезпеки. Тими дорогами я не раз ходив, і люди відразу пізнавали Азора та Коника (кличка мого коня). Утрюх я почувався безпечніше, як з охороною. Азор ніколи не гавкав, хіба коли грався з дітьми, навіть незнайомими, і вони часто сідали на нього верхи, тягнули за вуха або за хвіст. Поля і великі поляни в лісі ми проскакували галопом, щоб до ранку встигнути на місце. Кілька разів удавалося оминати засідки на дорогах.

Після прибуття до Ямни Горішньої біля Турниці через кілька днів відбулася нарада всієї адміністрації надрайону і командирів сотень. Тут можна було довідатися про результати виселення. Дещо я описав раніше.

Я отримав завдання розвідати, хто залишився по селах біля Перемишля і в самому місті. Зі мною було ще кілька стрільців з боївки першого району, які добре знали людей і терен.

У жовтні наші сотні спалили всі села, з яких українці виїхали повністю, щоб їх не зайняли поляки з України та не могло взимку квартирувати військо під час облав. Палили і мости на дорогах. Мабуть, пізніше там усе лісами позаростало, слідів не залишилось. Пам'ятаю, одного дня проїздив спалену Тисову. На місці хат залишились самотні печі з коминами (димарями), криниці, обгорілі дерева в садах, де-не-де паркани, і нас зустрічало лишень кілька ще не зовсім здичавілих котів. Підходили близько, нявкали, але в руки не давалися брати. Собаки, видно, усі пішли зі своїми господарями – вони тримаються людей, а коти – старого місця. Ось так вже не одне століття робиться історія на українських землях.

СВЯЩЕНИК СТЕПАН ГРАБ

У селі Германовичі (7 км на південь від Перемишля) парохом був священик Степан Граб – незвичайно здібна, розумна й освічена людина. Чого тільки не розповідали про нього ті, що знали його раніше. Дуже простий у спілкуванні з людьми. За порадами до нього зверталися всі без винятку – він був і лікарем, і юристом, і механіком. Виріс, здається, в Перемишлі в бідній родині або сиротою. Закінчив Духовну семінарію, був скерований до Риму, де захистив докторат із філософії та богословія. Якийсь час працював у Бельгії, а пізніше викладав у Духовній семінарії в Перемишлі. Від 1939 року після закриття семінарії з приходом більшовиків став парохом у Германовичах. Його, як і багатьох інших авторитетних греко-католицьких священиків, не раз викликали до Перемишля у відділи НКВД, або самі до нього приїздили і пропонували зректися унії, за те обіцяли, ясна річ, золоті гори.

Я познайомився з ним десь 1942 року в пароха села Клоковичі Андрія Гози. Обидва належали до молодшої генерації греко-католицьких священиків – усі сили, знання віддавали праці над піднесенням національної свідомості і культурного рівня народу. Польський уряд у тридцяті роки українцям з вищою освітою

гарантував тільки безробіття або переслідування і тюрми за політичні протести, тому частина здібнішого елемента української молоді після гімназії вступала до Духовних семінарій.

Той благодіючий вплив, який мала Греко-Католицька Церква на розвиток національної свідомості в Галичині за часів митрополита Андрея Шептицького, відчує на собі ще не одне майбутнє покоління. Це була справді Церква-воїн, Церква-борець. Тому більшовики з перших днів осені 1939 року почали з нею справжню війну всіма найпідлішими засобами, на які тільки були здатні.

О. Граб запросив мене до себе в гості до Германович, як тільки буде нагода, в будь-який час. Одного дня по дорозі з Перемишля додому велосипедом я заїхав до нього. На подвір'ї побачив якогось дядька, що ремонтував колесо від воза. Привітався “Добрий день!” і питаю: “А де...” Не докінчив, як “дядько” повернувся й каже: “А я тут”. Він розсміявся і розповів, що в такі ситуації потрапляли всі, хто до нього приїздив уперше і заставав на подвір'ї. Його улюблене заняття – щось майструвати, ремонтувати у вільний час. Показав свою майстерню з верстатом і багатим набором різних інструментів. У будні в нього завжди людно.

Запросив до хати і розповів, що так само він уперше восени 1939 року зустрів енкаведистів. Вони приїхали й питають: “Дед, а де тут поп?” Пояснював їм, що в нас не православна церква, попів нема, а є священники. Аж коли запросив їх до хати – вони повірили, що перед ними справді той самий “поп” чи “батюшка”.

Від першої зустрічі з ними він зайняв позицію наївного простачка, приреченого на смерть у тюрмі або в Сибіру. Так легше було з ними розмовляти. Відразу насушив мішок сухарів, запасся махоркою і з дня на день, радше щоночі, чекав “гостей”. Ходив завжди у старому одязі, рясую вдягав тільки на час відправи в церкві.

Кілька разів викликали до Перемишля. Брав кожного разу торбу чи мішок із запасною білизною, сухарями і махоркою. Сам він, здається, не курих. Коли питали, навіщо все це носить зі собою – відповідав, що на дорогу до Сибіру. Прибрав серйозного вигляду, казав, що така воля Божа, і був переконаний, що додому вже не повернеться. Але... відпускали. Він з неохотою вставав і питав: “А коли ще прийти?” Скільки разів викликали – з торбою не розлучався. Здавалось би, що прикидався “дурником”, але цей метод виправдав

себе. Його нічим не могли налякати ні заманити обіцянками. Він знав, що навіть ціною життя треба зберегти людську гідність, честь. Я можу тільки здогадуватись, як нелегко доводилося фахівцям із відділу НКВД вести “культурну бесіду” з такою людиною. Не знаю, що вони могли протиставити його ерудиції, життєвому досвідові, твердості в переконаннях, вірності святим ідеалам. З ними він намагався розмовляти мало, на запитання відповідати коротко і завжди з позиції людини приреченої чи без суду засудженої до розстрілу або на довічну тюрму чи заслання. І завжди “така Божа воля”.

Більшовицьку систему він мав змогу вивчити добре – краще ніж ми, молоді, чи прості селяни, які не завжди читали газети. Ще свіжа була пам’ять про сталінські чистки в 1937-38 роках, голод у 1933-му.

Доктор Граб уже тоді знав, що більшовизм не визнає ніяких дискусій, суперечок, компромісів, золоті середини і взагалі здорового глузду, а тим паче в 1939-1941 роки, сп’янілий від деяких успіхів на міжнародній арені. Розповідав мені багато епізодів веселих і страшних про себе та інших таких як він.

У хаті мене здивувала велика технічна бібліотека різними європейськими мовами, і все про автомобілі. Тут можна було побачити альбоми та літературу майже про всі автомашини. Знав чи не всі основні європейські мови. Не менше п’яти років жив в Італії, пізніше кілька років у Бельгії був парохом серед українських емігрантів-шахтарів. Пояснив причину захоплення машинами.

У 1918 році під час польсько-української війни після розвалу Австрії лівобережну частину Перемишля зайняли поляки, а правобережну – українці. На нашій стороні на якійсь вулиці стояла вантажна автомашина без водія, і серед українців не знайшлося спеціаліста, який зумів би її завести і поїхати. Наші підходили з усіх боків, заглядали, але боялися взятись за щось у кабіні, щоб машина сама не поїхала. Тоді він вирішив за будь-яку ціну при першій нагоді навчитися водити. Здається, це вдалося йому в Бельгії.

Восени 1945 року після першої стадії виселення українців із Польщі більшовики посилили кампанію за ліквідацію Греко-Католицької Церкви і приєднання віруючих до православ’я на чолі з московським патріархом. Цю боротьбу вони почали відразу в 1944 році після відступу німців зі Львова.

1 листопада 1944 року помер митрополит Андрей Шептицький. Не знаю, чи мав хто такий авторитет серед населення Галичини в ХХ столітті, як він, хіба що Іван Франко. НКВД ніяк не міг підібрати кандидатів для ініціативної групи, яка очолила би перехід на православ'я.

Влітку 1945 року була створена група на чолі з Гавриїлом Костельником, професором Духовної семінарії у Львові. До неї залучили ще священників Пельвецького та Михайла Мельника. Останній був парохом-деканом у Нижанковичах. Від 1932 по 1934 рік учив мене релігії в школі. Він теж, як і о. Граб, вчився у Римі, здається, одночасно і отримав ступінь доктора філософії і богослов'я. Таких, як Граб і Мельник, серед греко-католицького духовенства були одиниці.

Ми на Закерзонні знали, що робиться в Україні. Одного вечора я зайшов до Граба розпитати про новини з Нижанкович. Він кілька разів уночі ходив туди через кордон. Не кожний на таке тоді відважився б. Для колишнього спортсмена в гімназії такі прогулянки полями серед ночі не були чимось особливим. Ми пропонували йому якусь допомогу чи охорону. Він відмовився. Кілька разів дійшли з ним Германовичами до краю села, і недалеко від Куп'ятич він повертав доріжкою до кордону. А там хильцем попід межами доходив до Заболотців і поміж хатами до плебанії. Не завжди заставав Мельника дома.

Ми на полі в напруженні чекали, чи не обізвуться десь автомати або не засвітить ракета. Тоді кордон ще не був зораний, не мав скритих сигналізацій, тільки патрулі проходили свої відтинки навіть без собак. Їх добре було видно на обрії, коли переходили верхом пагорбами, якщо лягти в долині під межею і пролежати годину-дві. Так ми часто визначали графік рейдів прикордонників. Поляки зі свого боку не охороняли.

О. Граб був головним зв'язковим між єпископом Коциловським у Перемишлі й о. Мельником та митрополитом у Львові. Мельникові радили не згоджуватись на участь в ініціативній групі. Він сказав Грабові майже дослівно: "Добре вам там радити. Спробували би побути тут, на моєму місці". Приїжджають до хати майже щодня як не вдень, то серед ночі, викликають на прикордонну заставу, де завжди хтось його чекає, везуть до Львова, до Дрогобича (тоді був

обласним центром). Переконають, обіцяють, погрожують. Відпочити, поспати навіть по дорозі в автомашині не дають. І так тижнями, місяцями. Мельник не був таким твердохарактерним, принциповим, як Граб. Мабуть, не витримав і зламався. За кілька місяців посивів, постарів. Через кілька років помер. Було йому не більше як 50 років. У Нижанковичах я чув від знайомих, що його отруїли.

У квітні 1990 року Голова Верховної Ради України Леонід Кравчук в інтерв'ю для газети “Радянська Україна” сказав, що в 1946 році Греко-Католицька Церква добровільно самоліквідувалась...

До кінця 1945 року я перебував у першому районі в околицях Перемишля, вивчав стан справ по селах після часткового переселення. Найбільші втрати були на схід і північ від Перемишля. Звідти виїхали всі села, і зв'язок із Холмщиною майже перервався. На лівому боці Сяну між Перемишлем і Ярославом поляки контролювали всі колишні українські села. Там всюди земля першої категорії, люди жили заможнo, лісів мало, і уряд почав відразу заселяти хати. На схід у напрямку Медики становище аналогічне. Сотням не вдалося спалити всі села, бо відступати до лісу далеко, і військо могло перекрити відступ. Малим групам теж не було де сховатись, щоб десь перебути. Сян там уже широкий, глибокий, нижче Перемишля тече повільно і вбрід перейти не можна ніде.

СІЧЕНЬ 1946 РОКУ

6 січня 1946 року перед самим Різдвом сотні задумали знищити Бірчу. Це містечко розкинулося у самому центрі нашого надрайону і лісових масивів. Операція не вдалась. Не пам'ятаю точно, але була підозра, що поляки ніби знали про підготовку до акції. Все було продумане до дрібниць. Ця невдача стала тяжким ударом для нас. Загинув курінний Коник (Михайло Гальо з Хирова) і чотовий Орський (Дмитро Карванський зі Станіславчика) і двадцять один стрілець.

В останні місяці 1945 року поляки зміцнили військові частини, розташовані на українських землях. При польських міліціях, військових одиницях були закріплені т.зв. “правні дорадники” з НКВД. Вони в основному командували, бо самі поляки не дуже

хотіли воювати проти нас “за родину, за Сталіна”. Почастішали їхні рейди по селах, арешти людей – винних чи невинних, допити по кілька днів і вербування сексотів. Це їм удавалось дуже рідко. Арештовані повертались, як звичайно, дуже побитими. Деяким доводилось довго лікуватися, особливо чоловікам. Від них ми довідувались, що про нас знають і що цікавить ворога. Почалася боротьба розвідок і контррозвідок.

У нас не було фахівців у цій галузі, був тільки ентузіазм, невеликий де в кого життєвий досвід і не однакова у всіх кмітливість, а головне – висока свідомість і допомога населення. Ті всякі “визволителі”, старші брати, сусіди так в’їлися у печінки народів за останніх кілька десятиліть, що всі – від дітей до стареньких бабусь – готові були боротися проти них на смерть. Україна мало знає таких випадків всенародного піднесення на боротьбу за волю. Поляки рідко заставляли в селі чоловіків, хіба що калік, дідів і бабусь, молодиць та дітей. І всі знали, як поводитись із ворогом. Дуже часто на краю села, на дорогах, на горбочках гралися діти. Хто міг здогадатись, що це наші зірці, розвідники, які, побачивши наближення війська чи міліції втікали, наче один від другого, і повідомляли, кому треба. Частина залишалась на місці, продовжувала “гру”. А скільки вони нашої пошти перенесли поміж військовими – то в черевичках, то пришиті до ногавиць! Але були й випадки, якими не можемо хвалитись. У грудні 1945 року міліція з Бірчі арештувала священика із села Лімни Гамівку. Він мав авторитет серед населення, його вважали свідомим українським активістом. Гамівка був деканом у церковній ієрархії. Йому підлягало кілька священиків в окрузі, а він – безпосередньо єпископові в Перемишлі. Допомагав перед війною організовувати в селах читальні “Просвіти”, сільськогосподарські кооперативи, часто відстоював права селян перед самодурством польської адміністрації. Його син Ярослав, 1918 року народження, після гімназії в Перемишлі вчився у Львівському університеті.

Навесні 1941 року Ярослав сидів у тюрмі НКВД у Добромилі і перед початком війни його випустили. Прийшли німці і через кілька тижнів теж посадили його в Добромилі. Після 30 червня 1941 року гестапо арештовувало майже всіх членів ОУН, про яких знали, і хто не встиг перейти в підпілля. Багатьох розстріляли.

Гамівку незабаром випустили. Здається, за нього заступився єпископ Коциловський і Український допомоговий комітет з Перемишля, який тоді очолював професор Загайкевич. І так Славко Гамівка набув репутації “борця за Україну”. За німців він працював у Бірчі бухгалтером в кооперативі, який заготовляв сільськогосподарські продукти. У 1942 році я працював у Союзі кооперативів у Перемишлі, і тоді ми познайомились.

Членом ОУН він не був. У 1944 році чомусь із німцями не відступив. Від 1945 року в нас у підпіллі на Закерзонні виконував обов’язки окружного інтенданта, розпоряджався усіма матеріальними цінностями. Посада доволі висока й відповідальна. Псевдо “Вишинський”.

Повернемось до арешту батька. Його протримали в тюрмі в Бірчі більше тижня, і сильно побитого відпустили.

Точно не пригадую у хронологічному порядку, але десь у ті дні поляки провели облаву в селі Грозьовій і обшуки у всіх хатах. Не зловили нікого. Через кілька днів мене зустрів Назар і сказав, що поляки під час облави забрали з тайника в хаті одного господаря у Грозьовій наші гроші і деякі цінні документи. Про місце заховання знав тільки господар хати і Вишинський. Просив мене зайнятись цією справою, але так, щоб ніхто про це не знав і навіть не здогадувався.

Зима стояла тоді легка, без снігу, зі слабкими приморозками, як пізня осінь. Це було десь у середині січня. За кілька днів я зібрав усі дані про господаря і сусідів. Його дружина розповіла, що в день облави прийшли до хати кілька поляків, обшукали все і всюди, як і в інших хатах, не знайшли нічого. Після них знов зайшов їхній офіцер, не шукав нічого, а просто відсунув у стіні в коморі дошку, забрав скриньку і вийшов. Не було сумніву, що йшов на готове. Після розмови з господарями я вирішив не тратити часу і зайти до сусіднього села Лімна на плебанію, поговорити з самим священиком Гамівкою, розпитати, що було в Бірчі.

Це вже було після обіду, в селах спокійно, дорога вела попід лісом, накрапав дощ зі снігом. Я в їхній хаті був раніше кілька разів, заходив разом із Вишинським. Знав його молодшу сестру Дарку, яка вчилась у Перемишлі в одній школі на клас нижче від мене від 1939 по 1941 рік.

Ще в сінях на порозі мене зустріла мати і з переляканим заплаканим обличчям попросила не заходити до хати, бо “отець дуже

погано себе почувають, усього і всіх бояться і просили нікого до хати не пускати”. Дуже делікатно ввічливо взяла мене за лікоть і вивела за поріг хати. Я повернувся й пішов через гору лісом до Ямни Долішньої. Там перебував весь склад Проводу надрайону, з ними Назар, і стояла сотня Крилача. Їх треба було нагодувати, одягти, і все це міг легко зробити Вишинський – Гамівка. Потап цікавився у Назара чи Тараса, чому я поза його спиною займаюсь справою Грозьови. Очевидно, Вишинський знав усе, що робиться в цій справі. Назар і Тарас мені довіряли; у поглядах на різні справи ми були однодумцями, хоч я з ними зустрічався рідко, але добре знав їх із розповідей Крилача, Бурлаки та інших.

Аж у 1990 році я прочитав спогади зв’язкового Цяпки “Ліс горить” і довідався, що вже тоді в Лімній та Грозьовій люди голосно говорили, що в родині Гамівки хтось співпрацює з поляками. Довідався я ще тоді, що Вишинський був кумом Григора – члена надрайонового Проводу. Крім того, Вишинський, Старий – теж член надрайону – і Орач були давніми друзями ще з німецьких часів.

Усіх їх я знав як свідомих активних підпільників за німців, а Григора і його братів знав добре ще з гімназії до 1939 року. Жодних сумнівів щодо їх порядності, відданості в мене не могло ніколи виникати.

Для нас не були характерними взаємне недовір’я, шпигунство за співпрацівниками, якісь підозри, властиві тоталітарним режимам тодішньої Європи. Все трималось на довір’ї, свідомості. А може, це була некомпетентність, наївність, брак досвіду, політична короткозорість, незрілість з боку таких як я. Ще тоді і аж по сьогоднішній день я відчував постійно в наших рядах брак кваліфікованих кадрів. Не заздрих Назарові, коли він змушений був припинити розслідування справи Грозьової.

Теж улітку 1990 року я довідався, що до мене кілька днів раніше, відразу по свіжих слідах, Грозьовою займався командир боївки з того ж району, Бурий, і зробив такі ж самі висновки. Після нього Назар довірив мені, бо не припускав, щоб можна було підозрювати самого Вишинського. Кому ж тоді вірити?

Зустрів Назара і без сторонніх розповів усе, що вияснив у Грозьовій, і про те, як мене зустріли в хаті Гамівки. Додав, що за господаря я ручаюсь, і всі дані за те, що тут замішана родина

Гамівків. Можливо, за ті гроші син вирішив викупити батька. Назар не відповів нічого, але я бачив, що мої підозри вразили його не менше як мене. Насправді все було набагато складніше, ніж ми удвох тоді думали. Все стало зрозуміло аж через півтора року, у травні-червні 1947-го.

За час моєї діяльності в підпіллі ще від липня 1941 року я чомусь мало звертав уваги на те, хто член ОУН, а хто ні. Тоді, здається, почала стиратися грань між членами ОУН і нечленами. Були патріоти, готові віддати життя, були надійні лідери, навіть фахівці підпільної діяльності, які могли не числитись членами організації. Від 1942 моїм безпосереднім керівником був Яків Чорній, старий підпільник ще з часів процесу у справі польського міністра Перацького (псевдо “Куля”, “Мушка”, “Ударник”). Коли я його тоді запитав про ту міжусобну гризню в керівництві ОУН чи між окремими фракціями, сказав, що і йому те все не подобається, але радив не звертати уваги, а нам усім на місцях треба виконувати свій святий обов’язок.

* * *

У січні 1946 року провідник надрайону “Холодний Яр” Тарас (пізніше змінив псевдо на “Руслан”) у присутності Назара сказав мені, що буду займатись окремими дорученнями на терені всього надрайону. Можуть бути різні справи навіть внутрішньоорганізаційні. Мені треба менше бувати на очах у населення і поводитись як одному із зв’язкових.

Я не брав участі у відправах (нарадах) районних чи надрайонних провідників, сам нікуди не напрошувався, але доручені завдання виконував, наскільки міг, сумлінно.

Легко знаходив спільну мову з простими бійцями, населенням, був у дружніх стосунках з командирами сотень. Назар не раз казав: “Як зробите – так і буде”. 20 січня 1946 року мене запросили на відправу працівників надрайону. Там ще був Назар і Вишинський. Стояло питання про стан справ у п’ятому районі, через який проходили зв’язки з Карпатами. За останні місяці там загинуло кілька наших хлопців з місцевих і зв’язкових на засідках. Польська міліція та різні каральні відділи безкарно розгулювали по селах, тероризували українське населення. Вільно почувалися сексоти. Такого в інших

теренах давно вже не було. Районовий провідник не справлявся з обов'язками. Була навіть пропозиція провести тотальну чистку донощиків, про яких люди знали, але Назар попередив, що до цього ніяк не можна допустити.

Район цей найнебезпечніший: населення змішане, два повітові центри – Сянік і Лісько з польською адміністрацією, нафтові промисли в Ропенці з охороною із місцевих поляків. Район перетинала залізнична колія, яку теж охороняли, особливо всі мости. Лісів мало порівняно з іншими теренами. Мені запропонували перейти туди на допомогу Ігореві. Кандидатур було кілька, але в кожного знаходились якісь причини: в одного дружина, в іншого наречена тощо. Мене нічого ніде не тримало, а крім того – нові обставини, люди, труднощі. Цікаво. Радо згодився. Того ж дня Крилач сказав мені, що мою кандидатуру висунув провідник СБ надрайону Потап і його підтримував Вишинський. Навели стільки доказів за мене, що всі інші відпали. Пізніше і Назар підтвердив це. Я йому натякнув, що здогадуюсь, чому саме вони обидва вирішили довірити мені таке відповідальне місце. До цього часу, особливо Потап, ставився до мене якимось стримано, здавалось, з підозрою, хоч як людина він мав авторитет.

Я боявся і сказав Назарові, що Вишинський постарается замести сліди за справжнім винуватцем справи у Грозьовій, зможе “знайти винного” серед невинних.

Розслідувати кваліфіковано не завжди було кому та й часу бракувало. Мені не раз у суперечках деякі гарячі голови наводили цитати Леніна “Хто не з нами – той проти нас”. Найстрашнішим було гасло німецьких каральних загонів “З більшовиками – побільшовицьки”.

Цитати Леніна ми вивчали ще в десятому класі на уроках історії, яку читав директор школи Мельник в 1940 і 1941 роках, але тоді ніхто з учнів не приймав їх серйозно, “не доходило” до нас. Потап був старший від мене майже на 10 років, одружений, мав одне чи двоє дітей. Дружина з малими поневірялась по селах, ховалася під час облав від військових, міліції, сексотів.

Вишинський був середнього, майже низького зросту, лисий, фізично не дуже міцний, і, як мені розповідали, любив інколи тихцем випити. На його місці це було неприпустимо.

П'ЯТИЙ РАЙОН

Відразу після того, як я дав згоду перейти до п'ятого району, Назар у присутності Тараса дав мені прочитати листа від Ігоря – провідника району. Там він описував, як кілька місцевих боївкарів і зв'язкових в одну неділю увечері зайшли до клубу в Ропенці, де міліція і військова охорона нафтових промислів організували танці. Наші були в польській військовій уніформі, озброєні. Один із них спинив музикантів, усі затихли, а він на весь зал скомандував по-українськи: “Музика! Вальс для бандерівців!” Більшість у залі думала, що хтось із військових пожартував, вояки з міліцією мовчки стояли під стінами, а наші кілька хвилин потанцювали, подякували і вийшли. Вістка про цю подію за кілька днів облетіла цілу Польщу. Ігор у листі пропонував ініціатора танців, Пімсту, віддати під польовий суд і розстріляти.

Назар ще додав: “Що буде, якщо ми станемо за таке розстрілювати, з ким будемо працювати? І треба додуматись, щоб листа з таким змістом передавати самим винуватцем – Пімстою. А якщо хтось із них прочитав би – що тоді?” Хоч я не пам'ятаю такого випадку.

Перед відходом Назар з Тарасом розповіли про стан у п'ятому районі. Там міліція, а з ними інші збройні формування розгулюють вільно безкарно по селах, як в інших теренах на початку минулого року. У кожному селі повно сексотів і навіть зв'язковим небезпечно переходити цей терен, щоб десь не потрапити на засідку. Дехто радить провести в районі чистку в кожному селі, але до цього не можна допустити, бо люди – є люди, а особливо коли залякані постійним терором. Радили на місці зорієнтуватись, що можна зробити, щоб обійшлося без людських жертв. Треба починати з конспірації.

Зв'язкові з п'ятого району квартирували в сусідній хаті. Познайомився з ними і сказав, що піду в їхній район. Вони не знали мене раніше, ніколи не бачились. Я відрекомендувався як зв'язковий, побуду з ними якийсь час. Одягом я не вирізнявся від простих стрільців, і тому ми скоро знайшли спільну мову, особливо коли перейшли на анекдоти та різні веселі історії. У мене був їх цілий “мішок” на всі випадки.

Я думав, що зустріну серед них малограмотних, забитих лемків, які, крім гір, лісів і вівсяних паляниць, нічого у світі не бачили. Виявилось і приємно вразило те, що вони своїм інтелектуальним рівнем, поведінкою майже нічим не відрізнялись від середнього прошарку населення міст. Середньої освіти не було ні в кого. Відразу привернув увагу їхній “ватажок” – рослий, кремезний, з чорними вусами, високим чолом, на два-три роки старший від мене. Це і був Пімста. Ще був його друг Білий – білявий хлопець, середнього зросту, але теж кремезний, завжди веселий. З ними – високорослий Лев. Коли разом з Білим ішов Лев – казали на них, що йде “рубль двадцять п’ять”. Він при сторонніх відштовхував від себе Білого й казав: “Не підходь близько, бо впадеш мені за халяву і знов буду тебе шукати”. Дотепні історії та репліки, не завчені, не повторювались, а сипались як не від одного, то від другого на будь-яку тему, за різних обставин і нагод. Такі люди в житті, особливо в наших тодішніх умовах, не мали собі ціни.

Згадую, як пізніше після облав або коли вдалося вирватися живими, натрапивши на засідку, після бігу чи швидкого переходу через яри, потічки сідали перепочити і тут же хтось починав: “А ти думав, що все так просто – збудуємо самостійну Україну, і будеш у селі солтисом (староста за Польщі і за німців), станеш командувати людьми. Не квапся, ще не раз доведеться побігати”.

Іншим разом голодні, як казали, живіт до хребта пристає, питає один другого, чи не залишилось десь у кишені чогось перекусити – і тут же у відповідь: “Ти що, їсти захотів? Не переживай, з голоду ще ніхто в штани не наробив”.

Після таких жартів кудись зникали втома, страх, голод, апатія, а особливо паніка – найгірший ворог у наших буднях. Часто із вдячністю згадую тих хлопців, з якими довелося провести разом півтора року.

Отже перед вечором 20 січня 1946 року ми рушили в незнайомий мені небезпечний п’ятий район. Біля Тростянця зустріли кілька підвід, які перевозили важко поранених під час бою в Бірчі. Йшли з ними кілька кілометрів, допомагали переїхати небезпечні місця полями. Через тиждень при ознайомленні з тереном п’ятого району я зайшов до однієї хати під лісом у селі Станькові. Там переховувалися й лікувалися кілька поранених. Несподівано зустрів між ними свого

брата Михайла. Того вечора, коли їх перевозили, він був у тяжкому стані, майже непритомний, з високою температурою. Чув і пізнав мій голос, бо я йшов біля його воза, кликав мене на ім'я, але я не чув. Видно, у нього не було сили. Лікар сказав мені, що Михайла врятували від смерті уколи пеніциліну. Ще кілька разів заходив до нього і приносив гостинці – по мисці квашеної капусти. У нього були прострелені рука вище долоні, стегно і нога у ступні. Рани давали знати про себе все життя.

Ще про пеніцилін. Тоді це був справді чудо-лік. В аптеках ще не зустрічався, але до нас поступав у посилках із США – надсилали емігранти своїм рідним. До Польщі та інших країн Східної Європи надходило дуже багато продуктів, листів, газет, ліків із США. Ніхто їх не перевіряв – не встигали і ще не навчились. Через Червоний Хрест і ЮНРРА приходили продуктів, так звані “керпакети” на сорок тисяч калорій. ЮНРРА^{*} – це міжнародна благодійна організація, створена 9 жовтня 1943 року, яка діяла тоді в усій Європі і допомагала жертвам війни. Все робилося через Червоний Хрест. США просто засипали Європу товарами, яких не могли збути під час війни. Не один мільйон врятували від голодної смерті чи епідемії.

Другим не меншим чудом був порошок ДДТ (ді-ді-ті) – дуст. Боротьба з вошами була в нас однією з нелегких проблем. А тепер – посиплеш за сорочку, за комір і через годину-дві треба було тільки штани витрусити.

Перед відходом з Ямної Назар чи Тарас дав мені листа до Ігоря. Радив кілька днів побути як зв'язковий серед колективу, добре приглянутись до всього, познайомитися з тереном. Далі сам побачу. По дорозі встиг у розмові із супутниками дещо довідатись про ситуацію в районі. У Ліську, крім міліції, знаходиться полк війська, охорона залізниці зі спеціальним поїздом, який постійно курсує між Сяноком і Вільшаницею, а на платформах вагонів установлені бетонні укріплення з кулеметниками. Недавно в Ліську почали формувати спецвідділ, т.зв. “випадуфку”. Не менш загрозливою для нас є Ропенка. Там міліція складається переважно з місцевих шовіністів, які ще перед 1939 роком належали до озброєних “стшельців”, нападали на читальні “Просвіти”, розганяли спортивні товариства в

^{*}UNRRA - United Nations Relief and Rehabilitation

довколишніх селах тощо. Восени 1944 року брали участь в акції на Пашову, спалили кільканадцять хат і вбили 12 українців. Усе це серед білого дня і на очах у людей, які знали особисто виконавців, бо ще недавно могли разом працювати на копальні в Ропенці. Якийсь міліціонер застрелив навіть свого кума українця. Найчастіше страждали кури. Бувало таке, що наловлять курей, вкрадуть дещо під час обшуку в хатах і відійдуть. Це була якась епідемія, запланована і підтримувана державною адміністрацією.

По дорозі і в перші дні перебування я довідався, що районний провідник Ігор закінчив гімназію, був одружений з дочкою священика о. Мазяра із села Ванькова між Ропенкою та Ліськом. Він організував тут підпільну сітку ще на початку 1944 року. Сам не з місцевих. Терен дуже небезпечний і працювати важко.

З нами йшов ще Крутій. До війни працював на копальні (нафтопромисли) в Ропенці. Кілька років перед війною вночі перед першим травня разом із комуністичними листівками викинув і свою особисту довідку. Паспортів не було. Тоді ще не було йому 20 років. Такі посвідчення видавали всім, хто працював у Ропенці. Арештували багатьох робітників. Він викрутився, сказав, що хтось у нього вкрав документи і навмисне підкинув, щоб здурити поліцію. Повірили. Тепер за те йому дали псевдо Крутій.

З ним разом працювали ще два робітники – сусіди з села Вільшаниці біля Ліська. Один із них українець, був в УПА кулеметником, а останнім часом – у боївці. Псевдо “Вовк”. Другий – Благута, поляк українського походження, став після війни начальником слідчого відділу міліції в Ліську. Вовк був високий, кремезний, добродушний, неговіркий, з кулеметом ніколи не розлучався, нікому не довіряв. У грудні 1945 занедужав, піднялась температура, і його залишили у криївці в якійсь хаті в Завадці. На другий вечір повинні були зайти за ним. Коли стемніло, він вийшов із хати і побачив на дорозі кількох військових. Думав, що свої за ним прийшли, пішов назустріч, і тут його поляки зловили. З Ропенки на другий день відправили до Ліська в руки сусідові Благуті. Той під час допитів упродовж кількох днів замучив його до смерті. Про цей випадок знало все населення, та й сам Благута часто хвалився. Згадка про цю подію є і у “Спогадах чотого Островерха”. Крутій і Пімста,

які знали обох особисто ще по праці в Ропенці, говорили мені, що за Вовка неодмінно помстяться.

Чотовий Островерх, який у 1945 році був тут командиром боївки, теж невдоволений станом справ у п'ятому районі, тому перейшов до якоїсь сотні УПА в Карпатах чотовим.

Благута часто їздить з Ліська до Вільшаниці до батьків, а ще частіше до Ропенки у службових справах, а насправді залицяється до красуні-дочки місцевого польського активіста Конопельського. Батько за Благуту, а дочці більше до вподоби Возняк – теж слідчий з Ліська. Його мати українка.

Коли Благута знущався над Вовком, Возняк і ще кілька міліціонерів не могли знести цього, назвали Благуту озвірілим, казали припинити. Трохи не дійшло до бійки. Про ці подробиці я довідався пізніше, через 10 днів.

Конопельський до війни був комендантом “стшельців” (стрільців) польських. Це молодіжна, фашистського типу шовіністична організація пілсудчиків, яка проводила погроми проти робітничих демонстрацій, нападала на українські читальні “Просвіти”, розганяла вечори танців у сусідніх українських селах. Всі були озброєні, і польський довоєнний уряд на їхні “подвиги” дивився крізь пальці, поліція й адміністрація підтримували їх. До війни Конопельський проводив кампанію, щоб не допускати українців до праці на копальні. Старим робітникам погрожували розправами, бували випадки побоїв.

З приходом німців він кудись виїхав із Ропенки, сім'я залишилась, а в кінці 1944 року знову з'явився, але вже як комуніст, активіст Польської робітничої партії. У серпні 1945 року він ще з кількома поляками надїхали підводою з копальні, в селі на дорозі зустріли диригента церковного хору Станіслава Коцюбу. Конопельський покликав його: “Гей, ти сьпеваку українські, ходзь тутай!” Прив'язали до возу, а потім стали бити серед дороги на очах у людей в білий день. Забили на смерть, роздягнули догола, відтягнули на узбіччя, тіло поклали так, що зад був повернений до дороги до перехожих. Вдоволені, щасливі поїхали далі.

Через кілька тижнів до Ропенки приїхала якась група військових, заарештували вісьмох найавторитетніших українців і забрали з собою. Пошуки рідними в Ліську та Сяноці були марними. Ніхто не сумнівався, що це робота солтиса шовініста Загути і Конопельського.

Пізніше ходили чутки, що заарештованих постріляли й закопали в лісі коло села Репідь – за 20 км на південь від Сянока. Ніхто цю справу не розслідував, а рідні боялись до когось звертатись, щоб не поділити їхню долю.

Конопельський працював на копальні, яка весь час охоронялась, і тому був переконаний у безкарності. Все-таки дочекався свого і правдоподібно аж після акції “Вісла”.

Улітку 1945 року в Ліську проводилась нарада партійних активістів, на якій обговорювалося виселення українців із Польщі. Конопельський виступив і заявив, що більшовиків з Польщі виженуть англіїці з американцями, а українців треба самим виганяти за будь-яку ціну всіх, поки більшовики допомагають. Агітував за примусове виселення.

Для охорони копальні в Ропенці з місцевих поляків була створена озброєна група у складі близько 45 осіб під командуванням Ліпковського. Це був якийсь розумніший поляк і через знайомих місцевих українських робітників дав зрозуміти, що, крім охорони промислових об’єктів, вони ні в які справи не будуть втручатися. Слова свого дотримав.

У Вільшаниці стояв батальйон, чи менше, польських прикордонників, який охороняв залізницю між Ліськом і кордоном. Командиром гарнізону був радянський капітан Грищенко. У кінці січня 1946 року його перевели до Лігніци недалеко від Вроцлава, де містився штаб маршала Рокосовського.

Тієї ночі ми без пригод прийшли до Пашови, яка вважалась “столицею” п’ятого району. Населення чисто українське, а село на три кілометри зі сходу на захід розтягнулось понад маленьким потоком біля підніжжя Солонного. Так називають гірський хребет, помісцевому “діл” завдовжки 18-20 км, який тягнеться від села Ванькова аж до Сяну біля Сянока. Висота до 670 м над рівнем моря. Хребет, покритий по всій довжині лісом завширшки від кількохсот метрів до 3-4 кілометрів, у деяких місцях вузькими прилісками понад потоками з’єднувався з іншими лісовими масивами. З кожного села можна було кількома потічками непомітно вибратися до Солонного навіть серед білого дня. На картах можна зустріти назву Солонні чи Солоні гори.

Ми зайшли до хати в середині села біля церкви. Стійковий здалеку пізнав своїх. Доповіли про мене Ігореві, віддали пошту. Він спочатку

майже не звернув на мене уваги, а потім звернувся відразу на “ти”. Тикання незнайомому в нас не було заведено ніде і вражало якось неприємно, говорило про брак виховання. Мене хлопці попередили, і я вдавав, що не звернув уваги. Того ж вечора переконався, що Ігор спить завжди в окремій кімнаті на ліжку під периною. Всі інші – на підлозі, де доведеться. Про це він ніколи не думав.

Районовим провідником Служби Безпеки був Орлик, молодший від мене на кілька років, скромний, родом із Середниці – 7-8 км на схід від Пашови. Освіта в нього, мабуть, незакінчена середня. Командир боївки Островерхий – не той, що написав “Спогади чотого” – на 5-6 років старший від мене, родом десь із самих Карпат від чехо-словацького кордону, виділявся тим, що міг проспати 24 години, прокинутись і сказати, що подрімав трохи перед сном. Не розумів, що таке страх, небезпека. Завжди спокійний, усі розпорядження керівництва виконував беззастережно, ніколи не заперечував. Розмовляв мало, і коли хлопці над ним деколи любили покепкувати, сам усміхався, але не ображався. У походах чи переходах через небезпечні місця він завжди йшов попереду. Зір, слух і нюх – як у собаки.

Всіма командував по-диктаторськи Ігор^{*}. Він був невисокого зросту, майже щуплий, голова трохи видовжена, як казали в нас, чубата, а вдягався краще від польських довоєнних офіцерів на параді. Форма з дорогого матеріалу, підігнана, галіфе, через плече португеля, з одного боку пістолет, а з другого планшет і бінокль. Чоботи офіцерські, хромові, завжди начищені до блиску.

Про це все я чув по дорозі від хлопців і, здається, колись бачив Ігоря в Ямній влітку на відправі районових. Тоді я звернув увагу на його чоботи, офіцерську форму і дивувався, як він опинився у підпіллі. Тепер воно мене вразило і навіть обурило на тлі двох десятків простих бійців, одягнених і взутих кому як удалося.

Важко збагнути, де береться це панське ставлення в таких людей, адже ж всі вихідці з простого народу, всі пішли добровільно з дому, всі однаково ризикували життям не для власної вигоди. І знов проблема кадрів.

^{*} “Ігор” – Володимир Кіт – у 1953 році у Львові був засуджений на кару смерті і страчений.

Відразу мені не сподобалась безпечність чи легковажність: вже розвиднюється, а ніхто не збирається йти до лісу, лишаються на день у селі. Коли я поцікавився, хлопці роз'яснили, що в терені спокійно, а Ігор не любить сидіти взимку в лісі на холоді. Від тих хат до Солонного було майже кілометр селом або чистим полем, і я цілий день потерпав. Усі знають терен добре, а я тут уперше. Поляки могли наскочити з будь-якого боку, навіть оточити село і відрізати нас від лісу.

Того ж дня я сказав Ігорові, що буду тут якийсь час для зв'язку з Карпатами і треба добре ознайомитись з тереном. Самі Карпати за Сяном між Сяноком і Туркою трохи знаю, в околицях Бірчі та Перемишля майже кожную стежку вивчав, а через п'ятий район тільки один раз проходив. Він не перечив. Добровільно згодилися ознайомити мене з районом ті, що привели з Ямної. До них ще приєднався Орлик. Десь за тиждень ми обійшли весь район. Удень лісами переходили від села до села, обійшли довкола Ропенку, роздивились, де міліція, де стоять застави, як хлопці пробиралися на танці.

Оглянули всі головні дороги, залізницю, мости, шляхи, якими їздить міліція та військо, коли проводять облави, з Ліська або Сянока. Обійшли присілки, заходили до хат під лісом, в яких жили наші довірені господарі. Уночі відвідали всіх станичних, батьків чи родичів тих, хто був в УПА або інших збройних групах. Після рейду я не боявся залишитись сам на випадок якоїсь небезпеки.

Зима, як я уже згадував, була м'яка, майже без снігу. Кілька ночей ми переспали у криївках у лісі.

Повернулися до Пашови в хату біля церкви. Там наші займали фактично дві хати по сусідству. Застали Ігоря і кількох хлопців для охорони. Вони заздрили тим, що ходили по селах. Інша частина супроводжувала кур'єрів (зв'язкових) між надрайонами через Солонний або часто охороняла різних провідників, які переходили через район.

Я ще пару днів побув у ролі зв'язкового і переконався, що Ігор справді їсть окремо в хаті за столом, викликає когось перед сном, щоб допомогли йому визутись, бо чоботи надто тісні. Бачив, як він любив сидіти за столом, щось дуже важливе писав або читав газету і через

двері велів комусь із хлопців із сусідньої кімнати чи кухні принести води напиться. Здається, раз навіть я йому прислужив.

Може, не варто було про це згадувати, бо більше я таких випадків не зустрічав. Чим вищого рангу провідник – тим був скромніший, тактовніший. Інколи зверхнє ставлення траплялось серед командирів сотень УПА, але там воно було виправдане і не сприймалось як приниження. Бійці вірили у своїх командирів, які відповідали за кожного і дбали про них.

Була би змога частіше перевіряти комусь роботу низових ланок – може, не виникало би таких ситуацій. Адже перехід із району в район був пов'язаний з ризиком для життя, і перевірок не можна було собі дозволити. Кожний був самоуком на якійсь відповідальній роботі. Якщо би хтось зробив зауваження Ігореві, він, напевно, врахував би і змінив свою поведінку. На його місці треба було бути воїном, командиром, вихователем, психологом, медиком, господарником і всюди – кращим від професіоналів. Пізніше я переконався, що в нього було більше досвіду в організаційній роботі як у мене. Я був обережніший. Мене тільки дивувало, як вони в таких умовах так довго майже без конспірації протримались. Їх поляки могли накрити в селі будь-коли вдень чи вночі. Жоден живим не вийшов би.

Тоді в Пашові ввечері я подав йому листа від Тараса. Як він зреагував – не важко здогадатись. Щоб якось згладити цю неприємну сцену, попередив його, що буду тут недовго, за все відповідає він, як і раніше, я тільки намагатимуся допомогти, чим зможу. Листа не передав першого дня, бо хотів краще приглянутись збоку чи знизу. Його не мав наміру образити. Відразу порадив йому, щоб у селі не ночувати, а якщо й ночувати в холодну погоду, то над ранком неодмінно виходити до лісу.

У листі до нього було написано (я знав його зміст), що поляки зараз займаються інтенсивною розвідкою, а в кінці березня і на початку квітня, як тільки день стане довшим, а ліс ще не зазеленіє, почнуться масові облави. У Ряшеві та інших містах Центральної Польщі готують із добровольців спецвідділи для боротьби з нами. Це переважно втікачі та переселенці з Волині та Галичини, які ненавидять українців.

При нагоді я натякнув Ігореві, що треба буде придбати більш практичний одяг і взуття. Йому важко було приховати обурення, але

скоро переконався, що я мав рацію, і все стало на свої місця. Часто навіть став радитись зі мною. Таку ж позицію зайняв Орлик, тільки без образи як Ігор. Кілька тижнів для обох я був чужим. З цивільної мережі і серед населення мало хто знав, чим я займаюсь.

Минуло кілька днів після мого прибуття і ввечері ми з лісу зайшли до тих самих хат біля церкви, посідали вечеряти. Стійки розставлені на дорозі з обох сторін і від лісу біля цвинтаря. Нараз прибігає Квітка (молодий хлопець із сусіднього села Ракова) й каже, що поляки йдуть від лісу. Ми всі вибігли з хати і спокійно вирішили відступити потічком поперек села не до Солонного, а в протилежний бік до Станькови попід горою, де немає лісу. Кулеметник побіг до стійкового, що стояв вище мосту, більшість перейшла дорогу і залягла, а я ще з кількома з автоматами попід берегом пішли в бік цвинтаря назустріч полякам. Надто все було якось несподівано, і не вірилось, що поляки можуть зайти до села ввечері, та ще й від Солонного, з якого ми годину тому прийшли. Небо захмарене, ніч темна хоч око виколи. Прислухаємось. Всюди тихо, ніхто не стріляє, не світить ракетами, тільки якийсь підозрілий шум за цвинтарем. Точно ідуть, тихо, але чому тільки з одного боку? Квітка, який сповістив нас, пішов знов на своє місце коло цвинтаря. Нараз чуємо – біжить знов до нас і кричить: “Свिकі дині! Свिकі дині!” Ми не відразу здогадались, що це – свині дикі.

Всі зайшли до хати довечеряти. Засвітили світло. Ігор сидів на лавці з одним взутим чоботом, а другий тримав у руці – ніяк не хотів лізти на ногу. Більше їх не взував. Через якийсь час і форму поміняв.

Першого чи другого лютого в поляків є свято “Попелець”. У дівчат заведено давні традиції, як у нас на Андрія. Збираються в одній хаті, щось печуть, варять, ворожать.

Хлопцям не виходив із голови Благута, який замучив Вовка. Саме на “Попелець” увечері ми вирішили дійти до передмістя Ліська і розвідати, чи можна дістатись до міліції, тим паче, що я сам не знав міста, ні околиць, а вдень оглянути не було змоги. Прилісками дістались до нижнього кінця якогось села – Безмігови чи Руденки, яке починається від Солонного і тягнеться аж до Ліська. Населення тут змішане, радше спольщені українці.

Усі ми вільно розмовляли по-польськи, одягнені були теж як військові, тільки я у формі капітана. Домовились на випадок якоїсь

небажаної зустрічі, що ми прикордонники з Вільшаниці. Тут їх ніхто не знав. Приїхали автомашиною, яку поставили в Ліську, а самі пішли в село шукати “бандитів”.

В одній хаті почули гамір, горіло світло і чути тільки жіночі голоси. Прислухались, переконалися, що чоловіків там нема, хтось із хлопців згадав про “Попелець”. Зайшли до хати, привітались. Нас радо зустріли, посадили за стіл. Як домовились, відрекомендувались прикордонниками з Вільшаниці. Одна з них, найстарша за віком, почала розглядати нас і каже, що знає там усіх офіцерів, а мене чомусь не пам’ятає. Я роз’яснив, що той “москаль” – низький з лисою головою капітан Грищенко поїхав до Лігніці кілька днів тому, а я на його місце. Скоро в Польщі не залишиться ні одного москаля.

Вона знає всіх офіцерів тому, що сама працює в міліції у Ліську господинею – завідує всім господарством. Керівництво з Вільшаниці приїжджає до них і навіть часто обідає. Там у будинку міліції всі збираються на наради.

Я додав, що скоро виїдуть усі “правні дорадники”, консультанти, більшовицькі офіцери, в тому числі і полковник Кирилюк. Почувши, що знаю Грищенка і Кирилюка, повірила, що я справді той, яким представився. Видно було з її розповідей, що вона в курсі всіх подій у повіті і знає більше, ніж повинна. Дав їй змогу наговоритись, тільки інколи вставляв деякі запитання, які мене цікавили. Від неї довідався, що Кирилюк хворів сифілісом. Коли зайшла мова, хто буде на місце Кирилюка, я натякнув на якогось Благути. Вона аж злякалась. Розповіла все, що знала про нього, а випадок із Вовком розрисувала до таких подробиць, наче сама брала участь у тортурах. Говорила, що Благута тупий, дурний, любить знущатись над людьми, справжній жорстокий садист. Одного разу він ударив її за те, здається, що подала якомусь арештованому їсти. Заборонив їй розмовляти з рідними українською (мати в неї українка, а батько сам не знає, хто він), а вона йому нагадала, що в нього всі в родині теж українці. Хотів накинутись на неї, але інші міліціонери заступились.

У Ліську половина змішаного населення, а тепер всі стали поляками. Серед присутніх дівчат теж кілька таких. Далі охарактеризувала всіх міліціонерів, згадала Возняка, ворожнечу між ним і Благутою через Конопельську.

Був серед них якийсь Ясьо – затурканий, малограмотний. Ціле життя, аж до служби в міліції, в мамі козу пас. Одного ранку прийшов на службу, а черговий бачить, що в Яся обмотка тягнеться за черевиком. Сказав йому, а той спокійно: “Нічого, я вже місто пройшов”.

Жінка його така сама. Кожного ранку наказувала, щоб нікуди за місто не виходив, щоб бандерівці не вбили. Він так і сидів на місці, нікуди не їздив.

При згадці про “бандерівців” я натякнув, що міліція, мабуть, добре охороняється вдень і вночі. Вона розсміялась і сказала, що якщо йти не від головної вулиці, а провулком – можна легко перелізти паркан від складу, а там через задні двері, які не замикають на замок, просто в коридор і на “дежурку”. Собаки у дворі нема.

Ще чула, що скоро почнуться облави по селах і лісах. Уже створена так звана “випадуфка” – спецвідділ; їх тепер 40 осіб, а ще стільки приїде через кілька тижнів із Центральної Польщі. Вона бачила їхнього командира, капітана Костровського – “Міська”. Знайшов собі наречену, яка мешкає на передмісті. Хвалився, що до літа в повіті не буде жодного бандерівця.

До нашої розмови прислухались деякі хлопці, які добре знали місцевість, людей і запам’ятовували, хто із селян заходить до Благути чи Возняка. Довідались про настрої в Ліську, ставлення міщан до влади і до нас, про “бойовий дух” міліції та систему нічних чергувань.

Ми трохи повечеряли з дівчатами, навіть, здається, випили за їхнє щастя по чарочці і розпрощались. Уже було за північ. По дорозі обмірковували, як зайти до Благути в гості.

Через своїх людей у Ліську, ми прослідкували за графіком нічних чергувань у міліції, підраховували, коли буде Благута, і напередодні знов опустились лісом близько до передмістя. Зайшли до однієї хати і сказали, що побудемо в них до наступного вечора. Попередили господаря, щоб він нікуди не виходив і про нас щоб мовчав. По сусідству ще була одна хата – господар теж поляк. Біля хат невеличкий садок і трохи білье поля серед лісу. Нас було шість чи сім. Переночували спокійно. Хтось один стежив, щоб господар кудись не вийшов, і через вікна дивились, що робиться надворі.

Зранку близько десятої години ми через вікно побачили кількох військових між деревами в лісі з боку Ліська, які оглядали хати. Через

хвилинку поза ними почали бігти інші групами, відтинаючи нам відступ лісом у бік Солонного. Тут же за секунди вирішуємо вискочити через вікна з другого боку хати від поля: двоє, якщо почнеться стрілянина, з-за клуні обстрілюють тих за дорогою, що з'явилися першими, а інші наші троє – трохи лівіше поза другою хатою перебігають неглибоким вибалком у той же лісок, тільки ближче від села. Там із берега повинні забезпечити нам відступ. Я з Квіткою повинні були відстрілюватись від тих, що могли зайняти ліс від Солонного, тобто від другого боку хати. Стрілянина почалася відразу, навіть не знаю, хто її почав – наші чи поляки. Ми з Квіткою побачили наших уже в березі, а поляки з другого боку в лісі позаягали за деревами, не перебігають. Заслонені від них хатами, побігли теж не до лісу, а чистим полем мерзлою ораниною. Нараз Квітка впав. Питаю, що сталося, чи не поранений. Він схопився за серце й каже, що заболіло. Взяв його під руку і хильцем, майже повзучи, підтягую борозною до берега. Залишалось 20-30 м. Нас, напевно, не побачили. Перестрілка припинилась, бо наші зайняли краще становище, хоч не в лісі, а в берегах, зарослих кущами. Вони все добре бачили, і дивились, щоб поляки не обстріляли нас.

Поляки, мабуть, не могли відрізнити нас від своїх. У лісі чути було поодинокі постріли, а ми ярами через село Руденку, далі прилісками вздовж шосейної дороги дісталися до лісу над Ваньковою, недалеко від Ропенки.

Нам тоді пощастило, що першими побачили їх. Вони, видно, тільки почали оглядати хату, і не думали, що серед дня відступимо в село, а не лісом у бік Солонного. Оточити нас з усіх боків не встигли, і напевно не було попередньо продуманого плану операції.

На другий день ми довідались, що поляки тоді прочесали кусок лісу, а про наш шлях довідались уже в селі.

З нашого боку це було надто ризиковане. Ми розраховували забрати не тільки Благуту, а й документи з кабінетів на другому поверсі зі списками сексотів.

Квітка помалу розійшовся, хоч серце боліло. У нього ще з дитинства був порок серця. Він мовчав – не міг залишатись дома, коли інші взялися за зброю. Улітку 1947 серце знову підвело. Він потрапив до поляків живим і на допитах його замучили – не сказав ні слова.

У березні 1946 року почастишали облави, несподівані наскоки на села, арешти, допити, терор. Міліція, спецвідділи збирали дані про нас, вербували донощиків – кого залякуванням, кого обіцянками, але були й такі, які ставилися вороже до нас чи до українців узагалі. Ті були найнебезпечнішими, завдавали нам найбільше шкоди, бо діяли непомітно і часто так, що підозра падала на інших, невинних.

У нас теж роботи додалось. Перестали з'являтися на очі населення, налагодили свою мережу розвідки, більшої уваги надавали конспірації. З кожним, хто побував у поляків у руках, треба було непомітно зустрітися, поговорити, і на основі таких даних після аналізу можна було робити деякі висновки. Через декілька місяців ми знали, в якому селі сидять штатні сексоти, котрі працювали кваліфіковано, а хто був випадковим, щось десь тільки “ляпнув” або не витримав побоїв.

Боротьба була надто нерівна, але скоро приходив досвід і деякі успіхи. Ми нікого не карали, не переслідували, розуміли, що всі люди мають свої слабості і не можна було від кожного вимагати героїської поведінки. Нас підтримувала переважна більшість населення, особливо молодь. У поляків тоді теж не було ще досвідчених кадрів. Вони від колишніх відмовились і тільки почали будувати соціалістичну Польщу з допомогою таких як Кирилюк у Ліську та Грищенко у Вільшаниці. Це були переважно армійські офіцери або енкаведисти, які чудом пройшли війну, і, щоб не вмирати з голоду, як їхні рідні після війни в Україні, пішли служити в систему НКВД. Серед поляків почувалися не дуже затишно, і не один із них не повернувся додому. Кирилюка описували як байдужого до всього, неохайного – завжди був напідпитку, чоботи нечищені, пом'ятий мундир. Не виявляв ентузіазму в будівництві соціалістичної Польщі, а тим паче тут, де все польське було спрямоване проти корінного українського населення. Сам теж, мабуть, з України, хоч ні з ким на цю тему не говорив. Розмовляв російською, деколи вставляв українські та польські слова, які вивчив у Ліську. Про нього детально розповіли тоді ввечері на “Попельцу”. Але вказівки з Москви, спрямовані проти українського населення, виконував сумлінно.

Найбільше активізувалась група Костровського. Майже щоденно вони на вантажних автомашинах наскакували на села, арештовували людей, били кого доведеться, спалили кілька хат свідоміших

українців у Станьковій, Завадці. Всіх подробиць уже не пам'ятаю, але, якщо не помиляюсь, застрелили серед білого дня в селі кількох чоловіків. З ними їздила міліція з Ліська і Ропенки, яка добре знала терен і людей, бо більшість була з місцевих. Методика знущання над українцями всюди в них була однакова. Я розмовляв, мабуть, із сотнями людей, які попадались полякам у руки ще 1945 року в четвертому, а 1946 року – в першому і п'ятому районах.

Коли не мали до чого причепитись – питали про національність. За слово “українець” били відразу прикладами у спину або палицями. – Який же ти українець, коли живеш на польській землі? Далі нещасні дядьки чи хлопці вигадували: русин, руснак, тутейший, греко-католик, але удари не припинялись, бо тепер уже нема русинів та руснаків, тутейших чи греко-католиків – це не національність. За “поляка” теж били, чому обманює, крім того, не знає добре польської мови. Інколи побої припинялись, коли жертви називали себе лемками, але через хвилину відновлювалися, чому раніше не сказав. Я не перебільшую. Часто розмовляв на цю тему зі знайомими поляками, яких багато жило і спокійно почувалось по наших селах, зі священниками, колишніми вчителями. Це була якась епідемія шизофренії, польського шовіністичного ідіотизму. Не міг собі уявити, щоб наші хлопці могли так знущатися над безборонними жертвами, а тим паче – ні в чому не винними людьми. Тому чоловіки втікали з хат, ховалися по криївках, а стрільці зі зброєю не давалися живими, бо знали, що їх замучать на смерть на допитах.

Під час слідства теж мовчали, бо знали: що б не сказав, до чого б не признався – смерті не минути – або на шибениці, або від побоїв.

Такий же відділ, як у Костровського в Ліську, був у Сяноці, але їх більше цікавила південна частина Сяніцького повіту, у нашому районі з'являлися рідше.

Про всі вчинки груп, кожного міліціонера зокрема чи слідчого ми збирали дані до подробиць – від зовнішнього вигляду до участі в кожній акції. Люди по селах багатьох знали.

Кілька разів ми пробували влаштовувати на них засідки на дорогах, хоч обстріляти з кулемета, налякати, але потім відмовились, бо могли потрапити в оточення. Їх завжди було набагато більше. Крім того, могли дати привід для каральних акцій проти населення близьких сіл.

Щораз важче ставало нашим зв'язковим переходити залізницю, шосейні дороги і переправлятися через Сян на відтинку від Сянока на схід аж до кордону.

На трасі Сянік-Бірча на північному схилі Солонного уздовж дороги розтягнулось містечко Тирява Волоська. Населення теж змішане, але більшість, здається, поляки або спольщені українці. Мабуть, назвою цього містечка деякі польські історики аргументують теорію, що лемки не мають нічого спільного з українцями – це нащадки переселенців з Молдавії та Бессарабії – волохів, які переселилися сюди, втікаючи від переслідувань Турецької імперії в XV та XVI століттях. На захід від Сянока є ще Королік Волоський.

Посередині містечка великий костел і двоповерхова плебанія – резиденція римо-католицького священника. Говорили, що він прихильник Міколайчика, польський патріот, до українців ворожості не виявляє, народній Польщі не симпатизує, а москалів ненавидить. Любитель тропічних рослин, і великий зал у його домі на першому поверсі займали різні пальми, кактуси тощо. Восени 1944 року в нього заквартирував штаб якоїсь частини Червоної армії. Через кілька днів вони пішли далі на захід за фронтом. Тоді тільки ксьондз побачив, що великі вазони служили офіцерам за сортир. Частина екземплярів пропала.

До війни у ксьондза наймитував якийсь, назовемо його Янек, – бідний, але розумний, завжди веселий, жартівник. Уся Тирява його знала й шанувала. Восени 1939 року його висунули кандидатом у депутати до Верховної Ради УРСР. Під час виборів за нього проголосувало 99,98%. Мабуть, ксьондз один був проти. Як Янек не відмовлявся, але йому “народна влада” виділила більше половини ксьондзової хати. Там була і спальня, і робочий кабінет – одне слово, усе, як у депутата парламенту сорокамільйонної республіки.

Якогось дня його повезли кудись – спершу до Львова, а потім до Києва. Через кілька тижнів повернувся в новому костюмі, білій сорочці з краваткою. Виділили бричку і візника. Скликали збори у клубі – Янек звітуватиме перед виборцями. Він вийшов і почав по-українськи читати з листків. До того знав українську мову розмовну, а читати, видно, тепер підучили. Розповідав про Київ, про Верховну Раду, мабуть, через речення згадував товариша Сталіна, був на великій ковбасній фабриці, на інших підприємствах столиці, куди

групами водили депутатів із Західної України. Згадував, як вони від захоплення розкривали роти, охали, ахали... Майже всі депутати були з темних забитих глухих сіл, малограмотні, колишні бідні наймити або безробітні.

Коли закінчив читати – відклав листки, трохи подумав і несподівано випалив: “Нічого там нема, всюди черги в магазинах за всім, люди вдягнені погано...”

Договорити не дали, в залі загаласували, з передніх рядів якісь типи підбігли до нього, взяли під руки і повели за сцену. Кудись повезли до Ліська, але через кілька днів відпустили. Людям сказали, що він перевтомлений від частих поїздок і від вражень. Чи залишили депутатом – не пам’ятаю. Як тільки війна почалася в 1941 році – він відразу заховався. За німців вибрався з Тиряви і не повертався.

Скраю містечка на горбочку з боку села Ракова (від сходу) над берегом річки стояла хата Кікти. Господар – українець, інвалід австрійської армії, а дружина і донька – польки. Він розмовляв тільки українською, а вони обидві – польською. І так усе життя. Жили дуже дружно. Старший син ще до війни виїхав до США і звідти після 1945 року регулярно вислав посилки з продуктами, медикаментами та газетами, переважно польськими. З українських приходила тільки одна, чи не “Свобода”. Прислав “Dziennik dla wszystkich” – виходив у Нью-Йорку, а “Polska zbrojna” і “Wilno-Lwów” – у Лондоні. Про шовіністичний дух останньої промовляє сама назва. Недовго проіснувала.

“Polska zbrojna” – орган армії генерала Андерса, більше уваги часом звертала на наш рух, як на польсько-московські стосунки. Особливо грішила цим “Wilno-Lwów”. Можливо, що Кікта-молодший переслав нам ті дві газети вибірково, де були матеріали про нас. “Dziennik” приходив систематично. Польсько-українські стосунки висвітлювались необ’єктивно, однобоко, тенденційно, переважно тому, що матеріали отримували тільки від однієї сторони. Про те, що робилося на Закерзонні, про акції відділів УПА інформація у лондонських газетах з’являлась через кілька днів. Про сотні вимордованих українців не згадувалось ні словом. Читали їх, і здавалось, що проблеми польсько-більшовицьких стосунків не існує, а ворог номер один для поляків – це українці на Закерзонні.

У Західній Європі українська еміграція кілька повоєнних років не могла позбутися нав'язаного їй більшовицькою пропагандою пронімецького ярлика, і вести дискусію з поляками або антирадянську агітацію, чи об'єктивно висвітлювати дії УПА не було змоги. Таке становище примушувало нас бути обачними, зважувати кожен крок, рахуватися не тільки з населенням українським та польським на місцях, а і з тим, що можуть написати в Лондоні.

“Dziennik” був більш об'єктивний, радше не такий ворожий, і значну увагу надавав політиці Радянського Союзу. Він був цінний для нас тим, що майже повністю друкував матеріали Нюрнберзького процесу.

Варшавське повстання розглядалось на процесі дуже детально. З “Dziennika” ми дізналися, що німці не могли ліквідувати його за допомогою жандармерії, ні своїми спеціальними штурмовиками. Пізніше кинули туди частини з РОА (Русская освободительная армия) – т.зв. “власовців” під командуванням якогось Камінського. Були це переважно колишні комсомольці й комуністи, які чудом вижили в німецьких таборах для полонених. Німці пообіцяли їм, що якщо здобудуть Варшаву – місто кілька днів їхнє – можуть робити, що заманеться.

У 1948 році й пізніше я зустрічав кількох “героїв” Варшави аж у Норильську. У таборах НКВД вони всі працювали бригадами, користувались привілеями. Не раз вихвалялись: “Ми таких брали у Варшаві на штики й кидали у вогонь”, або “попався би ти мені, морда жидівська, у Варшаві, я би там знав, що з тобою робити”.

Усіх їх звільнили достроково в 1956 році, а у вісімдесятих роках у Росії про власовців ніде не згадують, як про ворогів народу, чи воєнних злочинців.

Після війни в Західній Європі поляків чомусь не любили. Восени 1945 року в німецькому місті Падерборн (англійська зона окупації) англійський військовий трибунал засудив трьох поляків до розстрілу за мародерство, грабунки, насильства. Це був єдиний випадок смертної кари за подібні злочини після війни. Про це писали польські газети.

Представники уряду ПНР їздили по країнах Заходу, агітували молодих поляків, забраних німцями під час окупації на роботи, щоб повертались на батьківщину, зруйновану війною. Молоді робочі руки

були потрібні. Поверталось мало, боялися колгоспів. У варшавській газеті “Трибуна люду” чи, може, “Жице Варшави” з’явилася стаття-нарис Єжи Путраментя або Ксавєри Прушинського (обидва відомі тоді польські письменники-публіцисти), як він приїхав до Мюнхена, вийшов із поїзда, поставив валізку на землю і почав оглядатись за таксі. Тут же підійшов американський полісмен і попередив, щоб був обережний з валізкою, бо всюди вештаються поляки. “Я теж поляк”, – відповів письменник, і сльози з’явилися на очах.

У 1945 році після війни в Західній Європі були видані твори якогось Кравченка – колишнього партійного працівника в Москві чи енкаведиста, та Альбрехта – австрійського соціаліста, здається, під назвою “Я знаю правду”.

Альбрехт – член так званого “Шуцбунду” – соціал-демократичної партії Австрії. У лютому 1934 року у Відні вибухнуло повстання лівих сил, але через три дні було придушене і близько сорока членів “Шуцбунду” з допомогою чехо-словацького уряду чи компартії ЧССР та КПЗУ переправились нелегально до Радянського Союзу.

Альбрехт, як один із керівників руху, отримав працю в Москві чи не при ЦК – в усякому разі він знав про все, що там робилось. За договором між Сталіном та Гітлером, чи Молотовом та Ріббентропом у серпні 1939 року однією з умов була видача шуцбундівців Німеччині. Всі були впевнені, що повертаються на певну смерть. Однак жодного з них не розстріляли – всіх залишили на свободі. Частина з них навіть пішла добровільно в 1941 році на Східний фронт перекладачами. Альбрехт написав свій твір ще до закінчення війни, а опублікував у кінці 1945 року.

Деякі з них знов попалися у руки НКВД після війни, і їх судили за “ізнєну родіни” чи за співпрацю з гестапо – розказали німцям, що знали.

Про це все розповідав мені шуцбундівєць Отто Марек, австрієць з Вінер-Нойштадта (містечко недалеко від Відня) в 1948 році.

1946 року в столиці Канади Оттаві, прихопивши з собою потрібні документи, втік шифрувальник радянського посольства якийсь Гузенко чи Гудзенко. Після того у США було перевірено до двох мільйонів громадян на лояльність, переважно євреїв, серед них і конгресмена Баруха – голову комісії з атомної енергетики.

До кінця війни більшовицька розвідка за кордоном спиралась переважно на євреїв і російських емігрантів.

Екрани всього світу з величезним успіхом обійшов фільм “Залізна завіса”. Зміст його приблизно такий: молоді чоловік і жінка кохають один одного, активні комуністи – стають жертвою 1937 року. Далі арешт, тюрма, допити, друзі-свідки і етап у вагоні-телятнику на схід. Усе це в супроводі пісні “Широка страна моя родная... Где так вольно дышит человек”.

Пісня немов спеціально створена для цього фільму. Вона, як підсилювач, подвоює враження від змісту. Для кожного речення, фрази, для кожного слова пісні були підібрані сцени з буднів 1937 року, чи, може, навпаки – для сцен дібрані слова пісні. Може бути, що цією піснею у 1937 році поет і композитор виражали своє життя.

Про це розповідав мені 1953 року в концтаборі колишній працівник американського посольства в Бухаресті (прізвище забув). В посольстві вони дивилися цей фільм.

У березні 1946 року увесь світ сколихнула промова Черчілля – прем’єр-міністра Великобританії в часі війни, виголошена у США в місті Фултоні. Це був майже заклик до війни проти більшовиків. Черчіль вказав на те, що після закінчення війни країни Заходу розпустили свої армії, скасували обов’язкову військову повинність, а СРСР – навпаки. Витрати на військові потреби в Союзі не зменшувались, ще більший розмах почала набирати підбивна діяльність у всьому світі, особливо в Китаї, Індії та Ізраїлі. Китай перебував під владою Чанкайші. Індія була англійським домініоном (напівколонією), а в Ізраїлі йшла підпільна боротьба проти англійської окупації. З СРСР туди було нелегально переправлено 35 тисяч молодих євреїв, спеціально вишколених для підпільної боротьби. (Не пригадую, звідки ці дані).

Найновішу зброю та інші технічні засоби вони діставали з США. 120-тисячна англійська армія не могла нічого вдіяти проти добре організованого підпілля. Готель “Давида” в Єрусалимі чи Гайфі, де був штаб армії, висадили в повітря серед білого дня, попередивши перед тим його жителів, щоб вибрались.

Майже цілий світ брав участь у протесті проти розстрілу англійцями члена підпільної організації “Іргун цво леумі” Грубера,

колишнього варшавського єврея. Його сестра виступала з промовою на сесії Генеральної Асамблеї ООН.

У 1947 році була створена незалежна держава Ізраїль. СРСР першим визнав її.

Я відхилився від теми. Хотів звернути увагу, що фултонська промова Черчілля – це перший заклик відомого політика до країн Заходу з пересторогою про загрозу з боку більшовиків. Кінець Другої світової війни був тільки кінцем для мілітаристських Німеччини, Італії та Японії, але невирішених проблем у світі стало ще більше як було.

У Греції проти демократичного уряду виступали зі зброєю червоні партизани на чолі з генералом Маркосом, у Франції компартія готувалася до парламентських виборів.

Московські дипломати на міжнародних форумах усюди піднімали питання ліквідації колоніалізму і відстоювали надання незалежності Індії та іншим колоніальним народам. Західні діячі зі свого боку порушували питання прибалтійських держав – Литви, Латвії, Естонії, східноєвропейських держав, і навіть десь хтось пробував несміливо заїкнутись про справу України. Журнал “Перець” зреагував на це карикатурою з підписом: “Бандьора прьот на конференцію”.

Конференція у Сан-Франциско, де була створена ООН, відбулася у липні 1945 року, а статут прийнятий 25 жовтня (з УРЕ). Про якусь самостійну Україну на міжнародній арені не було потреби говорити, бо Україна вже була незалежною радянською республікою ще від 1917 року, від 1945 мала навіть свого представника в ООН та ще інколи в Раді Безпеки. Про щось подібне Індія, Пакистан та багато інших колоніальних народів не могли й думати.

Напрошується питання: навіщо я про все це згадую? Якщо розглянути нашу діяльність і саме існування УПА та підпілля в повоєнні роки відокремлено від подій в Європі, то можна сприйняти це як безглузду авантюру. Крім того, на території Польщі наш рух виник як протидія винищенню українців узимку 1944-45 року, тобто справжньому геноцидові. Для тих, що взяли тоді зброю у руки для самооборони, вороття не було. З ними не думав ніхто розмовляти, і про якесь виправдання уряд більшовицької Польщі не хотів слухати. Адже все це розробляла, спрямовувала і контролювала Москва

безпосередньо, або через Київ. Усі хлопці були приречені на смерть. Пізніше це підтвердилось у 1947 та 1948 роках.

У Радянському Союзі в 1946 та 1947 роках була оголошена амністія для тих, хто прийде з повинною в міліцію чи НКВД. З'явилося дуже багато – не вийшли тільки ті, котрі на помилування не могли сподіватись. У СРСР була скасована смертна кара. Зате в кінці 1947 та в 1948 роках усіх помилуваних – від підлітків до старців, як кажуть, під мітлу підмели і з 25-річними термінами таборів та п'ятьма роками позбавлення прав десятками тисяч відправляли на новобудови, шахти Сибіру, Далекого Сходу та Заполяр'я.

В 1946 році на землях Союзу, через які пройшов фронт, почався масовий голод. Гинули люди найбільше в Молдавії, Східній Україні, Білорусі, південних та центральних областях Росії. На заході України та Білорусі, де ще не було колгоспів, як тільки пройшов фронт у 1944 році, люди почали засівати кожний клапчик землі і зібрали у 1945 та 1946 роках непоганий врожай. Створювати колгоспи, забирати в людей весь урожай і залишати їх на певну голодну смерть не дозволило підпілля. Тому голод там не так загрожував населенню.

Голодуючі зі сходу тисячами подалися на захід, переважно старі люди та жінки з малими дітьми. Ходили по селах як тіні, міняти не було що, випрошували їсти, а малі діти вмili вимовляти тільки “хлебушка”. Це слово ще й сьогодні пам'ятають тисячі на Західній Україні. Навесні викопували на полях посаджену картоплю. Місцеві люди боялися виганяти пасти худобу без охорони дорослих, уночі не випускали дітей і самі не виходили з хат.

На сході України села спалені, люди жили в землянках, робочих рук не було – більшість чоловіків загинуло на фронті, або служили ще в армії. Немало з фронту попало до концтаборів. Уряд Сталіна хлібопоставок на Україні не скасував. Були випадки людодства, як у 1933 році. Вижили з дітьми тисячі тих, яким вистачило сил дістатись, як казали, “на Западну”, туди, де “банди бандерівців нищили свій народ”. Голодні доходили до польського кордону, а деяким удавалось навіть і до Польщі дістатися.

А тим часом від “багатого” Союзу почали отримувати матеріальну допомогу країни так званих народних демократій Східної Європи. У кінці 1947 до Франції перед виборами відправили 500 тисяч тонн пшениці в напівшовкових мішках. Було враховано те, що французькі

робітники не звикли їсти чорний хліб, він важкий для їхніх шлунків. Серед французенок були тоді в моді спідниці з радянських мішків. Треба було підтримати компартію перед виборами.

Коли з Німеччини йшли поїзди на схід із трофеями (німецька військова техніка, обладнання заводів і т.ін.), їх охороняли два-три солдати або ніхто, а коли везли на захід зерно в закритих вагонах, на кожному вагоні стояли солдати з автоматами та ще й неодмінно ланка з кулеметом, щоб не напали на поїзд не так бандерівці, як голодні, яких було повно на вокзалах або уздовж залізничних колій. Їх ще називали молдаванами, бо з Молдавії приходило найбільше. Вдень на станціях такі поїзди не зупинялись.

Радянський уряд відмовився від допомоги ЮНРРА, а на міжнародних форумах представники СРСР чутки про голод у країні називали провокаціями, наклепами, антирадянською агітацією. Відправлення зерна до країн Східної Європи там гучно рекламували, а за розмови на цю тему в Союзі давали не менше 10 років концтаборів. Щоб узнати правду, від громадськості США чи від ЮНРРА, а може від Червоного Хреста, до Союзу в гості приїхала Елеонора Рузвельт – дружина померлого в 1945 році президента США Франкліна Рузвельта. Вона очолювала якийсь міжнародний комітет, чи не допомоги голодуючим.

Її повезли просто до Сочі, показали розкішні санаторії, де відпочивають тільки щасливі колгоспники, робітники та учасники війни. З нею розмовляв сам Сталін. На фотографії в американській газеті це вже дряхлий сивий низенький, трохи сутулий старець, зовсім не подібний на свої портрети.

Елеонорі та її почтові і супутникам показали фільм, чи не “Кубанські козаки”, де всі співають, танцюють, веселяться, усі щасливі, радісні. Здається, це було в 1946 році. В американській пресі її поїздки детально висвітлювали. Деякі коментатори лівих поглядів на Заході писали, що, мовляв, хіба зміг би нормальний кінорежисер – людина з вищою освітою – ставити такий фільм тоді, коли насправді у країні лютує голод. Отже, голод у Союзі – це вигадка буржуазної пропаганди.

У ті ж післявоєнні голодні роки в Москві будувалося найдорожче у світі метро. Для облицювання стін підземних станцій мармур везли з України, Уралу та Далекого Сходу. Для увічнення епохи в моду

ввійшло будівництво висотних будинків зі шпилями, колонами та іншими непотрібними прикрасами. А мільйони жили в землянках. Вартість прикрас становила близько 8% всього будівництва (із матеріалів ХХ з'їзду КПРС). У часи Хрущова один знайомий казав мені, що ті хмарочоси стирчать над панорамою Москви, як чиряки на задниці.

З американських газет від Кікти ми довідувались, як проходять дебати в англійському парламенті. Лейбористи були тоді за націоналізацію економіки, консерватори – проти. Наведу приклад промови якогось прем'єра Бевіна чи Бівена (був такий і такий), консерватора. Прем'єр: “За капіталізму одні працюють, а інші мають...” (Оплески з боку лейбористів, гамір консерваторів) “... а за соціалізму всі працюють (реакція така ж) і ніхто нічого не має. (Оплески консерваторів, галас і свист лейбористів). Суто в англійській манері.

Німецькі міста у війну за малими винятками майже повністю були зруйновані. У 1945 і 1946 роках іноземні журналісти звернули увагу, що розвалені будинки за кілька місяців були розібрані, а уламки стін і весь матеріал старанно складені у штабелі вздовж доріг чи вулиць. Пізніше це все використовували в будівництві. Казали, що німці допивали пиво, яке самі заварили (їхнє прислів'я).

Я не чув ніколи, щоб хоч один німець після війни помер з голоду. Сьогодні не один киянин може згадати, як від 1945 до 1948 року малі діти стояли на тротуарах київських вулиць, якими під конвоєм йшли німецькі полонені до праці на будівництві будинків, фабрик чи доріг. Малі з надією чекали, коли якийсь “фашист” кине їм скибку хліба. Не знаю, хто кому тоді заздрив – переможці “на волі” переможеним під конвоєм, чи навпаки. Важко було здогадатись, чи німці кидали хліб дітям, бо шкодували їх – голодних, обірваних, чи, може, сміялись, коли за нього доходило до бійки між дітлахами. Дорослі боялися стояти на вулицях.

Такою я пам'ятаю Європу після Другої світової війни.

ВЕСНА 1946 РОКУ

Цілий березень і перші дні квітня 1946 року нам далися дуже важко, але, на щастя, обійшлося без втрат. До сіл заходили тільки за продуктами, радше повечеряти і взяти з собою на день. Весна почалася рано. Пригадую, як ми 31 березня на краю лісу на хребті Солонного над горішнім кінцем Пашови познімали сорочки і грілися на сонці. Там поля займали весь північний схил гори, і нам звідти добре було видно, що робиться в Пашові, Ракові та Станькові. Поляки – група Костровського, міліція, військові частини з Ліська та Сянока – прочісували Солонний майже щодня в різних місцях. Часто заходили до сіл від лісу. Могли з'явитися і над ранком, і під вечір. У районі не було такого місця, віддаленого більше як на п'ять кілометрів від польської міліції, військових гарнізонів чи інших. Кожної хвилини можна було чекати облави, рейдів їхніх груп або засідок. Листяні ліси проглядались на сотні метрів. Завдяки конспірації ніхто про нас нічого не знав, крім своїх довірених людей. Найчастіше ми перебували у смерекових лісах над самою Ропенкою або над Залужем, недалеко від Сянока. Залуж чи Залужжя – село над Сяном, через яке їхали чи йшли військові частини з Вільхівців або Сянока на облави в лісах Солонного в західній частині хребта, чи до Тираві Волоської. Інколи просиджували в чагарниках уздовж доріг між Ліськом і Ропенкою. Вечорами треба було заходити до сіл, розвідати, що відбувалося за день, кого арештували, кого випустили, і неодмінно поговорити з останніми.

Найбільш давалася взнаки група Костровського. Вони буквально полювали за українцями-чоловіками. Без побоїв на місці не обходилося, а крім того, гнали людей до Ліська і там передавали міліції, тобто особисто Благуті. Селяни, які виходили на поле щось зробити, майже ризикували життям. Крім людей страждали кури. Кожний з учасників повертався з акції обов'язково хоч з одною куркою.

Наші кур'єри ще проходили між околицями Перемишля і Карпатами без пригод. Не давала спокою думка, що якщо група Костровського подвоїться та ще частішими стануть наскоки з Сянока – в районі важко буде втриматись, і зв'язки між надрайонами можуть перерватись.

Сотні в нашому районі теж не могли пробути більше одного дня, бо в кожному селі було по кілька сексотів, і на другий день вже військо обставляло ліси, села, переходи. Я найбільше переживав, щоб через необачність чи легковажність не потрапити разом з боївкою і зв'язковими на засідку чи в оточення. Кожен з хлопців не мав собі ціни, і заміну їм знайти майже неможливо. Всі надійні, дружні, кмітливі, добре зорієнтовані в місцевості.

Після невдалої спроби наскоку на міліцію в Ліську Ігор написав про це до надрайону без мого відома, і прийшла рекомендація, щоб я особисто в таких акціях не брав участі. Можливо, що це було слухне зауваження. Я повинен був зорієнтуватись в обставинах у районі, повідомити Назара з Тарасом і разом мали вирішувати, як бути далі, але з перших днів так закрутився, що не було часу на якісь наради, звіти, або чекати наказів згори.

Мені не виходила з голови думка, й інші натякали, що це літо ми можемо не пережити, якщо не розправитись із сексотоми. Я відкидав фізичне покарання, але щось треба було робити. 10 квітня ввечері частина боївки разом з Орликом – ті, що знали добре місцевість і передмістя Ліська, – вирушили приглянутися до хати, де жила наречена Костровського. Вдосвіта повернулися разом з ним. Його зовнішні прикмети були нам усім добре відомі: середнього зросту, шкіряна куртка, чоботи, круглий кашкет. Зустрілися перед хатою. Він подумав, що це патруль від міліції чи з його відділу і сам підійшов розпитати, що нового. Ніч була тепла, місячна. Йому, видно, у голову не прийшло, що це не свої. Зброї при ньому, здається, не було.

У 1939 році разом із частинами польської армії потрапив у полон більшовикам десь на Волині й опинився на Воркуті. Тоді ще не був офіцером.

Улітку 1943 року всіх поляків з таборів відділили окремо, перевдягнули в нове і кілька тижнів годували, доглядали, до праці не водили. Одного дня приїхав якийсь агітатор, відрекомендувався поляком, хоч польської мови майже не знав, і з міжнародного становища та інформації про події на фронтах перейшов на тему братньої непорушної польсько-радянської дружби.

Розповів, що між СРСР та польським еміграційним урядом укладено договір про створення польського війська на території Союзу. Добровольців вербували серед в'язнів у концтаборах для

колишніх полонених із 1939 року і між висланими до Сибіру польськими осадниками-колоністами із земель Західної України та Білорусі. Всі згодилися добровільно на фронт. Їхній агітатор закінчив промову першими словами гімну “Єще Польска не згінела...” деякі з присутніх без особливого ентузіазму підхопили пісню, всі встали і доспівали.

Михайло Костровський попав до однієї з дивізій Війська Польського (ВП) під командуванням генерала Берлінга і дійшов аж до Польщі. Тут частина з них дезертирувала і перейшла до відділів АК.

Скільки правди в його словах – важко було перевірити, радше неможливо. Ми не мали поняття про сталінські концтабори у Воркуті та про Сибір.

Коли він зрозумів, до чиїх рук потрапив, по дорозі питає, що з ним буде. Хлопці запевнили його, що поляків передаємо “акістам” – або Коссаковському, або Жубридові. Обидва вони з невеликими групами тоді діяли між Сяноком і Новим Санчем. “Місько” (так звали його наші хлопці) заспокоївся. Армія Крайова (АК) була розформована в січні 1945 року, але населення Польщі всі підпільні антидержавні польські формування за звичкою називало “акістами”, або АК.

Було йому тоді за тридцять. Мав чин капітана.

На другий день все було спокійно – ніяких пошуків, облав. Поляки навіть не здогадувались, куди міг пропасти начальник “випадужки”. Тільки через два-три дні військові частини перешукали весь Солонний. Ми зі своїм полоняником сиділи над самою Ропенкою у лісі на горі Хванів. Нас ніхто не тривожив.

Капітан розповідав, як їхня група АК у 1945 році нападала на частини Червоної армії, котрі поверталися з Німеччини. Одного разу їх половили, посадили у вагони-телятники і повезли на схід. У дорозі в’язні виламали підлогу і перед Ярославом втекли. Після того він якийсь час жив нелегально, а потім вступив на курси підготовки офіцерів для боротьби з “бандами”.

У Ліську місцева влада поставила перед ним завдання за літо повністю ліквідувати наше підпілля. Він згодився і на зібранні дав слово, що до жнив завдання виконає. Насправді, не мав повного уявлення про наші сили. Гадав собі, що все простіше. Якогось опрацьованого плану дій не було. З його групою їздили автомашинами, або йшли пішки завжди кілька міліціонерів, які знали,

кого арештувати, до кого зайти за інформацією. Міліціонери виконували в основному завдання, яке давав їм Благута і командир військової частини полковник Кирилюк. Останнього цікавили молоді гарні жінки, яких він після “нічних допитів” відпускав. Одна нагородила його сифілісом. В архівах Ліська про ці неподобства збереглася скарга Павлусевича – тодішнього секретаря повітового комітету партії.

“Випадуфка” повинна була добре пізнати місцевість і самостійно провадити облави, засідки по лісах, дорогах. На днях йому обіцяли ще додати людей.

Ми не проводили якихось допитів, якщо дивитись зі сторони, а вели з ним розмову. Ніколи не було непорозумінь, аж поки не поцікавилися, чому його вояки б’ють людей, і за що застрелили, здається, у Завадці чи Станькові одного селянина. Заперечував спочатку, але коли ми назвали конкретно день, місце і прізвища міліціонерів, які були з ним, він просто заявив: “Такий у нас наказ. Ми повинні тероризувати українців на кожному кроці, щоби втікали звідси або на Україну, або на німецькі землі. Про це нам нагадують на кожній нараді в Ліську”.

Селянина справді застрелив якийсь з міліції, казав, що втікав, не хотів зупинитися, коли за ним бігли. Прізвища міліціонера не назвав, бо ніхто не признався, а стояло тоді біля хати багато. Але ми знали, що серед них був і сам Місько. Не нагадували йому, щоб не псувати стосунків.

Він ще виправдовував своїх тим, що коли заходять до хати, жінки пригощають їх горілкою, щоб скоріше відчепилися, а ті, випивши, починають ще гірше знущатися, але вже в інших хатах. Він не міг усіх контролювати, знав, що його вояки б’ють людей, знущаються, але не стримував їх, щоб не мати неприємностей від партійного керівництва. Коли зайшла мова про сексотів, сказав, що за короткий час не встигнув з людьми познайомитись. Розповів, що за дорученням Благуті заходив у Ропенці до Конопельського і брав від нього листи. Сказав ще, що Конопельський лагодить годинники і до нього приходять у цій справі переважно сексоти з довколишніх сіл. Про це ми знали без нього і навіть знали, хто ходить. Ще знали, до кого по селах заходив кожного разу сам Костровський. Він, звичайно, не признавався.

Минуло кілька днів, і ми доручили своїм людям по селах поширювати чутки, що Костровський в наших руках і називає прізвиська сексотів. Відразу втекло кілька до Ліська і майже всі ті, про яких ми знали. Конопельський жив у Ропенці, всюди охорона, так що Костровський був певний, що ми туди не доберемось. З передмістя Ліська та із сіл деякі сексоти вибралися на захід. Серед населення пішли чутки, що Костровського забрали з міліції чи з будинку, де квартирував його відділ. Воякам з його групи, або їхнім рідним переказали, що якщо не звільняться, теж будемо карати.

Через кілька тижнів “випадуфка” перестала існувати, і наскоки на села зовсім припинились. Припинили і сексоти. Деяких менш активних ми попередили, що знаємо про них усе. Були випадки, що люди самі признавались сусідам, що сказали Благуті, аби припинив знущатись. Те, що ми нікого не покарали з населення, дало свої результати. Люди перестали нас боятися і більше довіряли ніж колись.

Костровський признався, що Благута кілька разів пропонував йому брати участь у допитах селян, яких він привів з рейду. Казав, що почує, як “те бидло ричить”. Він відмовлявся, бо з перших днів довідався, хто такий Благута. Його дивувало, що Благута з українського роду і так жорстоко знущається з українців. Хвалився, що його наречена теж українка. Костровського ми відправили до надрайону. Там цікавилися офіцерською школою, яку він пройшов у Ряшеві чи Кракові.

У перших днях травня ми довідалися, що до Ропенки повинні привезти перед обідом із Сянока 500 тисяч злотих для військових і зарплату робітникам, охороні, міліції. Влаштували засідку між Ваньковою і Ропенкою не далі як півкілометра від застави при в’їзді до Ропенки. Потічок, порослий кущами, підходив до самої дороги, і ми підійшли непомітно. Над’їхало дві вантажні автомашини, американські “Доджі” з продуктами для військових. Були там мішки з цукром, мукою, бочки з маринованими датськими оселедцями, круги голландського сиру по 10 кг – усього більше як 5 тонн.

Завернули машини до лісу, розвантажили, але грошей не знайшли. Було тільки два водії з Сянока. Поки перенесли “трофеї” в надійне місце далі в ліс, минуло кілька годин. Кожен з нас брав під пахви по

два мішки з цукром чи мукою, вагою сорок або п'ятдесят кілограмів, і біг кількасот метрів.

Водіїв попередили, щоб не втікали. Вони були на диво спокійні, тільки просили, щоб машин не пошкодити, бо це їхній хліб, а дома – жінки, діти. Було їм під сорок років, поляки за національністю. Після обіду відпустили їх і наказали їхати не до Ропенки, а до Ліська, щоб виграти трохи часу. Ввечері поляки на облаву не підуть.

Перед заходом сонця ми підводами Пашовою перевезли все в лісі Солонного біля Тираві Волоської за 10-12 км. Муку й цукор розмістили по хатах, бо в криївках у лісі могли пропасти. Сир та оселедці знадобилися навесні 1947 року.

Під кінець травня 1946 року мене викликали до Ямної Горішньої. Я радо пішов, бо звідти близько додому – не більше 10 км знайомими стежками, дорогами, лісом. Міг відвідати батька, сестру, братів і вірного Азора. Сусідів, знайомих теж не минав. Дома бував я не частіше, як раз на три-чотири місяці. Про те, де я був, чим займався, не заведено було говорити. Живий – і добре.

“ЛЕТУН” – ІВАН МАНДРИК

У Ямній я зустрів “Летуна” – Івана Мандрика. Він старший від мене на рік, родом із Вовча – передмістя Перемишля. Закінчив гімназію в Перемишлі в 1938 році. Був воротарем в українській футбольній команді “Сян”, а потім переїхав до Львова і там став запасним у команді “Україна”. Першим був Гуцул. Можливо, вчився тоді в університеті. Чув від когось, що жив він із матір'ю без батька.

За “Сян” грав тоді справжній віртуоз м'яча Ярослав Турко, родом із Війська біля Кальварії, Медвідь із Вовча, Партика з Добромиля. На Турка ходили дивитися всі – і поляки, і євреї – незалежно від того, з ким “Сян” грав. Він не бігав по полі, а майже літав. Здавалось, що м'яч прив'язаний до його ніг. Ми, гімназисти, разом із вуличними “батьрами” сиділи на вербах за стадіоном, на парканах, а на другий тайм пропускали нас інколи досередини, і цілих півтори години скандували “Турко! Турко!” та свистіли на пальцях. Одного разу “Сян” виграв 6:0 у “Корони” з Кросна. Польська газета “Kurjer sportowy” писала, що в Перемишлі публіка допомогла, а “Короні” ще

трохи не щастило. Побачимо, що буде в Кросні. Через два тижні “Сян” уже там виграв, але 14:1. Шість “баняків” забив Турко. У газеті коментарів не було.

У 1940 році Мандрика заарештувало НКВД разом з групою із тринадцяти осіб за приналежність до ОУН. Серед них одна дівчина – Станько Стефанія*, яка ще досі живе у Львові. Після слідства у Дрогобичі “на Бригідках” там же відбувся суд у березні 1941 року. Засуджених перевезли до тюрми в Самборі, де формувався етап для відправки до концтаборів. 26 червня 1941 року в’язнів з більшими вишками вивели на подвір’я для прогулянок і розстріляли з кулеметів з вишок. Із розповіді Мандрика тоді загинули 180 в’язнів, а живими залишились тільки троє і він серед них – із простреленою рукою. Тоді загинув Богдан Грицеляк – мій однокласник із середньої школи в Перемишлі, який стояв поруч з Мандриком і не встигнув упасти, коли почалась стрілянина.

Ближче я з Іваном познайомився за німців уже по роботі в підпіллі. Чим він займався – я не знав, але кілька разів я підбирав йому людей з поліції для охорони невідомих мені осіб чи вантажів, які треба було перевезти з Перемишля у напрямку Селиськ чи Яксманич через Коровники. Зверталися ми один до одного на “ти”.

На Закерзонні в 1945 році ми зустрічалися один чи два рази, привітались, але довше поговорити якось не вдавалось. Я здогадувався, що він працює чи не в якомусь надрайоні або в самому Крайовому Проводі. Така стриманість задля конспірації сьогодні здається надмірною, але тоді вона була нормальна і до деякої міри виправдана.

Того травневого дня в 1946 році в Ямній Летун сказав мені, що нам треба дещо обговорити. Всюди спокійно, облави не передбачувались, за селом на горах – наші стійкові і застави з кулеметами. Так було завжди, коли в селі відбувалися якісь відправи, заняття, вишколи.

* Станько Стефанія, нар. 1917 року в Коровниках під Перемишлем, член ОУН від 1937 року. Заарештована НКВД разом з групою тринадцяти, до якої входив Іван Мандрик, засуджена на вісім років таборів, звільнена 26 червня із самбірської тюрми. Повернулась до хати в Коровниках і тут через кілька тижнів уникла арешту гестапівцями. Перейшла в підпілля, була зв’язковою в сітці ОУН на терені Перемишльського повіту. У 1944 році закінчила медичні курси в околицях Добромиля, у липні 1944 перейшла в УПА і до вересня 1945 працювала в Українському Червоному Хресті (УЧХ) в 4-му районі надрайону “Холодний Яр” в околицях Перемишля. У вересні 1945 під час переселення виїхала до Львова.

Ми посідали за хатою в садку на траві й почали обмінюватися думками про міжнародні події, наше становище і висловлювали свої здогади про майбутнє. Йшла мова навіть про можливість розформування сотень і перехід до Західної Німеччини або виїзд частини наших людей на німецькі землі, ясна річ, з підробленими документами. Це були переважно мої думки. Летун напевно міг знати, як на це дивилися в Крайовому Проводі, але він тільки натякнув, що міжнародне становище дуже складне, відносини між Москвою і Заходом загострюються, і нам треба готуватися до довгої боротьби у глибокому підпіллі.

Зайшла мова про стан справ у 5-му районі. Він давно цікавився мною і моїм підходом до боротьби з польською розвідкою. Видно, що ця тема не раз обговорювалась серед вищих керівників. На рівні районів дехто був за жорстокі розправи, інші не допускали ніякого терору над населенням, а закликали до глибшої конспірації, більш кваліфікованого розгляду всіх справ, щоб не терпіли невинні. Перші покликалися на те, що живемо в оточенні більшовиків і треба боротися з ними їхніми ж методами. Таких гарячих голів було менше, але, на жаль, деякі їхні вчинки нам чимало нашкодили. Кілька таких випадків було в першому районі в околицях Перемишля. Коли я приходив додому, люди часто питали мене, чому наші так чинять. Що я міг їм відповісти? Минули десятиліття, а ті випадки не забуваються серед населення. Бувало, що так діяли провокатори, але головною причиною можна вважати брак відповідних кваліфікованих кадрів. До 1939 року ніхто не повірив би, що так різко зміниться психологія людей, аж доки не відчули на власній шкірі, що таке більшовицька система, терор, безглузда економіка, страх кожного перед кожним. Німці у нас не поводитись так дико, як на Східній Україні, але люди бачили, як масово гинули полонені в концтаборах і знали, за чим німці прийшли на Україну.

У наших умовах важко було завести якусь одну систему, провадити навчання, розсилати інструкції. Причин тут багато. Не було потрібних умов, навіть мінімальних, і тому на місцях вирішували долю людей керівник району, Служби безпеки і боївка. Не завжди була змога підшукати на ті посади людину хоч би з середньою освітою. Національна свідомість, патріотизм, готовність іти на смерть за ідею – це ще не все.

Після обговорення й аналізу подій Летун перейшов до конкретної справи. Сказав, що нам треба організувати свою контррозвідку і підняти її на відповідний рівень. Невідомо, що буде завтра, але треба готуватися до умов підпілля в Польщі і навіть на випадок третьої світової війни.

Чомусь перейшов на роман про якусь французьку чи німецьку розвідницю Мату Гарі. Цей твір був у тридцяті роки популярний у всій Європі, особливо серед молоді. Я теж читав, але вважав його тільки детективом, непогано написаним, де більше фантазії, романтики, ніж дійсності. Летун був захоплений книжкою. Я сказав йому, що в нас зовсім інші умови, не той характер роботи. Треба починати на порожньому місці, підшукати і вчити людей, але як? На те потрібні роки, а в нас треба вже працювати.

У п'ятому районі ми вже почали вести цю роботу в такому напрямку, і дечого навіть досягли. Не знаю, що буде, коли після жнив почнуться облави і треба буде думати, як пережити день до вечора. Він пообіцяв дістати потрібні матеріали чи інструкції, щоб я ознайомився. У нього є вже підібрані кадри для інших надрайонів, а тут, у “Холодному Яру” між Перемишлем і Сяноком мені доведеться цим зайнятися. Треба нам мати своїх людей по містах усієї Польщі і підтримувати контакти з іншими надрайонами. Через якийсь час зустрінемося і приступимо до конкретної справи.

Дещо про самого Летуна. В яких умовах він виріс, хто його виховував, хто мав на нього вплив – не знаю. Мені здається, що він із тих, які змалку захопились ідеалами і намагались бути зразковими на все життя, не відступити від принципів. Таких тоді було немало, особливо серед учнів гімназій. Виховувались на творах Франка, Шевченка, Лесі Українки, а серед викладачів-українців траплялись завжди особистості, які мали великий вплив на формування світогляду молоді, почуття людської гідності, національної свідомості. Вони радили, що читати з української літератури, світової класики.

Навчальні програми в гімназії не були однобокі, як у тоталітарних системах, давали змогу вибирати підручники, допускались дискусії і навіть ставились вимоги, щоб учень мав власну думку, вмів її захищати. Пряма протилежність тому, що зробила більшовицька система з освітою.

Пригадую, як я захоплювався лірикою Івана Франка, вивчав деякі вірші напам'ять, і в тяжкі години вони не раз допомагали мені вистояти, не зламатись, не “покоритись злему”. З неукраїнських творів не забувались А. Міцкевича “Ода до молоді”, Шіллера “Вільгельм Телль”, “Запорука” та інші.

Мандрик ще залишався добрим спортсменом. У нього був сталий режим дня. Розмовляв він мало, був завжди зі всіма привітний. Його характер добре змалював колишній зв'язковий Цяпка у спогадах “Ліс горить”. Там він наводить деякі епізоди, розмови з Летуном, описує його скромність, працьовитість, безстрашність. Я назвав би це високою самодисципліною.

Летун, на мою думку, трохи захоплювався писаниною. Він усе фіксував до подробиць, писав протоколи, складав детальні звіти і мені радив тоді так чинити. Я не погодився, бо ніколи не було гарантії, що ті папери не попадуть ворогові. А там прізвища, система наша, стиль роботи, речові докази на випадок, якщо би хтось попався живим. Записувати треба було, але скорочувати до мінімального.

Зашифровані були тільки назви деяких місцевостей, де перебували працівники районів, надрайонів, технічні ланки (друкарські машинки), санітарні пункти з хворими та пораненими. Сотні мали теж свої коди в документації та звітах, а всі без винятку в УПА, адміністративній мережі мали свої псевда.

Того чи наступного дня я зустрівся зі Славком Коцьолком – сотенним Крилачем. У нас, як завжди, було про що поговорити. Посідали на купі дров за хатою від поля. Погода була гарна, пригрівало сонце, і ми спокійно обмінювались новинами, бо давно не бачились. Він тоді вже був одружений і часто переводив розмову на Ірину. Чи народилась тоді вже дочка – не пам'ятаю, але я звернув увагу, що він душею, думками був з дружиною. Батьки її і сестри з братом виїхали восени 1945 на Україну, а вона поневірялась по селах між людьми.

Я сам ніколи не переводив розмови на такі теми, знав, що для нього чи інших ці розмови болючі. Треба було бути надлюдиною, щоб у тодішніх умовах створювати сім'ю та одночасно не припиняти боротьби.

Славко виріс без батьків. Його і брата Анатолія в Пикуличах прекрасно виховала тітка Люна. Про ще одного молодшого брата,

який згадується у “Літописі УПА”, я не знав. Можливо, він жив десь окремо з кимсь із батьків.

Анатолій помер від туберкульозу, здається, в кінці 1942. Дуже розумний був, освічений, спокійний. Славко більш гарячий, міг вибухнути, але тут же негайно брав себе в руки і навіть просив вибачення. Ми з ним постійно сперечалися, а під кінець він втихомирювався, і ми починали спокійно, уже, як у математиці, підшукувати і вираховувати аргументи за і проти. Завжди знаходили компромісне рішення. Він любив дисципліну і був вимогливий до всіх, а до себе найбільше.

Ще в школі в 1940-41 рр., коли ми вчилися в одному класі, брати сиділи за другою чи третьою партою і теж часто сперечалися. На перерві Анатолій казав нераз Славкові: “Підем, Іванцю нас розсудить”. Я сидів за останньою, т.зв. “ослячою партою”.

Здається, в 1946 році Криlach посварився зі своїм командиром польової жандармерії (ПЖ). Обоє я знав із найкращого боку і не розумію, як можна було тоді когось у чомусь звинувачувати чи підозрювати. Він написав на командира ПЖ рапорт у вищу інстанцію, щоб розібрався польовий суд. Якраз я тоді був десь близько. Пригадую, як Криlach з обуренням розповідав про невиконання підлеглим його наказу. Причина була в якійсь дрібниці. Я сказав йому, що вони обидва однакової вдачі і треба якось розійтися. Разом не зможуть працювати. Радив забрати рапорт і ні в якому разі не допускати до покарання – це не солідно. Дисципліна дисципліною, але тут справа не з легковажним порушником, а з людиною, яка сама може відповідати за сотню. Крім усього іншого, тоді нерви в обох не витримали. Якщо під час облав кілька діб доводилось не їсти й не спати, то не завжди вдавалось контролювати свій настрій. Тоді саме випало таких кілька днів. Я, здається, був присутній, коли ця справа розглядалась. До цього вони дійшли згоди. Командир ПЖ перейшов до сотні Бурлаки.

Цей епізод згадується в “Літописі УПА”.

У Ямній, коли ми сиділи на дровах, підійшов Ластівка, за ним Бурлака, Вишинський і ще дехто з адміністрації. Був і Орач..

Криlach з Гарабачами чомусь не знаходив спільної мови. Почалися анекдоти, жарти, різні веселі історії, а далі про будні, випадки в терені, у сотнях. Нараз Бурлака (не знаю, що мав на думці і до кого

звертався) каже, що якщо від СБ постраждає хтось із родини його стрільців, він перестріляє цілу боївку. Видно, щось сталося в якомусь районі, бо дарма він таке не сказав би.

Обізвався Вишинський і радив усім вивчати Леніна; там написано, як робити революцію. Більшовики тільки терором перемогли. Згадав цитати Леніна “Хто не з нами – той проти нас”. Під кінець поважним тоном додав, що не треба забувати, з ким ведемо боротьбу, і що з більшовиками треба тільки по-більшовицьки – терором. Бурлака жартівливо додав: “Ти дивись, терорист знайшовся”. Усі розсміялись, бо справді ніхто не сподівався таких поглядів від господарника, та ще від малого, лисого, щуплого Вишинського. Він був ерудований, освічений, справді читав Леніна і Маркса, але щоб схвалював терор – нікому з нас в голові не містилося. Здається, Назар нагадав усім, що ми не більшовики, і на цьому дискусія припинилась.

Того ж літа я був знов у Ямній і Крилач сказав мені, що Вишинського прийматимуть сьогодні в члени ОУН. Він належав, здається, до складу комісії. Я попередив, що Вишинський любить випити, чомусь не відчуваю до нього довіри і ніколи не прийняв би його. П’яним я його ніколи не бачив, але чув не від одного. Прості стрільці з боївок чи сотень більше від нас знають. Здається, прийняли, але це не мало значення для його роботи.

Я тільки шкодував, що не було Летуна. Він краще від інших розумівся в людях і міг вплинути на працівників надрайону чи когось із Крайового Проводу. З покаранням когось він не поспішав і завжди намагався виправдати людину. Дотримувався правила, що сексот, про якого ми знаємо, уже не страшний. Більше покладався на довір’я, ніж на страх. Зв’язкові і боївкарі любили з ним ходити, казали, що він ніколи не показує, що займає високу посаду. Всі в нього були рівні.

Про справу Вишинського, яку я розслідував узимку в Грозьовій, не говорив йому, бо пообіцяв тоді Назарові мовчати. Думав, що самі скажуть Летунові. Знайомство, дружба, довір’я – це одне, але були справи, про які я нікому не розповідав. Службові таємниці.

Через десятки років дивним здається, що тоді в нас дехто згадував Леніна. Пригадую, що не один Вишинський, але траплялися й інші, які вивчали питання теорії революційної боротьби. Ще в 4-му районі в 1945 році зустрічав одного підпільника, який теж знав твори Леніна. Псевдо його я забув, але пригадую, що замість “обов’язково” казав

“обрізательно”. Довго він там не був. Здається, цікавився такими справами колишній учитель, псевдо “Горобець”, який працював у редакції при надрайоні, але він був далекий від будь-якого насильства. Ми часто при зустрічах обмінювались думками на різні теми. Мене особисто теорії Леніна не цікавили.

Чи не Криlach мені казав, що Горобець писав вірші, статті і провадив літопис подій у надрайоні.

Минуло кілька тижнів. Через п’ятий район проходили зв’язкові в Карпати і сказали мені, що Летун загинув – потрапив на засідку по дорозі на Любачівщину над річкою Солокією. Це була велика втрата для нас. Знову згадав про смерть Чорнія, Коника та Орського.

ЛІТО 1946 РОКУ

У п’ятому районі навесні і влітку 1946 року стало відносно спокійно. Влада міліції та інших військових частин далі міст, залізниці та нафтопромислів не сягала. Зв’язкові проходили в Карпати без особливих перешкод ночами, а лісами навіть удень. Спецвідділ Костровського розформували. Йому заміни не знайшли, а крім того, ми попереджували батьків поляків, щоб не відпускали своїх синів до “випадуфки”.

Уряд Польщі готував нові групи для боротьби з нами. На початку 1946 року була проголошена амністія для колишніх членів польських антидержавних організацій, які добровільно здадуть зброю. Після розформування АК на початку 1945 року на її місце створювалися інші групи, такі як ВІН, НСЗ тощо. (ВІН – Вольносьць і Незавіслосьць; НСЗ – Народове Сіли Збройне). Польське підпілля почало втрачати свій вплив. У газетах з’явилося повідомлення, що головнокомандувач, здається НСЗ, полковник Жепецький добровільно здався. Ті, що не хотіли миритися з таким поворотом подій, створювали нові організації. У Підкарпатті між Сяноком і Краковом діяли невеличкі групи, очолювані Коссаковським і Жубридом. Ходили чутки, що група Жубрида займалася грабунками для особистої наживи. Населення далі називало всіх акістами. Існування збройних формувань у підпіллі могло спричинити повну окупацію Польщі Радянським Союзом. Поляки добре це розуміли.

У ставленні до більшовиків, до політичних обставин, а до українців особливо, між поляками не було різниці, до якої би партії не належали. Якщо суд засудив до десяти років когось з АК, ВіН чи НСЗ, то через рік-два він був на волі. Придумували амністії, помилювання, але тільки для поляків, навіть коли це були звичайні карні злочинці. За вбивства українців до 1946 року не судили нікого з поляків, хіба Юзефа Бісса за вимордуваних 365 українців у Павлокомі засудили на два роки.

Кількамісячне затишшя ми використали для підготовки до майбутніх подій, до зими. Збудували в лісах кілька добре обладнаних криївок. Тут потрібні були досвід, кмітливість при виборі місця, матеріалу і в самому будівництві. Вирішувалось питання води, туалету, збереження запасів продуктів, вентиляції, і головне, щоб не залишалось слідів зверху ні влітку, ні взимку. Кілька таких криївок пізніше поляки знайшли і в офіційних повідомленнях у пресі, а згодом і в художній літературі про УПА часто можна було зустріти категоричне твердження, що в нас було багато німецьких фахівців, а навіть інженерів-будівельників, які керували роботами. Добре хались навіть до того, що для спорудження криївок ми примусово брали людей, а після закінчення розстрілювали. Не кожний може до такої брехні догадатись.

Німців, мабуть, теж нищили, бо ні полякам, ні більшовикам не вдалося зловити живим ні одного “інженера-будівельника”.

По жнивах, приблизно в серпні, почалися облави по лісах, радше рейди військових частин до кількасот вояків. До обіду могли з’явитися несподівано в будь-якій частині лісу. Йшли переважно дорогами, стежками. Вранці із Солонного ми прислухались, чи не гудуть де автомашини, а кожного вечора отримували вісті через своїх людей про те, що робиться у містах, де квартирує військо. У самому лісі нас попереджали звірі та птахи. Перебували ми групою не більше 20 осіб, хіба інколи долучались кур’єри. Птахи на нас мало уваги звертали. Якщо ми затаборували близько їхніх гнізд – вони годину-дві неспокійно політали, покаркали, і побачивши, що не чіпаємо їх, заспокоювались.

Під час облави з прочісуванням лісу козулі, зайці, кабани, часом лисиці перелякані бігли від облави, тільки кущі шелестіли, а птахи піднімали справжній крик і по тому, звідки він починався, та з якої

сторони перехоплювали сусіди, неважко було зорієнтуватись, в якому напрямку йдуть.

Ліс розподілений між сім'ями птахів на ділянки, а тільки під осінь, коли підростають малі, збираються зграями.

Кілька разів ми з густих чагарників спостерігали за поляками, рахували, вивчали поведінку. Попереду завжди йшло від 3 до 5 вояків, обережно, з автоматами наготові, а далі через 20-30 метрів за ними – вже безладно, безпечно з гвинтівками або автоматами хто в руках, хто через плече. Розмовляли, сміялися голосно. Офіцери йшли серед перших і останніх. Всі вони – молоді хлопці 18-20 років, а офіцери теж не набагато старші.

Гору Солоний між Тирявою Волоською і Залужжям (над Сяном 5 км на схід від Сянока) перетинає шосейна дорога Перемишль-Сянік, яка тут піднімається й опускається серпантинами по 10 крутих витків з обох сторін.

Одного дня нас попередили, що до Тиряви прийде військо з Вільхівців біля Сянока (там стояв полк). Над ранком ми зайшли в ліс близько від Вільхівців – там у таких випадках було безпечніше. Після обіду, переконавшись, що всюди спокійно, подалися в напрямку Тиряви, посідали в кущах край дороги, звідки добре було видно, що робиться внизу в самому містечку і на дорогах. Нас було не більше 10. Усі сиділи в кущах, а я ще з одним вийшли на саму дорогу, посідали й оглядаємо околиці. Під нами дорога піднімається вліво, а там круто повертає і виходить за нашими спинами.

Нараз зліва з лісу з-за повороту, не далі як 20 метрів від нас, вийшли три вояки. Перший з кулеметом дивився просто на нас. Ми почули тарахкання диска його кулемета, насторожились, але непомітно зіскочити з дороги не встигли. Тут же шмигнули з дороги й залягли, розсипавшись так, щоб можна було оборонятись. Поряд лежало кілька зрубаних смерек – непогане прикриття, бо далі – чистий буковий ліс проглядався на десятки метрів, і вести бій нам було незручно. За кілька хвилин нас могли оточити. Домовились: якщо нас побачать – прорватись через дорогу в той бік, звідки з'явилися поляки. Лежачи дивились, як вони сходять з дороги вниз у бік Тиряви, а через кілька хвилин – стежкою лісом паралельно з дорогою за неглибоким потічком на відстані до 20 метрів від наших смерек прямувало ще кілька десятків поляків. Йшли веселі, голосно

сміялись, раді, що без пригод “прочесали” до 10 км лісу від Сянока аж до Тиряви.

Якби вони нас побачили раніше на дорозі, ніхто живим не вийшов би. Була спека, і вони, як і ми, думали, як швидше допасти до джерела чи криниці з холодною водою.

Минуло кількадесят хвилин. Ми рушили за поляками, і з краю лісу дивились, як вони порозлягалися в садах біля крайніх хат, відпочили, а потім подались у центр Тиряви. Тільки зайшло сонце – ми опустились до першої хати. Господиня знала декого з наших і розповіла, як один поляк із кулеметом хвалився, що сьогодні бачив живих бандерівців. Другий запитав, чому він не стріляв.

– А хто його знає, скільки їх там? Вони так само жити хочуть, як і ми з тобою, – відповів кулеметник.

Тирява Волоська – містечко з українсько-польським населенням нараховувало близько трьохсот дворів. Ворожнечі між людьми не було, багато родин змішаних. Відразу після облави напевно військовий політрук (з російської – політичний керівник) наказав солтисові скликати людей на віче на площі перед костелом. Це міг бути навіть сам капітан Віщур, який походив з Тиряви. Звернувся до місцевих поляків, чому вони допомагають не польському війську, а бандам з лісу. Виступила старша жінка полька і сказала йому приблизно: “Та як ви відноситеся до людей, а як вони. Ваші вояки поводяться в хатах гірше ніж більшовики – приходять і шукають бандерівців у шафах, столах, на кухні в посуді, і дивляться, де що можна потягнути. Всіх називають бандерівцями, хоч люди показують їм документи, що вони поляки. Не звертають уваги. Треба за кожним слідкувати й ховати все перед вами. А ті з лісу приходять спокійно і люди знають, що перед ними не треба нічого ховати. У них дисципліна, порядок”.

Того дня нам поляки нагадали про обережність, а крім того ми переконалися, що інформація про облаву була правдива. Поведінка кулеметника характерна для настрою серед польського війська в той час. Пізніше, бувало, зустрінуться наші сотні під час облав у лісі з ними, заляжуть в якихсь окопах або за деревом на відстані менше сотні метрів і наші хлопці питають по-польськи: “Антек, за кого воюєш?” Другий наш відповідає за нього: “За ойца Сталіна!” А поляки, і то не один: “Він такий мій ойцец, як і твій!”

Того літа був створений вишкільний табір УПА в лісі між Корманичами і Брилинцями, близько 15 км на південь від Перемишля. З Ряшева чи Тарнова до Перемишля прибула теж якась “школа” польських підофіцерів чи спецгрупа, підготовлена для боротьби проти УПА в кількості до одного батальйону. Вирішили провести облаву на ті ліси. Наші підпустили їх на зручну для себе відстань, і зав’язався бій, який тривав недовго. Він описаний в “Літописі УПА”. Кільканадцять поляків чи більше попали в полон, а більшість – хто зі зброєю, хто без неї повтікали до Княжич і Вітошинець, а звідти через Горохівці, Пикуличі до Перемишля. Полонених того ж дня чи на другий наші переодягнули у старий порваний одяг, зібраний в селі, і відпустили. Наші хлопці в таких випадках не забували передати привіт Гомулці і Сталінові.

Поляки не врахували, що наші сотні знали кожну стежку, потічок, давні окопи, береги і все, що в лісі, краще за них. Казали, що до них стріляли кожний кущ, пень та дерева. Різниця у досвіді була дуже велика.

Більше про цю групу не чути було. Вістка про бій над Корманичами розлетілася за кілька днів не тільки серед нашого населення, а й по всій Польщі.

Потерпіла крах тактика поляків перемогти нас малими групами. На терені Сяніцького повіту діяв спецвідділ під командуванням Міхальського, який складався в більшості з кримінальних злочинців. Міхальський був особисто знайомий з Хріном – разом працювали за німців у Кузьміні – село між Бірчею і Тирявою Волоською, заселене переважно поляками. Застосував нашу тактику: невеликими групами робили засідки в лісах, на виходах із сіл у будь-яку погоду, часто ночами, вдосвіта чи під вечір. Немало нашкодів не так сотням, як малим групам. Боїв із сотнями уникав, особливо з Хріном. У “Літописі” теж згадується.

* * *

Після війни із Союзу почали виїздити на захід євреї, у кого тільки була змога. У Польщі теж кількість їх почала зростати. Поверталися не тільки ті, котрі втекли від німців після 1939 року, а й інші, кому вдавалось.

У них уже був досвід “будівництва соціалізму” чи комунізму, і без труднощів почали пробиратись на відповідальні та керівні посади в адміністрації. Корчми вже не будували, як колись, а легко пристосовувались до нових обставин.

Міністром торгівлі чи економіки був Леон Хайн, ще якимсь міністром був Оскар Мінц, прем'єром – Юзеф Циранкевич. Усі вони – відомі діячі, знаючі фахівці, дипломати, і те, що Польща доволі скоро почала ставати на ноги після війни – немала їхня заслуга.

Однак польське населення почало по-своєму дивитися на євреїв, що прибувають із Росії, опановують теплі місця, розмовляють російською. Здається, у липні 1946 року дійшло до погромів у Кельцах (обласний центр). Якщо не помиляюсь, загинуло 40 осіб, а участь у погромах брала міліція і навіть УБП (Ужонд Безпеченства Публічного) – польський НКВД. Про це були статті в польських газетах “Трибуна люду” і “Жице Варшави”. Подія набрала розголосу в усьому світі. Учасників погромів судили, навіть декого засудили, але міграція євреїв до Польщі припинилась. Ті, що наїхали після війни, почали вибиратися на Захід.

Скільки я пам'ятаю ще з дитинства, антисемітизм серед поляків був доволі поширений. Серед українців до 1941 року я не зустрічав подібних явищ. Ще в школі в Нижанковичах у нашому класі була майже однакова кількість поляків, євреїв та українців. Поляки дуже часто знущались над євреями і тягали хлопців за пейси, скидали з голови шапочки-ярмулки, а дівчатам теж не давали проходу. Не піддавався їм тільки один Симон Спектор. Він завжди вступав у бійку і мужньо оборонявся, а інші відразу втікали й ховалися за спини українців – за мене, за Дмитра Сокола з Трушевич, або Олексу Ганкевича з Корманич. Поляки з нами рахувалися, радше боялися. Всі українці були з довколишніх сіл, трималися разом і вчилися найкраще. Спектор проти двох поляків захищався успішно, але якщо їх було більше, ми втручались і розганяли.

За все своє життя я не пам'ятаю, щоб українське населення в західних областях ворогувало з євреями до війни, чи під час окупації, а пізніше в концтаборах і після сталінських часів. Тому мене здивувала відкрита ворожнеча між євреями й українцями на еміграції. Здається, що тут більше впливу більшовицької пропаганди, ніж об'єктивних причин.

На цю тему я не раз розмовляв з різними євреями, особливо у сталінських концтаборах, але ми не оминали, не замовчували нічого. Ніхто не може заперечити, що комунізм на Україну принесли більшовики, очолювані євреями. У 1933 році жоден єврей не помер від голоду. Фактів можна навести безліч.

Це і використала німецька пропаганда в 1941 році, коли почалася війна. Невеличка частина української молоді повірила, особливо, коли побачили гори трупів, які залишили за собою відділи НКВД по тюрмах Галичини. Слова НКВД, більшовики, комуністи ототожнювались із Марксом, Троцьким, Кагановичем, тобто з євреями, особливо в німецькій пропаганді.

Те, що зробили поляки в Кельцах у 1946 році з євреями, на Західній Україні в наше століття було неможливе. Але Москві весь час було вигідно всю вину за все, що робилось, складати на наш народ, який не скорився, не захотів залишатись її вічним рабом.

* * *

Варто спинитися на спорудженні криївок у лісах. Відразу застерігаю, що німецьких фахівців, інженерів-будівельників у нас не було. Так само не було цементу, труб, гідроізоляції, а використовувалось те, що можна знайти в лісі під руками. Все виконували самі окремими групами, і не кожен підпільник знав про всі криївки в його районі.

Місця вибирали сухі, куди не підходила би вода ні в дощі, ні навесні при таненні снігів. Завжди близько потічка чи біля джерела. Влітку 1946 року ми збудували одну на Солоннім недалеко від дороги Сянік-Тирява Волоська над Віськом.

Треба було вгадати і вибрати кілька таких днів, коли не буде в лісі облав. Попередньо ми заготували далеко від вибраного місця кількадесят дубових полін і дощок відповідної довжини. Дерева зрізали і обчищали так, щоб не було слідів. Дуб найдовше в землі не гниє. Для підлоги брали бук або березу, яка рівно розколюється і багато не треба стругати. Обговорювали план криївок, кількість кімнат та ін. Найкращими фахівцями і консультантами були Крутій, Пімста, Медвідь, Байда та Острій і, здається, Лев. Хлопці старші від мене і кожний вже десь працював до війни, заробляв на хліб.

Якщо криївка мала міститися десь у крутому схилі гори, то землю вибирали підкопом, як у шахті. Така одна було в нас у лісі над Раковою. А цю нову вирішили чомусь збудувати інакше.

Поляки в неділю завжди святкували, і ми могли взятися до роботи в суботу після обіду. Ночі короткі, треба було вдень працювати зі стійковими. Яму викопали завглибшки до трьох метрів. Працювали поперемінно, щоб до понеділка не залишити навіть слідів. Попереднього дня позносили поліна, склали недалеко в кущах. Ще раніше прикинули план і підрахували, скільки треба деревини, яких розмірів. Цв'яхи та залізні скоби дістали у знайомих господарів. Їх можна було купити в Ліську чи Сяноці. Верхній шар землі обережно зняли, щоб ті самі шматки викласти на старе місце.

Перекопаний ґрунт легко виявити, якщо в неглибоку ямку налити води. Там вона відразу входить у землю, а де земля не копана – вода затримується довше. Тому ми намагалися зберігати верхній шар.

У криївці було дві кімнати, 3х2,5 метра кожна. Стіни з дубових полін і перекриття теж. Усе робилось надійно, щоб земля не просідала з часом. Між стінами й землею не залишалось щілин. Насипаний зверху ґрунт добре трамбували, а під кінець накривали знятими дернаками з травою, кущиками або молодими деревцями. Враховували, що за кілька тижнів осяде на кільканадцять сантиметрів. Землю, яка залишалась, відносили мішками чи відрами на кількасот метрів униз і там висипали в березі над потічком, добре маскували, щоб не залишилося слідів. Під кінець засипали старим буковим листям, а зверху клали кілька сухих гілляк.

Вхід до криївки був зроблений у формі квадратної скриньки з дощок з насипаною землею. Зверху країв дощок не було видно. Відчиняти чи зачиняти вхід треба було обережно. Розміри скриньки дозволяли вільно опуститись і вилізти кожному з нас. Щоб від входу потрапити до першої кімнати, треба було зійти ще кілька східців.

У кімнаті був столик під лівою стіною, біля нього – старі стільці чи ящики, принесені з села, а може, звичайні колоди – не пам'ятаю точно. Праворуч від входу стояла лавка на всю стіну, збита з тонких рівних гілляк. У другій кімнаті знаходилося, здається, приче – одноповерхові нари, де могло спати до 8 осіб. Там же були полички вздовж стін для продуктів, зброї та інших речей.

Відразу при вході в першій кімнаті в куті зліва починався коридор завширшки до одного метра і 5-6 метрів завдовжки. У кінці збоку передбачений туалет на випадок, якби зимою треба було пересидіти облави кілька діб і не залишати на снігу слідів до входу.

Над місцем, де закінчувався коридор на березі потічка росло якесь мале дерево. Поміж коріннями ми зробили невеличкий отвір для вентиляції, і через нього можна було з потічка набрати води посудиною.

Якщо б під час облави знайшли вхід до криївки, чи закидали її гранатами, то в коридорі можна було б кільком пролежати, або навіть за кілька секунд пробити вихід до потічка і вискочити. Обмірковувались різні можливі варіанти. Той, хто вискакує першим, обов'язково з автоматом і гранатами, повинен залягти в березі і обстрілюватись, щоб дати змогу вибратися іншим.

Трохи вище над криївкою ріс старий дуб. Ми планували під ним закласти міни про всяк випадок. Я в цих справах не розумівся, але хлопці казали, що такий варіант можливий.

Забув, куди виходив вентиляційний отвір з-під стелі другої кімнати – чи під якесь дерево, чи, може, в беріг потічка трохи вище першого над водою. Часто такі отвори виходили в душло якогось старого дерева.

Криївку ми планували використовувати тільки для хворих чи поранених, якщо б не вдалося їх помістити в селі. Скоро вона нам знадобилась для дечого іншого.

Літо 1946 було гарне, тепле, і в нас у 5-му районі обійшлося без жертв. Я мав змогу перечитувати газети польські та американські, а для розваги навіть узяв із дому збірник задач із математики Кранца – не пам'ятаю, польською, чи німецькою мовою. Він вважався найкращим в Європі. Ліпшої розваги для заспокоєння нервів годі було придумати. З собою я його не носив, він лежав десь у криївці, а тільки виписував задачі на листочку і думав над ними часто по кілька днів. Навіть ночами спати не давали. Вибирал завжди останні з розділів – найскладніші.

У старого Кікти в Тираві Волоській була невеличка українська бібліотека. Одного разу взяв у нього “Казку мого життя” Богдана Лепкого. Ми всією групою близько двадцяти осіб квартирували тоді в лісі на південному схилі Солонного на відстані до 100-150 м від

дороги, якою поляки їхали автомашинами або йшли пішки в напрямку Тиряви на облави по селах чи в лісах. Там нас ніхто не сподівався. Наші стійкові і зірці з дерев сліdkували за поляками від Залужжя біля підніжжя гори, аж поки не перейшли за перевал. З дороги вони для хоробрості або з нудьги обстрілювали край лісу. Ми вже звикли і про всяк випадок сідали або лягали за деревами, бо кулі свистіли по верхів'ях. Кулеметна ланка наша була в якихось давніх окопах від перевалу на випадок, якщо поляки задумали б прочісувати звідти ліс. Приймати бій ми ніколи не планували, бо надто велика перевага була на їхньому боці, але прикривати відступ інколи доводилось. Попередньо домовлялися про місце зустрічі і клички на випадок, якщо б не вдалося відступити, чи прорватися разом.

Клички (паролі) були спільні на всі терени, їх складали на певний час наперед, розсилали по всіх районах і міняли, здається, щотижня. Це було необхідне для кур'єрів, які інколи проходили від Любачівщини в Карпати, або часто сотні під час облав змушені були за ніч проходити десятки кілометрів. Якщо клички з непередбачених причин були розсекречені, їх відразу міняли, і зв'язкові повідомляли сусідні райони. Таких випадків не пам'ятаю.

Того літа до нас часто приходив Вишинський, якщо в околицях Перемишля та Бірчі проводились облави. Крім мене тут у нього не було знайомих. Приносив свіжі новини про міжнародне становище, я давав йому переглядати своє. Одного разу сказав, що в Москві вже не співають "Інтернаціонал", а з'явився новий гімн. Мелодія йому сподобалась.

В околицях Перемишля при надрайоні "Холодний Яр", провід якого перебував або в Турниці біля Кальварії, або в лісі між Корманичами і Конюшею, був, здається, радіоприймач. Пам'ятаю, що фахівець із радіотехніки – псевдо "Каменяр" – часто шукав батарейки. Звідти вони могли отримувати свіжі новини про події у світі.

З Вишинським ми завжди мали про що говорити. Про випадок з пропажею у Грозьовій узимку я ніколи не згадував, і він мовчав. Я був переконаний, що там самі розібралися без мене. Боявся тільки, щоб не потерпів хтось невинний. Улітку Вишинський ставився до мене якось надто прихильно і навіть признався, що біля мене почувається впевненіше. Дехто каже, що мені щастить.

Коли побачив, що я розв'язую математичні задачі, згадав, що ніколи не любив математики в гімназії, а мені краще було б податися у 1944 році на Захід, а тут я, як кажуть, не у своїх санях. Пояснив йому, що я знав, що роблю у 1944 році, не шкодую, не каюсь, а поневіряння по Європі по чужих смітниках мене ніколи не приваблювало.

Ми сиділи під великим буком, я читав Лепкого, а Вишинський з Ігорем переглядали газети. Почувся гуркіт автомашин на дорозі. Стійковий повідомив, що поляки їдуть на Солонний. Через кілька хвилин почалася стрілянина – спершу короткі черги з автоматів, поодинокі з крісів, а далі заграв навіть кулемет. Дехто з хлопців жартує, що це поляки від переляку. Поодинокі постріли чути вздовж усієї дороги з серпантинів. Коли вибухнуло кілька гранат, я книжку відклав. Це місце в “Казці...” чомусь мені запам'яталось. Франко був у гостях у батька Лепкого, бачив, як один священик дав сільському хлопцеві кілька монет за якусь послугу. Хлопець почав перераховувати. Священик питає, чи є всі. “Всі”, – відповів задоволений хлопчина.

Вишинський з Ігорем давно перестали читати. Скоро стрілянина припинилась, гул моторів затих уже за перевалом. Колектив склався справді такий, що кожний міг прийняти правильне рішення, і я завжди надіявся більше на них, як на свої знання військових справ. Єдине, чого я не допускав – це навіть хвилинного розслаблення, надії, що якось воно буде. Якщо ризикували – то зважували попередньо всі за і проти.

Нову збудовану криївку ми Вишинському не показали. Мене завжди переслідувала думка, що він справді не у своїх санях сидить. Ніколи не давав конкретних порад і ні за що не брав на себе відповідальності. Хоч ми завжди знаходили теми для розмов, і я визнавав, що запас знань та ерудиція у нього вища, ніж у мене, між нами не було такої щирості, як із Летуном, Крилачем або Чорним. Було таке враження, що він наче не твердо стоїть на ногах і в наших умовах відчувається незатишно, вимушено. Ми завжди дотримувалися певної відстані між собою.

Був між нами один майже конфлікт ще в 1945 році, про який треба згадати. З четвертого району я приїхав у перший на якусь відправу, чи в іншій справі. Під лісом на присілку Жупа, який належав до

Корманич, мене зустріла Ольга Бойко з Гороховець – знайома ще від 1942 року. Вона доставляла Вишинському різні товари з Перемишля, потрібні для підпілля. Сказала, що мене просив зайти до сусідньої хати провідник Вишинський. Вона пішла попереду, відчинила двері. Вишинський сидів за столом, перебирав якісь папери – напевно бухгалтерські. Не встигли привітатись, як Ольга відразу з порога звернулась до мене: “Скажи цьому другові провідникові, що якщо він буде до мене чіплятись, я йому очі видряпаю”. Повернулась і вийшла. Вишинський встигнув запитати: “А ви знайомі?” Я мовчки постояв трохи і теж вийшов. Ще майже два роки ми з ним зустрічались, у 1946 році тижнями перебували разом у 5-му районі, а в жовтні 1947 зустрілись у Ряшеві, тільки він у ролі слідчого, а я в’язнем, і ні разу ми навіть словом не згадали про той інцидент. Дивно, що це не погіршило його ставлення до мене. (Ольга Бойко виїхала у вересні 1945р. на Україну і ще перед Новим роком загинула в околицях Львова).

Як тільки Вишинський почав з’являтись у п’ятому районі, я про всяк випадок попередив лікаря Тараса – молодого несміливого хлопця в окулярах, щоб ні в якому разі не давав йому спирту з аптеки. Наче передбачив. Невдовзі Тарас сказав мені по секрету, що Вишинський скаржився на біль у шлунку і просив трохи спирту, але той пояснив йому, що спирт видає тільки за моїм дозволом. До мене “хворий” не звертався.

ДАВНІЙ ЗНАЙОМИЙ

В останні дні серпня ми розділилися на дві групи. Я зайнявся західною частиною району, а Орлик пішов у села між Ропенкою і Ліськом із боївкарями, які звідти походили. Другого вересня на світанку ми сиділи в лісі близько від нової криївки. Підійшов Орлик зі своїми, а з ними несподіваний гість – сам пан Благута. Давній друг – у чорному костюмі, білій сорочці з краваткою.

Уже забув про подробиці, але ми знали, що в Ліську відбудеться якесь свято чи весілля когось із керівництва, і там буде навіть Благута. Ввечері хлопці підійшли під хату, попросили його через когось із

гостей, чи як воно було – уже не пам'ятаю. Може, сам вийшов до порога, і тут його тихо забрали з собою.

На весіллі було все керівництво повіту, але нікого більше не зачіпали. Цей фактор справив велике враження на всіх, не кажучи вже про населення. Переконалися, що невинних не караємо, а Благута свого таки дочекався.

Полоненого вели із зав'язаними очима і руки назад. Вирішили відправити його кудись далі в інший район – сподівалися, що будуть шукати. Тимчасово помістили в новій криївці. При світлі гасової лампи почали знайомитися. Тільки глянув на нього – не сумнівався, що перед нами тупий жорстокий садист. Обличчя з нормальними рисами, подовгасте, майже худорляве, волосся чорне, як смола, але чоло дуже низьке, і волосся якимсь гострим клином доходить майже до рівня брів. Враження дуже неприємне, тим паче, що був переляканий, готовий ноги лизати. Зрозумів, куди попав і за що. Нагадував портрет Сталіна на карикатурах у західноєвропейських газетах і журналах з підписом “волохатий Нгуш”. Тільки цей без вусів.

Я сказав Орликові, що він сам усе розкаже. Поводитись треба з ним якнайкраще – ні словом не згадувати про Вовка, хай трохи отямиться. Може, доведеться відправити його до Крайового Проводу, а мені навіть приходило на думку відпустити його, як усе розкаже.

На другий день райони Ліська й Сянока облетіла радісна звістка – забрали Благуту. Я не боюсь слова “радісна”. Сам мав змогу переконатись, як люди реагували на цю подію, і не тільки українці, а й поляки. Хто тільки попадав у руки міліції з Ліська, не обходилося, щоб Благута над ним не знущався.

В очах населення ми стали героями переважно тому, що нікого більше не чіпали. А на весіллі, як я уже згадував, було все міське партійне керівництво і військові офіцери.

Інакше поставився до цього уряд Польщі. Відразу через день чи два стягнули військо з найближчих воєводств Південної Польщі, і почалися облави по всіх лісах повітів Сянока, Ліська та Перемишля. Ми такої реакції не чекали, думали – все обійдеться, як із Костровським.

Залишилися з ним у новій криївці не далі як триста метрів від дороги Сянік – Тирява Волоська. На щастя, вже був запас продуктів, вода і приготився туалет.

Поляки прочісували всі ліси, ночували в засідках на дорогах, стежках, над потічками між селами та лісами, шукали по хатах, а над криївкою, недалеко, дві чи три ночі сиділи на дорозі, яка йде хребтом Солонного по всій його довжині. Вночі через дірку в кінці коридору було чути інколи їхні голоси. Благута сидів у другій кімнаті і про облави не здогадувався. Зрештою, вони скоро припинились. Благута теж через кілька днів трохи заспокоївся, особливо коли йому принесли найновіші польські газети з-за кордону. Повірів, що ми підтримуємо зв'язки з АК. Коссаковського він знав особисто, а про Жубрида чомусь уникав розмови.

Облави результатів не дали, і жертв з нашого боку не було. У сусідніх районах наші були готові до облав. Польські вояки, мабуть, знали від населення, кого шукають, і не дуже старалися. Арештів не провадили ніде.

Почали надходити відомості про поведінку сексотів. Частина в перший день утекла до Ліська, деякі перестали ночувати дома. Благута знав, що на старому місці вже працювати не буде, а життя треба рятувати за будь-яку ціну. Я йому дав чесне слово, що ніхто його бити не буде, щоб не боявся. Нам потрібне те, що він знає.

Однієї ночі від кордону десь за Ропенкою було чути якусь канонаду. Вхід до криївки відкритий, і Благута чув гул артилерії. Уранці за домовленістю один з наших боївкарів – Медвідь сказав йому “по секрету”, що наші сотні спалили Ропенку. Крутій і Пімста, знайомі Благути ще до війни, тепер до нього не підходили, щоб не нагадати про Вовка.

Через кілька днів увечері прийшов зв'язковий і приніс пошту з протоколами зізнань тих, що “потрапили до рук” нашим у Ропенці. Насправді це був пакет різних листків, бо ніякої акції на Ропенку не було. Ми удвох з Орликом почали “перечитувати” деякі з них і називати прізвища Ліпковського, Возняка (слідчий з Ліська), Конопельського (батько нареченої Благути) та інших, які повинні були знати все про Благуту. В той же час він сидів за відчиненими дверима і все чув. Ліпковський – командир охорони копальні в Ропенці.

Найбільше знадобились факти, про які я довідався на “Попельцу”. Благути не сумнівався, що з міліції хтось з нами співпрацює. Щоб не псувати з нами відносин, він розкрив цілу мережу донощиків у районі, розповів дещо про слідчих у Сяноці. Свого “тестя” Конопельського намагався вигородити, хоч назвав деяких, які носили до нього годинники ремонтувати. Самі селяни боялися йти до Ропенки, а передавали годинники через посередників-сексотів. Так він назвав 114 прізвищ і про кожного – багато подробиць.

Про більшість із них ми знали, радше підозрювали. В кінці вересня декого попередили, що знаємо про них усе від Благути і радили вибратись із села. Майже щодня надходили відомості, що по селах деякі сексоти не ночують дома, інші з родинами вибрались до Ліська, звідти на захід на німецькі землі. Ми мали змогу переконатись, що Благути говорив правду.

Одного разу Ігор разом з Орликом чи сам Ігор запропонували знищити кількох сексотів, бо вони заслужили, а до того ж, інші будуть боятися. Я був проти. Треба було довести всім, що ці люди для нас уже не шкідливі. Сексоти, які нас ненавиділи і свідомо шкодили, давно повтікали, а тепер можуть потерпіти невинні. Не треба допускати, щоб люди нас боялися. Із хлопцями я часто розмовляв на такі теми і попередив, щоб, доки я тут, без мого відома не виконували непередуманих наказів Ігоря. Орлик мене підтримував, але коли мене не було, слухав Ігоря. Я більше довіряв Орликові. Він ще молодий, недосвідчений, але у його вчинках переважав здоровий глузд. Крім того, він радився з іншими, а Ігор таке не допускав. Кожному я пропонував звернути увагу на Благути – вродженого садиста, справжнього бандита, якому довірили долю людей. Тепер він безсилий, без влади, і дуже боїться, щоб ми не вчинили з ним так, як він колись дозволяв собі з іншими. Чесна людина з чистою совістю ніколи не буде так боятися..

Радив боївкарам кожному окремо, наче ненароком, зайти до криївки й почати з ним спокійним тоном розмову на довільні теми – чи про минуле, чи про спільних знайомих. У нього негайно починають тремтіти руки, губи, заїкається, і тільки через кілька хвилин заспокоюється. Не може дочекатись, коли з ним почнуть розмовляти так, як він колись зі своїми жертвами. Ми знали про нього від людей, що побували в його руках. Арсенал тортур мав дуже

багатий. Неприємно його тут наводити. Важко було повірити в те, що розповідали на “Попельцу”, як він мучив свого сусіда Вовка.

Наш Медвідь увійшов до нього в довір’я, Благута пропонував навіть утікати разом. Одного разу признався Медведю, що волів би, щоб я на нього кричав, навіть бив замість так спокійно доскіпуватись до дрібничок. Не варто такому негідникові відводити стільки місця. Благута міг би бути прототипом зразкового садиста для підручників з криміналістики, психології чи навіть психіатрії. Майже місяць ми втратили, щоб довідатись від нього про все потрібне. Пізніше передали його в надрайон “Бескид”, який охоплював південну частину Ліського повіту – теж терени Благути.

У кінці вересня в Ліському районі стало значно вільніше. Майже всі сексоти вибрались. Думаю, що не один каявся, що зв’язувався з міліцією проти нас. Їхати в невідоме з добром, дітьми, кидати землю предків – не дуже приємно. А можна було без того обійтись. Траплялися й такі, що на допитах у міліції сказали дещо, не витримавши побоїв, або щоб відчепились. Повернувшись додому, не таїли нічого перед нами, інколи перед сусідами. Тепер, коли не стало Благути в Ліську, арешти по селах майже припинились, ніхто не боявся опинитися в міліції. Вербувати донощиків не вдавалося. Усі виправдовувались тим, що знов наші когось з них зловлять, як Костровського і Благуту, і він розповість усе, що знає.

Ми навіть могли дозволити собі провести в кількох селах загальні збори у неділю перед вечором. Я знайомив людей з міжнародним положенням. Не обіцяв нічого доброго, тільки радив, як їм краще поводитись, щоб нам і собі не зашкодити. Кожного разу обов’язково нагадував, щоб підраховували, скільки людей з села загинуло у Першій світовій війні за “Небіжку Австрію”, у 1939 р. – за Польщу, потім – не повернулися з більшовицької армії і тюрем, забрані в 1939–41 та 1944 роках. І всі за чужі інтереси. А якби тільки ті, що загинули зі зброєю в руках, стали на захист своєї української держави? Напевно, чужі зайди не топтали б нашу землю, не винищували б нас тут.

ЩЕ ОДНА ЗИМА

Польський уряд переконався, що ні міліція, ні спецвідділи нічого не зможуть зробити проти нас. Рейди військових частин по селах та лісах продовжувались, але ефекту не давали. Розповідали, що Міхальський застрелив двох молодих вояків зі своєї групи, які відмовилися йти до лісу.

Одного разу я зустрівся з жінкою польського офіцера в її хаті. Ми знали, хто вона і хто її чоловік. Він активний учасник облав у Сяниському повіті і кілька днів перед тим був тяжко поранений – його частина потрапила на засідку якоїсь нашої сотні в Карпатах. Коли я спитав, чому вона тут, а не в Сяноці у шпиталі біля свого капітана, сердито відповіла, що так йому, дурневі, треба. Скільки разів вона йому казала, аби покинув військо і не воював проти своїх. У неї батько, а в нього мати – українці. Тепер він воює проти нас, тому що москалі їм наказують. Не піде вона до нього.

У нас були підстави вірити в щирість її слів. Я кілька разів заходив до них. Батько – справжній український патріот – застеріг, що зміг би з дочкою допомагати нам, але тільки через мене, щоб ніхто більше не знав. Пізніше я не раз переконувався, на скільки в нього було більше життєвого досвіду ніж у мене.

Через тиждень, чи більше, мене викликали терміново до надрайону. Я думав, що переводять в інше місце, або когось буде розглядати польовий суд. Справа зовсім в іншому – поступила інформація, що якась полька мені голову закрутила. Я, жартуючи, сказав, що моя голова не крутиться, але коли побачив, які серйозні міни зробили Руслан з Потапом, перестав виправдовуватись, тільки заявив, що це дешева брехня. Пообіцяв, що більше не буде причин для подібних наклепів. Здається, ми багато втратили, але я вирішив не ускладнювати собі життя.

В останні місяці 1946 року кількість військових частин на наших землях почала зростати. Ми знали, що в кінці зими – десь у березні або на початку квітня 1947 року почнеться наступ на нас. Дні стають довгими, теплішими, ліси проглядаються далеко й починають зеленіти приблизно коло 10-го квітня. Це найкраща пора для проведення облав. Польське підпілля майже зліквідоване і ні Варшава, ні Москва не захочуть миритись з нашою присутністю

третій рік після закінчення війни. Ніхто не сумнівався, що перед нами тільки боротьба на смерть.

Більшовицька система, яка дуже скоро пустила свої корені в Польщі, ніяких компромісів не допускала. Москва слабших звикла тільки нищити. А дехто з нас ще на щось надіявся, хоч більшість серед низів нічого не сподівалась. Усі були свідомі того, що наша мета – боротьба, і поляки за перемогу над нами дорого заплатять.

30 червня 1946 року в Польщі відбувся плебісцит, який повинен був хоч як-небудь узаконити більшовизацію країни і покласти край впливам Лондонського еміграційного уряду, який тут на місці представляв Міколайчик.

У бюлетні стояло три запитання, на які треба було відповісти разом одним словом “так” або “ні”: 1. Чи Ви за однопалатний парламент? 2. Чи Ви за проведення суспільно-господарських реформ? 3. Чи Ви за встановлення польського західного кордону на Одрі і Нисі-Лужицькій?.

До п.1. До війни в Польщі існували сейм і сенат. Якщо сейм прийняв якийсь закон, то сенат, до складу якого входили тільки люди старшого віку, котрі не боялись втратити кар’єру, міг цей закон чи постанову не ухвалити. Новій владі, де все вирішувала одна комуністична партія, чи якийсь її сурогат, сенат був невідгідний і непотрібний. Хотіли залишити тільки сейм, яким легше крутити.

До п.2. Тут ходило про роздачу землі селянам, а фабрик робітникам. У новій Польщі не повинно бути експлуататорів – ні великих землевласників, ні капіталістів. Уся влада в руках трудового народу.

До п.3. Який поляк проголосує проти приєднання історичних польських земель до Польщі і якою залишиться Річ Посполита, коли Західну Україну та Західну Білорусь (так звані польські Креси всходні) загарбали чи радше звільнили більшовики.

Перекреслення чи якісь заміни в тексті не допускалися. Такий бюлетень вважався недійсним. Усе було задумане в дусі “справжньої демократії”. Поляки почали розуміти, як їх пошивають у дурні і що таке марксизм-ленінізм на практиці.

На стінах будинків по містах і селах наклеювали плакати із закликом відповідати ТАК. За ніч букву Т хтось витирав чи заклеював і залишалось АК. Удень міліція міняє, вночі переробляють. І так

кілька тижнів. Прихильники комуністів на всі три запитання відповідали “так”, а опозиція на перше запитання ставила “ні”. Перемогли, звичайно, ліві. Інакше не могло бути.

19 січня 1947 року на наше свято Йордану відбулися вибори до Сейму. Погода відповідала події: холодно, вітер зі снігом, хуртовина. З хати годі вийти. Українські села не брали участі ні у плебісциті, ні у виборах. Деякі урни потрапили до наших рук. Чого там тільки не було! Чисті бюлетні попадались рідко, а більшість – з нецензурними словами, яких тут не можна навести.

Після такого “голосування” поляки казали, що “урна виборча – це така шкатулка, куди входить Міколайчик, а виходить Гомулка”.

В офіційних звітах про результати виборів з’явилися цифри: за – від 87 до 95%. Найменше “за” було, здається, у Краківському воєводстві, де врахували вплив студентів університету на громадську думку. Часто виникали якісь антикомуністичні заворушення. Варшава ще лежала в руїнах і не мала власного обличчя. 99,98% тоді не було ніде, як за реального соціалізму. Багато писалось про це в західній пресі, наводились факти махінацій, справжні результати, і ніхто не сумнівався, що в жодній місцевості пробільшовицький уряд Гомулки не міг набрати більше 50%. Але з тим, що було би, якби... ніхто не рахувався. Петля на шиї польського народу, змученого війною, затягувалась дедалі тугіше. Якийсь опір був даремний. Міколайчик зрозумів, що програв, і втік на Захід.

24 січня 1947 року в Москві укладено договір між СРСР, Польщею і Чехо-Словаччиною про спільні дії проти УПА. Про це писали західноєвропейські газети.* Ми навіть дивувались, коли прочитали таку інформацію. Звідки ця дата і як вона запам’яталась – не пригадую. Можливо, з польської або якоїсь чехо-словацької преси. Тоді в Москві з’їхалось багато кореспондентів з цілого світу, бо 26 січня повинна була початись нарада міністрів закордонних справ СРСР, США, Великобританії та Франції. На одній з фотографій в

* У газеті “Гомін України” чч. 10 – 18 за лютий – квітень 1997 року була надрукована стаття полковника армії США у відставці відомого в Північній Америці і Україні політолога д-ра Степана Олійника п.з. “Закерзоння: з історії боротьби УПА”. У ч.17 є такий абзац:

“Допомога Радянського Союзу і Чехословаччини Польщі в галузі внутрішніх справ була документально оформлена в лютому 1947 року тристоронньою угодою між країнами, що погодились координувати між собою операції проти повстанців УПА. Ця угода стала прелюдією до спільно проведених службами безпеки Польщі та Чехословаччини операцій під відповідними кодовими назвами “Операція “Вісла” та “Операція “Тепліце””.

американській газеті французький міністр Жорж Бідо з дружиною прогулюються вулицями Москви і милуються розмаїтістю продуктів за вітринами магазинів. В інтерв'ю кореспондентам говорили, що Париж не скоро зможе таким похвалитися. Заздрили добробутіві “щасливих людей під сонцем сталінської конституції”.

А тим часом у Росії, Білорусі, Молдавії і на Східній Україні люди гинуть від голоду, морозів, доходить до людоїдства, як у 1933 році.

Отже 24 січня 1947 року могла відбутись нарада міністрів внутрішніх справ трьох держав.

ЗАГАДКА СЕЛА ГОЛУЧКОВА

На захід десь до двох кілометрів від Тиряви Волоської першим було село Голучків, а за ним Семушова, ще нижче – Тирява Сільна.

Всі три села, як і Тирява Волоська, тягнулися паралельно від лісу Солонного вниз до річки, яка починалася між Пашовою та Ваньковою в лісі і в Тиряві Сільній впадала до Сяну. Тирява Волоська вважалась містечком зі змішаним населенням, Голучків та Семушова – чисто українські чи лемківські, нараховували відповідно 110 і 140 господарств.

Якщо Семушова перебувала цілком під нашим впливом, багато хлопців пішло в УПА, то Голучків був майже чужий, незрозумілий. Нам симпатизувала тільки частина населення і то боялись, щоб не знали інші, сусіди чи навіть деякі рідні. Як тільки хтось із хлопців пішов з нами, через день-два поляки з Сянока арештовували його батьків, робили обшуки, перевертали все в хаті, конфісковували, що потрапляло під руки, знущалися над дорослими і в кількох випадках спалили хати. Так згоріло не одно обійстя.

Перелякані люди почали боятися нас, розповідали, що як тільки зайдем до якоїсь хати, на другий день поляки неодмінно про все будуть знати. Головне, що ніхто не здогадувався, в чому причина, хто доносить. Ми навіть кілька разів провадили такі експерименти: ввечері сотня заходить у село, розквартировується по хатах, а після півночі вибирається. На другий день уранці село вже обставлене військом з усіх боків. Починаються обшуки, арешти, допити.

З Голучкова до Вільхівців через Солонний 7-8 км. Уночі через ліси ніхто не міг пробратись. У Вільхівцях стояв полк у казармах, збудованих ще за Австрії. Звідти до Сянока 2-3 км.

За Тирявою Сільною на лівому боці Сяну в Мриголоді (назва, яку ніяк не можна спольщити) за 6-7 км на захід від Голучкова була міліція. Село чи містечко змішане, і туди ми не заходили. Ми підозрювали, що зв'язок може проходити через Мриголод до Сянока. Телефони в селах ніде не працювали, хіба за Сяном.

Від тих, що поверталися з Сянока до Голучкова після кількаденного арешту з допитами, ми дізналися, що там добре поінформовані про кожного в селі. Працює якийсь кваліфікований сексот, і не один, а ціла група. Почали цікавитися майже кожною хатою.

У нижньому кінці села при дорозі, що вела з Тиряви Волоської через Голучків, Семушову і Тиряву Сільну до Мриголода, стояла хата однієї змішаної родини. Чоловік – поляк десь із “мазурів”, до війни одружився з місцевою дівчиною. Якийсь час, здається, тримав невелику крамницю чи шинок. У них росла одна дочка.

За тими селами був закріплений наш кущовий “Євген” – Іван Оренчак, родом з недалекого села Станькова. Дуже здібний розвідник. На жаль, закінчив тільки сільську школу. Батько його за Польщі їздив на заробітки до Північної Америки, повернувся з дружиною єврейкою і доларами, купив середнє господарство, жили в достатках. Умів давати собі раду. Ще була в них молодша дочка і менший син. Йому навіть якимсь чудом вдалося викрутитись від вислання до Сибіру в 1940 році як куркуля і колишнього комуніста.

Євген сказав мені, що все, що діється в селі, – робота цього поляка. Прізвище його я забув. Ще до війни він прославився в окрузі як дуже активний діяч польського шовіністичного руху. Тоді в селі рідко хто називав себе українцем – тільки русином або лемком. До українського національного руху більшість ставилась байдуже. Трохи вилікували їх більшовики після 1939 року.

На противагу українським сільськогосподарським кооперативам у деяких свідоміших українських селах наш знайомий організував у Голучкові польське “Кулко рольніче”. Все це робилось за допомогою і при матеріальній підтримці польського міжвоєнного уряду. Далі пішло створення т.зв. “шляхти загородової”, а за нею поступово запис

в особистих документах та метриках: не русин, не лемко, а поляк та ще й римо-католик.

У Голучкові було створено два оркестри, які з успіхом виступали на концертах і грали на весіллях у довколишніх селах. Більшість хлопців грали на якомусь інструменті, деякі знали ноти. Я вперше у своєму житті зустрів таке музикальне село. Ніколи не повірив би, але крім скрипок і бубнів у хатах можна було зустріти флейти, кларнети, саксофони, акордеони і навіть повний комплект середнього духового оркестру. Керували оркестрами два господарі, досить заможні. Коли я познайомився з ними – було їм за 40, в обох по два-три сини до 15-16 років, і всі музиканти. Зустрічав я їх кілька разів по селах на весіллях. Коли починав розмову з яким-небудь із них на різні теми – справляли враження несміливих, малограмотних. Ніщо їх не обходило у світі, крім музики та інструментів.

Від Євгена я довідався, що ці два музиканти – колишні найкращі приятелі поляка і перші шляхтичі загородів. Він давно вже слідкує за ними, але ніяких фактів знайти не може. Поляк грамотний, хитрий і зловити його теж на чомусь неможливо. Дома заборонив дружині й дочці розмовляти по-українськи. Тепер у хаті ворожнеча, між собою не розмовляють. Дочці не більше 18 років.

На початку зими в кінці 1946 року я зайшов до нього ще з одним із наших. У світлиці чисто. Склалося враження, що ми не в селі, а в якогось аристократа в місті. Господиня з дочкою зустріли нас привітно і сказали, що чоловік в іншій кімнаті через сіни. Він, побачивши нас, не злякався, майже не зреагував, тільки насупився, зморщив чоло.

Перед нами був чоловік до 50 років із повним прямокутним вольовим обличчям, високий, кремезний, майже зовсім лисий, як Гомулка. Привітався неохоче.

Не пам'ятаю, з чого і як ми почали розмову. Я українською, він польською. Розумів, коли слова буди подібні, але якщо я сказав щось на зразок “сорочка” – вдавав, що не розуміє, поки мій товариш не пояснив, що це “кошуля”. Не міг і не намагався приховати своєї ворожості до нас. Розмова не клеїлась. Я згодився з думкою Євгена, що його зловити нелегко, і жодним методом слова від нього не витягнеш. Прожив він у селі між місцевими людьми близько 20 років. Більше поляків у Голучкові, здається, не було.

Заходив я до одного з музикантів. Той відразу розгубився, налякався, що завтра прийдуть поляки і спалять хату, а самого можуть убити. Згадав про смерть тієї жінки з дітьми в горішньому кінці села недалеко від лісу. Ще звернув увагу, що ніде по інших селах так люди не потерпіли, як у Голучкові, хоч тут партизани бувають рідко. Заспокоїв його, що мене ніхто не бачив, перевів розмову на скрипки, що висіли на стіні, попросив старшого хлопця заграти, і господар трохи заспокоївся. Я ні в чому не підозрював його, навіть і не думав. Був переконаний, що роки війни повинні були вибити з голови лемкам чи русинам ідеї шляхти загородової або якоїсь штучної лемківської нації, чи з'єднання з московською православною церквою. Польський уряд підтримував серед них подібні теорії, знаючи, що вони нереальні. Головне – відколоти їх від українського руху і від Греко-Католицької Церкви.

Нічого я тоді від господаря не довідався про людей у Голучкові чи в інших селах. Політикою не цікавився, на цю тему ні з ким не розмовляв. Але із зовнішнього вигляду і після короткої розмови в мене склалося враження, що переді мною не якийсь забитий у глухому селі дядько, а більш подібний на середнього інтелігента чи навіть учителя. Говорив чистою літературною мовою, не місцевим діалектом, що серед селян не часто зустрічалось. Ми вийшли ні з чим.

При нагоді варто нагадати, що чисто лемківська говірка починається аж за Сяном, а по правому боці від Солонного на північ – ще типова галицька, мало відрізняється від околиць Перемишля.

Через кілька тижнів дочка поляка сказала Євгенові, що під час кожної облави в селі до її батька заходять офіцери, довго сидять з ним у кімнаті і розмовляють так, щоб не чула ні вона, ні мати. Розплакалась, а під кінець визнала: “Думайте про мене, що хочете, але головним донощиком у селі є мій батько”. Вона довше не може мовчати. Всі люди в селі його бояться, а її дівчата цураються, бойкотують. З мамою теж навіть рідні не розмовляють. Він не таїть свого шовінізму, ненависті до українців. Ніхто не сумнівається, що доноси йдуть через нього. Не раз бачили його в Сяноці в компанії з міліціонерами, військовими. Дивуються, чому наші так довго з ним панькаються.

Під час виборів 19 січня 1947 року він був головою чи тільки членом виборчої комісії у Тираві Волоській, але найбільше виділявся

своєю активністю. Навіть самі місцеві поляки дивувались і боялися його. Через кілька днів він своєю підводою поїхав до Сянока і не повернувся. Поляки говорили, що його в Сяноці прибрали члени колишньої АК, чи десь по дорозі, бо коня з возом без господаря знайшли недалеко від Мриголода. Ми там не з'являлись. Хтось із хлопців натякнув мені, що це робота Євгена, але він мовчав. Я не допитувався.

Минуло ще декілька тижнів. Зима була морозна, зі снігами. Облави в нашому районі припинилися зовсім. Невеличкими групами ночували в хатах, а на день вибирались до лісу. Після свіжого снігу протоптували нові стежки в різних напрямках, щоб на випадок облави не було наших свіжих слідів. Снігу насипало вище колін. Брали вночі в селян коней і пускали їх вперед, бо нам розтоптувати стежки було важко. За кілька днів весь Солонний покривався мережею стежок, які з лісів виходили до сільських доріг. Ми орієнтувалися у них добре, знали, коли, хто і куди ходив лісом із наших, тому легко пізнавали чужі сліди.

Не пам'ятаю, в якій справі мене викликали до надрайону. Якось дісталися снігами до Ямної Горішньої, яка підходить до самої Турниці. Зі мною ще було кілька хлопців для охорони. Сніг перестав падати, і поляки вирішили використати несприятливі для нас природні умови для проведення облав. На полях, у лісах, у потічках видно кожний слід, і сховатись неможливо.

Тільки ми прийшли до Ямної – тут уже знали, що багато війська прибуло до Бірчі, Риботич і Кальварії. Надвечір потиснув мороз. З сотнею Бурлаки і Крилача ми зайшли в середину лісу, де ще з війни залишились давні окопи. Сотенні добре знали ті місця, бо бували там не один раз. У селах підпільників не залишилося. Мороз посилювався і до ранку дійшов до 30 градусів. У лісі було кілька великих колиб, не таких, як у Карпатах будують пастухи на ціле літо, а щось на зразок намету з гілляк, накритих густою чатиною, тобто смерековими гілками. Їх зверху засипало снігом. Хлопці нашвидкуруч спорудили ще кілька, щоб усі могли поміститися. Надворі залишились тільки стійкові, застави з кулеметами і стежі, які виходили в небезпечні місця на край лісу, звідки можна було сподіватися поляків. Усі без винятку були вдягнені тепло, бо зима стояла люта вже два місяці, хоч не з таким морозом, як того дня. Всередині колиби земля була

вибрана на 20-30 см, довкола під “стінами” зроблені “лавки” з гілок, посередині тліли сухі дерева, щоб не було диму, і ми холоду не відчували. Температура напевно була близькою до нуля.

Стійкові, застави і стежі мінялись частіше, ніж у нормальну погоду. В такий холод могла відмовити зброя, не вибухали патрони. Не пам’ятаю, чи залишились ще в сотнях німецькі кулемети або автомати. Вони надійні і в морози, а советська зброя, особливо автомати з дисками, підводили.

Першого чи другого дня наші стежі донесли, що поляків бачили в селах, – проходять лісами з Риботич у напрямку Ямної Горішньої і Долішньої, але всередину Турниці не заходять. Наші сотні зайняли вигідні становища в окопах для оборони. День минув у напруженні, але без бою. Уночі мороз ще підсилювався. На другий день поляки знову з’явилися по селах, але до лісу не заходили. Після обіду вибрались і більше не показувалися. Через кілька днів ми довідалися, що до шпиталю в Перемишлі привезли 270 вояків із тяжкими обмороженнями.

Я повернувся в 5-й район, і ще в Завадці довідався, що в Голучкові загинув Євген – згорів у stodolі.

Увечері він прийшов до знайомої хати, повечеряв і пішов спати до криївки у stodolі. Вдосвіта до села заїхали поляки з Сянока через Мриголод і почали обшуки в хатах. Там, де був Євген, перевернули все. Видно було, що поінформовані добре. Зібралися на подвір’ї, звеліли господареві вибратися з дітьми і почали підпалювати хату та stodолу.

За цим усім, мабуть, дивився через якусь щілину Євген. Чи не витримали нерви, а може, становище вже справді було безвихідне – він почав сіяти з автомата. Якщо не помиляюсь, 9 вояків загинуло на місці і 14 він поранив. Вони всі стояли на подвір’ї. Євген згорів.

Поляки знали, хто загинув із наших, і через кілька днів група, до якої входили представники міліції з Ліська, завітали до хати Оренчака – батька Євгена. Він, як завжди, зустрів їх як гостей за принципом: “Чеши дідька зрідка, щоби гладший був”. До нього весь час ставилися з пошаною і ні разу не знущались, хоч про Євгена напевно знали. У нього для таких гостей завжди знаходилося випити й закусити. Того дня він налив усім, узяв чарку в руки і запропонував випити за смерть його сина. Розмова, напевно, велась про випадок у Голучкові. Пізніше

старий Оренчак, (мабуть, добре випивши) сказав полякам, що він нічого не хотів би – тільки загинути так, як загинув син.

Його не чіпали, тільки один міліціонер сказав, що на його щастя, нема вже Благути.

Для нас подія була загадкова. Або живий ще поляк – організатор шляхти загородової і те, що коня з возом знайшли люди біля Мриголода, було тільки розиграшем, а сам він десь ховається в Тиряві Волоській, або залишив у Голучкові міцні корені. В жодній хаті так поляки не проводили обшуку, як у тій, де був Євген. І хто міг у таку морозну ніч донести до Сянока? Поля і ліси засипані снігами місцями до метра.

Без Євгена стало ще важче щось вияснити. Він у кожному селі мав своїх людей, про яких нікому до мене не говорив. Сам від природи неговіркий, любив ночами ходити один з автоматом у руках полями, лісами. Знав усі стежки майже в цілому районі, хоч закріплені були за ним села, які належали до Сяніцького повіту. Загадка Голучкова не давала йому спокою від самого початку праці в терені. Списків надійних людей, які нам допомагали, ми не складали з огляду на конспірацію, щоб не попались полякам. Тепер треба було починати все спочатку, шукати тих людей. Кому довіряти, кого підозрювати, а кого боятися? У Голучкові не залишилось жодного поляка. Хто ж доніс і чому?

Тепер люди ще більше боялися пустити когось увечері до хати, хіба мати рідного сина. Звідти було кілька хлопців в УПА, але додому вони приходили рідко.

Ми не думали відмовитись від Голучкова, бо якщо полякам вдасться опанувати сусідню Семушову і Вісько, яке було на південь від Солонного, то ми втратимо половину району з лісами. В тих селах сексотів не було і ні однієї польської родини.

ВОРОЖКА

На схід від Тиряви Волоської над річкою лежало село Ракова. Розрив між крайніми хатами становив не більш як 300 метрів. Село славилось своїм хлібом. Буханці були трохи менші, як в інших селах, круглі, важили близько 1 кг, але в усіх господинь був якийсь секрет.

Такого смачного хліба я не зустрічав ніде. Можливо, до житньої муки домішували пшеничної. Поля лежали біля північного підніжжя Солонного і по другу сторону села займали круті схили невеликої гори від Станькови. Грунт – жовта глина – доволі врожайний, не липкий, а сипкий, як чорнозем і без домішок піску.

Ми тієї зими більше часу проводили в лісі у криївках. Часто випадав сніг і швидко замітав сліди. Поляки в таку погоду на облави не поспішали. Вечеряти ми заходили до села. Було заведено, що в Ракові, Пашові, Семушові чи інших наших надійних селах без сексотів і без польських родин для нас вечерю замовляли попередньо, не боялись провокацій чи доносів, і ми знали, до якої хати підемо ввечері. Там часто збиралися рідні, знайомі хлопців, влаштовували свого роду вечорниці. Господині, а особливо молоді дівчата, нам були завжди дуже раді. У хаті після вечері розмови продовжувались за північ, пізніше ми встигали трохи подрімати, хто де приліг чи присів, не роздягаючись, бо треба було змінювати стійкових, і над ранком ще затемна, як там казали, дідня, ми вирушали до лісу.

Щотижня ми вибирали більші хати, часом кілька сусідніх, де нам гріли воду, і хлопці могли звечора помитись, дещо випрати, поміняти білизну. Переважно прати брали або рідні, або дівчата. Влітку ми кілька разів ходили митися навіть до лазні на копальню в Ропенці. Пімста і Байда колись там працювали. Ключі брали у знайомого сторожа-українця, якщо дозволяли обставини.

18 січня 1947 року Святвечір перед Йорданом, або в нас називали Друга Велия. Ми вирішили відсвяткувати в селі в Ракові. На другий день у поляків вибори до Сейму і на облави напевно не підуть. Спочатку думали в хаті ворожки, але прикинули, що замало місця і домовились з іншим господарем майже по сусідству. Надворі хуртовина, сипало й мело снігом – всюди заноси, не можна було пройти. Я з кількома боївкарями прийшли останні, майже спізнили. У хаті господині разом з іншими дівчатами допомагала Офелія. Коли всі сіли за стіл, після молитви вона зачитала привітання від Крайового Проводу учасникам підпілля і населенню. Пізніше весь вечір провадила вона: знала всі щедрівки – і місцеві, і з інших теренів, розповідала всякі бувальщини – весь час у гарному веселому настрої. Голос мала непоганий. Я сидів напевно як турок, хоч намагався підтримати компанію, але не завжди вдавалось. Я думав про Офелію,

про її силу волі, мужність. Тоді на Волі Володжській я її недооцінював. На вечорі був Орлик, а Ігор напевно пішов до дружини у Ваньковій на плебанії. Орлик весь час крутився коло неї і навіть на їхню адресу посипались різні репліки. Минув якийсь час, вона підійшла до мене й офіційним тоном каже, що принесла деяку пошту і хоче поговорити. Зайшли до сусідньої малої кімнати, посідали й питає, чому я такий невеселий. Чи не тому, що вона прийшла. Я похвалив її за привітання, але як вона такими снігами добралась. Розповіла, що сама напросилась, бо думали передати привітання через кур'єрів. Тут у Ракові має багато знайомих ще з літа. Тоді сама не хотіла зі мною зустрітись. Часто згадувала мої слова на Волі, що найгірше ще попереду. Сказала, що ніколи за останній рік не бачила Марічки коло Орлана, Святослави з Тарасом, а два тижні тому загинув Борис у четвертому районі.

Сюди прийшла, щоб зі мною зустрітись, провести разом Йордан, а ми маємо про що поговорити. Півтора року не бачились. Я мовчав, думав, з чого починати, і без вступних слів сказав їй, що завтра вибори до польського Сейму і після півночі ми всі звідси розходимось. Не казав їй, що, якщо вдасться, хочемо забрати кілька урн виборчих. Ще перепросив її за те, що не завжди міг її зрозуміти, або образив. Я про неї був і залишаюсь найкращої думки. Повернулись до гостей. Вона трималась до кінця, а я сидів і згадував її слова: “Господи! Чому так жорстоко?”

Після півночі ми пішли до лісу, але снігу насипало стільки, що про якусь акцію не могло бути мови. Перетнули Солонний і над ранком зайшли до знайомої хати на присілку Долинки над Залужжям. До Ракови повернулись аж через кілька днів. Офелії в селі вже не було.

* * *

Одного дня мені сказали, що вечеряти будемо у ворожки. Ця жінка вміє ворожити на картах і з руки. До неї часто приходять люди з довколишніх сіл і більшість вірить їй. Згадав тоді випадок із ворожкою ще в 1936 році.

Я і ще два однокласники з гімназії в Перемишлі на ринку підійшли до великого термометра, який стояв там ще з австрійських часів. На сходинці біля термометра сиділа середніх літ циганка. Звернулася до

мене, запропонувала поворожити. Сказав їй, що нема грошей і не вірю ніяким ворожкам, хай іншому поворожить. Почали над нею жартувати, кидати всякі репліки. Вона не ображалась і з серйозним виглядом відповіла, що сама бачить, що в мене нема грошей, і поворожить задарма. Іншим хлопцям не хотіла ворожити навіть за гроші, а тільки чомусь мені. Нас це заінтригувало, і я згодився.

Коли почала в загальних рисах говорити про моє минуле та ще й з поясненнями, що означають поодинокі лінії на долоні – я перестав сміятися, і почав думати, чи була вона в нас коли в селі в нашій хаті. Хлопців вразили слова про мій характер – погані і гарні риси. Під кінець додала, що доля моя не з легких, але найважче буде на 26-му році життя. Якщо переживу 26-й рік – буду довго жити.

Моє минуле і риси характеру циганка могла знати від когось із села, і тут випадково мене пізнала, але що буде зі мною через 11 років – це вже нісенітниця, і нормальна людина повірити не може. Подякував їй, тому що грошей справді не було, і ми пішли. До самої бурси, жартуючи, обговорювали цей випадок.

Пізніше в хвилини небезпеки під час війни я жартома говорив, що до 26-го року неодмінно доживу – так сказала циганка. І ось перші дні лютого 1947. Надворі хуртовина. Ми ввечері зайшли до ворожки в Ракові на вечерю. Пам'ятаю високий поріг із сіней до кімнати, глиняну долівку, білі подушки на ліжку, але не вишиті, як водилось по селах під Перемишлем. У хаті тепло, чисто.

Поїли, розговорились, і хлопці пристали, щоб господиня поворожила мені. Я не відразу наважився. Як не дивився скептично на такі справи, але випадок з циганкою не виходив з голови. Події розгортались так, що ніхто не сумнівався, що новий рік буде вирішальним для нас. Мій 26-й рік.

Ворожка розклала карти на столі і відразу каже: “Вам загрожує небезпека від чорної жінки, але все закінчиться добре. Будьте обережні”. Хлопці почали жартувати, висловлювати всякі підозри, здогадки. Господиня не ворожила більше нікому, була якась зосереджена, і я подумав, що вона до таких справ ставиться серйозно. Видно, що не раз збувалися її слова.

Через кілька днів хуртовина затихла, настали морози вночі за 20 градусів. Одного ранку ми не пішли до лісу, залишилися у криївці під стодолю в хаті сестри нашого Крутія в Пашові. Вранці, як тільки

зійшло сонце, почули надворі якусь біганину, крики і польську мову. Неважко було здогадатися, що хтось доніс, шукають криївку з нами. Запасного виходу не було, живими вибратись неможливо. Якщо підпалять – згоримо. Було нас там четверо.

Минули довгі хвилини, пізніше все затихло і через якийсь час чуємо голос господині: “Дмитре! Виходьте скоро, поки поляки не повернулися”. Вона кликала нас не через вхід, а за стіною під складеними брусами, де виходив вентиляційний люк. Дмитро (“Крутій”) – її брат. Повірили, що сама одна і не поляки примусили її нас кликати.

Швидко вибрались і поміж хатами, а далі потічком пішли до лісу. Господиня сказала, що її синів – старшого Дмитра, мого ровесника, і 16-літнього Михайла забрали поляки до Ропенки. З ними вибралась з речами і сусідка, полька, яка жила через дорогу. Хата її стояла за 30-40 метрів від криївки, і через вікно вона весь час могла спостерігати за кожним нашим кроком. Там сади не росли, бо ґрунт кам’яно-піщаний, а взимку часто вимерзали.

Єдина полька на все село. У 1944 році влада нової Польщі старостою села (війтом) призначила її чоловіка, теж поляка. Як вони опинились у Пашові – не пам’ятаю. Свою діяльність почав з дуже активної участі разом із загонами НКВД і більшовицькими спецвідділами в мобілізації українців до Червоної армії і на фронт. Сам ходив із ними по хатах зі списками, шукав криївки, де закопане зерно та інше добро, яке люди ховали ще до приходу фронту. Одного дня поїхав до Ліська і до хати не повернувся. Він забув, що в селі живуть не ті раби, які все терпіли до 1939 року. За кілька років війни вони вирости на ціле століття.

Жінка лишилася сама і роками думала, як відомстити за чоловіка. Люди й сусіди забули про неї, не звертали уваги.

Попереднього вечора перед облавою вона, напевно, бачила, що ми зайшли до хати, а пізніше до стодоли, звідки не виходили за ніч. Тільки розвиднілось – вона пішла до Ропенки (близько 4 км), а звідти автомашиною приїхала з міліцією.

Вхід до криївки був посередині під стіною у дровітні (прибудова для складання дров). Дрова були порубані і скидані в одному куті під стіною так, що край купи закривав вхід. Поляки перевірили штиками вільне місце, а пізніше наказали хлопцям перекинути дрова. Ті

перекинули їх під тією самою стіною у другий кут так, що знов край купи закривав вхід. Раніше дрова були скидані зліва від входу, а тепер – справа, але ті поліна, що на самому вході – кілька штук – залишились на місці.

Поляки кілька разів бігали до сусідки за інформацією, але входу не знайшли. Можливо, замерзли або боялись, щоб нам не прийшли на допомогу з лісу чи з інших криївок у селі. Вхід до криївки був зроблений зі скриньки з піском завтовшки до 20 см. Звечора хлопці зверху добре маскували, коли ми залізали досередини.

Дмитра і Михайла випустили через кілька днів. Вони вперто говорили, що ніякої криївки нема і ніхто до них ввечері не заходив. Нагадали, що бояться що-небудь сказати, бо знов хтось з міліції попадеться, як Благута, і розповість усе тим у лісі. Дмитра трохи побили, але не мучили, як колись, а Михайла тільки лякали і погрожували. Ось тобі і ворожка, і небезпека від чорної жінки.

Від того дня ми знов намагались у село менше заходити і без потреби не показуватися людям на очі. Зайвий раз переконалися, що поляки більше можуть знати про нас, ніж ми думаємо.

У РАКОВІ ТЕЖ ТІЛЬКИ ОДИН ПОЛЯК

В долішньому кінці Ракови з північної сторони села біля підніжжя гори, там, де сходиться потічок із Пашови з іншим, що несе води із Завадки та Станькови, трохи осторонь від основного ряду хат було господарство польського поселенця-колоніста якогось Куриша чи Кураша.

Він ще в 30-ті роки купив цю землю, близько 10 гектарів, за зниженою ціною за допомогою державних субсидій, що їх надавали колишнім легіонерам Ю. Пілсудського. В очах населення це був панський фільварок. Куриш повадився як справжній пан. Розмовляв тільки по-польськи і тримав наймита та кухарку з місцевих. Не міг змиритися з тими перемінами, які сталися з людьми за останніх кілька років. Уже ніхто, як колись, не кланяється йому здалека і не знімає шапку, усі до одного називають себе українцями, а не русинами, лемками чи тутейшими. Якщо до війни він ставився до них з погордою, як до чогось нижчого, то тепер за таку нахабну поведінку

став їх відверто ненавидіти. У село між людей він не ходив, ні з ким майже не розмовляв, але від своєї прислуги знав усе, що робиться. У Сяноці люди часто бачили його з працівниками міліції, УБП або військовими. Під час облав до нього заходили до хати. У Ракові боялися його – були переконані, що він доносить. Крім родин наймитів, до своєї садиби не підпускав нікого.

Ще до мого приходу в районі носилися з думкою виселити Куриша кудись із села. Літо 1946 року було доволі спокійне і йому дали спокій. Восени я вирішив познайомитися з ним, щоб хоч мати уявлення про нього. Люди інакше не називали його, як зайдою з панським гонором.

Зайшов з одним боївкарем перед вечором, здається, в неділю до нього до хати. Зустрів він нас зі штучною привітністю і запросив до столу. Біля нього сидів хлопчик, на перший погляд до 6 років, тільки голова трохи більша від нормальної та очі великі, розумні, рухались якимось сповільнено. Личко без рум'янців, блідо-жовте, і чоло здавалось зі зморшками. Наче голова дорослого насаджена на дитину. Хлопцеві було чи не 12 років. Він весь час не зводив з мене очей і з напруженням хапав кожне слово розмови. Можливо, тому, що я говорив по-українськи, а він до такої мови не звик, бо ніде її не чув, з чужими дітьми не зустрічався. Як дитина колишніх справжніх польських панів в Україні.

Куриш говорив тільки по-польськи, часто закидав російські слова, але українських уперто уникав, ніби їх ніколи не чув. Відчувалось, що української мови не визнає. Про це я був попереджений раніше.

У січні 1940 року його з родиною, як і тисячі інших легіонерів-колоністів із Західної України, вивезли до Сибіру. По дорозі хлопчик захворів менінгітом – і ось наслідки. У 1944 році восени разом із Військом Польським повернувся до Ракови. Поводився так, наче у світі нічого не змінилось.

За допомогою колишньої прислуги відбудував свій “фільварок”, навів порядок у горіховому саду. Горіхи на південному схилі гори до сонця добре почуваються, дають непоганий урожай, а в долині понад річкою в морозні зими пропадають. Нижче від хати вимерзають, а за стодолю вже ні. Він кілька разів експериментував.

Хата була трохи більша від сільських, нестандартна, складалась із 4-х чи 5-ти кімнат, які він називав покоями. Ігор з Орликом

пропонували виселити його ще до зими. Я не міг змиритися з думкою, що людина, яка стільки перенесла, може комусь у житті пакостити. До сьогодні не виходять із пам'яті великі голубі розумні очі і доросле чоло хлопця. Я згоджувався з профілактичним виселенням Куриша, тільки не під зиму. Зачекаємо ще до весни.

З 8 на 9 березня 1947 цілу ніч йшов мокрий сніг, дув холодний вітер. Погода неприємна – гірша як у морози або в хуртовину. З Турниці від надрайону повинні були на умовлене місце в лісі Солонного повернутись наші зв'язкові: Байда, Крук і Ярема. Дату я запам'ятав, бо ніколи не забував про Шевченківські свята 9 березня.

Крук і Ярема зі мною були подібні як близнюки, тільки голос та рухи при ході трохи відрізнялись. Крук був світліший, а Ярема ходив якось важче від нас, твердіше ставив ноги. Ранком близько 8-ї години ми почули стрілянину в Ракові і побачили, що горить якась хата. Не минуло години, як від Тиравки Волоської під'їхало кілька вантажних автомашин, забрали групу військових із Ракови і через Мриголод – не через Солонний – поїхали до Сянока.

У криївці під запаленою хатою задихнулись усі троє. Запам'яталось добре обличчя Байди з кількома краплями крові під носом і скраю вуст. Йому було тоді 28 років, але на голові вже з'явилось чимало сивих волосин. Родом був, здається, з Лісковатого за Ропенкою, звідти і Крук.

Разом з військом утекла сусідська дівчина, яка була в Куриша служницею. Її батьки теж колись наймитували в нього і тепер допомагали. Самого Куриша теж від того дня ніхто не бачив – мабуть, виїхав разом з військом. Жінка з хлопцем залишилась, не боялась нас.

Не виключено, що в хаті була рація або квартирувала замаскована група військових. Дістатися пішки до Сянока 15 км чи навіть до Ропенки 7 км селами й лісами – не думаю, щоб хтось серед ночі наважився, та ще в таку негоду. Найбільш досадним було те, що ми останніх кілька тижнів у селі не ночували, а тоді перед відходом зв'язкових я попереджав, щоб у хатах не затримувались. Ми чекали їх над ранком у лісі Солонного. Облав сподівались з дня на день.

Після обіду ми зайшли до села. Вперше в житті я підсвідомо товк головою у стіну хати на горбочку, звідки добре було видно Ракову і частину Пашови. Здається, це допомогло. Я прийшов трохи до себе і

подував, що і нас тут можуть оточити. Подібного стану розгубленості чи розпачу в мене в житті ще не було.

За день люди в селі приготували труни і ввечері привезли на цвинтар до Пашови. Сніг із дощем уже не падав, але ніч була темна. Місце підібрали в кутку цвинтаря, де не було загороджено. Почали відміряти, де копати, а Острий каже, щоб тут біля них його поховали. Білий додав, що і він те саме думав.

Я не міг відігнати з-перед очей спогадів, як колись на Свято могили у Пикуличах біля Перемишля хор виконував пісню “Як ви умирали, вам дзвони не грали, ніхто не заплакав за вами...”

Та ніч переслідує мене все життя. Не можу вистояти довго в церкві, не можу переносити похоронів, траурних маршів, реквієму Моцарта. У пам’яті виринають загиблі в боях, яких не було змоги навіть поховати, розстріляні за вироками більшовицьких та польських судів, ті, котрі самі себе стріляли, щоб не здатися ворогові живими. Ціле покоління, епоха героїв – найкращі сини народу свідомо йшли на смерть, щоб не жити рабами, гинули не “добровільно”, як у 1933-му з голоду на Україні чи в катівнях НКВД, а в боротьбі зі зброєю у руках. Ніхто не каюся, бо знав, що вибрав єдину правильну життєву дорогу, захистив гідність власну і свого народу.

Слова Острого та Білого про місце для їхніх могили – щирі, без штучного героїзму, щось порушили в мене у глибині душі і викликали ще більшу пошану до тих людей. Вони вже тоді відчували і знали, що на краще надії мало. За місяць через сексотів загинуло четверо хлопців. Втрата досить відчутна. Не можна було опускати рук, боротьба загострювалась.

РОЗГАДКА ГОЛУЧКОВА

Після смерті Євгена ми почали стежити за всіма підозрілими, котрі їздили до Сянока. До роботи залучили молодих дівчат. Не сподівались, що вони так захопляться своїми функціями, які їм наші хлопці доручали. За одним підозрілим слідкувало відразу кілька дівчат з різних сіл і ніколи одна про другу не знали.

У Тиряві Волоській без постійного заняття жив якийсь поляк чи перекинчик, якого всі кликали Свістаком. Прізвище його забув, або не

знав. Він ходив по селах, скуповував кролячі шкірки та різний мотлох і обмінював на промислові товари. Було йому вже під 50: високий, худий, довгов'язий. По-українськи розмовляв вільно – виріс серед українців. Для збирання інформації про нас серед населення кращого заняття годі було придумати.

Ми часто користувалися його послугами, коли треба було купити якісь ліки чи щось дефіцитне в магазинах Сянока. З нами поводився вдавано по-панібратськи, майже розв'язно, але інколи при уважному аналізі його поведінки, висловів відчувалось, що совість у нього нечиста. Одного разу я навіть натякнув йому, що на його місці добре було би працювати сексотом. Відповів, що жити ще не надокучило, вдома жінка й діти, а він знає, що перед нами сховатись нелегко. Останні слова були для нас компліментом.

Після смерті Євгена ми почали слідкувати за кожним кроком Свістака. По селах було просто, а в Сяноці допомогли дівчата з Семушови, Голучкова і Віська. Його знали всюди. З розповідей ще попереднього року ми знали, що в Сяноці буває два рази на тиждень, а по селах ходить за своєю системою.

Не пізніше як за два тижні ми уточнили, куди він заходить у Сяноці. З міліцією чи військовими не зустрічався. Заходив до якогось бару чи їдальні. Десь у середині березня дівчата підстерегли, що якраз там він зустрічався з якимсь чоловіком у цивільному. Зовнішній вигляд слідчих і декого з міліції та їхні прізвища знав добре Євген ще з минулого року і в розмовах розповідав про них.

Того ж вечора ми довідались, з ким зустрічався Свістак. На другий день уранці нас кілька вийшло на край лісу понад потічок майже під саму Тираву Волоську і спостерігали за дорогою, що йшла вздовж річки. “За графіком” того дня Свістак повинен іти до Ракови. Погода була гарна, сніг із полів уже зійшов, заповідався теплий сонячний день.

Ми не помилились. Між вербами стежкою понад річкою проти хати Кікти, в якого я позичав газети, з'явилася постать Свістака в сірій старій потертій куртці з мішком у руці. Коли порівнявся з потічком, ми вийшли назустріч, привітались і разом повернулись знов у берег, щоб нас ніхто не бачив. Без попередньої підготовки, щоб не тратити часу, я запитав, що він учора передав у ресторані слідчому (назвав прізвище), коли з залу пішли обидва в бічні двері. Він так же

несподівано заявив: “Якщо берете мене, то беріть і тих двох музикантів із Голучкова. Я не винен. У мене малі діти і якось треба жити”.

По дорозі до лісу він розповів, мабуть, усе, що знав. Дали йому зрозуміти, що тепер як сексот для нас він нешкідливий. Головне, щоб нікому ні слова про сьогоднішній день. Зможе жити далі в Тираві Волоській у своїй хаті, або виїхати на захід. Побудемо разом до вечора, поки не заберем музикантів. Він, як завжди, розмовляв вільно, не виявляв якогось страху. Посідали на повалене старе дерево, і я спитав, скільки в нього дітей. Його обличчя перекривилось, зморщилось, і він відразу перемінився. Відповів, що троє чи п'ятеро, а слова про те, що пізно одружився, майже простогнав. Здається, нічого не таїв – бачив, що за останніх кілька тижнів ми знали про кожний його крок і навіть підказували, в кого купував щось чи продавав, а до кого заходив щось вивідати. З Куришем не був зв'язаний, але кілька разів бачив його в Сяноці з міліціонерами чи військовими. Головним організатором і резидентом був від самого початку поляк з Голучкова, який пропав після 19 січня. Він працював ще з НКВД від 1940 року, тому його не вивезли до Сибіру, а 1944 року після фронту до нього теж часто заїжджали. З НКВД були напевно пов'язані і музиканти з Голучкова. Йому вони нічого не говорили, казали, що він дурний, а тільки передавали листи до Сянока. Здається, він натякнув, що якийсь з Голучкова, коли наші приходили до села ввечері, ставив на вікно лампу, яку було видно до Тираві Сільної, а звідти через Мриголод повідомляли по телефону до Сянока. Точно я всього не пригадую, але щось таке було. Ввечері його відпустили.

Як склалась його доля – в нас уже не було змоги цікавитись. Ще за дня лісом поза Тираву Волоську Орлик пішов із групою до Голучкова за музикантами, а мене викликали до надрайону. За ніч я був у Ямній. Там довідався, що з першого квітня почнуться масові облави за участю не полків, а дивізій. Уже почалась концентрація військ з усієї Південної і Східної Польщі на наших теренах. У Сяноці, Перемишлі, Ярославі та інших містах – як у прифронтовій зоні. Керувати операціями буде хтось із самого міністерства оборони ПНР. Може бути, що сотням з околиць Перемишля і Бірчі треба буде перебратися в Карпати, а нам, у 5-му районі – слідкувати щоденно за переміщенням військ, за місцями, де можливі засідки. Обговорювати

було що, і я тільки після обіду перед відходом трохи подрімав. Поміняли клички, визначили місця й дати зустрічей на випадок, якщо не вдасться підтримувати усталені зв'язки. Пішли чутки, що знов почнеться переселення або в Україну, або на німецькі землі на заході і півночі Польщі.

Більшовики теж зміцнюють прикордонні застави, готуються до весняного наступу.

Я навіть не мав змоги відвідати батька і братів. У надрайоні тільки сказали, що там усе гаразд. Хтось завжди заходив до нас до хати, пересиджував у криївці. Все село було надійне, без сексотів, і там часто квартирували навіть удень, у криївках лікувалися хворі. Найчастіше в нас дома у криївці перебував Вишинський. Від нього я довідався, що сестра зі швагром, якого відпустили з УПА, виїхали на Захід і там працюють, а брат Михайло вже залікував рани, але ще ховається від поляків. Думає теж кудись виїхати. Лівою рукою володіє погано, кульгає на ногу.

З Ямної ввечері знов у дорогу в 5-й район. Полями, лісами, оминаючи дороги, хати, і після півночі були в Солоннім над Тирявою Волоською. До криївок ми не заходили, бо земля вже розтанула, але не висохла, і ми не захотіли залишати слідів.

Нас спинили стійкові, сказали, що музиканти з ними, але не признаються ні до чого, все заперечують. Увечері з села донесли, що хтось з їхніх родичів утік до Сянока. Назвали їхні прізвища.

Розігруємо з ними нехитру сценку. Їх кожного окремо хлопці розводять подалі один від одного і саджають за товсті дерева. Все відбувалося вночі в темряві. Недалеко на відстані кількох метрів від дерева я зустрічаюсь з Орликом, і він розповідає мені, як вони поводяться, згадує прізвища родичів і Свістака, які у всьому признались, вину складають на музикантів. А я приніс наказ із надрайону, що коли це наші люди, українці, то вліпити кожному по 25 і виселити з села, а якщо котрийсь не буде признаватись при стількох явних доказах, – того повісити серед села. Так ми повторили біля кожного, вдаючи, що їх не бачимо, але вони чули кожне наше слово. Вранці, тільки розвиднілось, Орлик почав з ними займатись. Я відсипався недалеко під буком за дві ночі. Прокинувся від якогось дуже голосного сміху.

Підійшов хтось із боївкарів і розповів, що як тільки розвиднілось, вони кожний зокрема вирішили признатись Орликові й почали сипати один на другого все, що було і чого навіть не було від 1939 року до сьогодні. Майже дослівно повторювали ті ж самі звинувачення. Неможливо було розібратися, хто з них лідер. Кілька хвилин тому їх звели разом на очну ставку. Руки зв'язані назад, кожного хлопці тримали на шнурку, і вони відразу кинулися один на одного бити ногами. Тут хлопці розреготались, аж мене розбудили.

Я підійшов ближче й побачив страшну картину: два озвірілих типи з піною в роті звинувачують один одного, не дають суперникові слова сказати, намагаються, щоб я вислухав його першого. Мене вони пізнали відразу. Один навіть подарував мені минулого літа старий малий акордеон. Зате детально описав мою зовнішність перед УБП в Сяноці. Не знав тільки мого псевда і функцій, але не сумнівався, що я якийсь із провідників.

Хлопці теж з огидою дивилися на них, навіть перестали сміятися. Треба було попередити музикантів, щоб тихо сварилися, бо в лісі може бути облава через годину-дві, і якщо вони своїм криком наведуть поляків з дороги – ми не збираємось з ними відступати, постріляємо. Втихомирилися. До серпантинів на трасі з Сянока через Солонний відстань не більше 300-400 метрів.

Дивлячись на них, ми голосно, прямо у вічі говорили їм, що так поводяться тільки підлі зрадники, в яких нема ні совісті, ні людської гідності, а тільки дикі тваринні шкурні інтереси. Адже починалось у них все ще з польського “кулка рольнічого”, “шляхти загродової”. Далі співпраця з відділами НКВД проти своїх людей, бо тоді там про якихось українських буржуазних націоналістів ще ніхто не чув. Більшовики раніше від них дивилися на кілька років уперед, передбачили круті зміни у психології народу від рабської апатії до національної свідомості з готовністю жертвувати навіть життям. А вони чомусь цього не бачили, весь час думали, як продавати своїх людей, як їм дошкульніше нашкодити. І задля чого? Жили вони матеріально набагато краще від інших. Найстрашніше те, що в селі нікому на думку не спадало їх підозрювати, а люди страждали від побоїв, арештів, дехто загинув, горіли хати з добром. За що і навіщо?

На знаю, чи дійшло що з наших слів, але на хлопців це справило особливе враження. Як могли такі духовні тварини так довго жити

між людьми? Якщо Благута був уособленням жорстокості та садизму, так тепер ми побачили живу підлість. Якщо глянути на їхні обличчя – ніколи б ніхто не здогадався, що в них у душі. Нормальні симпатичні, майже інтелігентні люди.

Часто згадую тих музикантів, коли задумуюсь, звідки беруться всякі ренегати, яничари, Маланчуки, Федорчуки, Лісовенки, Шамоти та інші. Напевно, були нормальними дітьми, учнями у школі, а далі починалося з дрібниць: підлабузництво, хабарі, мрії про кар'єру і... пішло, як лавина, яка на середині дороги спинитись не може, поки не зруйнує усе й сама не розсиплеться.

У нас тоді не було змоги складати якісь протоколи, щось записувати. Вирішили поставити їх перед судом громади. Вони спочатку злякались, але ми не бачили кращого виходу. Хай люди вирішують, що з ними робити, а вони спробують виправдатись, розкажуть, що зробили для села і чому. Тільки сонце сховалось, у селі повідомили кількох, що музиканти будуть виступати в читальні перед народом. Я стояв на дорозі під деревом і дивився та слухав, як реагує село. Народ повалив валом від малого до старого. Всі вже знали, в чому річ. Від тих, котрі підходили, я постійно чув одне й те ж: “Хто би міг подумати?”

Мене в селі ніхто не знав. Підійшов наш Лев – він походив з Дзвиняча – ще з двома чоловіками. Один з них попередив: якщо ми відпустимо живими тих сексотів, то люди самі з ними розправляться разом з їхніми родинами. Можуть потерпіти жінки й діти. Вони ні з чим не рахувались, нікого не жаліли.

– Як вирішите – так і буде, ми не втручаємося, – пояснив я. Ми з Левом ледве протиснулись досередини і стали біля дверей. На сцені вже сповідався один. Крізь сльози він просив, щоб йому простили, каявся. Вживав тільки улесливих слів: людоньки добрі, мої дорогі брати і сестри і т.ін. Як і в лісі, вину намагався скласти на свого кума, який сидів за сценою і все чув. У залі весь час стояв галас. Потім трохи втихомирились, і він почав відповідати на запитання, як він слідував за сусідами, кому на кого доніс, хто потерпів з його вини.

Я не міг спокійно дивитися і думав про його хлопців-музикантів – якими вони виростуть і як сприймуть через кілька років поведінку свого батька, нашу боротьбу. Чи зрозуміють усе, як нормальні люди?

Сам вигляд донощика на сцені, його самопринизливий тон викликали в мене відразу.

Вийшов на дорогу, щоб попередити хлопців бути обережними на стійках на дорозі з двох сторін. Не було гарантії, що поляки не наскочать з тим родичем, який учора втік до Сянока. Ніч була зовсім темна. Більше половини людей не вмістилось, стояли на дорозі. Дехто виходив і переповідав слова сексотів.

Я з Левом і ще з якимсь місцевим господарем помалу пустилися вниз дорогою. Було байдуже, що з ними зроблять. Тепер уже нешкідливі, навіть якщо втечуть, хоч це було неможливе.

Відійшли, розмовляючи, кількасот метрів, і біля читальні почули крики цілого гурту. Важко було щось зрозуміти. Затримались. Почали надходити люди, пізнали Лева і знайомого, не пояснювали нічого, тільки повторювали: “Так їм і треба. І хто б міг подумати?” та інші подібні фрази. Ті родичі, що втекли з села – один чи більше – були другорядними, не нашкодили стільки. Ми порадили людям, щоб самі вирішили їхню долю. Якщо ніхто не має до них претензій, можуть спокійно повернутися до хати.

Якби після смерті поляка з Голучкова не загинув Євген, ми вважали би, що тут усе вже вирішене і нікого не чіпали. А так музиканти втратили міру підлим вчинкам і поплатились, дістали, що заслужили.

Скоро підійшли всі наші і сказали, що люди затовкли музикантів на дорозі. Чогось подібного в житті я не зустрічав. Нам треба було до ранку перебратися в другий кінець району за Ропенку, бо в Солоннім напевно будуть облави.

БАТЬКИ І ДІТИ

Проблема батьків і дітей невіддільна від історії людства. Без неї не було б прогресу. Пам’ятаю, як ще в часи навчання в гімназії ми часто вели про це дискусії, суперечки, робили висновки.

У сімдесятих роках мене здивували статті в комуністичній пресі, написані поважними авторами про те, що в епоху реального соціалізму, коли “народ і партія єдині”, проблеми батьків і дітей немає і не може бути. Батьки виховані партією на “всеперемагаючих

ідеях марксизму-ленінізму”, а молодь вихована комсомолом – наступником партії. Отже, різниці в поглядах на життя, на суспільні процеси в батьків та дітей не може бути.

Такі твердження я вважав визнанням відсталості, консерватизму чи навіть тупості цілого суспільства на чолі з партією. Під словом “партія” моє покоління, яке виросло, формувало свій світогляд за більшовиків, розуміє тільки комуністичну марксистсько-ленінську партію, “найпередовіший і наймудріший авангард людства”. Про інші до 1986 року не можна було тут навіть згадувати, хіба про партію геологів або шахову.

Заяложені демагогічні трафаретні фрази, такі як “партія – розум, честь і совість епохи”, “партія – наш рульовий”, “партія веде” та інші, наведені раніше, викликали в нормальної людини нудоту, невіру в існування загальнолюдських ідеалів, людської гідності. У всіх характеристиках на будь-яку людину – громадянина СРСР писали: “Політику партії розуміє правильно і схвалює...”

Через один чи два десятки років нове покоління не буде розуміти того, тому так детально пояснюю.

Загострення відносин між поколіннями відбувається найчастіше в часи соціальних збурень, історичних потрясінь народу чи суспільства в перехідні періоди, які пережили ми, наші батьки і невідомо, що чекає теперішнє молоде покоління.

З одного боку розумні, досвідчені життям, завжди до безтями люблячі своїх дітей батьки, а з другого – активна переповнена енергією бунтарська молодь, яка в переважаючій більшості за високі вселюдські ідеали готова на подвиги. Добре, коли батьки хоч трохи зберегли пам’ять про свої юнацькі роки, або діти виховані слухняними, покірними, інколи пасивними – тоді між ними до конфліктів може не доходити.

В Україні той, хто в молодості не вивчав літературу за шкільною хрестоматією, а захоплювався творами Шевченка, Франка, Лесі Українки, не міг вирости покірним, а тим паче пасивним.

У п’ятому районі 1946 року в групі Орлика я застав молодого симпатичного хлопця – псевдо “Залізняка”. Ім’я Іван, а прізвища я не знав. Родом із села Війське біля Сянока. Чорнявий, високий, завжди скромний, неговіркий. Донині пам’ятаю його ледь усміхнене обличчя, майже повільні рухи, тверду ходу. Інші хлопці вважали його надійним

другом, не боялися з ним ходити на якісь небезпечні акції, знали, що в біді не залишить і не підведе. Було йому за двадцять, у колективі один із наймолодших.

З того ж села походив Шумний (псевдо), на кілька років старший, середнього зросту, але міцно збудований, жвавий, непосидючий. Обидва із Залізняка нерозлучні. Коли ми були в лісах Солонного недалеко від їхнього села над присілком Долинки, до нас часто приходила сестра Залізняка, молодша від брата на кілька років. З вигляду подібна до нього – така ж чорнява, симпатична, тільки веселіша, рухливіша і завжди щось хлопцям розповідала. Згодом я довідався, що вона наречена Шумного.

Село нараховувало до двохсот дворів, не дуже заможне, тягнулося вздовж потічка з заходу від лісу до шосейної дороги біля південного підніжжя Солонного, що йшла з Сянока до Тираві Волоської. Від півночі поля піднімалися до хребта Солонного, з півдня інша гора покрита лісом, а за нею Вільхівці, де постійно стояв полк війська. На захід за лісом невелике польське село Лішна над Сяном.

Сестра Залізняка ще з деякими дівчатами часто ходила до Сянока за покупками для нас, переважно по ліки, які ми пересилали в інші райони. Добре розмовляла польською мовою, кмітлива і від неї ми постійно знали, що робиться в Сяноці. В місті жив хтось з їхніх родичів. У селі, здається, не було жодного поляка і ніхто не доносив. Наші сотні чи навіть малі групи до села не заходили, бо до Вільхівців через гору не більше трьох кілометрів і за одну годину можна перекрити всі виходи із села, а якщо на автомашинах, то за кільканадцять хвилин. Ми, якщо переходили в ті околиці, трималися лісу посередині Солонного недалеко від Долинок. Там збудували останню криївку.

Одного дня в середині березня 1947 року Ігор сказав мені, що треба вирішити дуже важливу справу. Мене це трохи заскочило. Здається, я кілька днів не був з групою, інакше від більшості хлопців знав би, що за важлива справа виникла чи в терені, чи в колективі. Ми відійшли від гурту і Ігор сказав, що батько Залізняка піднімає в селі паніку, навіть закликає людей, щоб нам не допомагали. Каже, що наша боротьба безперспективна, приречена на провал і спричинює тільки непотрібні жертви, провокує каральні акції з боку уряду. З дітьми – Іваном і дочкою – давно не розмовляє, і до хати вони вже

кілька тижнів не заходять. Ігор запропонував не рахуватися з тим, що діти працюють з нами, а поступити чи не за революційними законами. Точно не пам'ятаю, але він любив пишномовні фрази. Орлик мовчав.

Мене вразили не так поведінка батька Залізняка, як тон Ігоря – якийсь дуже самовпевнений, зверхній, твердий, що не узгоджувалось з його зовнішнім виглядом. За чотирнадцять місяців мого перебування у районі він ніколи таким командним тоном при мені не розмовляв, завжди залишав останнє слово за мною. Попередньо я вже згадував, що він любив теоретизувати, користуватися революційними закличками.

Останній раз він наважився не погодитися зі мною у вересні 1946 року при вирішенні справи Благути, який видав нам усіх сто чотирнадцять сексотів (донощиків) у районі. Пропонував неодмінно кількох покарати, але мене підтримала вся група, і він змушений був погодитися. Тепер я не всьому вірив, що говорив Ігор, але допускав, що батько Залізняка міг перед сусідами чи навіть дітьми не стриматись і дав волю своїм емоціям.

Розмова відбувалася, коли вже темніло, і я чомусь не мав охоти щось уточнювати, розпитувати. Пообіцяв, що сам розберусь і застеріг, щоб без мене нічого не робили.

Ситуація для нас у березні-квітні 1947 року погіршувалась з кожним днем. Усюди повно війська, часті рейди невеликими групами по селах, лісах, близьких від Сянока та Ліська – спорадичні, несистематизовані, але було зрозуміло, що йде підготовка до тотального наступу на нас. Населення теж усе без винятку не спало спокійно – не менше від нас із тривогою очікували, що принесе наступний ранок чи день, адже в кожного селянина хата, майно, малі діти – і все це під загрозою знищення будь-якої хвилини дня чи ночі. Їхнє положення набагато гірше, навіть страшніше від тих, що зі зброєю в лісі, де кожний відповідає тільки за себе, крім командирів. Тут головне, щоб не попастися живим до рук полякам, бо якщо не замучать під час допитів, то засудять на смерть, ще й познущуються. Смерть у бою – чи не найпростіший і найлегший вихід.

Крайовий провідник Закерзоння “Стяг” – Ярослав Старух – у липні 1941 року посидів кілька тижнів у тюрмі гестапо у Львові. Боївці ОУН вдалося його звільнити і від того часу зарікся коли-небудь попадатися ворогові в руки живим. Закликав усіх, або просто радив,

не здаватися. Сам загинув у вересні 1947 року, коли поляки знайшли його криївку в Монастирських лісах на Любачівщині.

Після розмови з Ігорем я того вечора поговорив без сторонніх із Залізником. Здивувала розсудливість молодого хлопця. Сказав, що тата він розуміє, але тато його не хоче. Річ не так у ньому, як у сестрі. Батьки її дуже любили від народження, за нею світа не бачили, не давали їй нічого робити, і не так мама, як тато. Тепер після якогось скандалу вона ночує в родичів, а старі місця собі не знаходять.

Коли я поцікавився, чи міг би поговорити з батьком, він аж зрадів. Давно хотів зі мною порадитись, але чомусь не наважувався. Ігоря боявся, не хотів з ним цю тему порушувати.

Наступний день минув спокійно. Як тільки стемніло, ми полями від Солонного опустились до самої хати. Залізник зустрів маму на подвір'ї, поговорив з нею, і мене запросили до хати. На дорозі з двох боків від хати залишилось по два стійкових.

Улітку 1946 року я один чи два рази ввечері бачив батька Залізняка. Тип галицького середнього господаря, дещо подібний до мого тата, тільки трохи вищого зросту і вуса чорні. В селі він належав до багатших. Поговорити з ним не доводилось – не пам'ятаю чому. Можливо, я тоді не хотів виділятися, однак відчув якусь байдужість до нашого приходу. До хати ми не заходили. Але тоді були інші часи, не такі небезпечні, як у березні 1947-го.

Відразу з порога сказав, що хочу поговорити з господарем. Ми сіли в кімнаті біля вікна, я ближче до дверей. Ніч була ще не зовсім темна, і я мав змогу дивитись, що робиться на дорозі. Без зайвих вступних слів пояснив, за чим прийшов: хочу вияснити причину непорозумінь між ним і сином. Кілька слів сказав про себе, що думаю про Іванка і як до нього ставляться усі хлопці без винятку. Старий, видно, був дуже роздратований і відразу почав нас звинувачувати у всьому, трохи не в бандитизмі, але на щастя, для цього в усьому районі аргументів не знайшов би. Питав, яка наша мета, нащо все це потрібно, передбачував масові облави, невинні жертви, навіть виселення кудись знов на Україну або на захід Польщі. Такої думки все село, тільки люди мовчать. Я не переривав, дав виговоритись, а потім сказав, що у всьому згідний з ним, самі все добре бачимо.

У мене в багатьох селах були знайомі люди, в більшості старші віком, досвідчені, переважно батьки чи рідні учасників УПА або

підпільної мережі. Від них я довідувався про настрій серед населення, як реагують люди на поодинокі події в терені та інше. Рідко коли порушували питання когось особисто. Домовлялись, що про тему розмови знаємо тільки ми. Бувало, що я попереджував співрозмовника, щоб, не дай Боже, не висловив якоїсь своєї думки перед кимсь із наших, щоб не попав на дуже ідейного, бо будуть неприємності. Найчастіше я заходив до старого Оренчака у Станькові – батька Євгена, а в Тиряві Волоській до Кікти, де брав американські газети. У Пашові я інколи обговорював різні питання з відносно молодим ще, здається, Дмитром Лишиком. У його хаті недалеко від церкви ми часто квартирували. Вони не боялися говорити мені все, що думали про нас самі та інші люди. Такий контакт я хотів нав'язати з одним із музикантів у Голучкові, але, на щастя, вони відразу відмовились. Міг погоріти з ними. Треба було раніше познайомитися з батьком Залізняка, може, він інакше дивився би на нашу боротьбу.

Тепер ми удвох почали згадувати, з чого все почалося. Він не все знав і я нагадував йому події за порядком. Четвертого серпня 1944 року двадцять кілометрів на південь звідси ще до переходу фронту польська боївка з Балигорода разом із більшовицькими партизанами у Стежниці спалила сорок хат і серед білого дня розстріляла шістнадцять найбільш свідомих українців за зазделегідь складеними списками. Тоді тут про УПА, а тим паче слово “бандерівці” ніхто не чув. Назвав йому точну кількість замордованих від січня по квітень 1945 року польською міліцією та цивільними бандами в околицях Бірчі, Динова, Перемишля, а скільки загинуло по лівий берег Сяну між Мриголодом і Диновом, ніхто не зміг підрахувати. Все це припинилось відразу після 21 квітня 1945 року, коли наші знищили бандитське гніздо Борівницю. Інакше не одна тисяча невинних загинула би ще.

Господар чув про ті події за десять до тридцяти кілометрів від їхнього села і додав, що вони тут теж боялись нападу сусідньої Лішни або навіть із Сянока, кілька тижнів з худобою та дітьми сиділи в лісі, аж поки не створили свій відділ самооборони в селі, куди вступив і його Іванко.

Восени 1944 року більшовицькі спецвідділи провадили облави по українських селах за молоддю, забирали до армії і гнали на передову

фронту. Майже ніхто не повернувся – всі загинули. З деяких сіл на Лемківщині пішли добровільно – теж не повернулися.

Улітку 1945 року тільки частину українців удалося їм вивезти на Схід, а там тепер голод, тюрми, Сибір. Якби не УПА, всіх вивезли би, або польські банди примусили би українців утікати з рідних земель голими-босими в тому, хто що встигнув би захопити.

Вже майже два роки йде боротьба, і польський уряд, яким фактично править більшовицька Москва, жодного разу не натякнув навіть про якесь вирішення нашої проблеми. Появилися ворожі звернення, щоб наші стрільці вбивали своїх командирів та керівників і зголошувались зі зброєю.

Після історії з Благутою поляки перестали навіть арештовувати по селах людей, не б'ють, не знущаються як раніше, бо бояться нас. З нами почали рахуватися як із народом – не те, що два роки тому.

Старий трохи заспокоївся й іншим тоном, наче хотів вибачитись: “Та я розумію, що наш Іванко не міг інакше вчинити і тепер не бачу для нього виходу, але вона... Де вона пропадає, що навіть дома не ночує? Чому сторонні люди мені доносять майже щодня, що бачили її у Сяноці? Що їй там робити в такі страшні часи? Ми все життя працювали, старалися тільки для них, а тепер двоє залишилися у пустій хаті. Ви ще молоді, нас, батьків, не можете розуміти”.

Кілька разів переводив розмову на дочку і запитував: “Де вона пропадає? Чому дома не ночує?” Признався, що, мабуть, за часто докоряв їй, сварив, не міг стримуватись. Я намагався про дочку не нагадувати. Більше часу ми спокійно обговорювали наше положення, пробували трохи прогнозувати, але чогось втішного на майбутні місяці не могли придумати.

Польський уряд оголосив амністію всім полякам, які навіть зі зброєю в руках виступали проти режиму, і тепер вони на волі, ніхто їх не переслідує. У той же час ми були приречені на фізичне знищення всі без винятку, і вирішили, що якщо вмирати, то в бою.

Перед відходом я пообіцяв, що зроблю все, щоб дочка не покидала хати, тільки не треба нею командувати, а більше довіряти. Попросив його, щоб не настроював сусідів чи родичів проти нас. Найближчі місяці напевно вирішать нашу долю. Разом з нами в кімнаті, а може, у сусідній за відчиненими дверима мовчки сиділа мати, зрідка зітхала,

навіть схлипувала. Господар провів мене до порога хати, і ми попрощалися якимось тепліше, наче давні добрі знайомі.

Підійшли стійкові і Залізняк. Ми вийшли за хати і по дорозі, нічого не таючи, порадив їм, щоб давали менше доручень його сестрі, хай більше сидить дома. Батьки найбільше за неї переживають. На другий день я усе розповів Ігореві та Орликові, радив зрозуміти батьків. Ігор не заперечував і не був такий категоричний, як при першій розмові про цю справу.

В перші дні квітня після смерті генерала Сверчевського мене викликали до Проводу надрайону. Не пам'ятаю, чи була якась групова відправа, чи, може, викликали по одному для обміну інформаціями, прогнозами, рекомендаціями. При нагоді вирішив зайти додому, відвідати батька і братів. Охорону відправив назад у п'ятий район, через кілька днів думав повернутися з кур'єрами, які підуть у Карпати.

Одинадцятого квітня була Великодня п'ятниця. Після обіду з Турниці лісами, знайомими стежками без пригод по кладці перейшов повноводний брудний Вігор трохи вище Посади Риботицької. Це було найнебезпечніше місце. В лісах танули в берегах останні сніги. В хаті під лісом довідався, що зранку поляки ходили по селах, але опівдні пішли до Риботич чи на Кальварію. Ліс ще не починав зеленіти і на сотні метрів проглядався добре. В стороні Конюші чути було вранці стрілянину. Що там сталося – ще ніхто не знав.

Обережно прилісками оминув Грушову ще за дня, далі понад Конюшею, Берендьовичами вийшов на край лісу, коли почало темніти. Праворуч пастівник, де малим хлопцем пас коней, а внизу переді мною рідне село. Всюди тихо, навіть собаки не гавкають. Люди напевно готуються до Великодніх свят, як колись. Небо захмарене, зрідка накрапав дощ. Далеко на рівнинних полях, на дорогах між селами теж не видно нічого. Попри присілок Гай дорогою помалу, доки не стемніє, я попід якусь межу полем опустився до потічка і зайшов до першої хати. Яким Грушеників (прізвище Стрілецький) пізнав мене і, переляканий, каже, що всюди по селах військо. Сьогодні на Конюші знайшли в лісі криївку з нашими пораненими і медичним персоналом. Під вечір в довколишніх селах знали, що там загинув Ярослав Совган, псевдо “Магістер”, родом із Перемишля, за фахом фармацевт; Гайдукевич Леся – медсестра, дочка священика з

Риботич чи з Посади Риботицької – знайома ще зі школи в Перемишлі в 1939-41 роках; Іван Філь, псевдо “Чуйко”, родом із села Іздебки за Диновом, працював кур’єром при Крайовому Проводі, у криївці лікувався після поранення. Усіх загинуло, здається, вісім осіб – більшість із них поранені.

До нас підійшов ще хтось із сусідів, сказав, що військо вибралось відразу після обіду. Помалу понад потічком садами через знайомі перелази, щоб не тривожити собак, я дійшов до хати. На подвір’ї першим привітав мене Азор, і тут же вийшли тато з меншими братами. По голосу Азора відразу здогадались, що напевно я прийшов.

Здається, удома не був я майже півроку – ще восени. Тато і брати цікавилися мною постійно, знали, де я перебував, коли приходив на якісь відправи в Турниці.

Повечеряв і для більшої безпеки вийшов на подвір’я, а тато за мною. Якось несміливо почали перераховувати, скільки моїх знайомих загинуло за останній рік. Вони знали всіх, що були у криївці над Конюшею. Нагадали знов про американський паспорт Івана Туркевича – двоюрідного брата з сусіднього села Сиракізці, яке тоді належало до України. Наші мами – рідні сестри, і обидва ми ровесники, подібні, як близнюки. Батько його якийсь час до війни працював в Америці і влітку 1939 року оформив для нього паспорт на виїзд до США.

Іван загинув на початку 1946 року під час переходу кордону. Його тіло возили в селі по хатах, але ніхто не пізнав, а потім скинули на подвір’ї перед батьковою хатою і кілька днів забороняли поховати. Енкаведисти якось довідались, кого вбили. Через кілька тижнів батьків вислали до Сибіру, ще й “прихопили” другу сестру матері та малу дівчину теж із родини, які того дня зайшли до них у гості. Всі опинились у Сибіру, в якомусь селищі Карегод. У 1954 році там знайшла їх військова нагорода за смерть другого молодшого сина Романа, який загинув “за рідину” під Берліном в передостанній день війни. Мати, хвора ще з дому, померла через кілька місяців після прибуття до Карегоду. Працювали там на лісоповалі.

Паспорт цей зберігався у нас. Тато кілька разів пропонували скористатись ним, але я не хотів навіть слухати. Того вечора нагадали, що молодший брат Михайло вже другий рік не може

залікувати рани на нозі й руці, десь переховується по чужих криївках. Якийсь час лікувався у тій, яку поляки вчора знищили..

Я стояв і згадував розмову з батьком Залізняка, порівнював з моєю ситуацією. У нас тато звикли, що дома я бував рідко ще від 1935 року, Михайло від 1942-го теж десь пропадав на військових вишколах УПА, а найменші брати – Андрій з 1929 року та Петро з 1933 від літа 1944-го носили підпільну пошту поміж селами як зв'язкові. У 1945 році вже знали всі дороги та стежки у близьких лісах. Виростали ми без мами, самі навчилися давати собі раду ще з дитинства.

Про тата пишу в множині, бо свята пам'ять про них і маму не дозволяє навіть у гадках переходити на однину. Ми не тільки так були виховані, але прожиті роки, життєвий досвід з часом дають нам змогу по-справжньому оцінити назовні непомітну батьківську любов.

Якщо батько Залізняка сердився на своїх дітей, то в нас подібне ставлення було неможливе. Того вечора тато просили мене тільки подумати, радше не забувати, що вдома лежить американський паспорт. Я відповів майже дослівно: “Взяти паспорт і втекти – можна. А що люди скажуть про мене? Більше про це не нагадуйте – нікуди не поїду”. Останнє речення я вимовив трохи підвищеним тоном і до нині відчуваю докори совісті. Хвилину ми постояли мовчки, а потім я додав: “Завтра Великдень, я ще обов'язково прийду”. Думав, що пересплю десь на краю лісу і під вечір буду дома. Я не був забобонний, але чомусь здавалось, що якщо не попрощаюсь, то повинен неодмінно повернутися. Так було в нас прийнято – при відході навіть у далеку дорогу розлучались чи прощалися наче до завтра, щоб не наврочити чогось поганого, не псувати настрій.

Брати вже полягали спати. Азор не відходив від мене, може сподівався, що візьму його з собою, як у 1945 році. Я сказав татові “добраніч” і помалу пішов садами горі селом, як прийшов. За останньою хатою повернув праворуч і польовою дорогою-узвозом (у нас називали “вивозом”) добрався до лісу. Всюди тихо, ніч майже тепла, дощ ще звечора перестав і я зі своїми думами, з автоматом у руці, оминув церкву в Берендьовичах, стежки й потічки, зайшов до лісу з поля. Не взяв з дому навіть поїсти і білизну не поміняв.

Піднявся вгору на кількадесят метрів від краю лісу, під старим дубом нагрів сухого листя, поклав автомат під голову і заплющив очі. Спав я завжди мов заєць, чув кожний шелест і вставав тоді, коли було

потрібно. Над ранком прокинувся тільки-но почало розвиднюватись, і побачив, як у моє село з двох сторін заходять поляки. Село у формі прямокутника між двома дорогами від півдня та півночі, які сходилися у східному кінці. Вояки бігли горі селом дорогами, щоб перекрити відступ до лісу. З боку Корманичів на дорогах показалися інші групи.

Я знав, що в лісі є сотні Бурлаки і Крилача. Вирішив попередити їх. По дорозі знайшов щось у вигляді куреня чи малої колиби зі смерекового чатиння (гілки), в якій сидів член Крайового Проводу Назар із дружиною Марічкою і друкарка Мотря. Від них довідався, що сотні тут недалеко, про появу поляків у селах знають, слідкують за ними. По другий бік лісу у Брилинцях та Тисовій тихо – отже, сьогодні облави на ліси не буде. Бурлака прислав стрільцем кілька печених картоплин замість паски. І так ми учотирьох зустріли Великдень – останній на Закерзонні.

Зустріч з Назаром і його дружиною Марічкою тоді в лісі на все життя закарбувалась у пам'яті. Під час розмови про ситуацію в терені, про п'ятий район, ми обминали трагедію санітарної криївки над Конюшею два дні тому. Одночасно в думках згадав, що Марічку не бачив більше року. Чув від інших, що в них народився син. Тепер вона тут, а де ж дитина? Переховувалась з нею, здається, в Аксманичах. Найдивніше те, що їхнє становище не вплинуло на якість підпільної роботи Назара. Про це чув не від одного. Дивувався їхній мужності, надлюдській силі волі, витримці, справжньому героїзму щоденно упродовж років.

Під час розмови ми наче забули, що недалеко повно війська по селах, що кілька днів, може, доведеться побути без їжі, а у них думки напевно про дитину. Кожної хвилини міг початися наступ на ліс, бій, відступ чи прорив через ворожий вогонь. Трохи заспокоювала присутність сотень Бурлаки і Крилача. Це два надійні досвідчені командири, які добре знали свою справу і завжди передбачали наперед розвиток подій. Назар, Марічка і Мотря сиділи на підстеленій соломі, а я стояв перед куренем, розповідав якісь бувальщини з останніх часів. Промені сонця проривались крізь верхи дерев і освітлювали невеликий зруб з молодими кущами. Трохи далі за маленьким струмочком білили до сонця стовбури старого букового лісу.

Мабуть, кожний з нас окремо розумів справжнє становище, але діловий оптимізм, підтримуваний силою волі, допомагав зберігати спокій, розсудливість, не дозволяв опускати руки, панікувати. Сьогодні я назвав би це високим професіоналізмом у боротьбі у страшних умовах, які не кожна нормальна людина могла витримати.

Коли сонце стало виглядати з-над дерев, я забрав від Назара деяку пошту, попрощався і рушив у дорогу. Зайшов до Бурлаки і Крилача. Сотні зайняли старі окопи ще з Першої світової війни. Серед бійців більшість давні знайомі – віталися, обмінювалися короткими спогадами, репліками, жартами. З сотенними і чотовими поговорили про становище в п'ятому районі, про те, де тепер військові частини і скільки їх, де проводять облави, засідки і яким маршрутом можливий перехід у Карпати. Таке передбачувалося з дня на день. Криlach дав мені двох стрільців для охорони і лісами під вечір прибули до Турниці. Тут мене чекали зв'язкові, які повинні були йти з поштою в Карпати. Над ранком ми були вже в лісах Солонного.

Забіжу трохи на кілька тижнів уперед. 28 квітня я знов опинився в першому районі в околицях Перемишля, мав надію зайти додому, але не вдалося. Перед полуднем з високого дуба на краю лісу кількасот метрів від куреня дивився через бінокль, як дорогою до Корманич виїжджали з села наші люди. На відстані до півтора кілометра пізнав своїх. Все майно забрали на віз, конем поганяв Андрій, до воза ззаду прив'язали корову, а за нею йшли тато, Петро та Азор.

День був теплий сонячний. Поля вкриті зеленою озиминою. Люди засівали все, щоб земля не пустувала. Гріх. Село наше обгороджене прямокутником білих розквітлих черешень, а посередині понад потічком в'ється жовта стрічка верб. Яблуні та груші цвітуть пізніше. На дорозі в селі, між хатами вешталися військові – підганяли, щоб скоріше вибиралися з дітьми та добром – хто що міг забрати. Таке творилося два роки після війни в центрі цивілізованої Європи.

У 1955 році я з концтабору в Норильську якимсь відшукав рідних у Карегоді в Сибіру, а ті повідомили через інших до Польщі. В 1958 році я зустрівся у Львові з братом Андрієм. Розповів, що їх тоді вислали до Східної Пруссії, і тато, коли довідались, що я живий, сказали: "Слава Богу! Тепер я можу спокійно вмирати". В 1960 я сам став батьком – народився син. Кілька перших днів, а може довше, я, дивлячись на нього, чомусь постійно згадував той вечір, коли

востаннє розмовляв з татом, трохи різкуватий тон, яким вимовив тоді останні слова. Часто перебирав у пам'яті, коли я ще міг образити тата чи спричинити якесь незадоволення мною. На щастя, не знаходив нічого.

САНІТАР “СМІХУР”

При районі функції лікаря виконував молодий хлопець в окулярах, мабуть, колишній студент якогось медичного закладу. Псевдо “Тарас”. Походив з околиць Дубецька. Зброї, здається, не носив. Нічим не цікавився, крім своєї медицини, завжди мовчав. Сумлінний, мухи не скривдив би; на жарти, репліки відповідав легкою усмішкою, ніколи не ображався. Усі шанували його, допомагали, коли була потреба. Який був з нього лікар, я не мав нагоди переконатись, але пам'ятаю, що в районі лікувалися поранені з інших теренів, і він не одного поставив на ноги. Про нього добре відгукувались. Помічником чи санітаром був Сміхур з якогось близького села. Високий, кремезний, завжди веселий, дотепний, зі світлим, майже білявим волоссям. Мене від перших днів здивувало його обличчя – якесь бліде, без слідів рум'янця чи загару, хоч більше часу проводили в лісах на свіжому повітрі, на сонці. Усі без винятку засмаглі, свіжі, змужнілі, а він наче під землею чи в тюрмі роки відсидів. Хлопці часто над ним збиткувались, робили жертвою своїх витівок, навіть знущань. Я поцікавився, чи не хворів він чим. Сказав, що здоровий, а присутні переглянулися між собою і почали над ним жартувати.

Одного разу я повернувся на Солонний після кількадечної відсутності. Всі сиділи над берегом потічка біля малого вогнища, серед них і Сміхур. Побачивши мене, він встав і помалу, якоюсь непевною ходою пішов стежкою вгору поміж кущами. Всі чомусь дивилися в його бік. Білий – найдотепніший у групі, стояв під деревом і каже: “Ого! Сміхур уже полетів!” – Як полетів? Куди? – питаю. – “А так, полетів”, – пояснює Білий і плавно помахує руками як птах крилами. – “Гляньте на нього. Вже наївся і полетів. У нього в торбї, з якою ніколи не розлучається, є якісь таблетки. З'їдає кілька і днями ходить, як лунатик, не знає, що з ним робиться. А тепер побачив вас і втік”.

Я вперше зустрічався з таким явищем у житті. Колись читав в історичних романах про якийсь гашиш серед турків, дурман, але самого явища не розумів. Запитав Тараса, що воно таке і чому довіряє Сміхурові аптеку з тими таблетками. Роз'яснив мені дещо, згадав про морфій, необхідний при операціях чи під час сильного болю. Пообіцяв, що буде сам носити такі ліки. Чи дотримав слова – не пам'ятаю, бо в їхні справи я чомусь не бачив потреби втручатись, але за Сміхурем слідкував постійно. Більше я його таким не бачив. Він часто відпрошувався в Ігоря кудись, чи не додому, і не появлявся кілька днів.

При першій нагоді я розповів про Сміхура головному фармацевтові південної частини Закерзоння Ярославові Совганові, псевдо “Магістр”. Ми були знайомі ще з Перемишля від 1942 року. Роз'яснив мені, що це явище гірше від пияцтва, і люди ці для нас ненадійні, навіть небезпечні, допускати їх до ліків не можна. Попросив його, щоб розмова залишилась між нами, пообіцяв зайнятись Сміхурем. Після осені 1946 року настали такі часи, що не було змоги ним цікавитись, не було коли.

Наприкінці травня 1947 року я з частиною боївки повернувся в ліси Солонного з околиць Перемишля. Села всюди пусті, ніде ні живої душі, тільки засідки на дорогах, стежках, на полях та в лісах. Усюди військо. Знайшли своїх. Усі зраділи нашому поверненню, надіялись, що я приніс якісь рекомендації про плани на майбутнє, вихід із даної ситуації.

На самому початку розмови я довідався, що в середині травня, відразу після виселення, Сміхур здався полякам і ходив з ними по лісах, показав кілька криївок, але, здається, не всі. Були якісь жертви з його вини.. Яка його доля – не знаю. Можливо, відсидів трохи і дозволили йому поселитись десь на Заході. Це – в найкращому випадку. Якщо навіть вижив, то напевно боявся своїм людям на очі показуватись.

28 БЕРЕЗНЯ 1947 РОКУ

За кілька тижнів перед описаними подіями ми довідалися, що в Хрещатому (гора недалеко від словацького кордону) в санітарній

криївці загинуло наших шістнадцять осіб, серед них поранені, хворі і весь медперсонал. Про цей випадок згадується у “Літописі УПА”. Серед жертв був і Гуцул – командир боївки, східняк, колишній офіцер Червоної армії, улюбленець усіх, які знали його з підпілля ще за німців. Участь у нападі на шпиталь брали польські прикордонники з Тісної.

28 березня 1947 зранку погода видалася гарна. Ми отаборилися в лісі на Солоннім недалеко від нової криївки. Земля пробуджувалась до життя, приходила весна і в Карпати. По долинах над річками, потічками і в ярах стелилась мряка. Чомусь той ранок добре запам’ятався. Сонячне проміння прорізалось крізь крони дерев. Над потічками зацвіла ліщина. Ще тиждень-два і ліс зазеленіє. З дня на день чекаємо масових облав, сидимо в місцях ближче до краю лісу, де нас не сподіваються, а поляки чомусь відкладають. В околицях Перемишля теж тихо. Гадаємо, звідки почнеться, чи, може, всюди одночасно. Наш район майже чистий від сексотів. Так нам здається. Обійшлося без терору, без невинних жертв – маю на думці – в нашому районі.

Близько першої години прийшов знайомий з присілка Долини і розповів, що за Балигородом сьогодні о 9-й годині загинув якийсь польський генерал. У Сяноці паніка – і серед військових, і серед польського населення. Увечері ми знали деякі подробиці від людей, які повернулися з Сянока, а через кілька днів уже читали в газетах, що загинув заступник міністра оборони Польщі генерал Кароль Сверчевський, герой громадянської війни в Іспанії 1936 року, мав псевдо “Генерал Вальтер” або “Генерал ель Поляко”, командувач інтернаціональної бригади. Запам’яталася фраза в якійсь польській газеті: “...впав жертвою найманців американського імперіалізму”. Ще одне підтвердження, що не можна вірити таким фразам, як “найманці ЦРУ”, “вороги українського народу” і взагалі всьому, що писала більшовицька преса.

Кароль Сверчевський – давній знайомий Сталіна і близький друг якогось більшовицького генерала Гундорова.

Коротко про те, що ми знали тоді про цю знаменну подію.

28 березня тридцять польських прикордонників з Тісної мали поїхати до Сянока за нагородами за те, що знищили нашу санітарну криївку у Хрещатім. Про це довідалася наша розвідка і доручили

сотні Хріна влаштувати засідку в найбільш зручному місці. На засідку наткнулися не автомашини з Тісної, а Сверчевський з охороною. Донині подробиці про те, звідки наші довідалися, ніде не опубліковані, бо учасники напевно ще живі, щоб їм не нашкодити. Ще можливе й те, що прикордонники заздалегідь знали про нагороди і напевно вихвалялися перед знайомими в Тісній.

Машини, здається три, з охороною їхали раніше, а за ними дві легкові з генералами. Перші вантажні Хрін пропустив, а коли в долину опустились легкові, скомандував: “Хлопці, по лисинах!” Сверчевський був одразу поранений, але ще пробував командувати своєю охороною, яка після перших пострілів розсипалась уздовж дороги. Водій узяв генерала на плечі, щоб перенести за дорогу, але хтось із стрільців прострелив їх обох. Сотня не затримувалась, – прорвались вперед уже під обстрілом охорони. З польського боку був поранений ще генерал Прус-Венцковський.

Сотня не мала втрат. У мене можуть бути деякі неточності. Подію цю описав якийсь офіцер, можливо, сам Гергард, який був там на місці бою. Не знаю, чи залишився хто живий з сотні Хріна сьогодні.

Через кілька днів із Тісної таки вирушила автомашина з поляками із застави чи то на похорон генерала, чи, може, проводи труни до Варшави, або за нагородами за Хрещатий. По дорозі попали на засідку сотні Біра. Загинуло 22 поляки.

Що робилось у всій Польщі – можна собі уявити. Всюди в поїздах, на базарах тільки й мови, що про події “на Україні”, як називали вони наші терени. Всі розповіді з перебільшеннями, перекрученнями фактів – кожний давав волю своїй фантазії. Нерідко траплялось, що деякі бачили в нас героїв. Довго ходили чутки, що Сверчевського вбили самі поляки. Знали, що він – ставленик Сталіна і якийсь час жив у Москві. Газети вмістили його біографію. Згідно з УРЕ, “нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного прапора, орденом Суворова 1-го ступеня, медалями СРСР, орденами ПНР...” У Польщі він став національним героєм, як Костюшко, йому ставили пам`ятники, його ім`ям називали вулиці, школи, а через сорок років визнали катом польського народу.

У Тиряві Волоській почув від знайомих, що в Сяноці хтось з адміністрації визнав, що наша розвідка працює набагато краще ніж у поляків, і населення повністю нас підтримує.

Тепер ніхто не сумнівався, що Москва і Варшава підуть на все, щоб за літо нас знищити, тільки думають як. Усюди повно війська, в ліси не ходять, лиш інколи по селах, які ближче до повітових центрів. Знають, що в боях їхні втрати в кілька разів більші від наших. Думали рівно місяць. 28 квітня почалась акція “Вісла”.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

АКЦІЯ “ВІСЛА”

ОСТАННЄ ВИСЕЛЕННЯ

28 квітня 1947 день видався гарний, теплий. Зеленіли поля, по селах уздовж доріг цвіли черешні. З наших уже кілька тижнів ніхто в селі не ночував. З дня на день, з години на годину всі чекають, що ось-ось почнеться щось страшне. Що вирішать у Москві та Варшаві, як будуть мстити за Свєрчевського? Ні в кого нема сумніву, що насамперед потерпить населення. Не пригадую випадку, щоб польський уряд пробував знайти якесь компромісне рішення. Ніхто не цікавиться причинами того стану, який створився на тих землях, жодної згадки про вимордувані українські села в 1945 році. В засобах масової інформації нас називали воєнними злочинцями, які служили в німців, а тепер, щоб уникнути заслуженої кари, створили банди і тероризують населення, виконують вказівки ЦРУ – знайшли нового господаря. Кілька разів із літаків розкидали листівки, закликали, щоб наші стрільці вбивали своїх командирів і здавалися зі зброєю. Їм, мовляв, усе простять. Ходили чутки, що знов почнеться виселення в Україну або на німецькі землі на захід і північ Польщі, тільки вже силою.

На землі, заселені українцями, поляки стягали все своє військо з усієї Польщі. В казармах залишилися самі сторожі. В офіційних повідомленнях і літературних творах вони не признаються, але населення знало, бо вояки не приховували й самі дивувалися, що стільки їх сюди навезли, як вони казали – на Україну. Польська армія тоді могла нараховувати від 120 до 150 тисяч.

У понеділок 28 квітня над ранком поляки обставили всі українські села, які були близько лісу, перекрили дороги і стежки. Людей не збирали, а ходили від хати до хати й наказували негайно збиратися в дорогу, хто як і з чим може. Не давали навіть поснідати.

Того дня я знов опинився в лісі між Корманичами та Берендьовичами і з високого дуба через бінокль дивився, що робилося

по селах. На дорозі з Аксманич до Корманич пізнав своїх – тата з братами. Добре, що хоч мали свого коня і трохи майна могли покласти на воза. Кількадесят метрів перед ними йшла якась сім'я з малими дітьми і клунками на плечах. Із-за Микитової хати (Петра Шагали) – крайньої в кінці села – знову появився гурт людей і підвода. Чи думав хтось із них, що назавжди покидає рідне село, оперезане квітучими черешнями, поля з зеленою озиминою.

29 квітня 1947 року поляки спалили дерев'яну церкву в Берендьовичах, збудовану ще на початку шістнадцятого століття, яку не знищили татарські навали впродовж кількох віків. Разом з нею згорів і її ровесник дуб, від якого залишився лише обгорілий пень діаметром 1,7 м і кам'яна плита, яка лежала перед входом до церкви.

Старше покоління пережило першу світову війну, другу; люди покидали хати при переході фронту, але через кілька днів чи тижнів повертались. А тут через два роки після закінчення війни в самому центрі цивілізованої Європи треба залишати рідний край, в якому жили діди та прадіди століттями. Ці терени навіть татари рідко спустошували після походу хана Батия в середині XIII століття, і десь на схід від Сяну пролягали кордони впливів Золотої Орди.

За давніми переказами, які в нас передавали від покоління до покоління, у Перемишлі була остання гора, на якій за козацьких часів стояла сторожова вежа з бочкою зі смолою. Друга вежа була в селі Сільця – близько 20 км на південь від Перемишля. Там над селом недалеко від церкви висипано високу могилу, яку називали Дупницею. Після 1947 року поляки зруйнували і могилу, і муровану церкву, яку було видно далеко з прикордонних районів Львівської області. Третя сторожова вежа була аж на “Замчиськах”, тобто на замку Гербуртів над селами Поляною та Тарнавою на південь від Добромиля.

У нас так і казали старі люди: “ще за козацьких часів”. Колись у Перемишлі найвищу точку над містом з південної сторони називали Татарською горою, і від центра до неї можна було вийти Татарською вулицею. Тепер чомусь гору називають “Знесіння” або “Копець”.

Не знаю, що думали наші люди, коли назавжди покидали рідні хати, коли гнали їх у невідоме. Більшість, можливо, з полегшенням зітхнула, що закінчились постійні загрози і вдень, і вночі, облави, людські жертви, вістки про загибель рідних, знайомих, невпевнене

завтра. Життя в напрузі, у страху за себе, дітей, майно – і так не день, не місяць, а цілих чотири роки, бо ще від 1942 року в нас хлопці проходили військовий вишкіл у сусідніх лісах. Від літа 1944 року у важкій боротьбі брали участь навіть діти і старі люди. Це були роки всенародного героїзму.

Через кільканадцять років після довгої розлуки зустрів своїх братів, деяких знайомих і питав, чи хтось із села докоряв коли комусь, що невинно потерпів за інших, що можна було обійтися без таких жертв. Не було такого випадку. Ніхто не каюся, не звинувачував інших, усі визнавали себе учасниками боротьби, пишалися тим і не боялися розповідати про все своїм дітям. Можливо, були одиниці, але голосно про це не говорили навіть після виселення.

У перший день, тобто 28 квітня, була повністю виселена Пашова, справжня столиця нашого п'ятого району. Наприкінці травня я з хлопцями пішов подивитися по хатах – може, де залишилися зерно, картопля чи квасоля. Ніч була тепла, повний місяць, і видно, як удень. По хатах усе сплюндровано, двері відчинені, в сінях майже в кожній хаті розбиті жорняні камені. Поляки за кілька днів після виселення вимели все.

Зайшов до однієї бідної хатини, де до виселення в родині було кілька малих дітей. У кімнаті на столі стояла глиняна миска з недоїденим киселем. Це популярна їжа, щось подібне до супу на кислому вівсі. В мисці було дві дерев'яні ложки і ще дві чи три лежали на столі. Все покрите пліснявою. Малі діти, мабуть, не розуміли, що треба швидко збиратися, вдягатись, їсти і – в дорогу. Поїхали голодними, радше пішли пішки під конвоєм до Сянока – 15 кілометрів.

Села, які попали під виселення першого дня, тобто ті, котрі нас активно підтримували, до заходу сонця обезлюдніли. Людей зганяли на перевалочні пункти, де садовили на автомашини чи поїзди і вивозили на німецькі землі на заході вздовж Одри і на півночі до колишньої Східної Пруссії. Там розселявали так, щоб українці були меншиною у даній місцевості. Через кілька місяців знов розселяли, якщо два українці жили поруч. Їм виділяли найгірші, зруйновані німецькі господарства.

Відразу після війни з теренів, які підпали під Польщу, виселили до Західної Німеччини близько семи мільйонів німців без жодної компенсації.

Такого ми не сподівалися. Польський більшовицький уряд визнав своє безсилля в боротьбі не так з відділами УПА, як з українським населенням у Бескидах на Лемківщині, в Надсянні і на Холмщині. Тисячоліття українсько-польського сусідства ще такого не знало. Цим поляки вирішили вбити двох зайців: позбавити нас підтримки населення і заселити пусті німецькі землі.

* * *

Від перших днів травня почалися масові облави. Бажаного успіху полякам вони не принесли. Нашим сотням удавалося прориватися з оточення з боями. Запасів продуктів у нас не було стільки і не завжди можна було ними користуватись. Вогонь розвести ні вдень, ні вночі не можна, щоб димом не зраджувати свого місця. Удень його видно над лісом, а вночі навіть у тиху погоду запах чути на сотні метрів. Доводилось їсти сире м'ясо, навіть сирий біб, горох, квасолію і кваски (щавель). Не в кожного шлунок перетравлював таку "дієту".

Пригадую, як однієї ночі ми з оточеного лісу в Турниці нахабно пішли до села Арламів біля самого кордону. Йшов дощ. Ми розраховували, що більшовицькі прикордонники по селах не ходять, бо нема там чим пожитись – ні самогонки, ні хліба, та ще в таку негоду. В якійсь хаті був наш запас бобу й часнику. Господарник сотні Крилача роздав кожному по жмені бобу і головці часнику. Часник ми залишили на випадок, якщо попадеться десь сире м'ясо кабана або серни – ану ж удасться підстрелити. З часником його можна було їсти навіть без солі. Вирішили вийти з оточення попри самий кордон у бік Ропенки. По дорозі кожен почав гризти біб. Незабаром почали реагувати шлунки, захотілося пити. Ті, що йшли позаду, змушені були носи затикати. На щастя, тим усе й закінчилось, але на майбутнє всі знали, що між кожним сирим бобом, горохом чи квасолею треба робити довші перерви. Головне, щоб усе засвоювалось організмом, не пропадало надаремне.

Сотні намагались уникати боїв, берегти амуніцію. Найгіршою була проблема поранених. Куди їх дівати, як лікувати, де брати ліки? Було

кілька випадків, коли поранені дострілювались самі. Попасти полякам у руки – значило йти на певну смерть, але після знущань, тортур на допитах. Я не перебільшую. Ще живі сьогодні сотні свідків – колишніх хлопців та дівчат, які самі пройшли через те пекло.

У деяких селах на рівнинах, далі від лісів, залишалось по кілька змішаних польсько-українських родин. Однієї ночі група із шести стрільців вирушила з лісу над Корманичами в село Молодовичі по хліб для хворих. У другому кінці села під самим кордоном від Нижанкович жила родина Гута. Сам Гут виріс серед українців і ставився до нас прихильно. В селі теж його шанували. На зворотній дорозі хлопці попали на засідку в потічку серед поля за Клоковичами. Дорого обійшовся хліб, бо не всі повернулися.

Не можна не згадати ще про одну подію, яка сталася у квітні 1947 року, ще до виселення, чи, може, у перші дні травня – точно не пригадую.

У лісі між Завадкою та Тростянцем, недалеко від Ропенки, поляки оточили один наш рій – вісім чи десять стрільців – не пригадую, з якої сотні, – і після нерівного бою двом, що залишилися живими, запропонували здатися. Хлопці, знесилені, обидва тяжко поранені, на очах у поляків самі пострілялись.

У Ропенці, де стаціонував полк, їхній командир, полковник Журек – старий кадровий офіцер із Перемишля ще з армії Пілсудського, вишикував своїх вояків і розповів про цей випадок. Виступ закінчив словами: “Żołnierze! Tak walczą za wolność. Bierzcie sobie z nich przykład !”. (Солдати! Так борються за волю. Беріть собі з них приклад!)

З Ропенки, де були нафтопромисли, не всі українці виїхали. Багато залишилось змішаних родин, а деякі останніми днями поміняли документи і стали “поляками”. Від них, здається, ми довідались про цей випадок. А може, це було ще перед 28 квітня. Подія ця швидко розлетілася не тільки серед населення, а й поміж військом. Про них розповідали із захопленням як про героїв, і деякі версії були далекі від правди. Розповідали навіть, що це два рідні брати пострілялись взаємно по команді одного. У 13-му томі “Літопису УПА” на останніх сторінках є некрологи про дві групи по 6-7 стрільців із прізвищами, псевдонімами та роками народження.

Можна уточнити. Одна група загинула десь біля Юркови – теж недалеко від Ропенки, ближче до кордону.

Подібних випадків було немало, але більшість забута. Їм не тільки пам'ятників не ставили – навіть не було змоги поховати, чи просто закопати в землю. Десятиліттями про них на українській землі згадувати забороняли.

Полковника Журека забрали з полку.

Сотні Бурлаки, Крилача і Ластівки трималися разом. Командував Бурлака. Кілька разів переходили на лівий берег Сяну і там між польськими селами вдавалося трохи відпочити від облав. Якщо хтось побачив їх із місцевих поляків, то треба було вибиратись. Увечері доходили до села, набирали хліба, картоплі та інших продуктів і під прикриттям ночі поверталися на безлюдний правий берег. На другий день уранці в Перемишлі вже знали про рейд відділів, тому сотні за ніч проходили до 30-40 км – далі від того місця, де їх бачили.

Хоч як було важко, але вдавалося вести розвідку за переміщенням війська. Стежі розсилали в різні сторони, і вони з краю лісу під вечір пильно стежили, що робиться по селах та на дорогах. Орієнтувались по гулу автомашин на дорогах, а вночі стежили за світлом фар в околицях міст. Днями над лісами часто кружляли “кукурудзники”. Для підготовки облави на якийсь масив лісу полякам треба було не менше доби, і сотням часто вдавалося прорватися в них перед носом в інший масив, або прорватись із боєм без втрат. У лісі поляки ночувати ще не пристосувалися або боялися, бо вояки не знали терену, як наші. Деякі дороги, стежки обставляли і вночі, і тому переходити малими групами було дуже небезпечно. Ми ніколи не йшли дорогами ні стежками, а майже навшпиньки полями, серединою лісу, а дороги часто навіть переповзали. Поки перейти небезпечне місце, треба було якийсь час посидіти недалеко, прислухатись.

В облавах за сотнями брали участь уже не полки, а дивізії. Ліси прочісували трьома лавами, тому що одну лінію прорвати було легко, а дві чи три важче. Часто допомагало везіння, щастя або досвід та тонкий аналіз тактики і можливостей ворога в конкретній ситуації.

Я з групою до десяти стрільців часто переходив від Солонного біля Сянока та Ліська до околиць Перемишля і назад. У Солоннім залишалися Ігор, Орлик із невеликою групою до п'ятнадцяти стрільців. Зі мною були члени боївки з п'ятого району, з першого і

зв'язкові. Треба було постійно контролювати, що робиться в теренах, де квартирує військо, де влаштовують засідки. А взагалі – то якоїсь чіткої програми дій не було й не могло бути, бо від нас нічого не залежало, ініціативу тримав у руках ворог та ще з такою величезною перевагою. Бували дні, коли між Перемишлем та Сяноком у прямокутнику 40 x 60 км були обставлені всі дороги, стежки, села. По кілька днів без їжі, інколи цілий день без води, бо не можна було з місця рушитись.

22 травня день був спекотний як у липні. Дощу давно не було. Ця дата записана в щоденнику бунчужного Бурлаки Буркуна в “Літописі УПА”. Я знову опинився разом з сотнею Бурлаки в лісі між Брилинцями і Княжичами. Сотня за ніч пройшла до тридцяти кілометрів з четвертого району, вибралася з одного оточення і тут знов попали в другий котел. Хлопці голодні, втомлені і настрій у всіх відповідний. У Брилинцях повно війська, кілька бронемашин, два літаки часто гудуть над лісами. На Конюші, Кописні теж військо. Стежі повідомляють, що і села з північної сторони лісу від Перемишля зайняті. У Княжичах стоїть кухня. Відступати нікуди. Залишатись у середині лісу в давніх окопах, як часто практикували наші минулого року, – річ безнадійна. Нам просто не дозволять вирватись і зможуть тримати, скільки захочуть – днями й ночами, впевнені, що ми тут в їхній пастці.

Бурлака приймає рішення, мабуть, єдине правильне з тисячі. Між Княжичами і Вітошинцями з північної сторони ліс невеликим півостровом чи трикутником зі сторонами менше трьохсот метрів вклинюється в поле. Там уже не ліс, а парк, в якому стояв колись палац польського поміщика, а за німців там проводив вихідні староста Перемишля (крайсляйтер). Довкола парку густий живопліт, а від лісу ще давні, трохи засипані окопи з останньої війни.

Бурлака підійшов до мене й каже, що мої боївки напевно не такі втомлені, треба буде зайняти ці окопи. Головне – спокійні нерви, щоб хтось не вистрелив непотрібно. Поляки напевно вийдуть із лісу і або повернуть у село, або захочуть пройти через парк. Тоді треба мені приймати рішення. Якщо прийняти бій, то прориватись не до лісу, а краєм у бік Вітошинець, і далі аж під Перемишль, де нас не сподіваються. Не пригадую, де повинні були зібратися на ніч, якщо не вдасться триматися разом.

Кожний набрав води з потічка, у кого був посуд, понатикали свіжої зелені перед окопами, малі гілки собі на шапки, полягали й чекаємо. До обіду ще далеко – могла бути година близько десятої – не більше. Територія парку, радше те місце, де ми залягли, знаходилась на невеликому горбочку. Перед нами рідкий ліс із молодих буків добре проглядався на відстані до ста метрів, а далі починався гущавник із молодих грабків, буків, які встигли за кілька років вирости на місці старого зрубу. Зі сходу та заходу від парку терен опускався до двох потічків. Поруч із потічками з лісу виходили дороги – одна до Княжич, а друга до Горохівців.

З парку було добре видно, що робилося по селах і на дорогах від Перемишля на південь уздовж кордону. Ми боялися, щоб поляки не зайняли виходів із лісу, але до обіду переконалися, що таке їм у голову не прийшло.

Час тягнувся страшно поволі. Спочатку всі лежали чи сиділи мовчки, а згодом розговорились – хто пошепки, інші голосніше. Почались анекдоти, жарти, навіть сміх. Усе це свідомо понад силу, бо видно було, як у декого починали тремтіти руки або губи. Не кожен міг удавати, що спокійний, володіє нервами. Такий стан був завжди перед боєм. Як тільки починалася стрілянина, десь пропадав страх, усе оживало, появлялися сили, злість і мало хто зважав на свист куль, на все, що творилось навколо. А тут треба було пролежати хтозна як довго. Їсти не було що. Я з одного положення дивився за повільним переміщенням сонця над лісом, від одного дерева до другого, від вітки до вітки і в думках підганяв його, щоб скоріше перейшло зеніт та почало опускатись. Після полудня ставало завжди чомусь легше на душі. Десь усередині лісу зрідка було чути поодинокі постріли з автоматів та крісів.

Біля мене лежав Чміль – Йосиф Красуцький з Корманич. Досвідчений боєць ще з німецьких часів. Він був одним із найнадійніших зв'язкових чи охоронців при переходах когось із Проводу через терени Перемишльщини. Взяв молоду гілку і почав общипувати з неї кору. Побачив, що я звернув на це увагу, каже: “Скоріше б вже почалось, бо і я починаю нервуватись”.

Постріли в лісі наближались. Майже кожний з нас міг визначити з точністю до сотень метрів, як далеко були поляки. Ми чекали на звірів і птахів. Серни і зайці завжди втікали перед чужими в паніці,

кабани стадом пробігали десятки метрів, спинялись, а старі на чолі з вожаком, що йшов попереду, рознюхували, звідки грозить небезпека; здавалось, що перевіряли, чи всі у стаді. Круки підіймались над лісом і, покаруючи, кружляли, доки небезпека не минула.

Коли сонце перейшло свою найвищу точку, стало опускатись, майже одночасно на очах у всіх почало в'янути листя на гілках, які ми встромили перед собою в землю для маскуванню. Земля висушена спекою, що тривала тоді майже два тижні. Температура сягала за тридцять градусів. Мінати гілки вже було пізно – постріли ставали дедалі ближчими.

Нарешті дочекалися: щось зашелестіло десь у кущах, із дерев злетіли птахи, закричали ворони. Напруження наростає, лежимо мовчки, кожний дивиться перед себе, не ворухнеться. У таких випадках давати якісь поради неможливо, бо ніхто не міг передбачити розвитку подій. Усе вирішувалось в останню мить.

Зліва від гущавини на відстані до двохсот метрів на дорозі появилось кілька вояків. Майже одночасно напівпошепки почулося “йдуть”. Через хвилину за ними ще кілька – йдуть дорогою понад потічком у бік Княжич. Ліс для них уже закінчився, ще сотня метрів і село. У нас на очах перекидають автомати і кріси на плечі, розмовляють уже голосно, веселі, з розстебнутими сорочками, рукавами витирають піт і не підозрівають, що на відстані не більше тридцяти метрів за ними дивляться десятки пар очей. Кілька з них опустилось до потічка напиться води й освіжити обличчя.

Я намагався охопити зором усіх відразу, а особливо двох, які виходили з потічка на дорогу і дивились прямо в наш бік на окопи.

Праворуч від нас десь у глибині лісу почулися крики та голосні розмови. Там уже більша група іншою дорогою попростувала на Вітошинці. Ми боялися, що будуть прочісувати зруб – тоді вийшли би просто на нас. У “Літописі УПА” автор згадує, що біля нас пройшло лише дев'ять поляків. Виходить, що Бурлака вибрав найбезпечніше місце. Сотня могла і в зрубі просидіти. Не було там ні другої, ні третьої лінії. Очевидно, поляки головну увагу приділили середині лісу, шукали криївок у колишніх окопах, ярах. Він врахував, що в кінці дня поляки, втомлені напруженим переходом, постараються скоріше дістатися до села. Навіть прийняти бій і прорватися того дня не було страшно.

Наші дозорці, здається, із дерев дивилися й повідомляли, що з інших ділянок лісу виходять групами поляки і йдуть дорогами в бік Перемишля. Можливо, їх підбирали вантажні автомашини – не пригадую.

Отже, два наступних дні облав не буде, можна відпочити або знов у дорогу – на польські села по харчі. Ми на всякий випадок посиділи тихо до вечора. Враховували й те, що в лісі могли залишитися засідки на дорогах.

Подібних випадків, коли сотням щастило чи, радше, був вибраний той єдиний варіант із безлічі можливих, який гарантував вихід зі становища без втрат, було немало.

Я вже згадував попередньо, коли писав про пропагандиста “Вадима”, як дві чи три сотні і надрайоновий провід просиділи день у невеличкій перемичці завдовжки не більше чотирьохсот метрів і завширшки ще меншою між Брилинцями і Кописною. Лісок цей з’єднував два великі масиви – один між Перемишлем і кордоном, а другий в околицях села Тисова і далі на захід. У лісах одночасно проходили облави, а ми там просиділи, після обіду розповідали анекдоти і грали в шахи. Я був одним із заядлих шахістів, коли попадав в околиці Перемишля до сотень Бурлаки та Крилача. Шахами перевіряли і загартовували свої нерви, особливо під час облав. Добре грали Крилач і Орач – керівник СБ першого району.

Протягом цілого травня облави не дали полякам бажаних результатів. Тиск не зменшувався, передишки не давали, міняли тактику, але дарма. Однак ми теж були людьми, і все мало свої межі. Голод, постійне напруження, втома, недосипання цілими тижнями почали відчуватися. У стрільців здавали нерви. Найгірше, що появилися випадки дезертирства. Можна було чекати зради, провокацій. Бувало й таке, що не поверталися до сотні поодинокі стійкові чи стежі – або заблукали в лісі, або не встигли на призначений час в умовлене місце зустрічі не зі своєї вини. Тоді командири сушили голови, що могло статись – чи не зрада, чи не треба міняти клички, місце зустрічі на найближчий час, якщо б сотня розсипалася під час бою або після прориву.

Страшнішого від дезертирства і зради не могло бути нічого. І нам принесли вони багато шкоди.

Ще до акції “Вісла”, здається в березні, втік до поляків командир боївки другого району Орел – прізвище Сус, із Тисови. Такого ніхто не міг сподіватися.

Не пригадую, чи мене спеціально викликали до Турниці до проводу надрайону розслідувати справу Орла, чи я випадково був там з іншої причини. Довідався, що Орел із кількома боївкарами заходив до якогось поляка в селі Воля Корінецька коло Бірчі. Через кілька днів господар поскаржився комусь з провідників, що в нього того дня пропав годинник. Не сумнівається, що це робота Орла. Навів необхідні докази. Він знав його ще до війни – села сусідні, тільки через ліс. Не можу собі уявити, щоб якийсь наш селянин наважився поскаржитись начальникові польської міліції чи командирові військової частини, що в нього хтось з поляків щось вкрав у хаті. А таке траплялося часто. Такого дядька живим би не випустили.

Чогось подібного в наших рядах ніхто не пригадував. Одночасно про Орла не раз я чув, що він, як кажуть, нечистий на руку. В розмовах про цю подію ніхто не сумнівався, що відбудеться польовий суд і Орла розстріляють. Чомусь його не арештували і не взяли під варту, а тільки забрали зброю. Могли винести якесь інше покарання, рахуючись із його минулим, заслугами в організації підпілля в Тисові ще за німців. Зі села майже всі хлопці пішли в УПА і майже половина сотні Ластівки була з Тисови. Вони виділялись дружністю між собою, сміливістю в боях, завзятістю. У будь-яких лісах почувалися справжніми господарями, а зі сторонніми завжди самовпевнені, горді, непокірні і, що головне, надійні.

Командиром сотні був Григорій Янківський (“Ластівка”) – скромний, чесний, завжди усміхнений і для своїх стрільців був більше опікуном, ніж командиром. Іншим він не міг бути.

Сус (“Орел”) – теж один з лідерів у селі, але твердого характеру, владний, відважний, навіть хоробрий, самовпевнений, але скритний – не такий щирий як Ластівка. В селі було багато Сусів. Я часто ще в 1945 році брав зв’язкових з Тисови, зустрічався з Орлом і звернув увагу на його безстрашність, почуття вищості над іншими. Його вважали завжди надійним у будь-яких ситуаціях. Високого зросту,

кремезний, міцної будови, обличчя грубувате. Здавалось, що для нього не буває перешкод.

Командиром ПЖ (польова жандармерія) в сотні Ластівки був Журавель, теж з Тисови. Високий, веселий, любив часто пожартувати, розповідати цікаві історії про Тисову. Одного разу взимку на початку 1945 року я попав у їхню компанію. В лісі за селом біля вогнища вночі Журавель разом з іншими пригадували, як тисівські злодії грабували селян, що їхали возами на ярмарок до Перемишля, або мазурів з Центральної Польщі, які перед Маковієм, 14 серпня, йшли на “відпуст” (прощу) на Кальварію (близько 10 км від Тисови). За селом йшла дорога від Перемишля до Бірчі більше десяти кілометрів лісом. Місце, де дорога підіймається вгору від Бірчі в напрямку Вільшан, називали Кремпаком, а відтинок дороги недалеко від горішніх хат Тисови мав назву Мордовня. Казали, що там найчастіше нападали на селян або євреїв з Бірчі, які везли товар з Перемишля. Недалеко від дороги найвища гора в околиці – Паненський чи Панський Чуб.

Журавель розповідав, як одного літа, коли він ще був малим хлопцем, тисівські злодії на Мордовні недалеко від дороги в лісі на дереві повісили ікону, поставили за нею свічку, і сказали селянам, які їхали до Перемишля чи назад, що на дереві появилась свята Мати Божа. Ті бігли дивитися на чудо, а за той час тисівські почали чистити вози.

Польська поліція перед війною ніколи не могла знайти злочинців чи навіть убивць, бо не знала, де їх шукати. З одного боку дороги українська Тисова, а з другого, за лісом, на відстані до трьох кілометрів – польська майже жебрацька Гута Березька. Обидва села серед лісів, тільки в Тисові землі кращі і село багатше, з вищою культурою хліборобства.

Після втечі Орел ходив із поляками кілька днів по селах, показував криївки в хатах, розповідав, хто з селян допомагав нашим, які функції виконував. Багато людей заарештовано, а під час слідства, як завжди, побої, знущання, зізнання на допитах та інформація про нас. Продав він не все і не всіх, мабуть, совість прокинулась. Знав дуже багато.

Не пригадую, від кого я чув, але при аналізі його поведінки останніми місяцями доходили до висновку, що він уже давно збирав гроші. Розумів, що становище наше безперспективне і напевно

готувався до втечі на Захід. Перехід на бік поляків ніхто з нас не міг допустити навіть у думках. Як тільки Орел появився з поляками, здається, в хаті Стадницького на Конюші, чи в когось на Кописні, до вечора знали про це в цілій окрузі від Перемишля до Сянока. Вдалося уникнути більших жертв.

Наприкінці жовтня 1947 року в тюрмі у Ряшеві Гамівка розповідав мені, що Сусові – Орлові дозволили поселитись, здається, у Східній Пруссії, в околицях Ольштина. Там він знов організував якусь банду, попався і його розстріляли. Могло бути, що з допомогою провокатора йому “допомогли” створити групу, щоб позбутись його, радше покарати за минуле.

Улітку 1989 року до мене приїздив у гості з Польщі колишній станичний з Аксманич, мій сусід Володимир Баран, який казав, що Орел наче десь ще живий в Ольштинщині. Через кілька тижнів написав листа, що та версія не підтвердилась. Мав, мабуть, рацію Гамівка.

АГЕНТ ЧИ ЗРАДНИК?

У другій половині травня 1947 року я перебував більше в лісах першого і другого районів, ближче до проводу надрайону. Переходив у п'ятий район на кілька днів, щоб довідатися, що нового в околицях Солонного між Сяноком і Ліськом та ознайомити Ігоря та Орлика з групою про події в інших теренах.

Одного вечора в лісі між Корманичами і Конюшею зустрів несподівано серед інших Назара і його дружину Марічку. Я відразу згадав про їхню дитину. Від Великодня, коли ми замість паски їли картоплину, розділену на чотирьох у лісі над Корманичами, Марічки біля Назара я не бачив.

Назар сказав мені, що до поляків перейшов Вишинський (Гамівка). Я відразу згадав скриньку з грішми у Грозьовій (в січні 1946 року), той день, коли в хаті в Ямній Горішній сказав йому, що Вишинському не довіряю, і розмову з Крилачем улітку біля тої самої хати, щоб не приймали Вишинського до ОУН.

Не знаю, чи пам'ятав це Назар, але нагадувати, докоряти я вважав у такій ситуації недоречним. Звинувачувати в чомусь Назара я б

ніколи не наважився. Часто співчував його положенню, дивувався відданості справі, патріотизмові, скромності, тактовності щодо підлеглих, високій ерудиції, хоч старший від мене лише на рік. Я завжди відчував, що у праці він не мав на кого опертись, не було достатньо відповідних кадрів.

Не пригадую, хто розповів мені про події за останніх кілька днів – Назар чи Марічка.

У Кракові жив священик о. Степан Граб. Він активно працював у нашому підпіллі і був, здається, Головою АБН (Антибільшовицького Блоку Народів) на терені Польщі. Мав давні знайомства з польськими ксьондзами ще з Перемишля і, напевно, з часів навчання в Римі. Може бути, що підтримував зв'язок із Ватиканом. Це тільки мої здогади. У нього на приходстві на початку травня 1947 року затрималася Марічка з дитиною. 11-го травня польська безпека (УБ) заарештувала о.Граба, Марічку і всіх, хто за день заходив до них. Затриманих відправляли до тюрми, тільки Марічку з малим під охороною кількох убійств залишили на місці. Вона не сумнівалась, що з дитиною розлучать відразу, а саму, якщо не замучать на допитах, то засудять на кару смерті.

На третій день залишила дитину на кухні, вилучила слухний момент, вибралася на горище (будинок двоповерховий) і звідти через віконце стрибнула у двір. Не знаючи добре міста, під вечір дісталася до залізничного полустанку за Краковом, вранці сіла на поїзд до Ряшева, там знову вийшла раніше, обійшла місто і на поїзд до Перемишля. Перед Ярославом на очах убійців, які напали на її слід, вискакує на ходу. З допомогою польського населення вдалося сховатися від погоні. Далі пішки сорок кілометрів польськими селами, через брід на Сяні вище Перемишля, лісами поза місто і 15 травня опівночі зустріла своїх на умовленому місці зустрічі. (Дати уточненні за спогадами Марічки “Тисяча доріг” – “Літопис УПА”, том 28).

Уночі на 18 травня з криївки в Солоннім між Пашовою і Руденкою втекли до поляків Вишинський і Сміхур. Перший своїм підлим поступком увійде в історію нашого визвольного руху. Він відразу з поляками поїхав у Любачівщину на зустріч з Крайовим провідником Стягом. Тільки якимсь чудом його задум не вдався. Попередити їх відразу про зраду не було тоді змоги.

Про обставини втечі написав мені колишній лікар Тарас (Іван Пельо) з Варшави у 1993 році. Тієї ночі загинув пропагандист 5-го району Одуд (Мирон Леськів з Нижанкович) і боївкар Білий.

Артур Бата у своїх “Бєщадах у вогні” пише, що Крайовий Провід був ліквідований аж 17 вересня 1947 року. Загинули всі. Крайовий референт СБ “Дальнич” (Петро Федорів), щоб не потрапити живим, вистрелив з пістолета в серце, але куля пройшла мимо. Його поляки вилікували і після слідства розстріляли. Про нього розповідав мені сам Гамівка в жовтні 1947 року в тюрмі у Ряшеві.

У Перемишлі зв’язковою була Святослава – дружина провідника надрайону Тараса. Вона з дитиною жила на вулиці Францісканській, недалеко від ринку, на третьому поверсі. Гамівка знав про неї, бо через неї проходили для нас ліки з інших міст Польщі або й сама закупувала в аптеках Перемишля. Коли він зайшов за нею з працівниками УБП, вискочила через вікно і загинула – впала головою на тротуар. Доля дитини невідома. У квартирі була влаштована засідка, і там пізніше попалася Мотря (Марійка Тесля з Ляцька біля Добромиля. Нині живе в Сокільниках під Львовом під прізвищем Павлик), а кілька днів раніше Христя (Ірина Тимочко з Яксиманич між Перемишлем і Мостиськами. Тепер Ірина Камінська в Чикаго, член редколегії “Літопису УПА”).

Я часто думав над тими вчинками Марічки і Святослави. Жертвувати життям своїх дітей для добра народу, для боротьби за волю інакше як надлюдським подвигом не можна назвати. Може, якийсь американський фермер чи конгресмен подивиться на це під іншим кутом зору, згадає про права людини на життя, на волю. Але вони поняття не мали, що таке більшовики, наскільки дика, жорстока, антигуманна система, яка за людиною не визнавала ніяких прав.

Ось де матеріал кінорежисерам для фільмів про боротьбу за волю без фронтів, танків, стрілянини, про боротьбу жорстоку, безкомпромісну цілого народу від найменшого до найстаршого.

У сімдесятих роках під час розмови з одним моїм “опікуном” від берієвської фірми, якого донині вважаю морально не зовсім “зкедебілим”, сказав йому приблизно:

– Ви носитеся зі своєю Зоєю Космодем’янською і їй подібними, а в нас були дівчата, яким сміло за життя можна було пам’ятники ставити.

– Я з вами згідний. І нам наше начальство про них розповідало. Наше відомство було свідоме, з ким мало справу, – признався мій співрозмовник і в задумі замовк.

Від тих часів минуло більше сорока років, нам уже за сімдесят, кожний оглядається назад і робить іспит совісті.

Україна вже однією ногою майже на волі. (Спогади писані перед 1990 роком). Назар сидить тихо, не показується на людях, щоб якийсь доморощений горе-патріот не звинуватив, чому він залишився живим, чому НКВД помістив за нього покайну статтю у “Вістях з України”, яка доступна була тоді тільки еміграції. Вони добре розрахували, що тут ніхто в це не повірить, а в Америці чи в Західній Європі, де не мають уявлення про методи НКВД, повірять в усе, і почнуться звинувачення, гризня між своїми.

У той же час Марічка на другому кінці планети теж мовчить, щоб не спитали, як вона туди попала, чому залишила дітей на поталу більшовикам, чому ще живе. А могла би дуже багато сказати, прояснити, тільки боїться своїх і більше нікого. Перекоаний, що і в Назара, і в Марічки совість чиста.

Дивлюся сесії Верховної Ради України в Києві, слухаю виступи братів Горинів, Лук’яненка, Чорновола, Лариси Скорик та десятків інших колишніх партійців і політв’язнів, старших і зовсім молодих, і радію, що зв’язок поколінь не перервався, боротьба за волю продовжується, народ почув наближення свободи, встає з колін і випростовується, починає розуміти, ким був віками і на що має право на своїй рідній землі. Не сумніваюсь, що в сьогоднішніх успіхах є немала частка заслуг нашого покоління.

14 квітня 1990 року отримую листа з Польщі від Медведя. Як він вижив – не міг довго збагнути, доки не розповів про нього інший з Пашови, який приїздив до мене навесні 1991 року. Медвідь під чужим прізвищем відсидів у тюрмі, після звільнення працював на півночі Польщі, і ніхто зі знайомих не зрадив його. Десятки років люди мовчали. Наведу деякі місця з його листа:

“...“Квітка” – Гринько Дякун – був поранений 21 травня 1947 в Солонному в лісі біля Плоского (ділянка лісу – І.К.). Ляхи забрали його з собою до Ропенки і там у будинку міліції добили. На другий день вивезли коло церкви, натягнули на нього жидівський халат, на голову сабашівку, а на грудях начепили табличку з написом великими

буквами: “Tak wygląda banderowiec”. Поставили на ноги, попідпирали палицями, і так він стояв три доби.

Про цей випадок розповіла одна жінка, яка мешкала на присілку Хваневі між Ропенкою і Войтковою під лісом при дорозі. Взимку з 1945 на 1946 рік наші хлопці перебули в її хаті один день, і Квітка нарубав їй дров. Тепер вона його пізнала. 10 червня 1947 року я заходив до неї за сірниками, і тоді розповіла про Квітку...”

Я пригадую ту жінку. Жила з чоловіком і двома дітьми – хлопцем і дівчинкою 10-12 років. До нас ставилася прихильно, допомагала, чим могла, і через неї ми підтримували зв'язок з українцями з Ропенки. Чоловік її працював на копальні. Дітей ми теж не боялися, – були впевнені, що не донесуть.

Про Квітку я уже згадував. Це той хлопець, у якого був порок серця; походив з села Ракова. Ще витяг із листа:

“... Я сидів у Кошицях на Чехо-Словаччині з сотенним Яром, пізніше, в 1948 році зустрівся з ним у Ряшеві на УБП в камері у підвалі. Там було нас десять осіб, серед них чотовий Мирон, з яким восени 1947 року сидів у Брезні над Гроном на Словаччині. Прізвище сотенного Яра – Михайло Кучер. Він просив мене, що якщо його замордують на допитах, або засудять до смертної кари, а я залишуся живим і колись вийду на волю, щоб відшукати його родину і повідомити про нього. Його батько був директором української гімназії. Якщо б батьки не жили, то повинен залишитись молодший брат. Просив його відшукати.

Яра розстріляли в Ряшеві. Кучера треба би шукати у Львові”.

На початку листа є такі речення: “...Я, хоча адресу Вашу отримав, але не вірив, думав, що це неможливо. Коли отримав листа, ще не читав і по характеру письма (по почерку – І.К.) пізнав і говорю до своєї дружини Христі: ще один смертник живе...”

У П'ЯТОМУ РАЙОНІ. ЛІТО 1947

Після боїв п'ятого червня і смерті Крилача Бурлака з тими, що зберегли свою боєздатність, прорвався в Карпати десь у середині червня. Нагодувати стільки людей в пустих теренах при постійному

переслідуванні днями й ночами було майже неможливо. Поранені дострілювались. Про якесь лікування не могло бути й мови.

У п'ятому районі нас залишалось близько п'ятнадцяти осіб: боївка, працівники адміністрації і кілька зв'язкових. Майже до кінця червня нас виручали запаси голландського сиру, маринованих оселедців, які здобули у квітні 1946 року. Ще було трохи сушеного солоного м'яса. Кожному виділяли мінімальну денну порцію. Ніхто не знав, на який час треба розраховувати запаси і коли настануть якісь зміни та чи взагалі буде краще. На полянах ми шукали кваски (щавель), рідко траплялись суниці. Ще хлопці знаходили якісь жовті корінці – солодкі, аж нудні, і ми ділили їх між собою.

Поляки до кінця червня нищпорили по селах, вимітали все, чим можна було пожитись, розбивали жорна. У лісах вони теж почувалися безпечно, появлялися несподівано в різних місцях, на дорогах, стежках – знали, що в терені залишились малі групи.

З відділів УПА в Карпати не пішла тільки одна чота із сотні Ластівки під командуванням Зимного. Вони прорвалися через кордон на схід.

Ми квартирували переважно в лісах Солонного. Часто з краю лісу дивилися, як на полях вільно у збіжжях пасуться серни, поза хатами стадами риють картоплю кабани. Людський запах давно вивітрився, і вони почувалися там безпечніше, ніж у лісі. Одночасно по них ми часто орієнтувались, чи є в селі поляки. Під вечір ми спускались до села і знаходили інколи розсипану квасоллю, біб, зерно, а навіть по кілька картоплин в ямах. На городах у бур'янах попадалась зелена цибуля. У кінці червня почали наливатися житні колоски. Голоду вже можна було не боятися. Не наїдались, але в очах теж не сіріло. Стійкові на краю лісу постійно стежили, що робиться по селах, полях. Кілька разів спостерігали, як з якогось лісу виходили поляки. Ми за ніч переходили туди, переконані, що там на другий день облави не буде.

Дуже важливим було маскувати за собою сліди, щоб не можна здогадатись, де ми перебували. Звертали увагу навіть на такі дрібниці, як туалети. По цьому найчастіше здогадувались, що в даному місці перебували поляки. Витоптана трава, поламані кущі чи гілки – все могло нас зрадити. Усі в нас знали про це, і не треба було нагадувати.

На щастя, погода стояла тепла, суха, дощів не пам'ятаю. Над Раковою ми знайшли посаджену картоплю і трохи принесли. На другу ніч пішли знов і побачили, що хтось копав удень, залишив кілька картоплин. Не взяли жодної – здогадались, що залишили її поляки спеціально і, напевно, порахували. Однак сліди від черевиків залишили, бо вночі важко було все замаскувати і не відразу побачили пастку. Треба було вибиратися в інше місце. На другий день поляки перешукали ліс, але ми сиділи в іншому.

Постійно йшла гра в ката і мишу. Ми зрозуміли, що поляки звернули на нас увагу, переконались, що якась група тут є. Нам або щастило, або виправдалась тактика: за найменшої непевності міняти місце, не зважати на втому чи дальність переходу. Я не любив ризикувати без потреби, і тому біля мене ніхто не загинув. Про це навіть одного разу сказав мені сам Гамівка.

Крім облав, засідок, харчування, обставини часто підкидали нам несподівано інші проблеми. Зношувався одяг, не поповнювалась аптечка, запаси амуніції. Голод улітку нам уже не загрожував, коли дозріло жито, пшениця, лісові горіхи і ожина в середині серпня. Як ніколи, вродили білі гриби. Через деякі поляни не можна було пройти – трави не було видно між грибами. Ми пекли їх, варили, але не було солі і через кілька днів ніхто не міг на них навіть дивитися. Горіхів лісових поїдали в середньому майже по чотириста штук, щоб почуватися ситими. Урожай теж був гарний, і ми інколи навмисне проводили день там, де було багато ліщини.

Санітарний стан теж викликав занепокоєння. Не було запасів мила і треба було без нього обходитись. Білизну пропарювали давнім методом у казані, бо дуст (ДДТ) теж закінчився. Берегли перев'язочні матеріали, ліки на гірші часи, і тому я за всяку ціну уникав боїв, боявся поранення. Невеликі подряпини, чи щось подібне, лікували не подорожником, який у нас називали “бабкою”, а райником. Це, можливо, якась різновидність подорожника, тільки листки в нього вужчі і розеткою притулені до землі. Посередині одне стебло заввишки 20-30 сантиметрів, яке закінчувалось колоском завдовжки кілька сантиметрів із дрібненьким насінням, Ми видавлювали з листків сік і змазували поранене місце. Рани скоро гоїлися. Росте він найчастіше на межах, берегах і серед конюшини.

Цинги в нас не було, мабуть, допомагали кваски (щавель), зелені колоски, ягоди. Лободи не їли, ні кропиви. А можна було варити. Не знали і ніхто не здогадався. Можливо, тому, що до середини липня не було змоги палити вогонь ні вдень, ні вночі.

У декого з хлопців появилася короста, а через кілька днів і до мене причепилася. Я пригадав, що Швейк за те, що дістав сіркової мазі і вилікував свого капітана від корости, був нагороджений високим бойовим орденом. У нашій аптеці не було такої мазі. Ще згадав із розповідей старих людей, що в Першу світову війну дітей, заражених коростою, намазували, здається, дьогтем чи нафтою і примушували лежати на теплій печі, щоб весь піт вийшов. Паразити при високій температурі виходили з-під шкіри і гинули. Замість дьогтю ми натирали між пальцями звичайним сірим милом і тримали руки над вогнем, як близько хто міг витримати. Ніхто не допустив, щоб розійшлося по цілому тілі. Допомогло.

Наприкінці липня хтось із групи поскаржився на біль у шлунку. Почалося кілька днів тому, але він мовчав. Усі молоді, загартовані і хворіли рідко. Вечорами, коли була певність, що облав не буде, кожен умивався, радше купався в потічку, через кілька днів прали онучі піском без мила і сушили.

Біль у шлунку появився і в інших. Оклади (компреси) з розпечених каменів, загорнутих у лопух, знімали біль на кілька годин, а далі знов починалось. У мене був невеликий запас таннальбіну ще з американських посилок від Кікти. Давав по одній таблетці тим, які вночі від болю не могли спати. Задумались, яка причина, бо хворіло вже більше половини, скоро і до мене дійшло. Температура у всіх нормальна, розладів шлунків не було, отже – не епідемія. Воду ми пили тільки з джерела, де починалися потічки, і вона не могла бути отруєна. Таке давно передбачили.

Не пригадую, кому першому прийшло на гадку, що організмові не вистачає чогось з харчів, до яких звик. Я вже знав, що є різні вітаміни, потрібні для організму, але ми тільки мали справу з браком вітаміну С, коли в горах на самому м'ясі і сухарях проводили цілі місяці. Особливо навесні почали хитатися зуби, з ясен йшла кров, спершу на шиї, а потім усе тіло обсипали чиряки, інколи піднімалась температура, дуже довго не могли загоїтись найменші подряпини чи рани. Наприкінці 1945 року всі вже знали, як лікувати. Такого хворого

поселяли в хаті з криївкою і радили з'їсти за тиждень відро квашеної капусти з цибулею. Просто, дешево і з гарантією на швидке повне одужання. В аптечках у нас були маленькі рожеві таблетки цебіону – вітаміну С з американських посилок, або так званих керпакетів – упакованих наборів продуктів на сорок тисяч калорій, якими ЮНРРА після Другої світової війни закидала майже всю Західну і Центральну Європу.

Сьогодні важко повірити, але тоді в Галичині капуста належала до найдешевших і найпопулярніших продуктів харчування разом із картоплею.

По три таблетки цебіону на добу виліковували цингу за кілька днів. Дійшли до висновку, що не вистачає того, що міститься у хлібі. Його ми не бачили вже три місяці.

Цілий день наші стійкові уважно стежили, що робиться в Пашові і Ракові. В кількох місцях парами по городах прогулювались серни, могли між хатами появитись кабани. Вже більше тижня поляків у терені ми не бачили.

Увечері зайшли в село. Ніч тепла, місячна, “видно, хоч голки збирай...” Треба було в хатах знайти старі діжки для замішування тіста і дерев'яні горшки, в яких господині заквашували овес, щоб з нього зварити кисіль. Кисіль – найбільш популярна тоді їжа в Карпатах серед бідніших селян. Овес день чи два прокисав у невеличкій дерев'яній діжечці. Його варили, додавали трохи муки і їли з хлібом.

Ми знайшли кілька розсипаних діжок, забрали дощечки, одну чи дві діжечки із засохлим кисілем і навіть жорна. Один камінь знайшли раніше, заховали в надійне місце, а тепер він пригодився. Усі інші поляки порозбивали. У лісі жорна поставили в криївці, відразу намололи муки з жита, яке намолотили пальцями ще за дня. З дощок від діжок нашкребли засохлого тіста, закип'ятили води в банячку і замісили в іншій посудині тісто. Ніхто ще не знав, що з того вийде. У селі ще знайшли десь іржаву бляху розміром метр на метр і сталевий дріт. Інша група ворожила над вівсяним кисілем.

Не спав ніхто. Ті, що ближче до тіста, щохвилини заглядали, чи росте. Головною господинею був, здається, Пімста. Нараз той, що сидів близько і заглядав у казан, почув запах тіста. Інший з тих, що був далі, додав, жартуючи, що чув запах, коли ще в селі знайшов

розсипану діжку. Через кілька хвилин уже всі підходили, нюхали і кожен, по-своєму радий, підтверджував: “Бігме, пахне! Щоб’ня в терня вергло, коли брешу”. Настрій піднявся. Минуло ще трохи часу, і стало добре видно, як тісто поволі почало підніматися, рости; спершу надулося посередині, а потім і на краях.

Нанесли сухих дров, над вогнем повісили за чотири різки на дроті бляху, зліпили хлібчики завбільшки як долоня і поклали пектись. Один колисав бляху понад вогнем, щоб не пригоріли. По лісі рознісся запах свіжого хліба. Стійковий згори прийшов і радив іншим переконатись, як далеко пахне. Коли вже були готові, облили водою, щоб скоріше остигли, і я одного хлібчика розрізав дрібненько, щоб дісталось всім. Інші тримав біля себе. Боявся, щоб не зашкодило. Десь через годину покравяв ще одного. Відчуваю по собі, що шлунок сприйняв нормально. За день випили кисіль.

На третій чи четвертий день біль у всіх припинився. Жорна в криївці працювали день і ніч. Ми вирішили зробити запаси муки, хлібчиків і сухарів. За кілька днів наїлися.

Це місце, де в криївці були жорна і ми пекли хліб, нам дуже сподобалось, бо засиділись кілька днів і забули про поляків, хоч стійкові несли службу цілодобово уважно без найменших послаблень. Крім того, я щоночі перевіряв їх, щоб якийсь не заснув. Поляків можна було сподіватися в будь-яку хвилину дня і ночі. Вони вже не боялися лазити по селах і лісах.

Згадав один випадок, здається, ще до акції “Вісла”, тобто до виселення. До нас ще в 1946 році прилучився молодий хлопчина з Ропенки і сказав, що буде виконувати все як дорослий, що тільки накажуть, тільки щоб його прийняли. Псевдо “Соколик”, виглядав на п’ятнадцять років. Усі боївкарі заступилися за нього. Мене здивувало, що він так добре знав стежки в довколишніх лісах і розумівся на всіх видах стрілецької зброї. Старша сестра Оля працювала зв’язковою і розвідницею ще з німецьких часів, і все, що робилося в Ропенці, наші знали від неї. До її арешту в грудні 1946 року під час облав на ліси Солонного ми переходили в найнебезпечніше місце над самою Ропенкою – в Хванівський ліс. Там під носом військової частини, міліції і охорони копальні нас ніхто не сподівався. Не знаю, як Олі вдавалось забезпечувати нас щодня продуктами і збирати інформацію про події в близьких теренах. За нею вже тоді слідувала не тільки

міліція, але й кілька місцевих поляків-шовіністів з Ропенки. Псевдо її було “Дарка”, але всі звертались до неї по імені, так як її брат Соколик.

Однієї ночі після якогось довгого рейду в часі облави у квітні 1947 року ми спинилися в ліску на горі між Завадкою і Станьковою. Попередив командира боївки, щоб не ставив Соколика на стійку після другої години ночі, бо той період найтяжчий для організму. Хлопець утомлений, молодий, може заснути. Соколик почув і майже з образою, чому я так про нього думаю, вперся вийти якраз над ранком. Я пішов перевіряти. Соколик сидів під деревом, обняв руками кріса, голова безвладно оперлась на праве плече – стійковий спав мертвим сном. Я підняв іншого, щоб постояв за нього до ранку, казав, щоб не будити, хай виспиться. Коли вже розвиднілось, я, жартуючи, сказав йому, щоб завжди слухав старших. Мене тоді здивувала і навіть сподобалась його самовпевненість, наполегливість. Він ніколи нічого не просив, а вимагав.

Не пригадую, що сталося з Соколиком, коли ми з ним розлучились, але його молоде дитяче обличчя і сон під смерекою на стійці часто зринає переді мною*. У “Літописі УПА” я читав про випадок, коли якогось стрільця із сотні польовий суд засудив до розстрілу за те, що заснув на стійці. Колись я чув про це, але не вірив – думав, що тільки лякають стрільців.

Поляки, мабуть, нас зауважили в тому лісі, де пекли хліб. Це неважко було зробити. Могли десь із протилежної гори оглядати наш бік лісу упродовж дня і ночі або побачити сліди в житах, де ми зривали колоски. Вночі могли здалеку побачити із села вогонь чи почути запах диму, бо в тиху погоду по росі його далеко чути.

Одного дня пополудні ми з Ігорем направились вийти на край лісу. На відстані до сотні метрів між деревами я побачив молодого хлопчину без зброї. Він ішов дорогою над потічком якимось дуже обережно, вдивляючись перед себе в наш бік. Обличчя здалося мені знайомим. Я потягнув Ігоря за руку до себе за дерево і показав на хлопця. Той не бачив нас і йшов помалу далі. Ігор був трохи короткозорий, а коли придивився краще, пізнав і несподівано для

* Соколик відшукав мене в 1997 році.

мене крикнув: “Сосна! Сосна!” Перед тим я приклав палець до вуст, щоб Ігор мовчав, але він чомусь не витримав.

Хлопець, почувши голос Ігоря, злякався, став, як укопаний, наче не знав, що робити. Через кілька секунд, мабуть, побачив нас, правою рукою перед грудьми почав показувати за себе, розвернувся і щосили побіг униз. Ігор ухопився за пістолет, але вже було пізно, і я притримав його за руку.

“Сосна” – псевдо хлопця з Семушови чи Голучкова, який колись був зв’язковим в Ігоря, пізніше перейшов до якоїсь сотні, можливо, до Бурлаки. Ігор казав, що той навесні втік із сотні до поляків, але більшість наших знала його дуже добре і була впевнена, що він не міг втекти. Такі не зраджують. Хоч тоді було йому не більше вісімнадцяти років. Може зловили його десь несподівано.* Я покладався більше на інформацію стрільців, як на Ігоря. Бачив добре, як Сосна показував рукою за себе, і неважко було здогадатись, що на краю лісу поляки.

Ми, не гаячи ні хвилини, почали маскувати вхід до криївки з жорнами, бляху з дротами занесли у грабовий гущавник, порозкидали попіл з вогнища, засипали сухим листям. Стійкові вже знали, що сталося, але де були поляки, ми ще не зорієнтувались.

Не минуло півгодини, а може, менше, як із західного боку лісу заворушилось усе живе: біля нас пробігла молода серна, щось у кущах зашелестіло – заєць чи лисиця, а з дерев знялись і підняли крик круки. Вони тільки перших кілька годин нас вважали за чужих, коли ми там заквартирували, пізніше познайомились. Ми весь час прислухались до них. Тепер їх зрозуміли добре.

Один наш кулемет стояв недалеко над потічком над нами в давніх окопах, а другий, здається, на хребті Солонного біля дороги за купою каміння. Стійковий від поля побачив, як краєм лісу перебігають поляки – мабуть хочуть нам відтяти відступ лісом на схід. Кулеметник в окопах повинен був не дати полякам підійти близько, поки ми встигнем замаскувати криївку. Так і сталося. Після короткої черги з кулемета поляки спинились – і одні, і другі. Наші вилізли з

* Андрусечко Йосиф, псевдо “Сосна”, син Івана і Марії, нар. 15 травня 1928 р. в Голучкові Сянського повіту, засуджений на смертну кару 26 квітня 1948 р. в Ряшеві, помилуваний 7 травня 1948 р. (кару смерті замінено на довічне ув’язнення). (Із збірника документів “Акція “Вісла” Є. Місила).

окопів, побігли через потічок косо вгору. Ті, що на дорозі за камінням, мовчать, отже, туди поляки не дійшли. Я ще з одним автоматником відступали останніми поміж кущами. За дорогою на хребті наші вже всі лежали – одні за каміннями, інші за буками. Внизу, звідки ми вийшли, почалася густа стрілянина, але ми всі були в безпечному місці. Відразу пішли майже паралельно полякам, що наступали, тільки південним схилом Солонного і в протилежному напрямку. У кожного з нас було по кілька хлібців. Того разу поляки криївку не знайшли.

Зв'язок із Назаром і Карпатами (осередок у лісах Хрещатого) ми підтримували постійно. Наші зв'язкові зустрічалися в умовлений час і в певному місці періодично, обмінювались поштою, усними новинами, інструкціями чи наказами. У разі небезпеки чи непередбачених обставин пошту інколи залишали в умовлених місцях. Шифрами майже не користувалися, хоч були передбачені.

ЗНОВ У ПЕРШОМУ РАЙОНІ

У другій половині серпня я був кілька днів у першому районі в лісі між Конюшею і Корманичами. Застав Назара, Тараса, Марічку, зв'язкових, охорону зі складу колишньої боївки. У садах Конюші дозріли яблука, груші, сливи. Урожай того року був непоганий. Уночі ми набирали повний мішок і за день поїдали, мабуть, більше як по п'ять кілограмів. На початку при повних животах відчуття голоду не проходило, але скоро організм звик, і всі майже поправились, посвіжіли.

Облави на якийсь час припинились у лісах, тільки інколи невеликі групи війська проходили селами між лісами. Не дуже старались, знали, що літо кінчається і в нас положення безвихідне. Самі вони теж не хотіли воювати й гинути.

Однієї ночі я задумав навідатися до рідної хати. Ніч була темна, і я, оминаючи дороги, стежки, полями зайшов, радше підкрався до першої хати в горішньому кінці, переконався, що нікого нема, і вирішив майже все село пройти садами. Знав усі будівлі, паркани, перелази, стежки.

Мене попередили в лісі, що до сіл майже щодня приїжджають із військом цивільні, – мабуть, задумали обживати. Залишаються часто до пізнього вечора і невідомо – вибрались, чи залишилися ночувати. Тому небезпечно йти дорогою або стежками над потічком.

У трьох перших садах росли молоді дерева – пройшов легко, а коли переліз через плетений тин до Матвійового саду, де яблуні були старі, відразу наступив на яблука. Земля застелена ними так густо, що треба було ногами сунути, не йти. Я знав, що далі знов будуть паркани і такі самі старі сади – пройти важко. Якщо попаду на поляків, чи мене помітять з хати, то не втечу. Підняв кілька яблук, став і наслуховую, думаю, що робити. Нараз щось зашелестіло поміж листям від хати. До мене підійшов кіт, тихо м'явкнув якимось жалісно і став на крок від мене. Очі світилися як два світлячки. Я нахилився, щоб погладити, але не дався – відійшов ще на крок.

Вирішив не ризикувати, набрав у всі кишені яблук і повернувся до лісу. Хату відвідав аж улітку 1989 року, але з неї не залишилось сліду, тільки стояла щеплена черешня з гарними спілими ягодами і кілька яблунь, які ми з братом Михайлом колись посадили з власної шкільки.

Черешні я не насмілювався зірвати, бо недалеко стояли нові господарі, мазури, і дивилися, хто такий приїхав. Брата Петра з Перемишля вони вже бачили раніше і знали, хто він, а про мене могли тільки здогадуватись. Напевне завидували, що брати приїздили додому новими дорогими автомобілями.

У розмові з Назаром та іншими, що залишилися, я переконався, що підпілля працює, зв'язки з іншими теренами не перериваються, інформація теж надходить. Довідався, що Громенко з сотнею перейшов на Захід, а Бурлака здався чехо-словацькому урядові. Тепер інтерновані на Словаччині.

Раніше чехи всіх наших, які попадались їм, передавали полякам, а ті простих стрільців переводили через кордон у Татрах і на польському боці розстрілювали, щоб не марудитись.

Не пригадую, чи під впливом громадськості Чехо-Словаччини, яка скоро довідалась про долю наших полонених, чи, може, якийсь уряд Західної Європи або США почав цікавитись, але 18 серпня 1947 року чехи перестали видавати наших полякам. Про цю дату говорив мені тоді Назар. Пізніше я не зустрічав подібної інформації, але щось у такому дусі могло статись.

У той час почала несміливо діяти українська еміграція на Заході. Це все можна дослідити, якщо підняти архіви чехо-словацької преси, яка освітлювала ті події доволі об'єктивно, навіть комуністичне “Руде право”, а братиславський “Час” не приховував симпатії до нас.

У групі з Назаром були, ще крім Марічки, здається, Христя і Мотря. Христя проходила кілька разів через п'ятий район із Карпат до Назара ще в 1946 році, а в 1947 вона могла більше їздити поїздом із Сянока до Ряшева, а звідти до Перемишля, відтак пішки лісами вночі більше двадцяти кілометрів на умовлене місце. Гамівка знав про неї, і, мабуть, не раз шукали її в Перемишлі на вокзалі.

Навесні 1947 року в Бескидах загинув надрайоновий Роберт разом зі Степовою. Його місце зайняла Христя.

Роберт (Стефан Ярошевич із Перекопаної коло Перемишля) молодший від мене на два-три роки, колись у гімназії був чемпіоном зі штовхання ядра і разом із Славком Коцьолком – Крилачем – входив до збірної з волейболу. Завжди мовчазний, повільний, лаконічний у розмові, навіть скупий на слова. Його вважали одним із кращих керівників, хоч був наймолодший.

Степова – східнячка, здається, працювала вчителькою до війни. Деякі часто милувались її мовою – здавалося, що вона не говорить, а співає. Пригадую, як Крилач узимку 1945 року порадив мені познайомитися з нею і послухати, як вона розмовляє. Тоді я ще не мав визначеної функції, але деякі вважали, чи хтось без мене так вирішив, що буду працювати в СБ. Я не підходив до Степової, не знайомився і ні разу не розмовляв, щоб не подумала, що я перевіряю її. Навіть не пригадую її обличчя, хоч кілька разів чув її розмову в гурті інших дівчат.

Степова не розлучалась зі своїм молодшим братом – псевдо “Черемош”. Казали, що він писав гарні вірші. Йому було тоді не більше двадцяти років, на вигляд – як хлопчик 15 років. Загинув трагічно в 1945 році – в руках вибухнула граната. Його з вигляду трохи пригадую.

Роберт і Степова загинули разом в одному бою. Хтось один із них був ранений, а другий хотів перенести пораненого в безпечне місце, але попали під вогонь ворога.

У нас було немало східняків, і до них ставилися завжди з великою пошаною, а цивільне населення особливо. Їх відразу пізнавали по

мові. Переважно це були колишні офіцери, які добре знали військову справу, холоднокровні, відважні в боях. Я вже згадував про Гуцула, який загинув у січні 1947 року в Хрещатому.

У розмові з Назаром і Тарасом я не відчував у них того настрою, який відображав би наше становище. Інколи міг дещо довідатися від стрільців чи від дівчат. За давньою традицією ніколи сам не цікавився, виконував, що казали. Не було Крилача і Чорного, і не було вже з ким обмінятися думками. Знав, що пройти через Чехо-Словаччину дуже важко, всі зв'язки на заході Польщі перервані, перехід на Україну – не вихід. Я не замислювався над тим, що буде – що всім, те й мені. Життям чомусь не дорожив і на думку не спадало, щоб якось рятуватись.

Тоді не раз думав, чи завжди правильно чинить наше керівництво, чи виправдані такі жертви, страждання народу. У загальному підсумку за простою арифметикою Західна Україна під час війни зазнала менше втрат на тисячу населення, ніж Східна. У боях проти загонів НКВД, по тюрмах загинуло менше молоді як зі Східної України на фронті і в 1947 році з голоду. Мабуть, тому партбільшовицька пропаганда цілі десятиліття сіє таку ненависть до “бандерівців” чи “западенців”.

Дещо інша була ситуація на Закерзонні. Там події теж були спровоковані Москвою. Я вже згадував про “волиняків” і більшовицьких правних дорадників. З українським населенням не рахувались, вирішували долю проти його волі.

Не створили б там відділів УПА – загинули б тисячі невинних. Але цього нам не могли простити ні Москва, ні комуністичний уряд Польщі.

Польська Армія Крайова була розформована ще в 1945 році, але аківців не переслідували, не судили – за малими винятками. Всім дали змогу жити і працювати. Амністії тільки їх стосувались, а наших польські суди засуджували переважно до смертної кари. Розстрілювали навіть дівчат. Це підтвердили пізніше документи, опубліковані 1990 року в “Новому шляху”. На 572 засуджених 498 страчено, серед них 6 дівчат.

Щоб прорватись на Захід, треба було пройти Польщу, Східну Німеччину або Чехо-Словаччину й Австрію. Усі ці території контролювали пробільшовицькі уряди та окупаційні армії. Тільки

частина населення Словаччини ставилася до нас прихильно, і завдяки їм удалося сотні Громенка прорватись. Чехи, майже зовсім скомунізовані, вірили Москві й остаточно прозріли аж у 1968 році, деякі, можливо, ще навесні 1948-го. На допомогу поляків розраховувати ніяк не можна було, хоч деякі випадки варто згадати.

Наприкінці травня чи на початку червня 1947 року сотня Бурлаки була оточена на якійсь горі у четвертому районі. Стрільці втомлені, голодні, вже були приготовлені до останнього бою. Вирішили перед смертю всі разом заспівати. Після наших пісень про Січових Стрільців, про УПА хтось затягнув по-польськи гімн аківців про Варшаву. Пісня була гарна за змістом і мелодією, в ритмі траурного танго, популярна в усій Польщі, навіть наші її часто наспівували. Написана в мінорному ладі на пам'ять загиблим під час повстання у Варшавському гетто в 1944 році, вона за звучанням відповідала настроям у той день. За нашими її підхопили і поляки у своїх окопах. Коли все затихло, минув якийсь час – година чи більше – наші побачили, що в польських окопах не залишилось нікого...

Так розповідали як про сенсацію тоді, в 1947 році. Здається, у “Літописі УПА” є згадка про цей випадок. Командир польської групи звернувся до своїх вояків зі словами: “Вони борються за волю, а ми за що?” Зняв облогу. Його засудили на десять років.

Кінець серпня й початок вересня я проводив у рейдах між п'ятим районом і місцем постою Назара в першому районі. На полях проростали бур'янами вилеглі, потемнілі лани жита і пшениці, на стежках і дорогах зеленіла трава. По селах двері в хатах відчинені, всюди тихо, наче після чуми. Як різко все змінилося за кілька місяців. Перед кожною хатою подвір'я заросло травою.

Одного разу я ще з двома зв'язковими за ніч пройшли з Солонного, оминаючи села, перетинаючи навпростець гори з полями й лісами, і над ранком опинились в Ямній Долішній. Над селом перепочили, переконались, що ніде ні живої душі, перейшли поміж хатами і попід межею хильцем північним схилом піднялись до лісу над Посадою Риботицькою, звідти знов униз аж до Вігру. Він майже висох і не треба було йти до кладки, де можлива засідка, а по каміннях, не замочивши черевики.

Поспішати не було необхідності, бо далі треба було йти між Грушовою і Кописною, в деяких місцях чистим полем, або звернути

ліворуч лісами попри Лодинку, оминати Кописну і прилісками понад Тисову та Брилинці до умовленого місця. Вирішили трохи посидіти в кущах, подивитися, що робиться за річкою на дорозі, послухати, як вода шумить.

З правого боку за дорогою за сотню метрів від нас стояла хата вдови, три сини якої пішли до УПА. Вона завжди знала, що робиться у всій околиці по селах, містечках і в нашому підпіллі. До неї заходили зв'язкові хоч на кілька хвилин, щоб трохи перекусити чи її похачувати, передати вістку від котрогось із синів, обмінятися новинами і йти далі. Я теж інколи бував у хаті зі зв'язковими; казали, що не можна не зайти. Часто вона нарікає, що вже другий день нікого не було, може, щось погане сталося, цілу ніч не спить, чекає, коли хтось із наших постукає. У неї завжди було готове в печі щось гарячого поїсти або просто молоко з хлібом. Якщо це було після півночі, вона казала, що якби ми не прийшли, сиділа би біля вікна до ранку. Нарешті спокійно ляже і ще добре виспить.

Тепер хата опустіла, і всі наші її обминали, бо там підходяще місце для засідки. Ми мовчки сиділи і дрімали після нічного переходу. Раптом почувся гамір біля хати. Зайняли відповідні місця, щоб нас не було видно, і з-за кущів оглядали кільканадцять військових, які йшли дорогою понад лівим берегом річки. Молоді хлопці, мабуть, прослужили не більше року, йшли безпечно купками зі зброєю на плечах, щось весело розповідали, сміялися від нас на відстані не більше, як тридцять-сорок метрів. Ми ніколи не ходили так безпечно. У будь-якому поході завжди треба було дотримуватись порядку, йти розстрільною з передньою стежею. Хтось із нас зауважив, що звідси могли би всіх за кілька секунд виложити до одного. Мабуть, ішли до Трійці по яблука. Там було кілька гарних садків.

Подібні зустрічі траплялися часто. Наші насамперед звертали увагу на те, що серед поляків були завжди молоді хлопці, майже дітваки порівняно з нашими стрільцями. Кожен з нас розумів, що війна закінчилася, поляки зазнали чи не найбільших втрат серед європейських народів і, як би не Москва, стосунки між нами не набрали б такого жорстокого характеру. Бої починалися тоді, коли нам треба було або оборонятися, або прориватися з оточення.

ОСТАННЄ ДОРУЧЕННЯ

Якщо не помиляюся, 12 вересня Назар у присутності Тараса, Марічки і Христі запропонував мені дістатись якомсь до Західної Німеччини, відшукати Провід, поінформувати про наше положення і повернутися ще до зими із вказівками, як бути далі. Сказав, що іншої, більш підходящої кандидатури нема.

Для мене було несподіваним довір'я. Про Назара завжди був доброї думки, як і всі, хто його знав. Інколи думав йому дещо порадити, висловити свої погляди, але дистанція між нами здавалась великою, і я не хотів нав'язуватись не із скромності. Слова Орача – референта СБ першого району – “хто знає, як він утік із Динова” переслідували мене весь час, особливо після смерті Летуна.

Назар тримався постійно разом із надрайоновим Тарасом і прислухався до думки цілої групи, до якої входили Вишинський, Бурлака і два Гарабачі з Пикулич – Старий та Орач. Усіх, крім Григора Вишинського, я вважав свідомими патріотами, які готові на смерть, але рівень компетентності, деяка надмірна, нічим не підтверджена самовпевненість, навіть зверхність над іншими з боку Гарабачів трохи принижувала цю групу в моїх очах. Такої думки був і Криlach. У Назара не було рівносильного дорадника чи замісника, хіба Григор. Вишинський – ерудований, але ненадійний, наче не стояв твердо на ногах. Бурлака – ідеальний воїн, командир, в організаційні структури не втручався.

Тепер залишився Назар і невелика жменька останніх. Я, звичайно, згодився без вагань – не сумнівався, що це мені під силу. Перебрав у думках, хто залишився, і справді не було нікого, хто би підходив для такого завдання. Найбільш досвідчена була Христя, яка могла вийти з лісу, сісти на поїзд, повернутися з поїздки із Західної Польщі з виконаним дорученням, вийти в Перемишлі з поїзда і ночами одна в дощ і негоду десятки кілометрів пройти лісами, відшукати своїх. Згадую і сам собі не вірю.

Пробратись пішки самій дівчині через Чехо-Словаччину, не знаючи мови, ясна річ, неможливо.

А я думав, що для мене просто, тим паче, коли згадав, що мені щастить. Знав добре українську, польську, російську, німецьку і трохи французьку мови, але не врахував, що чехи принципово про німецьку

і знати не хочуть. Забув, що чехи майже всі прихильники більшовицької Москви і багато чого не передбачив ні я, ні інші. Не було в кого порадитись, у кого спитати, бо ніхто тим шляхом не ходив. Прикинув на мапі, що, якщо проїхати до Єленьої Гури, перейти хребет Карконошів, то триста кілометрів до кордону з американською зоною в Західній Німеччині на південь від Хебу можна легко проскочити не більше, як за десять днів. Ходили ж ми за ніч по сорок кілометрів. Продуктів досить узяти на чотири дні, щоб не займали місця, а шість днів можна на самій воді пройти. Перетнути Чехію просто на південь до Австрії не наважився – думав, що в советській зоні Австрії всюди повно більшовиків, як у Галичині. Крім того, треба було би йти рівнинами, а в нас на рівних теренах лісів дуже мало, не те, що в горах. Там, напевно, не інакше.

Напарником вибрав Пімсту, того самого, якого Ігор у січні 1946 року прислав із листом до Назара, щоб його розстріляли за танці в Ропенці разом із військом і міліцією.

Пімста – Грицишин Антін із Ропенки. Там у нього залишилась дружина, двоє дітей і батьки. Сам він за фахом водій, а батько, здається, фахівець із ремонту компресорів на нафтових промислах, тому його не виселили ні в Україну, ні на Захід.

Була думка, що може вдасться десь заволодіти автомашиною і проїхати якусь частину дороги, але я на це не розраховував. Пімста вважався у нашому колективі найбільш зарадним, кмітливим, із немалим життєвим досвідом. Я думав, що він залишиться у Німеччині, щоб згодом, коли часи зміняться, повернутися до родини, чи їх туди забрати. Назад планував повертатись сам. Не відкидав можливості до зими встигнути забрати на Захід всіх, що залишились. Продовжувати боротьбу на пустих територіях без жодного зв'язку і підтримки населення я вважав непотрібним і невиправданим. Це означало приректи тих людей на смерть просто так, без необхідності.

Своїми думками я не ділився ні з ким. Бачив, що Назар не хоче сам вирішувати такі питання, чекає вказівок “згори”. Дивувало, що Провід за кордоном і на місці не думає про те, щоб зберегти людей, а продовжує боротьбу до смерті кожного з учасників. А може, не розуміє становища в Краю, прирівнює наші умови з умовами визвольних рухів в Алжирі, Індії, Південно-Східній Азії або Греції, де партизанили комуністи під командуванням генерала Маркоса.

Гарячих точок на планеті було чимало, але ніде визвольний рух не був так жорстоко знищений, як під більшовиками.

Приготування тривало недовго. Ми взяли з собою малі валізки чи портфелі, кілька банок м'ясних консервів, сухарів, півлітра горілки та малокаліберні пістолети на випадок, якщо б попалися на території Польщі. Живим ніяк не можна було здаватися. Головними консультантами були Христя і Марічка. У них був досвід перебування в містах, подорожувань поїздами. Намагались продумати все, щоб не впадали у вічі стороннім наш одяг, взуття чи поведінка. Адже я був у Перемишлі ще на початку весни 1944 року. Три з половиною роки в лісі. Дали мені ще кілька примірників літератури, яка випускалась у нас. Я особисто вважав це зайвим, але мовчав. Крім усних вказівок, була записка від Назара, щоб мене там не прийняли за провокатора, підсланого НКВД.

Узяли польських злотих на квитки на поїзд і, здається, тридцять чи сорок п'ять доларів. На всякий випадок між підошвою і підметкою я заховав уламок леза від бритви-жилетки. Мало що може трапитись непередбаченого.

У ДОРОЗІ

16 вересня увечері ми були на вокзалі в Перемишлі на Засянні. До міста зайшли від Татарської гори. Там я знав кожну стежку лісом від Корманич до Кругеля Великого, на Татарській горі серед австрійських верків (укріплень) ми часто грали у футбол ще до 1939 року. Точно не пригадую маршруту, але Христя знала всі вулочки і квартали не гірше від мене. Вона завжди йшла попереду, Пімста за нею, а я – останній на певній відстані. Він міста не знав. Було хмарно, темно. На вокзалі Христя купила квитки, і ми якийсь час прогулювались по перону кожний окремо, але так, щоб бачити двох інших.

Думка, що за нами хтось може стежити, не покидала мене. Уважно придивлявся до пасажирів, що прибували, але не виявив жодного підозрілого. Чоловіка в куртці з піднятим коміром, у чорних окулярах з насуненим на чоло кашкетом теж не було. Все буденно, без романтики і... незвично. Люди – одні з валізками, інші, сільські, просто з клунками, як в усі часи, кудись їдуть. У мене на душі

неспокійно. З головного вокзалу підійшов поїзд, і ми зайшли до вагона. Забув сказати, що ми навмисне не пішли на головний вокзал – там могли стежити за пасажирами, а на Засянні майже полустанок, пасажирів менше.

Вагон був не пасажирський, а товарний, як тепер називають, “телятник”, з одними дверима, які розсувались. Під стінами – лавки з дощок. В одному з кутків стояла залізна піч для обігрівання взимку. Пасажирів було небагато, і ми всі троє змогли сісти – я з Пімстою навпроти себе, а Христя десь збоку чи, може, під задньою стіною, щоб бачити обох. Їхали переважно жінки. Деякі перекидались короткими реченнями, і я прислухався до їхньої вимови, особливо звертав увагу на приголосні “г” і “х” та “л”. Колись галичан – поляків і українців – пізнавали по вимові. Вони казали, як по-українськи “халупа”, а варшав’яки і мазури – “гавупа”. Ми ще казали “кракоускі”, а вони “кракофські”.

У вагоні всі вимовляли “по-варшафску”. Більшість почала дрімати, а за годину десь за Ярославом і я переконався, що ми тут нікому не потрібні. Заснути, звичайно, я не міг, навіть не пробував очей заплющити.

Ще вдосвіта перед Краковом пасажирів ставало чимраз більше. Зайшло кілька молодиків у модних куртках, поводитись дуже розв’язно. Перейшли на анекдоти, і все про темних хлопів, робітників, яким дали владу. Йшла насмішка над новим урядом, але іншим пасажирам не сподобалася поведінка і тема анекдотів. Можливо, це були студенти краківських вузів, синки якихсь аристократів чи просто інтелігенції з часів панської Польщі.

Люди висловлювали своє обурення тільки своїм сусідам напівпошепки, наче боялися.

У Кракові вийшло багато пасажирів. Ми доїхали до Катовиць. У Хожові жила моя сестра з чоловіком від літа 1946 року. Він разом із братом Михайлом були в сотні УПА, брали участь в акції на Бірчу. Влітку в нас відбулося неофіційне скорочення відділів. Декому пропонували, якщо має змогу, виїхати на захід Польщі. Дехто з тих людей пізніше ставав нам у пригоді. На жаль, їх тоді мало перебралось. Іншим удалося перейти кордон на Україну і відшукати своїх рідних, виселених восени 1945 року.

Після закінчення війни тримати більші з'єднання УПА не мало сенсу, і для населення це був чималий тягар.

Чоловік сестри – мій сусід із села. Разом росли з дитинства, ходили до школи, влітку пасли коней. Перед від'їздом на захід він радився зі мною, і я сам підтримав цю думку, сказав, що можуть обоє виїхати. Я знав напам'ять їхню адресу на вулиці Жеромського, будинок, здається, дев'ятий.

Ми приїхали до Катовиць уранці, місто тільки починало прокидатись. Можна собі уявити, як ми почувалися у великому післявоєнному промисловому центрі з трамваями, брудними, покритими сажею будинками після трирічного перебування у лісах. Головне – не оглядатись, не затримуватись, не розпитувати. Все це взяла на себе Христя, а ми мовчки йшли за нею, виконували, що накаже кивком голови чи знаком руки.

Появились у сестри, мов із неба звалились. На щастя, вони з чоловіком жили в якійсь прибудові у дворі. Знайшли їх скоро, зайшли непомітно для сусідів. Це дуже важливо, хоч вона заспокоювала нас, що тут усі живуть своїми клопотами, сусідами не цікавляться.

Поснідали, трохи відпочили, і я розповів сестрі, куди їдемо і що нам потрібно від неї на дорогу. Знайшла відповідний момент, коли ми були тільки удвох, здається, у сінях, і каже: “А я думала, що ви приїхали за Володимиром”. Мені стало не те що ніяково, а навіть страшно. Невже ж нас люди так боялися? По сьогоднішній день не виходять із голови сестрині слова. Пояснив їй, що про їхній від'їзд я знав і говорив попередньо з Володимиром. Їй теж було неприємно і сказала, що ця думка прийшла їй до голови якось так несподівано. Каялась, що сказала мені таке.

З Хожова ми вночі виїхали поїздом. На другий день після обіду були в Єленій Гурі. Місто розкинулось на північних схилах хребта Карконошів (по-німецьки Різенгебірге), чисте, не зруйноване війною. Не затримуючись, відразу з вокзалу подалися асфальтовими чистими вулицями на південь у гори, щоб до заходу сонця наблизитись до польсько-чеського кордону і розглянутись, як його перейти. Ми не мали жодної інформації, хто і як його охороняє.

Здається, в одному місці Христя показала нам хату, де був наш зв'язковий пункт, але там усіх виарештували. Щось таке пригадується.

Відразу за містом ми попрощалися з Христею наче на кілька годин і з дороги повернули в ліс. Між молодими негустими деревами по крутому схилу піднялися кількадесят метрів на гору. Присіли відпочити, обговорити, як йти далі. Минуло кілька хвилин, і ми побачили, як унизу дорогою у бік міста йшли п'ять вояків. Це міг бути прикордонний патруль. Якщо б не зійшли з дороги, могли з ними зустрітись. Христя вже повинна була відійти кількасот метрів. Сонце якраз зайшло, і ми пішли далі. Погода була гарна – тепло, сухо. Листв'яний ліс скоро скінчився, і ми залізли між карликові сосни. Пробирались було важко. Деревця заввишки до двох метрів, але гілки доволі міцні, починаються від самої землі і треба було їх силою відгинати, щоб пролізти і не порвати одягу. Стежки ні дороги не шукали, не хотіли ні з ким зустрічатись, а йшли навпростець на південь. Скоро сосни стали рідшати, і ми побачили хребет Карконошів. За кілька кілометрів праворуч на заході сіріли контури вершини, трохи ближче до нас стояв якийсь будинок на самому кордоні. Можливо, що це була туристична база або кошара для овець. Вікон не було видно. Десь близько праворуч від нас було чути голоси людей.

Залягли у траві між соснами і стали прислухатись. Уздовж кордону перед нами на відстані менше сотні метрів пройшли, розмовляючи, кілька чоловіків. Слів не можна було розібрати і навіть не розуміли – говорили по-польськи чи по-чеськи. Вже стемніло. Голоси скоро затихли і ми, схилившись, попростували до кордону.

Уздовж хребта гір йшла вимощена каміннями завширшки два-три метри дорога, нічим не подібна до кордону між двома братніми соціалістичними країнами, як між Польщею і Союзом “республік свободных”. Ще кілька метрів, і ми стояли вже на території Чехо-Словацької республіки, на жаль, теж соціалістичної.

ПРОКЛЯТА ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Перед нами було не поле і не ліс, а крутий схил, завалений камінням. Щось розгледіти далі десяти метрів було важко. Може, там ще гірші скелі або прірви. Каміння було якогось світлого кольору, майже біле, можливо, вапняк, і ми рачки, притримуючи один другого,

почали опускатись. Через кількадесят метрів опинились на доріжці, викладеній плитами. На кордоні ми попали б на неї, якби пішли вліво на десять-двадцять метрів. Далі зі стежки вийшли на дорогу. Скоро появилася перша хата, обгороджена залізним парканом. Попали в якесь село. Десь за сто метрів перед нами було чути музику. Хати стояли тільки з правого боку, а за ними темніла поросла кущами гора. Зліва теж був якийсь високий обрив.

Повернути кудись із дороги, обійти село неможливо. Пішли далі. Ліворуч під горою чи скелею на відкритому майданчику за столиками сиділо кілька чоловіків. Грав джаз. Не чути ні співів, ні криків, як у нас під час весілля. Це чехи після восьмигодинного робочого дня відпочивали увечері за пивом у трактирі чи пивному барі. Вони після міжвоєнного капіталізму і німецької окупації таки почали будувати справжній соціалізм. Я відразу відчув, що попав у зовсім інший світ.

У той же час на зруйнованій війною Україні чи Білорусі люди вмирали з голоду, жили в землянках. Чоловіки, якщо не загинули на фронті, то з двадцятип'ятирічним засудженням попали на каторжні роботи до Сибіру чи далеко за Полярне коло за те, що якимсь чудом вижили в німецьких концтаборах, або не встигли втекти від німців у 1941 році й залишились на окупованих землях.

З дороги добре було видно, що робилося на освітленому електричними лампами майданчику під накриттям. На нас ніхто не звернув уваги. Тієї ночі ми пройшли мало. Оминули кілька сіл, круті схили гір обходили полями навпростець.

Рельєф теренів зовсім не подібний на наш прикарпатський, і я не міг придумати якоїсь закономірності, за якою, як у Карпатах, гірські хребти плавно опускаються до рівнин наче грядями, розділеними між собою потічками. Села теж збудовані не так. У лісах усюди вимощені дороги, викладені плитками стежки, в деяких місцях алеї, як у парках. Ніде не видно повалених дерев, диких чагарників, хмизу.

Над ранком, коли на сході почало сіріти, з гори ми побачили, що ліси кінчаються і перед нами майже рівний терен, покритий полями. Повернули трохи назад до не дуже густого соснового лісу і на схилі гори вирішили поспати. Дві ночі в поїзді і навіть у сестри в хаті я не міг заснути. Розбудило нас якесь підозріле гавкання собаки, радше кілька наче хрипких собачих звуків. Згадали, що так у Карпатах перекликаються олені. Не встигли оглянутись, як біля нас на відстані

до десяти метрів плавними стрибками піднялось на гору кілька красенів.

Поснідали трохи і взяли курс на захід горами, щоб не виходити з лісів. Важко було спинатись і опускатись по крутих схилах; ми зійшли нижче і вийшли на край лісу. Недалеко селяни збирали картоплю майже під лісом, і одна жінка могла нас навіть побачити. Повернулись назад, стали за деревами. Люди спокійно працювали далі – жінка не звернула на нас уваги.

Гори і ліси тут кінчались. Людям на очі вирішили не показуватись, довелось повернути назад і, щоб не тратити часу, петляли лісами по крутих схилах не на південний захід, а на захід, інколи на північний захід. Удень на дорогах і полях всюди люди. Пізніше кілька разів у населених пунктах, на перехрестях доріг зустрічали плакати “Rozor na banderovce!” (Увага, бандерівці!)

У мене була тільки невеличка карта Чехо-Словаччини з якогось польського шкільного підручника в масштабі 1 см на 50 км. Уся інформація, якою я міг користуватись. Ще був компас. Карту дістала десь Христя, здається, купила шкільний підручник географії.

На другу ніч ми надіялись перейти Ізеру. Моста через неї не шукали – річка не повинна бути глибока, перейдемо вброд. Яке було наше здивування, коли серед ночі замість річки з можливими бродами за якимсь селом у підніжжі гори несподівано опинились над глибоким бетонним коритом зі стінами до двох метрів і більше, завширшки кілька метрів. Якби не шум невеликих частих водоспадів і густі кущі над берегами, могли впасти з висоти. Зручного переходу не шукали, щоб не марнувати часу, допомогли один другому опуститись, у темряві по каміннях перейшли струмок. Літо сухе, води мало, а далі таким же способом, підсаджуючи, витягаючи за руку, вилізли на другий берег. Тут знов густі кущі, а за ними металева огорожа з сітки, сад і хата. На щастя, вдалося якось вийти з-за неї до рідкого лісу чи парку і несподівано попали на широку асфальтову дорогу. Зраділи, що ноги трохи відпочинуть, прискорили ходу, бо відійшли ще надто мало.

Появилася інша непередбачена перешкода. Дорогою кожних кілька хвилин проїздили автомашини в обох напрямках і освітлювали нас фарами. Це були переважно легкові, але ми в кожній з них бачили військові патрулі. А якщо якийсь стане і захоче нас підвезти? Тому

кожного разу ми сходили з дороги і ставали в тіні дерев, щоб нас не було видно. Вздовж дороги росли яблуні і груші. Яблука вже були обірвані. Набрали паданих твердих грушок, щоб зберегти свої запаси, але їх можна було їсти не раніше, як навесні. Помалу гризли в дорозі.

Деякі автомашини на наших очах із дороги повертали у ворота якоїсь сільської хати. Це навело нас на думку про високий життєвий рівень у повоєнній Чехо-Словаччині. Згодом ще не раз такий погляд підтверджувався.

Після півночі ми не йшли, а майже бігли на захід. На одному перехресті побачили дороговказ на Млада Болеслав, а в другий бік на Чеську Ліпу з указаними відстанями в кілометрах. На стовпі щит із написом “Pozor na banderovce!”.

Якесь містечко пройшли провулками без перешкод, тільки на головній вулиці чути було голоси. Пригадую назви Чеські Брод чи Железни Брод, Градіште.

Коли на сході почало сіріти, ми здалеку побачили лісок і вирішили там провести день. Була, здається, неділя. Навпростець через поля дійшли до молодого соснового ліска. У глибину не заходили, бо далі йшли старі рідкі дерева. Між ними чисто, наче підметено, дерева висаджені рівними рядами. На це ми звернули увагу ще першого дня на крутих схилах гір, коли зустрілися з оленями.

Ліс проглядався на сотні метрів. Ми підшукали місце в молодій сосновій посадці, полягали на траві, щоб поспати. Нас розбудив гуркіт мотоцикла. Приїхала якась молода пара. Мотоцикла поставили на доріжці за кілька метрів від нас. Про відпочинок ми вже не могли думати. Того дня нам не вдалось навіть поголитись. Я блондин, але Антін шатен, і його густий чорний заріст впадав у вічі.

За мотоциклістом почали наїжджати автомобілі – цілі родини з малими дітьми. Лежати чи сидіти на одному місці ми вже не могли. Встали і недалеко за молодими соснами побачили високу, до тридцяти метрів скелю, на яку туристи піднімались по гвинтових східцях, з невеличкої площадки з поручнями милувалися краєвидами. Щоб ніхто не звернув на нас уваги і не почав з нами розмови, треба було якось лавірувати між ними. Вилізли і ми на скелю, дочекавшись, коли нагорі звільниться місце.

Краєвиди були справді дуже гарні. Довкруги нас рівнини, а на них із півдня, наче за якимсь проектом, створено кілька пагорбів до ста

метрів заввишки. На кожному з них середньовічні давні замки. З північної сторони хребет Карконошів, покритий лісами. Між селами і містечками не видно різниці – всюди хати муровані під черепицею або бляхою, тільки в селі всі одноповерхові, обгороджені парканами з сітки. В кожній місцевості церква в готичному стилі з високим шпилем. Попередніми вечорами ми мали змогу послухати з гір, як унизу по селах дзвонять вечірні дзвони. Така традиція у католиків Європи. Давно не чули.

Недалеко над деревами ми побачили ще кілька скель з майданчиками і всюди люди з дітьми та молоді пари. Як ми любувались краєвидами, можна здогадатись, коли думали, щоб чимсь не привернути до себе уваги. А спати хотілося страшенно і ноги втомлені. Так ми проблукали від скелі до скелі цілий день, ледве дочекались вечора.

Вийшли на дорогу, але вона вела на північ, і ми попростували полями по оранині, оминаючи села. Інколи виходили на дороги, щоб знайти дороговказ, зорієнтуватись, де ми. Через два-три дні повинні були дістатись до Лаби – головної річки Чехії. Обдумував, як будемо перебиратись через неї, бо Антін не вміє плавати. Мости, мабуть, охороняють.

Попали на дорогу, що вела на захід. Ми вже були добре втомлені й невиспані. Нічого не можна було придумати, тільки йти, не звертати уваги навіть на голод. На городах не попадалось нічого, але ми не пробували щось шукати, кожна година дорога – це п'ять-шість кілометрів. Знов знаходили при дорозі ті самі груші і гризли.

Дістались до якогось містечка, – забув, як називалось. Одно – і двоповерхові будинки, приліплені один до другого, тягнулися вздовж головної вулиці. За кілька десятків метрів попереду якась освітлена площа, а ми йдемо тротуаром у темряві. Підійшли ближче і побачили, що на перехресті стоять два вояки в касках, подібні на німецький патруль під час війни. Ми постояли, думали, що відійдуть, але вони далі площі не йшли.

Довелося нам завернути назад і обійти місто. Вирішили піти з південної сторони. Поза останню хату попри паркан полем залізли в якесь болото, а далі побачили озеро. Гадали, що це якийсь став чи болото і пішли лівіше. Знали би, куди попали, обійшли б містечко з північного боку. Поки вибрались, минуло кілька годин. По сузір'ї

Косарів чи Великого Воза я міг уночі визначити, котра година. Годинник, здається, був у мене. Скоро повинно розвиднюватись, а ми серед полів, ліси не попадаються. На сході засіріло і далеко попереду побачили контур гори з замком. Щосили навпростець пішли до неї.

Ще коли ми сиділи в соснах із туристами, Антін показав мені, що натер одну ногу. В нього, здається, були нові, непритерті черевики. Цей фактор я завжди враховував, а тепер чомусь забув. Одну чи дві ночі він ішов босий. Я перев'язав натерте місце (ми взяли з собою аптечку), і він взувся, бо через поля босо не можна було йти. Він не скаржився, розумів, що треба поспішати, не хотів затримуватись.

До підніжжя замку ми дістались, коли почало розвиднюватись. Нога в Антона натерта до крові, мабуть, через те, що промокли черевики, коли залізли в болото.

Вийшли на дорогу, яка вела до замку. Збоку чистої асфальтової доріжки стояла табличка "Soukroma cesta". Щойно через кілька тижнів я довідався, що це приватна дорога.

По ній ми дійшли до масивних високих залізних воріт. Усюди тихо, ні живої душі. Логіка підказувала, що господар замку – якийсь барон утік за Захід і замок пустий. Пробиємо відчинити ворота – дарма. Хвіртки теж нема. Шукали якусь діру, щоб пролізти, або обхідну стежку довкола замку – не знайшли. Всюди густий непрохідний живопліт із колючих кущів. Пролізти неможливо. Перелізти через ворота не наважились, бо були надто втомлені.

З правого боку від замку показався темний ліс. Зраділи і пішли туди попри підніжжя гори з замком. Вийшли на дорогу, вимощену гранітною кісткою. За нею була якась зелена поляна чи стерня, а далі починався ліс.

Ми трохи пройшли дорогою і повернули не направо до лісу, а, вліво, в молоду соснову посадку біля підніжжя замкової гори. Вона здавалась нам густою і менш доступною. З посадки можна було бачити, що робиться на дорозі. Тут вирішили переднювати, відпочити і перев'язати рану на нозі. Того ранку я відчув якусь безвихідь, духовну депресію, байдужість, перевтому. Антонові йти важко, попереду ріка Лаба, яка не дає спокою. Я можу роздягнутись, переплисти, але Антін навіть у човні не сидів, якщо б нам попався, і буде боятись. Уже шість днів у дорозі, а пройшли третину шляху при колишньому запасі сил. Мої плани можуть не збутися. Думав, що

переконаю Провід, щоб дав дозвіл усім, які залишились у лісі, перейти на Захід. Вони приречені на загибель, а боротьбу можуть продовжувати тільки живі. Не сумнівався, що повернусь один назад і заберу їх з собою. До зими встигнемо. Тепер думав трохи поспати, відпочити. Задрімав. Сниться мені, що пливу на човні, вода брудна, річка без берегів і навіть здається, що вода вище над берегом. Зліва бачу наче портрет Марійки: голова без контурів, очі великі, перелякані. Здогадуюсь по губах, що докоряє мені, чому її не послухав, але голосу не чути. І я відповідаю, що хотів для неї краще. Глянув перед себе. Недалеко посередині річки стояв, наче висів у повітрі, наш парох із Клокович Андрій Гоza в чорній рясі. Очі перелякані, і я бачу, що хоче попередити мене, щоб далі не плисти. За ним якась висока темно-сіра скеля. Чую якісь голоси, але більше нікого не бачу. Човен наближається до Гоzi, ще кілька метрів і вода падає в якесь провалля. Спинитись не можу і пробуджуюсь. По дорозі проїжджає кілька автомашин. Я побачив, що наші сосни не такі густі, і з дороги нас видно. Піднімаю Пімсту, щоб підшукати інше місце. Наша посадка, завширшки кілька метрів, проглядається наскрізь. Вибрались, стали розглядатись. За двадцять метрів справа стояла хата. Зліва, трохи далі, у підніжжі гори з-за хлівця вийшов мужчина середніх років із крісом у руках, і рушив у наш бік. Просто перед нами, дещо далі, на сільській дорозі стояло ще кілька чоловіків і жінок. Очевидно, нас хтось побачив, коли спали в посадці. Мужчина кричав, щоб підняти руки вгору, але я махнув рукою, дав зрозуміти, щоб не стріляв. Відстрілюватись нам не було потреби і втікати кудись теж безглуздо, не знаючи терену. Нас зловили би чи постріляли б за годину – не більше. Виходу я не бачив. Стрілятись я теж не думав. Не покидала надія, що попадеться нагода втекти хоч самому. Було таке не раз. Ось так без стрілянини, без геройських подвигів ми попались, не здогадуючись, що нас може чекати. Сім діб у напруженні без сну зробили своє. Цього я не врахував.

Через кілька хвилин приїхала міліція, і ми здали пістолети. Село це називалось, здається, Вітковіце, а нас завезли до невеличкого містечка Дуба. Сторонні дивились на нас здивовано і хтось здогадався першим, сказав слово “бандеровець”. Я признався, що ми українці з Польщі.

З начальником міліції не було непорозумінь – поставився до нас навіть прихильно. Я розумів його чеську мову, якщо говорив

повільно, а йому відповідав українською, польською і російською. Залишились самі в кабінеті, і я пояснював німецькою, яку він знав добре, але попередив, що чехи після війни принципово її не визнають, тому радив нею не користуватися. Сказав, що тепер у всіх газетах майже щодня пишуть про Бурлаку. Його група інтернована на Словаччині, і нас двох теж туди відправлять. Посиділи не більше години. Приїхало дві легкові автомашини, посадили нас по одному з двома охоронцями – один у цивільному, другий офіцер, водій – четвертий, і повезли до Праги на залізничний вокзал. По дорозі я довідався, що до Лаби залишилось шістнадцять кілометрів, а до Праги шістдесят. Мої охоронці трохи знали російську мову, і ми помалу розговорились. Їх цікавило, хто такі бандерівці. Пояснив їм, що ми такі, як їхні таборити, а назва походить від прізвища Бандера. Це наш відомий діяч визвольного руху проти поляків, німців і більшовиків, як у чехів Гус, Жижка чи старий Масарик. Тільки ми на Україні знали їх як національних героїв, а чехи ставляться до нас, як до злочинців. Конвоїрів здивувало моє знання їхньої історії. Недовіра щезла. У Празі не поїхали на вокзал, а повозили мене по місту, показали Градчани здалеку, проїхали Карловським мостом через бистру брудну Влтаву, яка впадає до Лаби. На Вацлавській площі трохи затримались і мені розповіли подробиці про їхнього короля. Я звернув увагу на магазин Майнля. Такий же магазин з подібною вітриною був до війни в Перемишлі на вулиці Францісканській.

Мене вразило, що ніде не бачив слідів війни. Усі старовинні пам'ятки архітектури простояли віками, на кожній вулиці чи площі – церкви, скульптури святих із хрестами. Не віриться, що тут побували більшовики. Як виглядає Україна і що робиться тепер, я постарався розповісти до подробиць усе, наскільки вистачило часу. Згадав, як полякам Гітлер у 1939 році віддав чеське Заользе з містом Цешин, щоб із них пожартувати. Від того часу чехи почали ставитись до поляків зневажливо, навіть вороже.

З Праги виїхали поїздом увечері, а вранці були у Братиславі. Нас кудись автомашинами возили по місту через Дунай. Повернулися знов на вокзал. На пероні недалеко від лавки, на якій сиділи, два міліціонери пройшли з якимсь молодим чоловіком у темно-сірому костюмі, без шапки, на зріст до 170 см, повнолицим, кремезним, віком 25-28 років. Мої конвоїри сказали, що це теж один з наших попався –

пробирався з Заходу до Польщі. Хто такий і яка його доля – не вдалося довідатись.

У поїзді я не відривав очей від вікна – милувався Татрами з крутими схилами покритих лісами гір, частими тунелями та високими мостами над гірськими потічками. На Словаччині звернув увагу на низький життєвий рівень населення порівняно з Чехією. Тут уже попадались на вокзалах босі люди, жінки з клунками на плечах, як у нас у Галичині до війни. Зустрічалися групи і цілі табори циган.

Привезли нас до невеликого словацького містечка Брезна над Гроном, за 60 км на схід від Банської Бистриці.

ІНТЕРНОВАНІ

Табір, де був Бурлака зі стрільцями, розташований на південно-східній окраїні міста, обведений колючими дротами з вежами для вартових. Огорожа з колючого дроту мало нагадувала німецькі табори для військовополонених в околицях Перемишля, або сталінські зони в Союзі. Я приглядався і бачив, що її можна перелізти. На вежах вартових не було.

Нас помістили в одноповерховому дерев'яному бараці. Мені виділили окрему камеру, радше кімнату з ґратами на вікнах. Бурлака перебував в іншій кімнаті. Стрільців щоранку під конвоєм возили автомашинами на якісь роботи.

Режим був далекий від тюремного чи концтабірного. При вході до бараку стояв один вартовий без зброї – вояк чехо-словацької армії. Інколи через вікна ми мали змогу розмовляти, коли вартовий не чув. Кілька разів робив нам зауваження – стукав до дверей.

Разом із сотнею попала Офелія – Оля Ханас.

У п'ятдесятих роках у концтаборах Норильська нам показували фільм "Операція Б" про долю сотні Бурлаки під час рейду через Чехо-Словаччину. Фільм далекий від дійсності, до нудоти тенденційний, брехливий, у дусі справжнього соцреалізму на 105 процентів. Бурлака більше подібний на п'яного Стеньку Разіна. Жодного дня не обходилося без склянки самогону. Всюди інтриги, грубість, жорстокість, самодурство командирів на чолі з самим Бурлакою і забиті, затуркані, обмануті прості стрільці. Одне слово – атмосферу

немилої Росії перенесли в сотню УПА. Офелія показана коханкою Бурлаки. Це теж доволі дешевий прийом чи брехня. Бурлака ніколи не позволяв чогось подібного, і мені було навіть дивно, що Оля попала до його сотні. Дозволив, напевно, тільки тому, щоб допомогти їй перейти на Захід. Люди, що виростили в умовах більшовицької дійсності, ніколи не повірять, що Бурлака, чи йому подібні, особисту честь, людську гідність ставили понад усе. Він не забував, що в Україні залишилась дружина з дитиною, їм там не легше, як йому. Як справжній командир, був відданий своїй сотні.

Якщо б тоді думали про самогон та жінок, то таке підпілля не протрималось би кількох місяців. Кожному ясно, тільки не авторам фільму.

Артистка, що грала Офелію, подібна до неї, як дві краплі води, але тільки з вигляду. Оля Ханас – скромна дівчина з аристократичними манерами, завжди спокійна, урівноважена. У фільмі – це розв'язна, грубувата, з цигаркою в зубах або склянкою самогону в руках, дешева повія. Копія знята напевно з якоїсь бригадирші сталінських концтаборів, тільки не з політичними, а з кримінальними злочинцями. Забув, чим закінчився фільм, поставлений справді з класових позицій за всіма канонами вчення Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна.

З першого дня мого прибуття ми з Олею почали обмінюватись інформаціями. Щодня отримував від неї одного чи два листи, списані її дрібним, акуратним рівним почерком. Описувала про події в сотні за останні кілька місяців.

Після того, як Громенко зі своєю сотнею перейшов через Чехо-Словаччину на Захід, у Москві та Варшаві вирішили подібного більше не допустити. Уряд Бенеша (президент ЧССР) та Масарика (міністр закордонних справ) отримав від Москви вказівки чи радше наказ не пропускати наші сотні. Чехи перекинули військові частини у Словаччину проти Бурлаки, мобілізували двадцять тисяч колишніх партизанів, які під час окупації боролися проти німців. Усюди в населених пунктах створені озброєні групи, які разом з міліцією повинні були затримувати всіх сторонніх. Так по цілій Чехо-Словаччині появилися плакати “Позор на бандеровце!”

На Угорщині до кордону з ЧССР були перекинені частини більшовицької окупаційної армії. Вони повинні були вступити на

територію Словаччини, якщо би чехо-словацькі війська не дали сотні ради.

Бенеш і Масарик та більшість членів уряду не дуже симпатизували Сталінові. Про це я довідався пізніше від чехо-словацьких офіцерів під час допитів чи просто розмов. Але договір про спільні дії проти нас, підписаний у травні 1947 року, треба було виконувати.

Із населення Чехо-Словаччини чехи під впливом сильної компартії симпатизували Москві, словаки не так, а українці чи радше русини зі Східної Словаччини в околицях Кошиць ще не позбулись давніх, із часів Австро-Угорщини, москвофільських ідей. Українського визвольного руху ні після Першої, ні після Другої світових воєн не розуміли та не визнавали, за винятком незначної частини прогресивної інтелігенції.

Розраховувати на допомогу чи навіть на симпатії серед населення Бурлаці не доводилось. Він добре розумів і трохи міг розмовляти словацькою мовою.

Після перших сутичок виявилась велика різниця у боєздатності наших відділів та чехо-словацьких. Чехо-словацьке командування вирішило, що ця операція йому дорого обійдеться.

Далі якийсь час сотня не зустрічала опору аж до річки Ваг. Правий берег був обставлений кулеметними ланками противника, як лінія справжнього фронту. Пройти його було неможливо. Командування чехо-словацькою армією запропонувало здатися.

Про те, як здався Бурлака, розповідали по-різному. Вперше я чув про це від самого Назара у вересні 1947 року ще в лісі біля Конюші. Дещо інакше описувала Оля Ханас у Брезні. У 1990 році я чув навіть версії, які компрометували Бурлаку. Мені розповідали не очевидці, а інші особи. Можливо, Оля дещо прикрашала, однак вірю, що небагато. Це підтверджували розмови під час допитів. Бурлака був героєм в очах населення країни, крім правовірних комуністів.

Більш як сорок років я не мав доступу до якоїсь об'єктивної інформації про ті події. Щойно навесні 1992 року прочитав у праці Л. Шанковського "Історія українського війська", перевиданої у Києві 1991 року, що 4 вересня 1947 року Бурлаку зрадив лісничий Василь Ільчук на Словаччині.

У 1989 році я побував у Польщі, хотів відшукати Олю, запропонувати, щоб написала спогади про ті часи. Через рік

довідався, що вона вже кілька років як померла, не залишила нікому нічого.

Бурлака завжди поводився гідно. Ці події були докладно описані в чехо-словацькій пресі, особливо у братиславській газеті “Час” – органі Словацької демократичної партії. Було тоді й таке. За вітринами фотосалонів майже в кожному місті Словаччини, через які мене потім возили, були виставлені великі фотографії Бурлаки в нашій військовій уніформі. Він справді був подібний на якогось героя і поведінкою, і зовнішністю. Нічого спільного з героями фільму “Операція Б”. У нього був деякий досвід поведінки за кордоном, який я назвав би уроками дипломатії, набутий у 1939 році під час подій на Закарпатській Україні, а пізніше в мадярському концтаборі в Ніредьгазі, де пробув якийсь час з іншими полоненими “січаками”. Так називали на Закарпатті відділи Січових Стрільців, які боролися тоді за молоду українську державу на чолі з Президентом Августином Волошином.

Із самим Бурлакою у Брезні не вдалося зустрітись і поговорити. Зв’язковою була Оля. Проти моєї кімнатки по другий бік коридору містився туалет. Там ми залишали записки в мишачій норі у стіні за раковиною. Кожного разу вона або голосом, або стуком у двері давала знати, що записка там.

Через кілька днів після мого прибуття написала, що їй запропонували працювати офіціанткою в офіцерському казино за умови, що не втече. Питала, що робити. Порадив їй згодитись. Офіцерське казино – це щось подібне до їдальні, поєднаної з кімнатами відпочинку, залом для ігор, бібліотекою. Вони є у всіх європейських арміях. У їдальнях для офіцерів нема порцій чи пайків. Кожний бере скільки хоче: від хліба до плиток шоколаду. Після роботи ввечері не прийнято було, щоб офіцер повертався додому з набитою продуктами торбою чи сіткою, як у радянській армії.

Зате Оля щоденно частувала хлопців принесеними канапками, цукерками, тістечками, шоколадом. Більшість чергових дивилася на це крізь пальці, навіть допомагали їй.

Один вартовий у коридорі – молодий словак – відчиняв мої двері і дозволяв нам розмовляти, а сам відходив у другий кінець коридору. Навіть часу не обмежував. Ми обговорювали, як їй поводитись, що робити. Пригадую, що попереджував її у записці чи усно, щоб була

обережна в розмові з офіцерами – не попасти на провокатора. Говорити їм тільки те, що знає про нас уряд ЧССР. Не довіряти тим, які першими пропонують свою допомогу. Розмови треба вести так, щоб більше людей знало про нас, про нашу боротьбу, про те, що діялось на Україні. Деякі офіцери прихильно ставилися до нас, розповідали їй про справи, які могли нас цікавити.

Одного разу вона довідалась, що нас хоче відвідати греко-католицький єпископ з Пряшева чи Кошиць. Згадала прізвище єпископа о. Бучка. Можливо, прізвище пряшівського подібне, бо, як я довідався у 1990 році, о. Бучко перебував тоді на Заході і до Чехо-Словаччини не приїжджав. Напевно, о. Гучко.

Оля розуміла, що налагодити зв'язок з єпископом треба обережно, щоб не дати приводу для переслідувань. Треба було за всяку ціну робити все, щоб на Заході знали про нас якнайбільше через кореспондентів, через листування цивільних людей.

Усіх подробиць не пам'ятаю, але Оля поводитися розумно, з тактом і зробила все, що могла. Можливо, у казино стежили за нею, але в ті дні ніхто зауважень їй не робив. Треба зважити, що державні структури Чехо-Словаччини ще не були збільшовизовані, німецький фашизм не мав змоги вплинути на психологію населення чи навіть поодиноких груп. У повоєнній Європі Чехо-Словаччина могла похвалитися найвищим життєвим рівнем.

Мою справу вів капітан, здається, Дітнер, словак із Братіслави, віком за 50 років. На мене справив непогане враження. Юрист за освітою, культурний, ерудований – справжній європейський інтелігент ще старої генерації. Після кількох годин першої розмови, як слідчого з підсудним чи злочинцем, між нами створилася ділова, майже дружня атмосфера. Я йому розповідав про все, що творилось на українських землях під більшовиками і Польщею за останні десятиліття від Першої світової війни до останніх днів, проводив паралелі між національно-визвольними війнами проти окупантів народів Чехо-Словаччини й України, досить сміливо прогнозував більшовизацію у них, як це вже робиться у Польщі. Нагадав про прихильне ставлення до української еміграції пражського уряду до 1939 року за старого Масарика. Історію їхнього народу я знав добре, а події у міжвоєнному періоді з захопленням вивчав не систематизовано, а від цікавості за різними публікаціями первинних документів, які

попадались після 1941 року. Спочатку капітан записував те, що я говорив, потім відклав ручку і слухав уважно, здивовано, навіть із недовірою. Інколи перепитував, уточнював деякі факти.

На другий день я застав у кабінеті, крім капітана, ще якогось чоловіка в цивільному такого ж віку. Я розмовляв українською, повторював чи намагався неясні місця пояснити російською, польською, у крайньому разі переходив на німецьку, інколи навіть на латинську. Пригадую, як я не міг зрозуміти словацького слова “біографія”. Звучить якось інакше. Капітан Дітнер сказав, що по латині “*curriculum vitae*” і все стало ясно. Замість німецьких ми підбирали латинські або французькі слова. Незнайомий запропонував мені про все, що я розповідав капітанові, написати. Я згодився, але постало питання, якою мовою. Я наполягав, що тільки українською. Вони пропонували польською або російською. Зійшлися на українській мові латинськими літерами.

Дали цілу папку паперу, ручку, чорнило і до кімнати принесли столик. Часом не обмежували, але я сам не відривався від писанини, хіба що кілька разів на день робив зарядку і час від часу розминав пальці.

Описав усе, що робилося в Україні від 1917 року. Про події в Галичині пам’ятав, бо був свідком, а про те, що творилось на Сході за більшовиків, знав із газет до 1939 року, із розповідей східняків, яких зустрічав після 1941 року, а найбільше з “Історії української культури” за редакцією І.Крип’якевича, виданої, здається, у 1938 році у Львові Тиктором. До авторського колективу могли входити інші тодішні українські письменники, історики.

Твір форматом як якась енциклопедія, завтовшки до 600-700 сторінок. Звідти я знав про Вапліте, процес СБУ, про українізацію Скрипника, про тюрму НКВД на Холодній горі в Харкові, про руйнування церков, соборів, монастирів, про колективізацію, голод на Україні в 1932-33 роках, про загадкові загибелі української інтелігенції на початку двадцятих років. Наводив дати, прізвища, цифри, факти. Все це впливало в пам’яті, ставало перед очима, і я намагався не гіперболізувати, не робити висновків, а писати тільки правду, як запам’ятав. Першого дня я зауважив, що капітан Дітнер не дуже вірив у те, що я розповідав. Пояснив йому, що до 1939 року в нас у Галичині теж більшість населення не вірила в те, що писали

газети про 1933 та 1937 роки в Союзі. Як же могли вірити чехи та словаки, коли це їх не стосувалось? Щоденно увечері я здавав написане капітанові. Він, здається, сам приходив забирати чи присилав когось з чергових. Не пригадую, чи довів я до кінця усе задумане, чи встигнув.

Одного дня мене запросили до кабінету в адміністративному будинку. Капітан був із тим чоловіком у цивільному. Я пояснював їм, уточнював деякі незрозумілі для них місця, назви в тексті, перекладеному словацькою мовою. Дивувались, що я з пам'яті навів стільки дат, цифр, прізвищ. Прийняли це як витвір моєї фантазії. Той у цивільному особливо засумнівався і запитав, чи я готовий відповісти за те, що написав. Відповів, що готовий навіть у Москві. У них є змога перевірити, якщо би захотіли.

На другий день мене знов перед обідом повели до кабінету. За столом сидів тільки капітан. Він несміливо перепросив і витягнув із тумбочки якусь пляшку, поставив на стіл і поклав кілька домашніх пиріжків та канапок. Признався, що про мене розповідав своїй дружині, і вона передала мені гостинця. Сливовиця у пляшці домашньої роботи. Як він, так і я почувались якось ніяково – не знаю, хто більше. Я трохи попробував, похвалив і признався, що в житті такого ніколи не пив. Розповів йому, як тепер живуть люди на Україні – про голод у 1947 році і про те, що сотні тисяч тонн зерна вивозиться за кордон задарма для країн Східної Європи тільки з пропагандистською метою.

Ні разу я не поцікавився, що мене чекає. Боявся, щоб не почути чогось поганого, хоч був готовий на найгірше. Обнадійливим обіцянкам не повірив би. Однак іскра надії десь там у глибині душі не згасала. Навіть думка про втечу відпала. Щось планував з нами зробити уряд Бенеша, коли відмовився видати полякам чи більшовикам. Усе це сталося за згодою парламенту. Весь народ вірив своєму урядові. Капітан показував мені якусь газету зі статтею про нас, а на іншій сторінці я побачив фотографії Бенеша з дружиною у супроводі сенбернара. Президент під час прогулянки в полі розмовляв з селянами. Жодної охорони не було видно.

Щоденно перед обідом мені було виділено годину для прогулянки по території зони. Я мав змогу з відстані до п'ятнадцяти метрів побачити Бурлаку. Він стояв у вікні, як завжди задуманий,

зосереджений, але обличчя у нього привітне, радше ніколи не сердите. На привітання ми легко піднімали руку. Напевно, він, як і я, згадував зустрічі колись на рідних землях. Поговорити нам так і не вдалося. Про що говорити? Про все нас обох інформувала Оля, тільки мене – щодня записками через туалет, а його – у той день, коли чергував знайомий вартовий.

Під час прогулянок мене постійно супроводжував поручик, словак за національністю, на кілька років старший від мене. Говорив поросійськи з українським акцентом і часто вплітав українські слова. Домовились, що він буде розмовляти по-словацьки, а я по-українськи. З перших слів почав мені читати мораль, що нам на Україні більшовики принесли волю спершу від панської Польщі, пізніше звільнили від німецької окупації, а ми створили якісь банди і т.ін., і т.п.

Я трохи послухав, подивився на нього і відразу на ти: “Слухай, поручику! Ти справді сам віриш у те, що говориш, чи тебе накрутили, як годинник, і тепер мелеш мені тут усякі дурниці? Давай краще перейдемо на анекдоти”.

Він розсміявся, сказав, що в мене є... і показав пальцем на носа. Обіцяв більше не агітувати. Час прогулянки минув за анекдотами. Поручик провів мене до барака і передав черговому.

Весь вечір я думав про нього – що за тип? Здавалось, що між нами з перших хвилин створилась якась дружня атмосфера. Не вмів він дивитися на людей з-під лоба, по-більшовицьки, як треба було на його місці. Для мене обставини були нові, незвичні. Не було досвіду розрізняти стукачів і провокаторів серед нормальних людей. Не знав, хто мною цікавиться: армійська розвідка ЧССР, контррозвідка, цивільні криміналісти і наскільки вони пов'язані з Москвою чи Варшавою. Мій супутник був подібний до простого армійського офіцера. У розмові вільний, не зважував запитання чи відповіді, не підбирав слів і не боявся сказати щось зайве.

На другий день, тільки-но ми вийшли за барак, я відразу поцікавився, де він так вивчив російську мову. Я навіть думав, що це якийсь росіянин залишився після війни на Словаччині, але його вимова і поведінка розвіяли мою підозру.

Сказав мені, що це довга історія, але почав згадувати. У 1939 році восени, коли кордон між СРСР та Угорщиною проходив хребтом

Карпат, а Чехо-Словаччина попала під німецьку окупацію, кілька комуністів-словаків, а з ними й він, вирішили втекти до Союзу. Можливо, тоді на якомусь відтинку Союз межував зі Словаччиною. Перейти кордон було легко, бо мадяри і німці майже не охороняли, а українське населення Закарпаття симпатизувало Росії (не тільки Радянському Союзові) і ненавиділо мадярів за погроми в 1938 році.

П'ять чи шість словацьких комуністів були відразу затримані більшовицькими прикордонниками. Кожен утікач мав зі собою дві валізи, набитих костюмами, білизною, пляшками з вином, ковбасою та іншими продуктовими делікатесами. Вони не знали, як довго доведеться поневірятись по карпатських лісах. Дуже зраділи, що так скоро знайшли “своїх”. Але пізніше почалося те, чого довго не могли зрозуміти. Їх відразу почали трактувати як шпигунів. Помістили кожного в окреме приміщення, поставили вартових і заборонили між собою розмовляти. Тримали під замком і всюди водили під конвоєм. Поручик, згадуючи деякі епізоди, не міг стримувати сміху. Одну сцену він кілька разів повторював, передражнюючи слідчих на заставі чи в НКВД. Коли на допитах говорив, що він комуніст, був безробітним до війни, більшовик показував на його речі у валізці – на білі сорочки, краватки, кілька гарних костюмів – і питав:

– Це твоє?

– Моє, – відповідаю. – А що?

– І ти комуніст, ще й безробітний?

– Так, комуніст. Був там безробітним.

– А це чиє? – показує на мої речі.

– Моє. А що?

– І ти комуніст, безробітний?

Слідчі виходили із себе, кричали, матюкалися, погрожували, а я ніяк не міг зрозуміти, що робиться, що їм неясно.

У перший день забрали в кожного годинника, сказали, що розберуться і все віддадуть. Із застави їх відправили чи до Дрогобича, чи до Львова. Там подібні сцени. Тут сказали, що один з них уже признався, усе розповів, хто і з яким завданням їх сюди відправив, радили і йому признатись, менше буде неприємностей.

Відправили їх під конвоєм аж до Києва. Тут високе начальство, мабуть, розібралось, допити припинились. Годинники і валізи з речами, винами та ковбасою десь по дорозі пропали, їм видали нові

тілогрійки і вже без озброєного конвою, але в супроводі військового відправили поїздом аж на Кубань до якогось радгоспу. По дорозі супроводжуючий сказав, що їм пощастило, могло бути гірше. У радгоспі поселили їх усіх разом у гуртожитку і попередили, щоб без дозволу нікуди не виїжджали. Під час війни всі вступили до чехословацької армії, яку в 1942-43 роках організував генерал Людвік Свобода.

Поручик розповідав мені все, що знав, що говорять про нас, не приховував нічого. Від нього я довідався, що капітан Дітнер – старий словацький комуніст. Навесні 1945 року, коли Червона армія увійшла на територію Словаччини, народ зустрічав їх хлібом-сіллю як визволителів. Дітнер запросив до хати в гості кількох офіцерів. Якимось так вийшло, що його неповнолітня дочка поїхала з ними в автомашині і не повернулась. Подобиці забув. Її знайшли через кілька днів за містом мертвою. Може, цим пояснювалось прихильне ставлення капітана до мене.

Одного дня після обіду, зайнятий писаниною, я почув під вікнами бараку якусь мішану польсько-російську мову та ще й з грубою нецензурщиною у перших словах. Глянув і побачив якогось польського офіцера і чотирьох вояків у рогативках – шапках з різжками.

Офіцер високий, худорлявий, із сивими скронями, віком за п'ятдесят років, стояв перед вікном Бурлаки і на своєму жаргоні підвищеним тоном грозив йому, ображав нецензурними словами. Бурлака не мовчав, теж кидав свої репліки. Спокійно, коротко нагадував, що полковник у Карпатах не був таким хоробрим, як тепер перед вікнами.

Я приглядався через вікно до непрошеного гостя збоку і не сумнівався з першої хвилини, що він добре випив, ледве на ногах стоїть, та ще якийсь тупий дурень. Уперше бачив, щоб офіцер так повадився у чужій державі. Обличчя зморщене, пропите. Чоботи брудні, наче ніколи не чищені. Бурлака спокійно радив йому: "Пане полковнику, коли їдеш до чужої країни, не треба напиватися, як свиня".

Потім додав, що чоботи треба чистити спереду і ззаду. Польські вояки стояли збоку, відвертались, бо не могли стримати сміху. Переговори скоро припинились, здається, після втручання якогось

словацького офіцера. Настрій у мене зіпсувався. Не сподобався упевнений тон полковника і погроза зустрітися на суді в Польщі. Очевидно, поза нашими спинами йде торг за нашу долю. Кімната Бурлаки була третьою чи четвертою від мене, вікна відчинені, і я чув кожне його слово. До мене полковник не підходив. Він не міг мене знати. Продати міг тільки Гамівка, тому я не приховував свого прізвища. Воно нічого не давало, і я вирішив грати у відкриті карти. Першого дня після мого прибуття хлопці приїхали з праці і групами підходили проти мого вікна, щоб привітатись. Майже всі знайомі.

Минуло два тижні або більше, я встигнув напевно все описати і одного дня після обіду несподівано викликали до кабінету Дітнера. Перед будинком посадили мене з Пімстою до легкових машин і привезли до Банської Бистриці – за 50 км на захід від Брезна. У дорозі я знов милувався схилами і звернув увагу на добрий стан доріг. Думав, куди нас везуть, що буде далі. Знав, що ніхто з супутників нічого не скаже. Яка різниця?

ЗУСТРІЧ ІЗ ГАМІВКОЮ

У Банській Бистриці нас привезли перед будинок штабу дивізії чи військового округу. Піднялися сходами на другий поверх, а там довгим коридором у кінець корпусу. Через вікна коридору я встигнув побачити панораму майже всього міста. Невисокі чепурні цегляні будиночки (не вище чотирьох поверхів) різноманітної архітектури, не подібні один до одного, розкинулись біля підніжжя гір у долині якоїсь річки, освітлені яскравим сонцем, справляли приємне враження на тлі темно-зелених лісів.

Мене ні на хвилину не залишала якась жага бачити все прекрасне в оточенні, у природі, у мирному житті населення Чехо-Словаччини і зіставляти все це з тим, що доводилося терпіти народів в Україні. Знову ніяких слідів війни.

У кінці коридору повернули ліворуч, зайшли до великого кабінету. Навпроти під стіною за столом сиділи два капітани чехо-словацької армії, а справа під вікном за другим столом не сидів, а стояв знайомий полковник із Польщі. Зліва за другим столом ближче до капітанів сидів поручик, мабуть, якийсь писар чи діловод або секретар штабу –

молодий, чорнявий, щуплий, середнього зросту, в окулярах, з інтелігентним обличчям. Видно було, що не кадровий військовий, а більше подібний на поета чи художника, якому треба було відслужити два роки чи менше.

Один із капітанів запропонував мені сісти поруч з поручиком. Ближче до дверей зайняли місця ті двоє, що мене привели.

Трохи розгубився. Перше, що прийшло в голову – почав перебирати в думках, де я міг утекти і чому навіть не спробував. Згадав про уламки бритви – один у підшві, а другий, здається, зашитий у рубцях штанів разом з заціпкою. Може, пригодяться. Не забув, що уряд ЧССР від серпня відмовився видавати наших полякам. Чому з мене зробили виняток? Тут же згадав, хто я такий, що мене чекає у Польщі до того, як винесуть смертний вирок. Про якийсь страх не могло бути мови.

Один з капітанів сказав, що за мною приїхав із Польщі полковник Хілінський. Я повернув голову в його бік і звернув увагу, що сьогодні він не п'яний, навіть чоботи не брудні, хоч не блищали, форма на ньому в нормальному стані, поголений. Прийняв поважну позу, стоячи між столом і вікнами навпроти мене, і звернувся до мене російською приблизно з такими словами:

– Ми про вас знаємо все від вашого доброго знайомого Гамівки. Знаємо, що любите математику, не розставались навіть у лісі зі збірником задач і весь час думали про університет. Вчините розумно, якщо порвете з минулим і допоможете нам. Чи знаєте, де ваша родина?

– Звідки я можу знати?

– Ваш батько і брати сидять у тюрмі. Якщо згодитесь з нами працювати, ми відразу їх відпустимо, а ви через деякий час будете мати змогу поступити до університету. Якщо мені не довіряєте, можете отримати письмову гарантію від президента Польщі Берута або організуємо особисту зустріч із ним. Президентові, гадаю, ви повинні повірити.

Я слухав спокійно, зважував кожне його слово, не перебивав, навіть не поспішав із відповіддю, дав йому виговоритися. З кожним словом переконувався, що він бреше.

Підійшла моя черга. Вирішив поступитись принципами і відповісти чи російською чи польською, щоб мене могли розуміти і

словацькі офіцери. Козиряти не було потреби, і я постарався надати розмові ділового вигляду, наче мені ніщо не грозить. Крім того, я не хотів принижуватись перед словаками. Не сподобалось те, що ніхто з них ні у Брезні, ні по дорозі не сказав, що мене передадуть полякам і на яких умовах. Зі мною поводитись як з інтернованим чи арештованим, хоч дуже коректно, але формально без взаємної довіри. Вони теж могли нічого не знати, були третіми особами. Все вирішувалось десь там вище. Пізніше сам у цьому переконався. Де гарантія, що я колись не розкажу там, де не слід, про те, що вони сказали б мені по секрету.

У розмові з полковником я намагався дивитися йому прямо у вічі, щоб відчув, що не стоїть вище від мене, хоч він стояв на весь зріст, а я сидів за столом. Цей на перший погляд маловажний фактор у подібних ситуаціях має деякий вплив на самопочуття обох сторін, на їх поведінку.

Спочатку така моя поведінка самому здавалась нахабством, але після кількох речень я втягнувся в роль і все стало на місце. Відповів йому приблизно так: – На вашому місці, пане полковнику, я ніколи не хвалився би на території чужої держави, що батько сидить у тюрмі за дорослого сина, якого він останніх кілька років майже не бачив. А в те, що й діти в тюрмі за мене, самому не дуже хочеться вірити. Хоч у сучасній демократичній Польщі й таке можливе.

Полковник почервонів, розгубився. Не сподівався такого. Повернувся обличчям до вікна і щось почав спростовувати, наче наймолодший брат (Петро – 14 років) не в тюрмі, а батька зі старшими братами не судили, тільки тримають за мене як заручників. Самовпевненість його пропала. Поручик штовхнув мене ногою – він не міг приховати свого задоволення. Капітани, більш стримані, сиділи мовчки, але мені здавалося, що один із них глянув на мене і легко кивнув головою.

Я говорив так, щоб могли зрозуміти і словаки, тому деякі слова повторював польською і російською, доки хтось з них не сказав, що зрозуміли.

Тут ще раз підтвердилась моя думка, що полковник просто тупий і дурний. Розмова зі мною, переконування, напевно, не входили в його місію. Я продовжував.

– Пане полковнику, а я уже вас бачив недавно.

– Де? Мабуть, у Карпатах. Можливо, не пам'ятаю.

Тут він трохи отямився, навіть усміхнувся, хотів пожартувати.

– Я бачив вас кілька днів тому в Брезні і чув через вікно всю вашу розмову з Бурлакою. Ніколи не повірив би, що полковник, вищий армійський офіцер може так розмовляти з людиною, яка перебуває за ґратами.

Словакам я детально розрисував, який полковник був п'яний, що йому радив Бурлака і нагадав про слова його жаргону, які напевно словацькою мовою не перекладаються.

Він признався, що тоді трохи випив зайвого. Що говорив – не пам'ятає, але був переконаний, що Бурлака отримає за своє. Почав перераховувати злочини сотні Бурлаки за два роки, а я порадив пригадати, скільки українців вимордували польські банди з міліцією і військо. Полковник про це не чув. Агітувати мене він не переставав, хоч я йому сказав, що не вірю жодному його слову. Покликався на Гамівку, який про мене доброї думки, згадував ще не раз батька, братів, обіцяв, що мені простять, враховуючи всі обставини, і головне, що я молодий, усе ще попереду, треба думати про життя. Пообіцяв, що при моїй згоді їдемо прямо до Варшави, а якщо ні, то буду каятись. Тепер я не сумнівався, що мене передають полякам і знав, що мене там чекає, тому хоч на остаток вирішив побільше поінформувати словаків про нашу боротьбу.

Капітани мовчки слухали, поручик щось записував – можливо, оформляв на мене накладну чи протоколував нашу розмову.

Полковник закінчив свою агітацію, радив добре подумати. Мене почала дратувати його запрограмована тупа надокучливість і сама думка, що він посмів вимагати від мене йти на підлість. Я ніколи не любив пишномовних слів, патріотичних промов, крикливого героїзму, але тут наважився.

– Батько, – кажу, – в тюрмі, брати в тюрмі, залишився я один зі своєю совістю і честю. А таким я не торгую. Не лякайте мене і не тратьте марно часу.

Цю відповідь наводжу, здається, дослівно. Від самого початку розмови з полковником вирішив так закінчити. Думав тільки, щоб коротше і не пропустити жодного слова.

Через кілька хвилин прийшли два польські вояки, взяли мої руки назад, закували в залізні наручники. Тим часом оформляли якісь

документи, полковник із капітанами про щось розмовляли. Мені веліли йти за вояками.

Тільки я вийшов із кабінету, в коридорі на повороті, не доходячи кількох метрів до вікон, через які було видно панораму міста, мене наздогнав поручик, зловив ззаду за лікоть правої руки і каже: “Гох! Гох! Не бійся. Тебе віддали тільки на два тижні”. Поплескав мене по плечах і побіг далі. Словацькою “гох” означає “молодець”.

Мені трохи полегшало і я вже не думав, що везуть на смерть. По дорозі теж могли вбити і сказати, що при спробі втекти. Так не одного польська міліція розстріляла на початку 1945 року. Сковані назад руки у присутності словацьких офіцерів були на мою користь. У спробу втечі ніхто не повірить. Унизу перед будинком стояла крита автомашина – буда. На підлозі вже сидів у наручниках Антін. Мені наказали залізти і сісти на підлогу перед ним, щоб було тепліше. Чотири вояки зайняли місця на лавці від кабінети, полковник сів із водієм, і поїхали.

Антонові я тихцем сказав, що їдемо на два тижні. Настрій був у нас нормальний. Конвоїри попались непогані. Під час розмови вияснилось, що ми не раз зустрічались на Солонному. Вони служили у Вільхівцях і часто брали участь у рейдах та облавах через ліси Солонного до Тиряви Волоської. Почали згадувати всі подробиці. Цікаво було слухати, як вони дивилися тоді на нас і що думали. Антін доволі дотепний, а я часто натякав, що вони воювали за “ойца Сталіна”. Польською ми розмовляли вільно. Поляки наввипередки розповідали все, що знали, не боялися один одного. Від них ми дізнались, що полковник не Хілінський*, а Хільченко з Білорусі, польською знає тільки “чодем” і “честь”. Я вже сам переконався, що польську мову знає погано. Ще сказали, що сьогодні він тверезий, а тільки переїдемо кордон, відразу десь нап’ється. У Чехо-Словаччині горілка тоді була дефіцитом. Вояки були з полковником у Брезні того дня, коли він грубив Бурлаці через вікно, і чули про брудні чоботи.

Точної дати не пам’ятаю, але до Польщі нас везли не пізніше як 14-го жовтня. У Банській Бистриці того дня було тепло, світило сонце (південна сторона Карпат і Татрів), а переїхали перевал – відразу

* Міхал Хілінський нар. 7.01.1911 р. у Фастівці на Київщині. У Польському війську від 7.07.44 до 1.06.54. 20.09.58 виїхав до СРСР. – Євген Місило – “Акція “Вісла”. Документи. Док.11.

похолодніло. Не звернув уваги, якою дорогою нас везли. Краків минули. На трасі Краків – Перемишль десь за Тарновом спинились. Полковник зустрів знайомих чотирьох советських льотчиків у теплих куртках і якусь молоду жінку. Розмовляли російською. Відійшов у бік із жінкою і про щось сперечались між собою. Конвоїри сказали, що це його дружина, молодша від полковника більше як на двадцять років, розважається без нього. Стало зрозуміло, чому він п'є.

Наближався вечір. Надворі холодно, глибока осінь. Погода не та, що на Словаччині. Ми з Антоном одягнені по-літньому, без шапок. Увечері приїхали до Ряшева (польською Жешув, а німецькою ще краще – Райхсгоф). Звідси не більше як 15-20 км на південь колись проходила етнографічна українсько-польська границя. Село Залісся на передмісті Ряшева теж українське, виселене в Україну в 1945 році. Залишилась церква. У багатьох селах люди розмовляли польською, але вважали себе українцями, греко-католиками. Далі на південь міста спольщені давно.

У Ряшеві, здається, на вулиці Ягеллонській 22, була слідча тюрма. Туди нас і привезли. Мене помістили в підвалі в дев'ятій камері. Це була не в'язнична камера, а звичайний підвал розмірами приблизно 6 х 4 метри. Висота трохи за два метри. Зліва приче – одноповерхові нари вздовж стіни. Світила одна слаба лампочка.

Зайшов, привітався польською і сказав: “Я бандерівець, привезли з Чехо-Словаччини”. Всі розгубились і кілька хвилин, здається, не могли отямитися. Хтось показав мені місце, де буду спати. Питаю, чи є ще тут хтось у келії з наших.

– Нема нікого. Всі ми поляки. Ваші в інших келіях, – обізвався найсміливіший.

– Ось так і помилив нас товариш Сталін. Самі не могли. – Після такої репліки всі наче прокинулися, ожили. Почали цікавитись, що нового у світі, бо переконались, що я знаю набагато більше від них. Посипалися запитання на різні теми до півночі, доки коридорний не постукав до дверей, нагадав, що пора спати.

Нас було одинадцять осіб, серед них два польські священики – одному за тридцять, другому за п'ятдесят. Усі цікавилися мною, обступили, тільки два, що лежали від вікна, забитого дошками, якось сторонились, не брали участі в розмові. Спершу я думав, що це якісь українці, але на другий чи третій день мені сказали, що це два поляки,

які брали участь в акціях проти українського населеннядесь біля Ярослава. До них тут ставилися з презирством, що мене немало здивувало.

Всі інші – це представники польської інтелігенції з освітою не менше гімназії, на волі займали керівні посади. Запам'яталось одне прізвище: Бохенек – начальник залізничної станції з Кросна. Інших забув. Бохенеку було за п'ятдесят років. Ставився до мене дуже добре.

Того вечора мені видали рушник, мило і дозволили помитися в душовій.

Камера чи келія, як її називали поляки, була тимчасова. Польща не була належно підготовлена до будівництва соціалізму.

Польську мову, літературу, історію, культуру я знав не гірше, якщо не краще, від моїх співкамерників, і це допомогло налагодити нормальні людські стосунки.

На другий день уранці всі прокинулися після сигналу чергового в коридорі, якого називали по-давньому ключником, помилися в умивальниках біля душової – по черзі камера за камерою – і перед сніданком хтось там почав, а за ним уся тюрма заспівала молитву “Кеди ранне встайоу зоже...” (Коли встають ранкові зорі...). Далі речитативом пішов “Отче наш”. Я знав ці слова, згадав роки в польській гімназії до війни і був немало зворушений. Тут переконався на власні очі, що поляки не здаються і треба багато часу, зусиль докласти більшовикам, щоб їх зламати, якщо взагалі це можливо. Після молитви я щось у формі компліменту висловив захоплення їхнім високим рівнем свідомості, патріотизму, але чи надовго. Здивувався, що в тюрмі їм дозволяють таке. Хтось пояснив, що хотіли заборонити. Дуже старався, бігав по коридору, кричав, погрожував якийсь ренегат слідчий Сікора. Остерігали, що під час слідства не гребує нічим – від грубої нецензурщини до побоїв. Він веде справи поляків. Проводячи аналогію з більшовизацією України у двадцятих роках, я нагадав їм, що подібне творилось і на Україні. Починаючи від 1921 року, більшовики почали насамперед нищити інтелігенцію. Згадав про долю композитора Леонтовича, художника Мурашка. За підозрілих обставин пропадали і гинули священники, вчителі, представники інтелігенції по містах, селах. Бачу, що і в Польщі застосовують подібні методи – починають з інтелігенції та священників. Натякаю прямо на присутніх у келії. Далі на черзі

заможні селяни, примусова колективізація і масовий голод, знищення народу. Так було на Україні, а що чекає Польщу – час покаже.

На сніданок давали якийсь суп і скибку хліба. Майже всі в камері отримували з дому передачі і хтось навіть запропонував мені свою порцію, але я відмовився. Якось соромно було брати чужі харчі, вважав принизливим, хоч їсти хотілося. Розповіли мені, що в одній із камер сидить якийсь капітан Червоної армії і з дозволу сторожа ходить, стукає у двері і питає, чи не залишилось у когось чогось, що псується, гниє або тухне. Над ним спочатку сміялись, але він кілька разів спокійно роз'яснив, що скоро Польща стане сімнадцятою республікою (шістнадцятою тоді була Карело-фінська), почнеться будівництво щасливого життя, підуть колгоспи, дорога до Сибіру, а там масовий голод, як на Україні в 1933 році, і не одному з вас, пани поляки, присниться те, що зараз псується, гниє, тухне і ви викидаєте на смітник. Перестали сміятися і в кожній камері його частували не лишками, а хто чим міг.

Польський ксьондз, мій сусід, сказав, що в одній із камер сидить наш Степан Граб – ксьондз доктор.

Десь після дев'ятої години мене відвели до начальника тюрми. Його кабінет був у невеликій одноповерховій прибудові у дворі, обгородженому високим парканом чи мурованою стіною. У кабінеті мене зустрів молодий ще мужчина з високим чолом, сорочкою, викладеною, як у Ю.Словацького (польський поет-романтик). Попросив сісти за столом проти нього біля вікна, а сам почав записувати в журналі мої дані. Коли дійшло до освіти, я сказав, що закінчив гімназію, він глянув на мене здивовано, відклав ручку й каже:

– Так ви і є та велика риба, про яку мені кілька днів тому говорили? Ну, і що ви наробили? – з наголосом на “ви” і “наробили”.

– Хто такий ви і що наробили? – питаю, виділяючи як він слова “ви” і “наробили”.

– Ну як хто? Ви ж закінчили гімназію. А таких серед українців було небагато. Ви і вам подібні організували збройні групи, підняли весь народ і бачите, чим закінчилось, скільки жертв.

Це все майже дослівно. Коли мені вартовий сказав, що веде до начальника, я подумав, що вже починається. Зайшов до кабінету,

глянув на його акуратний сірий костюм, білу сорочку, інтелігентне обличчя і відразу відлягло від душі. Не помилився.

– Як усе просто у вас виходить, – кажу. – Організували збройні групи, підняли весь народ,... – повторюю його слова. – Ви чули про Орадур? – питаю.

– Чому не чув? Весь світ знає про цю подію.

– А про Лідіце?

– Теж чув. Чеське селище, яке німці під час війни спалили, а чоловіків розстріляли.

– А про Павлокому, Малковичі, Бахів, Березку?

– Ні, не чув. А де вони? Що там сталося?

– Про Орадур за півтори тисячі кілометрів звідси та про Лідіце, до яких не менше півтисячі, ви знаєте, бо там німці знищили французів та чехів, а що діялося в околицях Перемишля та Ярослава на початку 1945 року на відстані п'ятдесяти-шістдесяти кілометрів звідси, ви не знаєте. Ніхто про це не пише, не цікавиться, бо тут поляки мордували цілі села від старих до немовлят тільки тому, що вони українці. Хвалились, що вбивали “кабанів”. – Я розповів йому все, що було, що знав. Під кінець запитав, як він вчинив би на моєму місці.

– Так. Тепер я вас розумію. Чув дещо, але не всьому вірив.

Глянув у вікно й каже: “Подивіться на того типа”.

По підвір'ї, заклавши руки за спину, прискореним кроком уздовж протилежної стіни огорожі ходив туди-сюди мужчина низького зросту, віком за сорок років, із гітлерівською чуприною і вусиками, тулуб весь час нахилений до переду, наче задумав щось підняти з землі. Очі неспокійні, бігали без упину на всі боки.

– Якийсь неприємний тип, – кажу. – Не з наших? Не пам'ятаю такого. Не зустрічав ніколи.

– Ні, не з ваших. Це “Мева” (з польської “Чайка”) – командир польської банди – ні з АК, ані з АЛ, а просто банди, яка вбивала українців на теренах між Ярославом і Любліном. Він не приховував, навіть з гордістю заявляв, що вбив сімсот “кабанів”. Ніколи не вживає слово “українці”. Якби його не посадили, довів би цифру до тисячі. Сердиться на слідчих. Здавалось, що це якийсь психічно хворий маніяк фантазує, а виявляється, що це правда. Головне, що на суді йому дадуть десять років – не більше, а там підуть амністії і через два-три роки буде на волі.

Цей діалог між нами, може, не дослівний, але зміст закарбувався добре в пам'яті. Я звернув увагу на те, що мій співрозмовник ні разу не вжив слово “банди УПА”. Інколи приходило на думку, що це міг бути якийсь українець з походження або поляк, який зумів розібратись у політичній обстановці і дивився на світ об'єктивно, розумно. На жаль, такі траплялися рідко і мало впливали на настрої польського населення.

Він ще розповідав мені про Гамівку, якої думки про нього поляки. Всі вважають його підлим зрадником, агентом НКВД. Його бояться навіть слідчі поляки, уникають розмов із ним. Хлопці наші тримаються гідно майже без винятків, і це найбільше дратує прокурора і слідчих. Усе тут вирішують чекісти, прислані спеціально для розгляду справ, пов'язаних з УПА. Чомусь вони тим справам приділяють велику увагу, бо до процесів над колишніми діячами АК не втручаються. Поки що. Заступник генерального прокурора Війська Польського Скульбашевський* кілька днів перед моїм приїздом вихвалявся, що скоро пошле на шибеницю п'ятисотого бандерівця і влаштує банкет на ціле місто. Щоб отримати в нього смертний вирок, достатньо було назвати себе українцем, мати освіту не нижче чотирьох класів початкової школи і не каятись.

Про розправу над нашими хлопцями, про все, що робиться в тюрмі, серед населення постійно ведуться дискусії, розмови. Багато поляків дивиться об'єктивно, особливо інтелігенція, з повагою ставиться до наших, розуміють.

Такі люди творять справжню історію, – сказав дослівно начальник. А я додавив з гімну аківців про Варшаву: “Historia ma ten błąd, że pisze się ludzką krewią” (“Історія має той недолік, що пишеться людською кров'ю”).

Ще перед відходом він попередив, що якщо мені буде потрібна якась допомога, то можу на нього розраховувати. Я подякував. Прийшов вартовий і відпровадив до камери. Коли я тут сказав, де був, усі звернули увагу на те, що начальник тюрми за своїм характером не відповідає цій посаді.

* Плк. Антоні Скульбашевський у Польському війську від 1944 року на посаді заступника прокурора 1-ї Армії, пізніше заступник генерального прокурора ВП. Помер у Києві в 1990 р. Є. Місило – “Акція “Вісла”, с.229, док. 128.

Здається, ще до обіду прийшов за мною капрал із вояком і привели на третій поверх до якогось кабінету. Це була велика кімната розміром 10х6 метрів, вікна не з ґратами, а з металевою сіткою виходили на подвір'я, двері двостулкові подвійні, засклені. З коридору видно, що робиться в кабінеті. Посередині стояв довгий стіл завширшки до двох метрів. Там, мабуть, проводились наради або якісь заняття.

Мене вже чекали полковник Хілінський, майор Врублевський і ще два чи три офіцери. Почалися знову переговори, як у Банській Бистриці, тільки про батька і братів не згадували. Тут уже була не агітація, а прямі погрози. Тон задавав Врублевський – віком за сорок п'ять, здоровий, мордатий, грубий у розмові і поведінці. Розмовляли по-російськи між собою і зі мною. Мабуть, не здогадувалися, що поручик у Банській Бистриці дещо сказав мені, тому говорили прямо, що переді мною тільки два виходи: співпраця з ними або шибениця – третього нема. Так переконували, що я й сам почав їм вірити. Згадав, що поляки ще могли рахуватися з тим, що про них подумують у Чехо-Словаччині, якщо мене вб'ють, але тут я мав справу з московським НКВД. Їм начхати, що думають про них десь там в якійсь Празі.

Вирішив поводитись як приречений на смерть, але з гідністю, не зломлений. Сказав, що не вірю жодному їхньому слову, що б не обіцяли. Врублевський не міг стримуватись, сердився, лютував. З першого погляду справляв враження жорстокого садиста. Того дня я ще не знав ні його прізвища, ні хто він такий. Він не зник, щоб так із ним розмовляли такі, як я. Щойно пізніше я довідався, здається, від Гамівки і в камері, що його прислали з Москви для ведення справ УПА.

З походження напевно поляк, але польської мови не знав. Не чув від нього ні слова. Хілінський при ньому мовчав, хоч був полковником, і видно було, що значить менше. Я стояв під стіною трохи зліва від дверей, Хілінський сперся об стіл справа від мене, а Врублевський з іншими стояли зліва, приглядалися до мене.

У розпалі переговорів до кабінету зайшов несподівано для мене сам Гамівка. В темно-сірому костюмі, біла сорочка з краваткою, ріденьке світле волосся на наполовину лисій голові прилизане. Якось несміливо почав підходити до мене, привітався українською “добрий день”, я відповів йому. Добре пам'ятаю це обличчя з вимушеною

вдаваною усмішкою. Воно видалось мені подібним на облізлу жабу. Одягнений акуратно у всьому новому, і я здогадався, що все це було заздалегідь продумано.

Подає руку для привітання, але я не поворухнувся – тримав свої руки за спиною, як належить в'язневі. Він потиснув обома руками за мій правий лікоть і щось сказав підбадьорливе. Я стояв мовчки, дивився на нього, на його облізлу голову (нижчий зростом від мене майже на 15 см), на його новий припасований костюм, модні туфлі, і в очах, як у калейдоскопі, пробігали хвилини нашого знайомства, зустрічей, розмов за останні кілька років.

Ніяк не вірилось, що людина може так низько впасти. У мене відразу появилася якась огида до нього. За тих кілька хвилин я ще більше зрозумів різницю між честю і підлістю, почуттям людської гідності та моральним падінням людини. Не міг на нього дивитись, на його слова відповідав неохоче. Намагався не робити нічого демонстративно – не в моєму характері і нікому воно тут не потрібне. За кожним моїм рухом, словом мовчки уважно сліdkували присутні.

Торг закінчився, мене відпровадили до камери. Я чомусь довго не міг заспокоїтись – думав про вчинок Гамівки. Ліг на нари, хотів трохи подрімати – там таке дозволялось. Згадав про шматки бритви. Підняв подушку і матрац у голові, почав обмацувати, з чого зроблені нари. Вздовж стіни лежала дошка, яка з'єднувала всі поперечні, а між нею і стіною можна було руку просунути. Якщо перерізати вену, всунути руку за дошку і кров зійде, навіть ніхто не зверне уваги.

Увечері в камері розповів усе про Гамівку, його родину, наше знайомство і про сьогоднішню зустріч. Сказав, що не хотів би проміняти своє теперішнє становище на його. Як він може жити серед людей і дивитися їм у вічі?

Два чи три дні мене викликали на допит. Провадив його Врублевський і ще якийсь капітан, здається, Байовський – чорнявий, з худорлявим обличчям. Розмовляв польською мовою.

Довго не затримували, бо я відповідав, що не знаю або забув, а загалом відмовився відповідати, сказав, що Гамівка знає більше від мене.

Вони знали від нього все, а крім того, їм попалося дуже багато наших архівів у криївках. Знищити їх наші не здогадались. Під час допитів атмосфера вже була спокійніша. Врублевський переконався,

що мене не купить і не налякає, а я теж намагався спокійно згладжувати розмову, не дражнив їх.

На четвертий день після сніданку мене знову привели до його кабінету. За столом посередині від вікна сидів сам Гамівка. На ньому був світлий костюм – не той, що попереднього дня – біла сорочка і краватка. Запросив сісти, вийняв пачку “дукатів” (марка найкращих московських сигарет, які йшли на експорт або для начальства і НКВД), закурили обоє, і він почав першим. Сказав, що отримав завдання мене сьогодні завербувати. Матеріально забезпечений дуже добре, йому довіряють і зараз числиться спеціальним референтом у справах УПА при Міністерстві збройних сил ПНР. Я звернув увагу, що у справі УПА, а не банд УПА. Послухав його не дуже переконливу агітацію і питаю дослівно:

– Слухай, спеціальний референт, я в житті бачив, чув і немало читав про підлості серед людей, але твоя мені ніяк у голові не поміщається, перевершила всі поняття.

Нагадав, що його батько священик, навіть декан – старший над кількома парафіями в єпископаті Перемишля, мав авторитет серед населення як український прогресивний діяч. Цікаво, як його родина ставиться до такого вчинку? Сам він має вищу освіту, вчився у Львові в університеті. Що ж тоді вимагати від простих неграмотних селян?

Він не образився, видно звик, радше втягнувся у свою роль і розповів мені дещо більше про себе, ніж я знав. У 1940 році Сталін вирішив за всяку ціну ліквідувати в Галичині Греко-Католицьку Церкву і позбутися митрополита А. Шептицького. Він знав, що церква була головною опорою національної свідомості населення, а в дев’ятнадцятому столітті – ініціатором відродження народу. Митрополит Шептицький мав величезний авторитет не тільки серед свого народу, а також в урядових колах Європи через Ватикан. За всю історію України таких були одиниці. Сталіна і його більшовицькі порядки він не визнавав. Ходили чутки, що він зустрічався з ним десь на засланні, коли був арештований царським урядом у 1915 році. Офіційного підтвердження я не зустрічав.

Енкаведисти відразу з осені 1939 року почали шукати серед авторитетних священиків когось, хто згодився би зректися греко-католицької віри і перейти на православ’я. Підбирали кандидатів на православних єпископів і на місце митрополита. У Перемишлі

єпископом був Йосафат Коциловський. Канцлером (була така посада при єпископаті) у нього був священник Грицеляк. Енкаведисти арештували його сина Богдана і поставили ультиматум: або батько стає православним єпископом, або сина більше не побачить. Розстріляли 26 червня 1941 р. у Самборі.

З Богданом я вчився в одному класі в Перемишлі до арешту в дев'ятому класі, але подробиці довідався щойно влітку 1941 року. Гамівка знав про долю Грицеляка. Про себе розповів мені ось що: на початку 1941 року його посадили до тюрми в Добромилі. Здається, батькові теж пропонували стати православним єпископом у Перемишлі, але напевно зважили, що його авторитет не такий високий, як у канцлера Грицеляка. Мабуть, вирішальне значення мало те, що Богдан був принциповий, вихований в дусі високої національної свідомості. Цього не можна було сказати про Ярослава Гамівку. В НКВД це зрозуміли і запропонували співпрацю з ними. Він згодився. Отримав завдання вступити до ОУН, брати активну участь у підпільній праці, увійти в довір'я і підняти вище в підпільній ієрархії, наскільки вдасться. Виступити тоді, коли отримає наказ. Заплановано все було на кілька років наперед, навіть враховано те, що скоро почнеться війна з німцями і ОУН відіграватиме певну активну роль у подіях на Україні.

Славко згодився – думав, хто знає, як буде далі, а на волю хочеться. А там час покаже.

Забіжу трохи наперед. У 1990 році я довідався, що в 1940 відбулася спільна нарада між представниками НКВД і гестапо у Кракові. Розглядали спільні справи. Знайдені відповідні документи, що були оприлюднені на Нюрнберзькому процесі.

У червні 1941 року почалася війна. Населення Галичини накинлось на державні магазини, склади, а німці насамперед зацікавились архівами НКВД. У Добромилі більшовики так були зайняті розстрілом в'язнів, що не встигли вивезти чи спалити архіви.

Після проголошення самостійної України 30 червня 1941 року у Львові, на Західній Україні прокотилась хвиля арештів гестапівцями серед членів ОУН. Багато було розстріляно разом з євреями, як казали німці, помилково.

У той же час заарештували і Гамівку, посадили знов у Добромилі. Батько за допомогою єпископа Коциловського та інших впливових

осіб серед українців Перемишля клопочеться про його звільнення, і за якусь суму грошей гестапо випускає “націоналіста” Гамівку. Переконалися, що він повинен був діяти не проти німців, а проти українців. Випустили і більше на зачіпали.

За весь час окупації він працював у Бірчі бухгалтером торговельного кооперативу. В очах знайомих був майже національним героєм – сидів за більшовиків і за німців “за Україну”. У 1942 році я працював у Союзі кооперативів у Перемишлі бухгалтером, а потім завідував складами і тоді з ним познайомився. Ми вирішували тільки справи бухгалтерські, а на інші теми ніколи не розмовляли.

28 квітня 1947 року почалася акція “Вісла” – виселення, облави, і він вирішив, що його час настав. Тепер може завдати відчутного удару “українським буржуазним націоналістам”.

– Отже, ніякий я не підлий зрадник, як ти мене називаєш, а виконував свій обов’язок, – приблизно так закінчив він свою розповідь.

– Хочеш переді мною виправдатись. Не буду судити, скільки тут правди, але переконаний, що перед власною совістю ніколи не виправдаєшся, – зробив я свої висновки.

Потім зайшла мова про гроші, які поляки забрали з тайника у Грозьовій у січні 1946 року. Він не заперечив, що це була його робота, але нічого не пояснив. Батька тоді ніхто в Бірчі в міліції не бив. Сидів вдома кілька днів, нікому із сторонніх не показувався. Вони тоді вже думали вибратись із села, наче їх поляки виселяють насильно, але коли вдалося мене відправити в п’ятий район, припинити розслідування, залишились на місці. Він ще тоді думав про втечу, тільки все закінчилось. Я так і не довідався, чи він співпрацював з поляками, чи, може, хтось проговорився з родини. Тепер теж мовчав, або відходив від теми.

Коли я поцікавився, чому під час облав він переходив у п’ятий район до мене в ліси Солонного, сказав, що зі мною почувався якось безпечніше. Спеціально за мною не слідкував. Його цікавили більше американські і польські газети, які я брав у Кікти в Тираві Волоській.

Полякам не сказав нічого про батька і братів. Він у нас вдома часто переховувався у криївці під час облав або взимку. Пізніше я

почав цікавитися, хто з наших попався, хто тепер сидить у цій тюрмі чи в інших, кого розстріляли.

Він витягнув зі стола папку з підшитими документами, почав перегортати і дещо розповідати, але не дуже охоче. Весь час при дверях у коридорі стояв один вартовий, а другий ходив по коридору. Я поцікавився з насмішкою:

– Чого їх тут два крутиться? За тебе бояться?

– Такий тут порядок, – відповів.

Узяв із пачки, що лежала посередині столу, сигарету, встав і нахилився до нього, щоб прикурити. Коли він запалив сірника, я лівою рукою схопив папку і перетягнув до себе. Стіл був широкий і він уже не міг дістати папку руками. Крім того, напевно, розгубився, не знав, як реагувати. Все сталося за одну мить. Я лівою рукою тримав папку, а правою прикурював так, щоб вартовий за дверима не міг нічого підозрівати. Гамівка тільки спитав пошепки: “Що ти робиш?” Я сів спокійно, випустив дим з рота над стіл, глянув на двері, але вартового там не було – кудись відійшов. Почав перегортати папку з документами. Чомусь мого прізвища там не знайшов. Були короткі дані, деякі зізнання наших хлопців та дівчат. Я знав усіх за псевдонімами, а тут прізвища та місце народження. Не все встигав прочитати, і Гамівка коротко доповнював, відповідаючи на мої запитання. Треба було поспішати, щоб хтось не зайшов. Він не міг отямитися, відчував своє дурне становище і на мої запитання відповідав, не задумуючись. Час летів дуже швидко. На обід ми з’їли по одній булочці з маслом, які він приніс з собою ранком. З-за столу не вставали. Напевно нічого особливого я там не вичитав, бо нічого не запам’ятав.

Жодного разу я не заїкнувся, щоб поцікавитися своїм майбутнім, що мене тут чекає. Він напевно знав. Навмисне прикидався, що мені байдуже, як зі мною поведуться, і не раз повторював, що не заздрю йому, скільки б у нього не було нових костюмів і туфлів.

Те, що він виконував якесь завдання – брехня. Він думав тільки рятувати свою шкуру. Нема сумніву, що ніяких ідеалів, принципів у нього ніколи не було. Я був такої думки про нього ще в лісі, особливо коли довідався, що тихцем любить випити. І тепер на допиті я звернув увагу на мішки під очима. Він сам признався, що може увечері випити і нікого не боїться.

День пролетів неймовірно швидко. Віддав йому папку. Просив мене, щоб не сказати нікому, про що ми тут говорили, а тільки про те, що агітував мене до співпраці.

У камері я промовчав, як минув день.

За всі дні в мене було багато вільного часу. Поляків теж рідко викликали на допити, і ми цілими днями вели розмови на різні теми, а радше я читав їм лекції про історію українсько-польських взаємин. У мене була непогана підготовка ще з гімназії. Там я мусив добре вчитись, бо завжди боявся, щоб не отримати трійку, а це позбавляло мене права на пільги або інколи на повне звільнення від плати за навчання. Кілька разів отримував стипендію, не пам'ятаю, з яких фондів. Польську літературу та історію викладали два затяті шовіністи – чех Єршіна і поляк професор Арламовський. Перший знижував мені оцінки за українську вимову польських слів, бо у граматиці помилок не знаходив.

З Арламовським я з необережності наважився посперечатись про об'єктивність їхнього письменника Генрика Сенкевича: сказав, що той не знав життя козаків – ні разу не згадав про козацькі люльки. Крім того, навів інші докази. Він здивовано глянув на мене, сказав, що таке не може бути. Через якийсь час визнав, що я мав рацію. Я не признався, що вичитав це в якогось українського письменника.

З того часу Арламовський на уроках постійно ставив мені запитання з історії України, починаючи від княжих часів. Хтось з однокласників сказав, що такого матеріалу нема в підручнику. Професор заспокоїв його, що це питання стосується тільки мене і додав: “Що він за українець, якщо не знає своєї історії?” І я змушений був вивчати свою історію не тільки з любові, цікавості, а й зі страху, щоб не поставив мені трійку. Хоч міг він це зробити, коли б захотів.

Коли вивчали події в Європі в середині вісімнадцятого століття, Арламовський підкреслив, що всюди почалися рухи проти феодалізму. Багато уваги приділив французьким енциклопедистам, трохи менше козаччині, бунтам на Україні. Коліївщину змалював у найтемніших тонах. Пригадую його фразу про те, що якщо на Заході боротьбу проти існуючого ладу веда інтелігенція – енциклопедисти, до яких входили письменники, історики, вчені точних наук, то на Україні – сама чернь. Це слово “чернь” він часто вживав, коли йшла мова про події в Україні, і я відчував, що воно адресоване мені. Треба

було мовчати. В таких умовах розвивалась моя національна свідомість. Я ставав мимоволі завзятим гайдамакою для поляків, а в майбутньому – українським буржуазним націоналістом для більшовиків.

У класі нас було два українці, але Борис Минович матеріально добре забезпечений, трійок не боявся. Походив зі змішаної сербсько-української родини і на слово “чернь” не реагував як я. Арламовський розповідав ще, що Росія зруйнувала Запорізьку Січ не тільки тому, що козаки не завжди сліпо підкорялись царським намісникам в Україні, а й під тиском європейських монархів. На Запоріжжі знаходили притулок різні ребеліанти (бунтарі) не тільки з Польщі, а й з інших країн феодальної Європи. Слово ребеліанти в польських підручниках вживалось стосовно всіх бунтівників із політичних і соціальних мотивів. Про вказані причини знищення Січі Катериною Другою я не знаходив пізніше підтвердження в українських історичних творах.

Арламовський готував тоді матеріали для якоїсь наукової праці про історію роду Гербуртів. Їхній замок був біля Добромиля.

Найбільше матеріалів про українсько-польські стосунки дала мені книжка галицького греко-католицького священика Стефана Качали, написана польською мовою спеціально для поляків “Політика полякув взгледем Русі” (Політика поляків стосовно Русі) у другій половині XIX століття. Під час війни я встигнув ознайомитися з матеріалами архівів Центральної Ради в кількох томах, із листуванням Франка з Драгомановим, прочитав усі підшивки “Літературно-наукового вісника”, а особливо сподобались “Листи до братів хліборобів” В’ячеслава Липинського.

З таким багажем я легко міг провадити дискусії з вісьмома поляками. На третій чи четвертий день це були вже не дискусії, а вони ставили запитання, навіть найгостріші, а я відповідав, пояснював. Ні разу не виникло між нами суперечок. Хтось з них (здається, Бохенек) сказав, що історія нас скоро розсудить. Я додав, що більшовики вже розсудили. Вони вже не пропонували мені свої обіди, а частували виноградом, яблуками, канапками (булочки з маслом і ковбасою). Від таких гостинців я вже не відмовлявся, тим паче, що всі ставилися до мене добре і щиро.

Одного дня, здається, після обіду, я почув знайому мелодію української пісні про Галю. Спершу думав, що поляки використали її

на свої слова, але коли гарний чистий тенор на всю тюрму затягнув “Ой ти, Галю, Галю молодая...”, всі відразу затихли. Десять в якійсь камері кілька голосів несміливо, але майже професійно починали новий куплет, далі стихали і чути було тільки тенора. Що робилось у душах наших хлопців і дівчат, які з дня на день чекали смертного вироку або вечірніх допитів у камері на третьому поверсі, чи, може, лежали на нарах після побоїв – не знаю. Я довго не міг отямитися від задуми. У таких випадках інколи перед очима пробігає майже все життя, говорить совість, перебираєш у пам’яті все, що зробив доброго чи поганого, чого не зробив, а міг. Людина розмірковує над самим життям, його смыслом. Одні впадають у відчай, інші сприймають удари долі спокійно, по-філософськи. Цікаво, що це притаманне всім, незалежно від віку, освіти, місця в суспільстві.

Думав, що якийсь дуже сміливий був цей наш хлопець, який наважився тут, у гнізді антиукраїнського шовінізму, заспівати рідну пісню. Сусіди розчарували мене. Тенор – це поляк з якогось галицького міста, виріс і жив серед українців, співав в українському хорі, мабуть, при “Просвіті” чи Народному домі. За що посадили – не знав ніхто. Це міг бути поляк – учасник УПА, або поляк, який разом з такими, як Мева, міг мстити українцям за Волинь у 1943 році.

Мені, мабуть, пощастило з камерою, але я був готовий на гірше. Могли кинути між кримінальних злочинців або польських шовіністів, як ті два, що лежали біля вікна. На п’ятий чи шостий день перебування в тій камері мені виповнилось двадцять шість років. Не казав нікому, тільки згадав циганку в Перемишлі на ринку, яка ворожила, що цей рік буде для мене найважчий і, якщо переживу, буду довго жити. Двадцять першого жовтня цілий день думав, що зі мною можуть зробити. Я не забобонний, але сповнилось, що від Нового року я жодного дня не був певний, чи доживу до завтра.

На другий день зітхнув трохи з полегшенням. Двадцять шість років пережив. А може, я повинен прожити не двадцять шість років, а пережити цілий 1947-й до Нового року.

Дорослій людині, тим паче з моїми поглядами на життя, смішно таке писати, але після Нового року я був переконаний, що проживу довго і не треба нічого боятися. Це додавало мені в майбутньому надії, віри і сил у жорстокій боротьбі за існування.

На наступний день минає два тижні, як я тут. Повинні відправити до Чехо-Словаччини. Довго не можу заснути. У голові, як кажуть, думка думку обганяє. Якось заснув уже за північ. Уранці розбудили невиспаного, настрій поганий. Кажу своєму сусідові – старшому ксьондзові, що я не забобонний, у сні не вірю, але сьогодні в мене буде неприємність. Кажу так, що всі чують, і розповідаю сон.

Я у своєму селі на дорозі проти сусідського саду танцюю з Геньою Маргальовою з сусіднього села Сиракізці. Справжнє її прізвище, здається, Кічик. Ми разом училися в школі в Нижанковичах, тільки вона на клас нижче. Одягнена в чорному корсеті з бісером. На вербі при дорозі між гілляками висить портрет Сталіна, який дивиться на нас і сміється. Волосся чорне, збурене, чоло низьке, заросле аж до самих брів. Подібний до якогось допотопного неандертальця. Сміється, аж верба хитається з портретом. Губи розтягнуті від вуха до вуха, вуса широкі, закривають половину обличчя. Не портрет, а карикатура з німецьких журналів часів війни. Питаю його: “Чого смієшся? Стільки людей знищив, ще й сміється”. На тому прокинувся, а потім знов задрімав.

Усі мене заспокоювали, та й я сам зробив висновок, що це під впливом різних чорних думок. Якщо влітку чехи віддавали всіх наших хлопців полякам на певну смерть, то чому тепер не могли пожертвувати мною і Антоном? Хто ж міг за нас заступитись?

Цілий день на допит не викликали. Дивно. Всі в камері не сумнівались, що мене чекає шибениця, але ніхто на цю тему не говорив, хіба що я сам інколи натякав, що таке можливе, та вдавав, що не дуже переживаю.

Після вечері перед самим сном прийшли за мною. Повели знов на третій поверх, але не до знайомого великого кабінету, а трохи далі коридором в останні двері. Зайшов у напівтемну кімнату. Прямо проти дверей був вхід у якусь невеличку комірчу чи, може, шахту для ліфта. Вона займала один кут кімнати. Вікно було або забите дошками, або закрите темними шторами. Маленька лампа висіла над входом і важко було відразу розгледіти, що в кімнаті. Зліва під вікном стояло кілька військових. Один з них сказав російською, щоб я пройшов далі від дверей направо і став під стіною, ноги разом, п'ятки до самої стіни. Пізнав Врублевського. Я став, як він наказав. Кімната зовсім порожня, без ніяких меблів, тільки справа від мене в куті стояв

вішак. Світло лампи падало на мене ліворуч. Через кілька секунд я вже міг розрізнити їхні обличчя. Зліва від Врублевського стояв капітан Байовський, про якого в камері мені казали, що це найжорстокіший садист. Очі в нього бігали з мене на Врублевського, наче чекав команди накинутись на мене. Близько до вікна стояв полковник Дуда, якого я бачив один раз під час допитів, а біля нього Хілінський. Цей через кілька хвилин вийшов, бо не міг на ногах стояти. Ще в тіні стояли якісь двоє. Відразу звернув увагу, що всі напідпитку.

Кімната ця мала своє особливе призначення. Відчув, що тут мені кінець. Чехи могли віддати мене на два тижні, але для таких, як ця п'яна банда, міжнародні угоди чи зобов'язання не значать нічого. Вирішили не судити, а вбити прямо тут. Врублевський почав насміхатись, що банди з таких як я вирішили в Карпатах створити самостійну неньку Україну. Інші притакували, підкидали самі деякі українські слова, а я стояв і мовчав. Далі звертається до свого почту, каже:

– Бачите, який герой. До нього підходить Гамівка, колишній добрий друг, хоче з ним привітатись, а той не подає руки. – До мене:

– Тепер скажи, чому ти не хотів йому подати руку?

– Тому, що він зрадник, – кажу спокійно.

– Що ти сказав? Не розумію, повтори ще раз.

– Тому, що він українською “зрадник”, польською “здрайца”, російською “ізмєнник”, німецькою “ферретер”. Що тут неясно? – чеканю кожне слово. Розмова йшла російською.

Я глянув у бік вішака. Вся згряя почала наближатись до мене і два з них стали ближче до вішака, мабуть, боялися, що я буду ним оборонятись.

У цю мить відчинились двері і заходить Гамівка. Правою рукою підтримує двері за ручку й дивиться на мене. На ньому вже інший світло-сірий костюм, сорочка, краватка, але добре напідпитку, ледве на ногах стоїть. Врублевський відразу до нього: “Ти чуєш, Славік? Цей твій друг каже, що ти зрадник. А ти його так хвалив. Що ти на це скажеш?”

Гамівка став у дверях прямо під лампою, підняв ліву руку вгору, непевним рухом плавно похитав нею і каже: “Думайте, що хочете,

говорить, що хочете, але я вам скажу прямо, що такого, як він, серед вас нема ні одного”.

Всі повернули свої погляди в бік Гамівки, а я тим часом відчув, що наче прив'язаний до стіни. Не можна замахнутись ні ногами, ні руками. Ось, думаю, де фахівці високої кваліфікації з поведінки чи радше з науки знущатися над людиною. Треба ж до такого додуматися – так просто зробити людину безсилою. Наскільки багата ця наука і який великий арсенал засобів, прийомів. Ніколи б не здогадався. Вирішив відійти на кільканадцять сантиметрів від стіни, але тут же закричали майже всі разом: “Стій при стіні! Стій при стіні!” Все це тривало лічені секунди.

Після компліменту Гамівки на мою адресу, який я чомусь вважав тоді заздалегідь заготовленим сценарієм, Врублевський ступив крок до мене і розлюченим тоном: “Чуєш? А ти що про нього говориш?”

Бачу, що наступає вирішальна хвилина. Моїх ще кілька секунд – не більше. Намагаюсь триматися спокійно. Глянув на Гамівку, на його вдавану лакейську посмішку з ротом, розтягненим від вуха до вуха, як у некрасовського п'яного російського мужика, якому барин щойно заїхав по морді, і вирішую останні слова в житті сказати рідною мовою.

– Що він зрадник, підлий зрадник. Ти що, глухий?

На чекіста подіяли, мабуть, українські слова.

– Ах ти, гадіно (з наголосом на “о”)фашистоф-фская! – зашипів і накинувся на мене з кулаками. Я чомусь згадав, що колись у гімназії полоніст Єршіна знизив оцінку, тому що я казав “косцюшкоускі” замість “косцюшкоф-ф-фскі”. Ось як треба було вимовляти.

Я встигнув підставити лікоть під його удар, замахнувся на нього ногою, але стояв ще надто близько від стіни і одночасно посипались удари кулаками по голові зліва і справа. Далі не пригадую нічого.

Отямився аж у камері. Світилося, хоч було вже далеко за північ. Старший ксьондз сидів біля мене і тримав руку на пульсі. Здавалось, що ніхто не спить. Я чув і розумів усе, про що говорили. Усвідомив, що ще живий і напевно найгірше минуло. Заснув. Прокинувся від якогось гамору. Посередині камери стояла табуретка, а на ній склянка з водою, вата і якісь флакончики. Волосся і чоло в мене було вологе. Вдень я довідався, що наді мною завжди один чергував, перевіряв

пульс і змочував чоло мокрою ватою. До камери принесли зовсім неприємного. Перші мої слова були, що не варто вірити снам.

У голові гуділо. Хотів стати на ноги, але не втримався, сів на нари. Зайшов якийсь у білому халаті і з ним один наглядач. Спитали, чи можу йти. Я встав на ноги, але вони підхопили мене під руки і повели до медичного кабінету біля лазні. Там був начальник тюрми і лікар. Дали щось випити, посадили на стілець. Лікар почав оглядати голову.

– Ну й банда, – каже. – Тут нема ніде живого місця, а вони хочуть, щоб до двох днів він був здоровий. Чия ж це робота?

– Ті ж самі. Врублевський зі своїми, – пояснив начальник. Дещо додали наглядачі, які вночі на руках принесли мене з третього поверху до камери.

Кості були цілі і на обличчі ніяких слідів. Професійна робота садистів, які хотіли хоч трохи насолодитися жертвою.

Коли почув, що за два дні мене повинні вилікувати і що на обличчі нема ніяких слідів від побоїв, появилася якась надія. А може, поведуть на суд? У гуманному суспільстві хворих не судять. Здається, одне вухо опухло і всередині спеклася кров. На щастя, слух був нормальний, пошкодження тільки на поверхні. В кількох місцях невеликі рани, але вся поверхня голови ціла. Ще більше двох тижнів я відчував, як болить волосся. До жодної волосинки не можна було доторкнутись.

Лікар навідувався до мене кілька разів на день, цікавився, чи не крутиться голова і чи можу ходити, нахилятись.

Якась дивна атмосфера панувала в камері, нічим не нагадувала, що все це діється у державі, якою починають правити більшовики. Лікар і мої однокамерники обмінювались думками і казали, що мені пощастило, могло закінчитись гірше. Я поцікавився, чи з в'язнями-поляками теж так поводяться. Переглянулися і сказали, що не пам'ятають такого ні в'язні, ні лікар.

Пригрозив їм, що буду скаржитись урядові України в Києві. Вони зрозуміли, наскільки це реально. Насправді мені було не до жартів. Не покидала думка, чи багато таких народів у світі, над якими хто хоче знущається, і ніхто не захистить. Такий великий і такий безправний народ. І так віками.

Лікар приходив, розповідав наче давнім знайомим останні новини. Ключник стояв у дверях і теж слухав, інколи від себе підкидав якусь

фразу. Того дня я довідався, що банда Врублевського щотижня, а то й частіше з нагоди якоїсь події напивається, серед ночі приходять сюди, викликають на третій поверх до тої кімнати якогось хлопця чи дівчину з УПА і починають розважатись. Було кілька випадків, що били до смерті, казали, що першим кинувся на них. Траплялися переломи костей. Це додавало лікареві мороки і він написав скаргу до міністерства. З того часу таких клопотів не було, бо двох чи трьох хлопців, у яких були переломи, добивали до смерті. Лікар навіть каявся, що писав скаргу.

Бохенек сказав мені, що тільки їхня камера користується такими привілеями, а тут теж бояться один одного, щоб не попасти на стукача чи провокатора. Мене не боялись.

До банди Врублевського входили полковники Хілінський і Дуда, капітан Байовський і якийсь Сікора. Останній не займався справами УПА, але його завжди брали до своєї компанії. Це той Сікора, який хотів заборонити ранкові молитви. Побачив, що не діє і обслуга об'явила йому бойкот, перестав старатись.

Ще повернусь до лекцій про українсько-польські відносини. Всі поляки знали з історії, що Богдан Хмельницький підняв бунт через суперечку зі шляхтичем Чаплинським за якусь Гелену. Ця версія була у всіх польських підручниках з історії. Треба було доводити їм, що такі події не можна так спрощувати. Вони не знали про стан освіти і культури в Україні, про Острозький ліцей, друкарську справу на Україні, про створення Могиллянської Академії у Києві і її значення. Про гетьмана Сагайдачного знали, що він був на службі в короля, мав якусь кількість реєстрових козаків і воював проти турків разом із польськими військами, брав участь у поході поляків на Москву.

Хмельницький підняв бунт, а чернь його підтримала. Однокамерники не відразу повірили, що у Хмельницького були чудові полководці, дипломати, багато освічених людей, які не могли вже терпіти постійного приниження з боку польських магнатів. Стефан Качала у своєму творі довів, що дискримінаційне, нічим не виправдане ставлення Польщі до українців стало головною причиною втрати поляками державності. Українські козаки і весь народ охороняли Польщу від татарських наскоків і від Османської імперії, перші удари завжди приймали на себе. Татарські орди безкарно грабували цілу Україну і вільно проходили більше тисячі кілометрів

від Криму до Сяну, назад повертались з награбованим добром і бранцями, а польська держава не могла захистити своїх громадян. Що ж це за держава?

У 1919 році Польща теж скористалася з того, що Україна вела нерівну боротьбу з більшовиками.

Не знаю, що думали про мене сусіди по камері, що говорили в мою відсутність, але пригадую, що вони не приховували тривоги щодо майбутнього Польщі під опікою Москви. Розуміли, що їх чекає доля, якої зазнала Україна під більшовиками. Навіть на допомогу Заходу мало надіялись.

Того дня, коли я після побиття лежав на нарах, у коридорі зчинилась якась метушня, біганина, незрозумілі крики і наче гавкіт собаки. Потім усе затихло. Через якийсь час зайшов ключник і сказав, що полковник Дуда часто ходить з бандерівським псом. Сьогодні пес вирвався йому з рук і прибіг до нашої камери. Під дверима його зловили наглядачі і разом з Дудою насилу відтягнули, закрили в лазні. Тепер пішли додому. З того, що розповіли про собаку, я відразу здогадався, що це міг бути мій Азор. Через двадцять років котрийсь з братів мені розповідав, що коли їх виселили у квітні 1947 року, по дорозі самим не було що їсти, і в Горохівцях на збірному пункті Азора забрали військові.

Повернувшись до особи “спеціального референта” Гамівки. Більше я його не бачив, але цікавився його чорною судьбою. У 1990 році він наче ще був живий у Варшаві. Після завершення акції “Вісла” виявився непотрібним, працював десь бухгалтером, рік чи два відсидів за махінації. Батько його, Павло, виїхав на німецькі землі разом з іншими людьми, працював якийсь час священиком. З ним була дружина і дочка Дарка. До священика приїжджали знайомі селяни до сповіді, але замість сповідатись докоряли за підлий вчинок сина. Ходили чутки, що відмовився від священичого сану і підшукав якусь іншу працю, уникав зустрічі з людьми. Перед смертю просив, щоб син на похорон не приходив, але Славко не послухав, приїхав. Помер 19 грудня 1968 року душпастирем Тшеб’ятова в Польщі (Календар “Благовіста” 1999, стор. 28).

Мотря і Христя розповідали мені, що Гамівка брав участь у побоях наших хлопців та дівчат під час допитів разом із Врублевським та Байовським. Від Христі я чув, що Меву таки засудили на смерть і

стратили – за те, що його група вимордувала “тільки сімсот кабанів”. Мабуть, єдиний подібний випадок. Виходить, що помилився начальник тюрми в Ряшеві, що таким дають десять років, а через рік–два, не більше, випускають на волю. Мева ще брав участь у нападах на більшовицьких емісарів у польській адміністрації, бо за антиукраїнські акції не судили майже нікого, а тим більше на кару смерті.

Але могли тільки сказати, що його стратили, щоб якось виправдатись перед українцями і випустити на волю під чужим прізвиськом. До таких висновків можна дійти, якщо познайомитись із розповідями польського генерала Пожого.

Рани на голові мені лікували два дні. Над ранком третього дня, коли всі ще спали, прийшов наглядач і сказав збиратись з речами. У мене міг бути якийсь мішок з запасною парою білизни – точно не пригадую. Став, одягнувся, побажав усім скорої волі і пішов. У коридорі чекали два польські вояки з автоматами і якийсь капітан. Не знав, котра година могла бути, думав, що десь за північ. І знов чорні думки полізли в голову. Чи не на Замок? Чому серед ночі? (На Замку страчували смертників).

ВІЙСЬКОВА В'ЯЗНИЦЯ У ПРАЗІ

На вулиці під ліхтарем стояла автомашина – буда, подібна до тієї, якою нас привезли. Ще в коридорі мені наділи залізні наручники, руки назад. Капітан високий, мордатий, десь у моїх роках чи трохи старший. Обличчя наче опухло від укусів бджіл. Рогативка чи кругла фуражка не могла налізти на голову, сиділа на самій маківці. Він почав штовхати мене ззаду ні з того, ні з сього. Ніколи я його не бачив. Чого йому від мене треба? За два-три кроки від машини вдарив мене щосили кулаком по спині так, що я трохи не впав головою на східці машини. Подумав, що мене везуть на розстріл, а під кінець вирішили познущатись. Втримався на ногах, розвернувся і хотів вдарити його ногою, але він встиг відскочити.

– У Карпатах ти напевно не такий герой був, – кажу. Стоїмо так один проти другого посеред вулиці, а вояки з автоматами збоку приглядаються. Він погрожує мені, лається, але не підходить. Нараз

двері в кабіні автомашини відчиняються, а звідти чути чеською: “Що ви робите? Чому не їдемо?”

Капітан підійшов до кабіни, виструнчився і доповідає: “Пане генерале...” Сказав, що я не хочу, здається, сідати в машину. Не пригадую, чи я з радості підскочив чи ні, бо емоційністю ніколи не грішив, але не виключене. Надворі було холодно, вітер, почав падати сніг, а я в піджаку та ще з побитою непокритою головою. Вояки взяли під руки, допомогли піднятись по східцях, і я радо заліз у машину. Тут на підлозі вже сидів Антін. Я примостився перед ним, щоб було тепліше, і машина рушила. Капітан сів у кабіні.

По дорозі познайомились з конвоїрами, розговорились. Їх дуже дивувало, що за нами приїхав сам чеський генерал. Через нас тут був великий скандал. Подробиць вони не знали. Сміялися, коли згадали мої слова, що в Карпатах капітан не був таким героєм. Він справді брав участь в облавах і виділявся боягузливістю. Над ним інші офіцери сміялися, що куля йому в голову ніколи не влучить, подумає, що сідниця. До лісу не ходив, а завжди викручувався, залишався в селах, займався господарськими справами, приставав до жінок.

Скоро розвиднілось. Недалеко від Кракова машина спинилась, як кажуть, треба було по малій потребі. Стоїмо серед чистого поля, ніде ні деревини. Холодно. Північний вітер мете снігом – справжня хуртовина. Прошу капітана, щоб зняв наручники. Каже, що ми удвох з Антоном будемо самі себе обслуговувати, а вони подивляться, і регоче, як дурник. Солдати стоять мовчки, але нічим не можуть нам допомогти. Дисципліна.

Повторюю вже сердито капітанові: “Розв’яжи руки!” – і ступаю помалу до нього. Він перестав сміятися. З кабіни вийшов генерал. Це був мужчина за шістдесят років, високий, кремезний. Питає, що тут робиться. Я пояснив, у чому річ. Глянув на наші руки й питає гнівно, майже криком чеською: “Ви люди чи звірі?” Звучить майже як українською. Наказав звільнити руки. Кілька хвилин я не міг ворухнути пальцями – задеревіли, посиніли й опухли. Сам злякався. Не думав, що за кілька годин дороги таке може бути. Той негідник спеціально мені так затиснув, щоб помститись. В Антона руки не були заковані.

Генерал наказав накласти наручники вільніше, але вже руки спереду, не ззаду, як раніше. Капітан не згоджувався, мовляв, він тепер за нас відповідає.

– Як вам не соромно? – каже генерал. – Вас п'ять озброєних і тут ще боїтеся їх двох закованих. Тепер мені ясно, які ви вояки.

Це, видно, подіяло. Вирішили залишити нам руки спереду, але посадили на підлогу так, що я був від кабіни і руками обнімав Антона. Так навіть тепліше.

Приїхали до Кракова і спинились у дворі якогось військового об'єкта – можливо, штабу округу. До машини підійшли три польських генерали. Наші конвоїри коментували все, що робилось, називали прізвища генералів. Був там, здається, сам Мосор, головнокомандувач акцією “Вісла”. З ними – їхні дружини. Цим останнім захотілося на нас подивитись. Капітан наказав, щоб ми присунулись до дверей, щоб нас було видно. Я сказав воякам, щоб порадили їм подивитись на портрет Сталіна. Тут не виставка. Нам дозволили сісти окремо, не обніматись.

Антін висунув голову, але напевно не сподобався їм, хоч у нього були тоді гарні вуса.

– Не він, давайте того другого, – скомандував капітан. Я відмовився, але мене схопили під руки і висунули до дверей. Один з них, жартуючи, каже: “Глянь, яка гарна кобета, та зліва, молода, генералова”.

Не більше трьох метрів від машини стояли три генералових у дорогих хутрах і шапках, а та зліва виглядала не старше як на тридцять років. За ними їхні старі чоловіки розмовляли з чеським генералом.

“Кобети” глянули на мене і якась охнула: “Матко Боска! Такі млоди!”

Я справді виглядав завжди на кілька років молодшим як був. Після оглядин ми зайняли свої місця. Один з конвоїрів пожартував, що я не хотів показатись генералам, а коли почув, що там молода гарна “кобета”, відразу поліз до дверей. Довго ми там не затримувались, поїхали далі.

Дорога була погана, ожеледь. Доїхали до якогось містечка ввечері і тут спинились на ніч в казармах словацької військової частини. Коли проїхали кордон – не звернув уваги.

У широкому коридорі біля кабінету чергового нам звільнили руки, дали повечеряти і знов мордатий капітан почав накладати наручники.

Переставляє зубці щораз тісніше й питає, чи тисне, я кожного разу відповідаю, що ні, хоч він сам добре бачить, що робить. Коли вже далі не можна було затягувати, шкіра на руках зовсім передавлена, сказав, щоб я зайшов у приміщення, де повинен був переночувати – щось на зразок в'язничної камери чи гауптвахти. Я вихопив руки і пішов до дверей поруч, до кабінету чергового, де сидів генерал. Почалась боротьба – капітан не хотів мене туди пустити. Я ледве стримувався. З руками спереду počував себе вільніше. Генерал почув і вийшов у коридор. Я витягнув руки вперед і кажу: “Накажіть капітанові, щоб звільнив наручники”. Генерал побачив, що пальці починають набрякати, і майже з криком, що тут йому не Польща, велів відпустити, але капітан пояснював, що він мене ще не передав.

У коридор вийшло кілька чехо-словацьких офіцерів, і генерал почав розповідати про все, що було в дорозі. Капітан стояв мовчки, як обпльований, і не знав, що робити, можливо, не розумів словацької мови. Один з офіцерів показав на мої руки, і генерал вирвав у поляка з рук ключа, розкрив наручники, підказав мені підняти руки вище, щоби кров відійшла. Через кілька хвилин я сказав, що вже все нормально. Він надів наручники, перевірів, чи не тісно, віддав капітанові ключа і пояснив, що тут бере на себе відповідальність за мене, щоб капітан до мене більше не ліз. Черговий завів мене до камери, замкнув двері.

У приміщенні розміром три на три метри було тільки приче – одноповерхові нари вздовж зовнішньої стіни. Тут до мене, мабуть, ще ніхто не сидів. Дошки нові, свіжо обстругані, ще пахли лісом. Я подумав, що й тут починають підготовку до будівництва соціалізму з карцерів, в'язниць, як у Галичині в 1939 та 1944 роках. Тоді в нас всі монастирі, старовинні замки та інші муровані будинки в містечках насамперед переобладнували на різного роду тюрми.

Я počувався майже нормально, бо руки сковані спереду. В камері холодно, температура не вище 10-12 градусів. Цілу ніч не спав, треба було часто натирати ноги і спиною терти об дошки, щоб зігрітись.

Уранці дали нам поснідати. Забув сказати, що попереднього дня в дорозі конвоїри трохи підгодували нас з рук своїм сухим пайком.

У машині нам тепер дозволили сісти на лавці збоку, не на підлозі. Я не відводив очей від вікна. Проїздили Ружомберк. Глянув на будинки і своїм очам не повірив: за вітринами магазинів стояли різної величини портрети Бурлаки. На одному перехресті вулиць зі світлофором на розі будинку було фотоательє. Тут портрет на весь зріст майже в натуральну величину. Конвоїри теж звернули увагу, але якихсь ворожих реплік не пам'ятаю. Вони знали, хто на портреті.

Далі по дорозі звернув увагу на жінок, одягнених у всьому чорному – йшли на кладовища. У кожній місцевості – по селах та містах – на могилах горять свічки. Весь народ там. Цвинтарі зовсім почорніли. Такої картини в житті на пам'ятаю. І так десятки кілометрів. Згадав, що це свято римо-католиків у нас називали “задушки” – припадає на перше листопада. Звідти я веду відлік днів чи тижнів у своїх розповідях.

Погода була гарна, світило сонце, – не те, що в Польщі по північну сторону Карпат. Дороги петляли понад річками між високими крутими схилами Татрів, вкритих темно-зеленими лісами. Пахло ранковою свіжістю, а коли сонце ховалось за гори, у машині ставало відразу холодніше. Я з іронією спитав, де тут могли набрати чорної матерії. У Польщі тепер неможливо пошити такий одяг. Розмову підтримали всі. Якийсь із конвоїрів сказав, що в Польщі в магазинах нема нічого, бо “вшистко москалє забрали” (усе москалі забрали). Цей афоризм ходив по всій Польщі, так як в Україні 1944 року бідкались, що все німці забрали. Не скажуть же, що москалі.

Ще звернув увагу вояків, що вони замість того, щоб бути на могилах своїх рідних, возять бандерівців по заграниці. Почали розповідати, хто звідки родом і як в них сьогодні святкують. Усі були, здається, з Познанщини. Може, тому в них, як і серед тих, що були з Хілінським, не відчувалось якоїсь ненависті до українців. Ставились до нас добре.

Приїхали до Банської Бистриці. Автомашина зупинилася недалеко від будинку, з якого мене забрали, перед якоюсь казармою. Це, здається, у центрі міста. Червоні будинки казарм обгороджені залізним парканом. Перед воротами стояв натовп людей, переважно жінки і діти. Ніяк не міг зрозуміти, що тут робиться. Нас висадили з машини і через ворота провели до першого корпусу зліва. Мене помістили на першому поверсі в малій кімнаті, знов самого. Будинок

був, здається, двоповерховий. Відразу після виходу з машини я у вікнах побачив голови хлопців із сотні Бурлаки. Їх привезли сюди з Брезна і не випускають нікуди. Усі не приховували радості, що ми повернулися. Я передав, щоб попросили Офелію (Олю) залишити олівець і папір там же. Вона зрозуміла, що в туалеті за раковиною. Через якийсь час хтось постукав у мої двері і сказав, що все гаразд. Я попросився до туалету. Там знайшов усе і невеличку записку про останні новини.

По дорозі в машині ми з Антоном встигли обмінятися інформацією, про що питали і що про нас знають. Конвоїри не дуже звертали увагу, про що ми говоримо.

Оля написала, що не знає, чому їх сюди привезли. Тут гірше. Майбутнє невідоме, настрої у всіх погіршився. Місцеве населення дуже співчуває нам. Приходять під казарми, хочуть передати продукти, але вартовим заборонено приймати, хоч людей від воріт не відганяють. До вікон кидають квіти. Просьять, щоб хлопці заспівали. При мені співали кілька разів. Ще повідомила, що якогось єпископа заарештували. Міг бути о. Гучко. Приїздили кореспонденти з Англії чи США, хотіли взяти інтерв'ю у Бурлаки, але їх не допустили.

Я встигнув написати про все, що привіз із Польщі. Забув згадати, що не тільки в Ружомберку, але всюди по дорозі по містах за вітринами зустрічались портрети Бурлаки різного формату: на весь зріст в уніформі, до пояса та інші. Його, мабуть, фотографували кореспонденти в той день, коли відбулась капітуляція, або в перші дні у Брезні.

Згадую і порівнюю ставлення до людей чи між людьми в тому суспільстві з тим, що побачив у так званому соціалістичному суспільстві в епоху “найгуманнішого у світі” більшовицького гуманізму. Аж не віриться, що одні й ті самі люди можуть бути такими різними за різних систем.

Потримали нас у Банській Бистриці дві доби. Не встиг навіть прочитати другої записки від Олі. Звідти знов повезли аж до Праги. Їхали, здається, поїздом, – точно не пам'ятаю. Можливо, був втомлений або голова забита враженнями та думками, чому погіршили умови для сотні Бурлаки, чому їх ізолюють, ну і що буде зі мною та Антоном? Мене не цікавили гірські краєвиди, нікуди не виглядав. У Празі з вокзалу машиною вулицями міста, на які теж не

звертав уваги, заїхали в якийсь тупик між високими мурами і я над входом у великі масивні залізні двері побачив напис з великих металевих літер: “Vojenska veznice”.

Пахло середньовіччям, як у творах Вальтера Скотта або котрогось з Дюма. Будинок сірий, з великих кам'яних брил, понурий, нагадував середньовічний замок з лицарських часів. Мабуть, таким він і був. Ще й погода в той день погана. Йшов дощ.

Начальник тюрми записав мої дані, коротко поцікавився моїм минулим. Усе в офіційному тоні, але з відтінком ввічливості чи навіть співчуття. Я тоді звернув увагу на різницю між ставленням до українських політичних в'язнів за міжвоєнний період у Польщі, а пізніше по тюрмах фашистських режимів нацистської Німеччини та більшовицької тиранії і тепер – у поки що нейтральній Чехо-Словаччині. Тут начальник тюрми працював, заробляв гроші і відповідав за порядок на своєму робочому місці. Винятком для Польщі був начальник тюрми в Ряшеві, про якого я згадував.

Узяв в'язку ключів і попросив йти за ним чи з ним. Звичайно в'язні йдуть попереду, руки назад, а ми обидва йшли разом поруч спершу коридором, далі сходами вниз і вийшли у двір, обведений високими гладкими стінами до 5-6 метрів. На подвір'ї росло кілька дерев. Листя уже осипалось, і я не міг пізнати, що за дерева. Всюди чисто, підметено.

Вузьким тротуаром, викладеним плиткою, пройшли, може, десять метрів до невеличкого будиночка, що стояв по другий бік подвір'я. У коридорі стояв вартовий. Справа і зліва замкнені двері камер по шість чи сім з обох сторін. Мене завели, здається, у восьму чи десяту – другу чи третю від кінця праворуч.

Це була кімната приблизно три на два метри. Праворуч під невеликим віконцем із ґратами стояло ліжко, біля нього тумбочка і табуретка. На ліжку матрац, подушка і три коци без наволочки і без простирадла.

Харчування непогане – смачно і чисто тричі на день, але мало. Вперше в житті я пробував чеські кнедлички. Це варені в парі булочки з тіста, м'які, як подушечки. Все приготовлене на якомусь незнайомому жирі. Згадав, що чув колись, наче чехи їдять котяче м'ясо. Можливо, і мені доводилося його пробувати. Не цікавився, не питав нікого, їсти хотілося і не звертав уваги. Хліб тільки білий. У

них віддавна так заведено. Кажуть, що відходи з зерна чи траву хай свині та корови переробляють на м'ясо й молоко.

У камері я сам. Нудьга. Холодно. Вікно відчинене, зроблене так, що я не можу його дістати. Чим зайнятись? Роблю зарядку, масаж тіла й обличчя. Волосся ще болить, але терпіти можна – не так, як перші дні, особливо на холоді, коли мені здавалось, що хтось виринає його з корінням з усієї голови.

Починаю пригадувати всі молитви, церковні пісні, Службу Божу. Колись знав усе напам'ять, як учився в Нижанковичах в о.Михайла Мельника. Тоді мене зацікавила старослов'янська мова. Корені слів спільні з діалектами в Карпатах. Пам'ятаю слова, що церква тримається на трьох чи скільки “углах”, молитву “Від повітря, града, огня і війни...”, коляди про “трьох царів з Востока” та інші. Тепер слова “угол”, “поветрие”, “восток” стали російськими, а українці не мають на них права. Плем'я сіверян жило, очевидно, на північ, і, напевно, не від Москви. Подібних прикладів немало. Після молитов пішли вірші, які тільки знав – українські, польські, німецькі. Російських не вчив, хіба кілька Маяковського про паспорт і Леніна. Складав і розв'язував математичні задачі. Сам вірші не пробував писати – давно від них відмовився, ще в 1941 році.

Для урізноманітнення міряв ступнями довжину й ширину кімнати, ліжка, вікна, дверей, а потім перейшов на вимірювання пальцями. Вартовий не заглядав, і я виробляв, що хотів, тільки без шуму. Але й те надокучило.

На другий день я постукав у двері. Вартовий відчинив “кормушку”. Спитав його, чи не міг би принести газету або книжку почитати. Відчинив двері. Переді мною стояв високий хлопець віком не більше двадцяти років, чорноволосий, із привітним інтелігентним обличчям, губи повні, майже як у Поля Робсона (негритянський бас у США). Я знов чомусь подумав, що це напевно якийсь студент у військовій уніформі.

Розговорились. Спочатку одне слово повторювали по кілька разів на різних слов'янських мовах, а потім без повторень, тільки вільно. Він чеською, а я українською і польською або російською. Головне, щоб виділяти корені слів. Майже всі вони мають якесь або ідентичне значення, або подібне. Чехи створили свою мову без іноземних – німецьких чи латинських слів.

Я показав на ліжко і спитав, чому нема ні простирадла, ні наволочок. Розповів, що минулого року в сусідній шостій камері якийсь наш високий командир повісився на простирадлі на ґратах. Про цей випадок я чув від Назара, під час однієї з відправ ще минулого року. Пам'ятав, що це був командир УПА на Волині, якого заарештували на терені Чехо-Словаччини і в тюрмі він наклав на себе руки. Щойно в 1990 році я довідався, що Дмитро Грицай (псевдо “Перебийніс”) разом із Маївським переїхали всю Чехо-Словаччину і на кордоні із Західною Німеччиною їх зловили. Маївський застрелився, а Грицай не встиг, попав живим. Мені випадково вдалося в'яснити місце його смерті. А може, хтось інший там вчинив самогубство.

Під впливом більшовицької пропаганди чехи тоді твердо були переконані, що ОУН і УПА перебували на службі у фашистської Німеччини. Спростувати цю брехню у нас не було ні змоги, ні засобів. Європа перебувала ще під впливом перемоги над Гітлером. Треба було чекати майже чверть століття, коли більшовики самі протерли чехам очі в 1968 році.

Вартового дуже зацікавила моя доля і те, що творилося на Україні. Пізніше він більшість часу своєї зміни проводив у розмовах зі мною. З іншими не вдавалося знайти спільну мову, мабуть, тому, що то були прості хлопці, яких це не цікавило. Цілу зміну ходили по коридорі і розмірено цокали підкованими черевиками, як німецькі патрулі під час війни на вулицях Перемишля.

Після обіду прийшов сам начальник тюрми зі свіжими газетами і зайшов до камери. Двері були весь час відчинені, вартовий стояв у дверях і був наче третім учасником нашої розмови. Спитав, де я вивчав чеську мову. Пояснив, що ніде, але знаю кілька слов'янських мов і попробую зрозуміти чеську. Пробіг кілька рядків і переконався, що корені слів спільні з іншими слов'янськими мовами. Незрозумілих слів було дуже мало. Зміст речення можна було схопити. Деякі слова він заміняв мені іншими.

З газет я довідався, що на сесії парламенту в Празі майже щодня на порядку денному стояла справа відділів УПА. Ні разу не зустрічав слова “банда”. Про хід дебатів і зміст не було нічого. Начальник тюрми добре орієнтувався у міжнародному становищі, в газетах підкреслював місця, які могли б мене цікавити і підбадьорював, щоб я

не падав духом. Одного дня сказав мені, що вчора розглядалась моя справа. У парламенті чи в міністерстві внутрішніх справ працював якийсь його знайомий. Не дуже хотілося вірити. Газети приносив щодня, незалежно, який вартовий стояв у коридорі. З цього можна було судити, що більшовицькими порядками тут ще не пахне, один другого не боїться.

Він з гордістю розповідав, що уряд ЧССР на чолі з президентом Бенешом і міністром закордонних справ Масариком веде політику, незалежну від Москви. Весь народ їм довіряє і підтримує. Советське посольство, контррозвідка та інші установи захопили майже цілий квартал Праги, здається, Вісляни. У газетах це слово вживалось як символ усього більшовицького на території республіки. Кожний чех розумів, що значить фраза “ті з Віслянів”, “на Віслянах” або просто “Вісляни”.

Для інформації додаю, що Ян Масарик – син Гарріга Томаша Масарика, видатного чехо-словацького державного і політичного діяча за часів Австро-Угорської держави, першого президента республіки від 1918 до 1935 року. Едуард Бенеш був при ньому міністром закордонних справ, а після відставки Масарика зайняв його місце президента до німецької окупації у 1938 році. Емігрував до США, звідти до Англії. 1940 року в Лондоні був створений еміграційний уряд. Президентом став Бенеш, а міністром закордонних справ Ян Масарик (дані з УРЕ).

Жоден із них не виявляв ніколи симпатій до Москви. Більшовицькі засоби масової інформації звинувачують їх у всіх гріхах, які тільки можна придумати, що стали причиною окупації країни німцями.

В УРЕ написано, що Бенеш – “...один із головних винуватців відмови уряду Чехо-Словаччини від запропонованої Радянським Союзом військової допомоги проти загрози гітлерівської агресії...” до 1938 року. В серпні 1939 року Сталін уклав із Гітлером договір про ненапад тому, що СРСР ще не був готовий чинити опір німцям, не міг допомогти Польщі, а в 1938 році був готовий допомогти Чехо-Словаччині. Де ж логіка? Більше сорока років марксистські історики мовчали про те, що восени 1939 року Молотов із Ріббентропом обнімалися на аеродромі в Берліні чи Москві.

Я цікавився подіями в Чехо-Словаччині ще від 1939 року і начальник тюрми із задоволенням розповідав про ті часи, доповнював мої знання.

Зайшла мова про старенького Гааху (чи Гаху), який залишився після виїзду Бенеша в 1938 році. Гітлер викликав його терміново до Берліна, здається, серед ночі, і поставив ультиматум: або Гаха дає згоду на введення німецьких військ на територію Чехо-Словаччини, або до ранку німецькі літаки зруйнують Прагу. Старенький віцепрезидент вирішив зберегти Прагу. З диктаторами-дурнями жартувати не можна. Зате більшовицька преса а з нею і органи компартії Чехо-Словаччини звинуватили Гаху, що він продав країну німцям.

Мій співрозмовник говорив, що всі мислячі чехи згодні були з рішенням Гахи, відкидали всякі нерозумні звинувачення. Наступні роки підтвердили це.

Я тоді ще знав з американських газет в 1946 році, що через чехо-словацьку розвідку Сталінові попали до рук матеріали від гестапо, які компрометували маршалів Союзу, таких як Блюхер, Тухачевський, Уборевич, Якір та інші, як агентів іноземних розвідок. Німці підкинули чехам фальшивку, знали, що Бенеш віддасть її Сталінові. Не помилились. Це було перед 1937 роком. Гітлер точно вгадав, що в Москві тоді не розбирались, хто винен, а хто ні, шукали тільки найменшої зачіпки, щоб знищити побільше людей, тим паче видатних маршалів, які могли не молитись диктаторові, становили загрозу для нього. Історія, мабуть, не знає чогось подібного, і мільйони не вірять, що такі ідіоти в такий спосіб вирішували судьбу однієї з найбільших держав світу. Ще й сьогодні моляться на Сталіна.

Після 1945 року уряд Бенеша вперто не поривав зв'язків із Західною Європою, з чим ніяк не могла миритись Москва. У газетах йшла завзята полеміка між лівими – прихильниками Москви, які отримували інструкції та фінансову допомогу з Віслянів, і прихильниками Бенеша. В якійсь комуністичній газеті я, здається, зустрічав матеріали про вклади Бенеша у швейцарських банках. “Руде право” стояло тоді на поміркованих позиціях, хоч було органом компартії.

Начальник заявив, що весь народ підтримує уряд і президента, навіть старі комуністи, а проти тільки продажні елементи, куплені Москвою, або якісь ненормальні.

Одного дня він поцікавився, яке було ставлення українського населення і самого підпілля до євреїв під час німецької окупації, бо якийсь комуніст у парламенті звинуватив нас у співпраці з німцями. Я роз'яснив йому, що сама ОУН не втручалась у ці справи, але було заборонено брати будь-яку участь в антиєврейських акціях. У деяких відділах УПА працювали єврейські лікарі, яких від газових камер врятувало українське населення. Ми вважали, що антисемітизм – це справа німців і поляків. Нагадав йому про погром у Кельцах у 1946 році. Було багато випадків, коли наше населення переховувало євреїв, ризикуючи життям. Як би в 1941 році, відразу після приходу німців, люди навчились дотримуватись конспірації так, як після 1943-го, то напевно тисячі єврейських родин вижило би.

– А чехи їм майже не допомагали, – заявив несподівано мій співрозмовник. – У минулому столітті під час нашого національного відродження і боротьби за права чеської мови в Австрійській державі євреї підтримували німців у Празі, і, як завжди, ставали на боці сильнішого. У постійній ворожнечі між чехами й мадярами вони підтримували останніх. Якщо були випадки переховування євреїв, то дуже рідкі, а крім того, більшість відразу вибралась на Угорщину, яка вважалась не окупованою територією як Чехія. Звідти через Балкани легше було вибратись із зони німецьких впливів.

Тут необхідно додати, що начальник тюрми у Празі був тільки адміністративним працівником у своїй установі і не мав нічого спільного зі слідством. Більшовицька система тотального шпигунства кожного за кожним ще не пустила тут глибоких коренів. Я не мав чого боятися і тому розмовляв з ним щиро, інформував про події в Україні.

За такими розмовами щодня до і після обіду, не менше, як по одній чи дві години, минуло до десяти днів. Коли залишався сам, дочитував газети. На прогулянку у дворі вранці мене виводили останнім і казали, що можу гуляти, робити, що захочу до самого обіду.

Це вже була перша половина листопада. Надворі стало холоднішати, вдень температура не піднімалась вище десяти градусів. Сонце у двір не заглядало. Довкола високі сірі стіни будинків. Вікно

камери постійно відчинене. Ґрати густі – рука не пролізе, щоб зачинити.

Така система у всіх тюрмах, мабуть, тому в'язні рідко простуджуються, звичайно, якщо не попадають хворими. Десь недалеко була вежа з курантами, які вибивали кожні 15 хвилин малим дзвоном, а години – великим. Вартовий чи начальник розповідали про якусь вежу Лорета чи ратушу, на якій щогодини одночасно з боєм курантів чи дзвонів виходять дванадцять апостолів. Може, тільки о дванадцятій дня. Це гордість пражан, збудована ще в середньовіччі.

Люблю музику дзвонів, спогади про дитинство, але ті куранти мене дратували, особливо вночі. Вдень я знав, котра година. Сон у мене все життя легкий, і тому чув кожний удар, ніяк не міг звикнути. Над ранком, особливо о шостій, слухаю, рахую удари і думаю, хоч би раз помилився – замість шість ударив би чотири чи п'ять разів. Ніколи так не було. Рівно о шостій вартовий стукав у двері і об'являв “будічек!” Треба було вставати. Ніколи чомусь не висипався. Думки про завтрашній день не давали спокою, а тут ще ті клятві куранти. Цокання кованих черевиків у вартових по бетонній підлозі коридору, особливо, коли вони, з нудьги чи щоб погрітись, рівним кроком прогулювались від вікна до дверей, наче якимсь гострим молоточком стукало десь там усередині голови. Я залізав під три коци, накривався з головою, щоб зігрітись і щоб не було нічого чути. Інколи вдавалось кілька годин проспати удари курантів.

Так минув тиждень, а може, вісім чи дев'ять днів. Начальник приносив газети. Я вже розумів його добре, газети перечитував майже повністю. Одного дня він не прийшов і газет не передав. Це було серед тижня – не в неділю. Щось сталось. На другий день зміна знайомого вартового. Спитав його, що могло статись. Через кілька хвилин приніс газети і сказав, що начальник не може прийти.

Ще через день після обіду відчиняються двері, заходить начальник. Привітався якось холодно і попросив йти з ним. У дворі сказав, що зі мною хочуть поговорити якісь генерали чи міністр. Я не все зрозумів, що він говорив, не перепитував, бо настрій у мене гірше, як поганий, і в нього, бачу, не кращий. Йде і дивиться кудись у другий бік.

Невпевненість, усвідомлення того, що моя доля не від мене залежить, і я не знаю, як хтось там розпорядиться мною, мабуть, чи не

найбільш принизливе для людини. Як би я не вмовляв себе, що треба бути готовим до найгіршого, примусити думки не ворухитись, нерви не розстроюватись, – не вдавалося ніколи.

Ми зайшли на другий поверх до великої кімнати. Кілька вікон протилежної від дверей стіни виходили на подвір'я, де я щодня прогулювався. Права і ліва стіни теж із високими вікнами.

Посередині кімнати – великий стіл. Зліва від дверей між стіною та столом стояли генерали. Я привітався: “Добрий день!”. Один з них попросив мене сісти по другий бік столу. Вони всі чотири зайняли місця від дверей. Начальник в'язниці, здається, не сідав – стояв трохи далі по їхньому боці. Я не розумівся в чинах і не звертав уваги на їхні відзнаки. Ліворуч від мене сиділи два солідні на вигляд, врівноважені, третій трохи щупліший, а четвертий крайній від мене праворуч – із худим засмаглим обличчям, різкими рухами, якийсь вертлявий, нервовий.

Здається, другий зліва, що сидів напроти, перший звернувся до мене чеською мовою, просив розповісти про себе. Я сказав напевно не більше двох-трьох коротких простих речень українською про себе, підбираючи слова, щоб могли зрозуміти. Несподівано мене перебиває крайній справа і грубим тоном майже з криком чистою російською мовою:

– Що ви там за банди створили на Україні і в Польщі? Німці давно програли війну і капітулювали, Гітлера теж нема, а ви ще за них воюєте, не даєте людям жити! Україна – самостійна держава, член ООН, має свою армію, міністерство закордонних справ. Багато колоніальних народів світу не може навіть мріяти про те, що має Україна.

Я трохи розгубився, не сподівався такого від чеського генерала, але з його російської мови зрозумів, що переді мною якийсь чекіст у чеській формі. Дав йому виговоритись. Питаю, де він був за німців.

– У чеських партизанах, воював проти фашистів, – відповів.

– Теж у бандах, – кажу. – Німці вас інакше не називали, як і нас. А за що ви воювали? Що вам німці зробили? Спалили Лідіце і розстріляли там мужчин. Та в нас на Україні таких, як ваші Лідіце, у мирний, не воєнний час, було тисячі. Чуєте? Тисячі в мирний 1933 рік, як ваші Лідіце.

Я відчував, що моя доля вирішена десь там. Ображений грубою поведінкою генерала, дав волю своїй фантазії, продовжував:

– Я проїхав усю Чехо-Словаччину і ніде не бачив слідів війни. Ваші інженери під час німецької окупації розробили підпільно нову модель тепловоза, одну з кращих у світі, і в перші місяці після війни почали її серійний випуск. Чеські фахівці з німецькими прізвищами влаштовувались на військових німецьких заводах і співпрацею із західними розвідками більше шкоди приносили гітлерівцям, ніж армії на фронтах. Це поодинокі факти з ваших газет.

Не давав себе перебивати. Питав їх, що знають про Україну, чи чули про голод у 1933 році, знищення майже всієї інтелігенції. Про 1933 і 1937 роки вони дещо чули, але щоб був голод після війни, особливо в 1947 році, ніяк не могли повірити. Адже щороку вони з України отримують по двісті п'ятдесят тисяч тонн зерна. Недавно, кілька тижнів тому надійшло додатково сто п'ятдесят тисяч тонн жита і вівса для німецьких трофейних коней. Уряд у Празі прикинув, що запасів може не вистачити, коні будуть голодні навесні, тому попросили у Сталіна добавки. 1945 року наприкінці війни німці залишили на території Чехо-Словаччини п'ятдесят тисяч коней, а на Україні вдови тих солдатів, які загинули на фронті або в німецьких концтаборах, самі запрягалися до плуга, щоб виростити пшеницю і нагодувати Східну Європу. Цифри про кількість зерна, переданого задарма країнам Східної Європи, у середньому по 200 тисяч тонн на кожну, і навіть для Східної Австрії, були надруковані в чеських газетах, які приносив мені начальник тюрми. Зерно отримували Польща, Чехо-Словаччина, Східна Німеччина, Югославія, Угорщина, Румунія. Про Болгарію не пам'ятаю. Для Австрії було виділено, здається, сто десять тисяч тонн.

Котрийсь з генералів зауважив, що не може бути голоду на Україні, коли стільки зерна вивозять за кордон. Пояснив їм, що не знали голоду тільки західні області, бо “банди” не давали забирати в населення останнє зерно.

Розповідав їм на конкретних прикладах про вбивства українців у Польщі після 1944 року, про більшовизацію Польщі і якими методами це робиться. Згадав про референдум і вибори 9 січня 1947 року та про урну виборчу, що це така “шкатулка, куди входить Міколайчик, виходить Гомулка”.

Згадав про правних дорадників у всіх адміністративних структурах та в армії. У Празі недарма більшовики зайняли цілий квартал на Віслянах. Пообіцяв, що ці сталінські подарунки скоро чехам дорого обійдуться. Може бути, що настане час, коли в Чехо-Словаччині буде голод, як в Україні, а їхнє зерно піде кудись за кордон безробітним у капіталістичних країнах.

– А як це все робиться, хай скаже ваш колега. Він напевно знає, – кивнув головою в бік правого скраю.

Не знаю, може вони повірили в те, що я говорив, бо генерал вже зовсім іншим тоном, ображений моїми словами, почав виправдовуватись:

– Та я чех. Чому ви так про мене думаєте? Я не хотів вас образити. Те, що ви розповідаєте, чуємо вперше.

Той, що сидів напроти мене, другий зліва, спокійно додав, що в них таке неможливе, як у Польщі. Уряд на чолі з Бенешом та Масариком до того не допустять. Весь народ їх підтримує, у тому числі й комуністи.

– І Бенеша вмруть, і Масарикові голову скрутять, – сказав я впевнено, наче у воду дивився.

Генерали переглянулись. Два, що сиділи справа, які розуміли добре російську мову (я говорив російською), переклали тим зліва моє речення і прокоментували слово “вмруть”. Остання фраза запам’яталася добре, бо я її вперше сказав ще в Банській Бистриці поручикові під час прогулянки. Згадали скоро. Після перевороту 28 лютого 1948 року, коли, здається, Бенеша якийсь чеський майор застрелив у власній квартирі, а Масарика викинули через вікно на тротуар, або навпаки. Пізніше, здається, появилася офіційна версія, що обидва наклали на себе руки. Ще один почерк Москви, який практикується донині.

Наша розмова тривала більше години. Я робив короткі паузи, щоб генерали, які знали російську мову, переклали тим двом, коли чогось не розуміли. Гадаю, що мене не раз згадували і в 1948, і в 1968 роках. Всі вони майже однакового віку, не старші, як п’ятдесят п’ять років.

Звернув увагу, що про Лідіце та французький Орадур знає весь світ, а про мільйони українців, які гинули в мирний час під більшовицькою тиранією до війни і після, ніхто нічого не чув, чи не хоче чути, бо сьогодні їм це не вигідно. Нагадав їм ще, що в усьому

Союзі народ теж весь час одноголосно підтримує більшовиків. Хай почитають їхні газети. Намагався розповісти їм якнайбільше, наводив приклади про тактику більшовиків і гітлерівської Німеччини стосовно Чехо-Словаччини й України, про які генерали повинні були знати.

Той, що сидів навпроти мене, мабуть, найвищий чином серед них, подякував, і я зрозумів, що розмова закінчилась. Начальник тюрми відпровадив мене до камери знову мовчки. Потім вартовим передав газети.

Цілу ніч я вже спати не міг, чув кожен удар курантів.

Минула ще доба в очікуванні. Наступного дня мене викликав вартовий із речами. Зайшли до приймального кабінету. За столом, як і в перший день, сидів начальник в'язниці. Його вигляд відразу викликав погане передчуття. Перебирав якісь документи і не звертав на мене уваги. Я почув, що за мною хтось зайшов. Повернувся і побачив у дверях советського офіцера в шинелі і круглій фуражці, а за ним у пілотці повнолиций солдат, мабуть, монгол. Тоді я ще мало розумівся в нацменах, але його кругле смагляве обличчя і вузькі очі пам'ятаю, як сьогодні.

Я, здається, розгубився. За їхніми спинами бачив не стіну кабінету, а привиділась чомусь темна стіна прірви, яка снилась мені 23-го вересня, коли нас зловили. Тоді над прірвою стояв священик Андрій Гоца, дивився з переляком, як я в каламутній воді наближаюсь до безодні, а тепер на місці Гоци стоїть живий енкаведист.

Усім своїм єством, свідомістю я відчув, що як людина в повному розумінні слова з почуттям гідності, правом на нормальне людське життя я перестав існувати. І не помилився. Попав у систему, в якій можу бути тільки ворогом, котра не визнає за людиною жодних людських прав, здорового глузду, компромісів. Суспільство розділене на купку своїх, яким усе дозволено, і на ворогів, яких треба якщо не нищити, то постійно переслідувати, принижувати, не давати змоги сповна користуватись правами громадянина до самої смерті, а далі – дітям і внукам.

Привели Антона. Нам зв'язали якимись мотузками руки спереду, випровадили за ворота в'язниці і посадили на підлогу в автомашину-буду, як недавно поляки. На лавках сиділи чотири солдати з автоматами. Хотів щось сказати Антонові, як тут же над головами

майже хором пролунало: “Не разгаваривать!” Закашляв хтось із нас, і відразу: “Тіше! Молчать!”

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ВІД ПРАГИ ДО НОРИЛЬСЬКА

КУРОРТ БАДЕН БІЛЯ ВІДНЯ

Якийсь час у дорозі ми тільки й чули собачим тоном: “Не разгаваривать!”, “Молчать!”, “Тіше!”, “Не шевеліться!” і т.ін. На щастя, дорога була гладка, як у Європі, не трясло, не підкидало, тільки монотонно гудів мотор. Надворі мело снігом. В одній половині дверей вгорі віконце без скла. Через широку щілину у дверях між половинками можна було дещо побачити. Терен майже рівнинний, з легкими піднесеннями та спусками, поля вкриті свіжим снігом. Це могло бути на початку третьої декади листопада. В одному місці я побачив дороговказ: “До Відня 220 км”, чеською. Отже, везуть до Австрії. Не розумію, чому туди.

Конвоїри теж майже не розмовляють між собою, щоб не розкривати нам свої військові таємниці. Щойно через роки я довідався, що по всьому Союзу “ворог усюди підслуховує”. На кожному кроці самі вороги, у кожній людині треба бачити ворога і необхідно з ним боротися.

Монотонний шум почав заколисувати нас. Інколи я заплющував очі, пробував подрімати. Змінив положення на підлозі один раз, другий і здивувався, що ніхто з конвою не реагує, не гавкає. Якийсь із них почав хропіти. Вирішив пробувати руками, чи міцно закріплені дошки на підлозі машини. Ніде ні щілини. Зроблене як на експорт. Ми з Антоном почали пошепки обмінюватись інформацією про те, що було за останні тижні, і розповів йому, що про нас знають та як йому триматись. Він нічого не знає про те, куди я йшов. Знав, що перебирались, радше втікали, з Польщі на Захід.

По дорозі ми, здається, не спинялись ніде. Не пригадую. Хіба на хвилинку на кордоні між ЧССР і Австрією, але до нас ніхто не заглядав. Я не зводив очей з віконця в дверях. Згадав, що колись удавалось втікати майже в безвихідних ситуаціях. У Чехо-Словаччині чомусь про втечу серйозно не думав. Не знаю, на що надіявся, а тут раптом прокинувся інстинкт. Солдати справді спали. Двері замикались засувом чи замком знадвору. На це звернув увагу ще в Празі. На випадок аварії чи пожежі ми не могли б із середини самі вибратись без допомоги ззовні. Над правилами пожежної чи дорожньої безпеки є ще вищі якісь чекістські правила, перевірені за роки більшовицької влади на мільйонах в'язнів.

З підлоги віконце мені здавалося широким, майже півметровим, і я почав прикидати, чи пролізу, якщо руками вперед, голову притиснути до грудей, щоб у плечах стати вужчим. Колись ще в Перемишлі в бурсі ми пролізали в сад через обручі з дроту різних діаметрів. Руками вперед вільно пролізали через обручі, і не проходили, коли руки опущені.

Тепер я обмірковував, як падати на дорогу, щоб голову не розбити і ноги не поламати. Думав падати на руки. Вони зв'язані якимись міцними мотузками. На підлозі пробував, чи можна їх розв'язати. Не виходило – треба було за допомогою зубів. Обмірковував на випадок, якщо пролізу через віконце. А якщо прокинеться конвой і зловить за ноги? Хай ловить; гірше від того, що мене чекає, не буде. Вирішив перевірити, чи вони твердо сплять. Тихенько встав із підлоги і сів на лавку під бічною стінкою. Мовчать, заснули добре. Надворі вже вечір, ще не зовсім темно. Можливо, від білого снігу, або місяць закритий хмарами. Проїжджаємо австрійські села. По дорозі ні живої душі, всюди пусто. Встав, ступив крок до вікна і побачив, що воно в металевій рамці, завширшки не півметра, а набагато менше. Голова може не пролізти. Нараз заворушилися конвоїри. Я відразу присів навпочіпки, спустився на підлогу, але конвой мовчить. Антін теж схилив голову і спить.

Глянув на віконце – наче велике, повинен пролізти. Може я не встиг його добре розгледіти, злякався конвоїра. Встаю помалу, наближаю голову до віконця, а воно стає щораз меншим. Пролізти неможливо. Про втечу годі думати. Недаремно у нас казали, що “до

пори збанок воду носить, поки вухо не обірветься”. Щастить не тоді, коли хочеться.

Машина почала сповільнювати швидкість, спинились, і я сів на підлогу. Конвоїри прокинулись, через хвилину відчинились двері, і я побачив поперек вулиці шлагбаум. Ми в'їздили до англійської зони столиці Австрії. Видно було по написах. Відень, як і Берлін, був у більшовицькій зоні окупації. Самі міста розділені на чотири зони: советську, американську, англійську і французьку. Нам дозволили з підлоги пересісти на лавку. Тут не так холодно. Надворі зима, а ми з Антоном одягнені по-літньому.

Англійського вояка наша машина зовсім не цікавила, зате підійшли два більшовики, про щось поговорили з капітаном, до середини не заглядали. Двері зачинили, і ми поїхали вулицями колишньої столиці моїх предків. Я не відводив очей від віконць у стіні або у дверях. Вулиці міста прямі, ширші, ніж у Перемишлі, Львові чи навіть Празі, архітектура будинків якась не німецька. Готики мало. Я тоді мало розумівся в таких справах, хіба з підручників у гімназії, але звернув увагу, що квартали Відня створюють своєрідні ансамблі без різких переходів від одного до другого. Відчувалась лагідність, м'якість, гармонія між будинками, їхніми фасадами та вулицями. Переїздили площі, які навіть у таку погоду і в такому настрої мені сподобались. Подробиці не запам'яталися. Місто закінчилося і широкою трасою, обсадженою з обох боків старими деревами, доїхали до курортного міста Бадена, що за 25-30 км на південь від столиці Австрії.

У Бадені був один із центрів більшовицької контррозвідки “Смерш” на Західну Європу. Мене помістили в камері в підвалі п'ятиповерхового будинку.

Тут уже було троє. Отто Марек з австрійського міста Вінер-Нойштадт, колишній член Шуцбунду. Це якась радикальна ліва партія, чи не соціалістів, яка в 1934 році прийшла до влади, але за кілька днів була розгромлена прогітлерівськими групами. Пригадую з тих часів прізвища Шушнінга, Дольфуса та Сейс-Інкварта. Якогось із них убили. Кількадесят членів Шуцбунду за допомогою уряду ЧССР перейшли до Союзу. В Москві їх прийняли як марксистів, борців проти капіталізму за робітничий клас. Я вже згадував про них, коли розповідав про Альбрехта, теж шуцбундівця, автора твору

про події в Москві 1937 року, який був надрукований в Німеччині в 1945 році.

Марек працював водієм у Середній Азії, непогано знав російську мову. Від нього я дещо довідався про події у Відні 1934 року, про працю водієм у Москві та Середній Азії. У Марека не було навіть середньої освіти, і тому він міг бути тільки перекладачем. Як людина – не дуже мені сподобався. Якийсь підлесливий, слизький, ненадійний, хоч життєвий досвід дуже багатий.

Розповідав, що в околицях Вінер-Нойштадта під землею знаходились великі німецькі авіазаводи. Американці мали про них доволі точну інформацію. Часто бомбардували цю територію так званим килимовим методом. Сотні літаків, переважно вночі, бомбили певну ділянку території. Після них прилітали інші і перевертали землю на глибину до кількох метрів у сусідній ділянці. Заводи на великій глибині не вдавалось знищити, але поставки матеріалів, людей та вивіз продукції на кілька днів припинялись. Як тільки німці встигали відбудувати під'їзні шляхи, і як їх не маскували, вночі бомбардування починалося знову. Кілька годин перед нальотом американські винищувачі розкидали листівки для населення, щоб вибирались із названих місцевостей. Німецькі зенітки мовчали. У самому місті після закінчення війни залишилось дев'ять одноповерхових будинків, які були визнані придатними для житла. До 1945 року там жило майже 75 тисяч мешканців.

У вільний час Марек давав нам уроки з автосправи, щоб не було нудно. Пояснював конструкцію і принцип роботи всіх вузлів автомобілів – легкових та вантажних. Скоріше минав час. З ним я знов зустрівся через рік, але в інших умовах. Там я переконався, що він краще вмів пристосовуватись до більшовицької дійсності ніж я.

Другим був теж німець із західнонімецького міста Трір, земляк самого Карла Маркса. За освітою і фахом – юрист, віком за 50 років. Здавався мені або дуже гордим із почуттям приналежності до вищої раси, або обережним. Розмовляв тільки з Мареком, а мене й Нікітіна не визнавав. Здавалося, що він нас не бачить. Щось було в нього надарійського, чи ще гірше, бо через кілька днів признався, що про Маркса не знає нічого. За одного Маркса заслужив 25 років каторги – чому не знав такого видатного земляка.

Нікітін був мого віку, або на рік–два старший. Походив із Ленінграда, чи з області, бо для ленінградця надто тупий. Тип дуже несимпатичний, не так з зовнішнього вигляду, як поведінкою. З тих, які в 1939 р. в Галичині говорили, що в них усе є і “всьо самое лучшее в міре”. Не сумнівався, що всі народи Європи, а ті, що в Союзі – насамперед, нижчі від росіян за культурним розвитком, і всі слов’янські мови похідні від російської. Першого дня спитав, хто я за національністю, чи не поляк.

– А якщо поляк, то що? – питаю.

Про поляків він почав говорити обережно, зате дісталось українцям. За його теорією, в українській мові половина слів походить з російської, а половина з польської. Власне українське слово тільки одне: “срака”.

З тону розмови неважко було здогадатись, з ким маю справу. Вдав, що воно мене не зачепило, й натякнув, що якщо б він знав, що я українець, сказав би, що польська мова складається наполовину з російських і українських слів. Є тільки одне слово чисто польське – “дупа”.

Спитав його, чи не в них там бувають такі морози, що полум’я замерзає. Б’єш його молотом, а воно як камінь, але гріє нормально, і воду на ньому можна загріти та їсти зварити.

Нікітін зрозумів, що ляпнув дурницю про українську мову. Німці сміялися, навіть юрист, якому Марек переклав. Я говорив по-російськи з “бойківським акцентом”, тому прийняли мене за поляка. Українці зі Сходу вже тоді розмовляли краще по-російськи, ніж рідною.

Далі я згадав ще про один епізод із виданого у Львові в 1942 році твору “Я проклинаю” Івана Шкварка – в’язня самбірської тюрми в 1940 році. Там якийсь сибіряк Петька розповідав і про ті морози, коли полум’я замерзає, і ще як у них машиніст поїзда в Сибіру з розгону проскочив цілим ешелonom зруйнований на річці десятиметровий місток. У камері ніхто йому не заперечував та ще кожний по-своєму став брехати і розповідати неймовірні історії. Один згадував, як за панської Польщі (іншої Польщі, крім панської, не могло бути) їздив до Бразилії на роботу. Пароплав проходив біля екватора. Це така смуга в океані, де вода нагрівається до кипіння. Пасажири з палуби опускають туди посуд і так варять їжу.

Сибіряк не хотів вірити, тому що в Союзі не бачив екватора, а якщо в них нема, то ні в Америці, Африці чи Азії не може бути. Якщо десь там є хоч один, то в них у СРСР їх “навалом”.

Інший розповів, що його сусідка народила дитину не через той прохід. Петька, який трохи розумівся в медицині, сказав, що таке неможливе, але тут же йому зробили зауваження, що так нечесно. Коли він збрехав з поїздом і містком на десять метрів – йому повірили, а коли інший збрехав на два сантиметри – він не хоче вірити. Так не годиться.

Про самохвальство советських солдатів, коли зайшли до Галичини, ходило багато анекдотів і не без причини. На політзаняттях їм постійно вбивали в голову, щоб вихваляли советські порядки і казали людям, що в них там усе є. Ми ще в школі розповідали, що в них біда або холера коштує десять карбованців за пуд, а хто добре працює, тому й задарма видають. Цей анекдот принесли зі Сходу. На прикладі Нікітіна я вперше звернув увагу на рівень знань і виховання випускників середніх шкіл. Жодного порівняння з тими, які закінчили до війни гімназію. Всякі нецензурні чи просто грубі слова у нас між молоддю не допускалися.

Уперше в камері я відчув, що кожний боїться провокатора. Про себе ніхто ні слова. Не дивно, що й мене остерігалися. На будь-які запитання ніхто не відповідав, тільки Марек інколи обережно кидав кілька слів, щоб нічого не сказати, а Нікітін викликав відразу до себе недовіру. Юрист, здається, слабо знав російську мову. Спершу німці розмовляли між собою впівголоса, але коли попередив їх у відсутності Нікітіна, що розумію німецьку мову, почали говорити голосно, не шептались.

На другий день після приїзду мене в супроводі конвоїра привели до кабінету на якомусь верхньому поверсі. Справу вів майор, здається, Назарук або Гончарук. З вигляду не старший, як 45 років, чорнявий, гладке інтелігентне обличчя, невеликий буржуйський животик, стриманий, типовий подолянин. Чуприна і високе чоло, як у Франка. На фронті, мабуть, не був жодного дня. Розмовляв, здається, українською.

Коротко розпитав про моє минуле і відразу перейшов до справи. Я можу принести їм користь у Західній Європі. Потрібна згода. Нагадав моє незavidне становище, минуле, мої можливості і, якщо буду

розумним, світле майбуття. Дає для роздумів кілька днів. Я відразу сказав, що нічого не вийде. З мене досить. Що чекає у майбутньому – байдуже. Порадив мені поспішати з рішенням.

Викликав ще кілька разів, розпитував, що його могло цікавити, зв'язав, мабуть, з інформацією від Гамівки, бо в Польщі про себе я нічого не говорив. Слідства справжнього не проводив, але кожного разу питав, чи добре я подумав над його пропозицією. Передачею до Польщі не грозив, хоч я й такого не відкидав. Непорозуміння між нами не виникало ніколи. Від Гамівки в Ряшеві я довідався про все, що можуть про мене знати. Свою долю вирішив і не думав міняти.

У Бадені пробув я майже місяць. З Нікітіним ми відверто ворогували. Таке в мене в житті траплялось рідко. Не міг йому простити “знання” слов'янських мов. На його будь-яке запитання, речення чи репліку я втручався завжди зі своєю їдкою образливою відповіддю чи поясненням. Він став мовчазний, менше втручався в розмови. Я був готовий, що може дійти колись до бійки, але сам не почав би, хіба якщо треба було би оборонятись. Обійшлося.

НОВІ ЗНАЙОМІ

Коло 20 грудня “воронком” мене разом із цілою групою в'язнів привезли на якийсь аеродром або під Віднем, або біля Вінер-Нойштадта. Погода була погана – холодно, мело снігом. Посадили у вантажний американський літак “Дуглас”. Усіх було 16 осіб. Наказали сісти на підлозі під бічними стінами. Мені випало місце крайнє переднє з правого боку, а Антона посадили під лівою стіною біля входу. У всіх руки зв'язані спереду мотузками, шнурками, ганчірками, тільки для мене знайшли десь новенькі нікельовані металеві наручники. Всі конвоїри приглядалися до мене, з підозрінням міряли від ніг до голови, а один якийсь мордатий не приховав свого захоплення: “О, это какая-то крупная ворона!”

Коли всі розсілись, нам на ноги накинули велику ковдру розмірами, мабуть, шість на чотири метри. Вистачило для всіх. Щоб трохи зігрітись, більшість накрилась із головою. Конвой не забороняв. Сусідом зліва від мене був якийсь чоловік мого віку. Не знаю, хто з нас перший сказав фразу по-українськи, і ми відразу познайомились.

На аеродромі розмовляли пошепки, щоб конвой не почув і не гавкав, або щоб не розділив нас. У повітрі залізли під ковдру і почувалися вільніше. Гуділи мотори, літаком кидало в повітряні ями, і ми якийсь час мали змогу через ілюмінатори споглядати за вершинами Карпат, які, наче копиці сіна, піднімались над білими сніговими хмарами. Це була наша перша в житті подорож літаком.

Сусідом був Роман Новосад. Тільки назвали свої прізвища, як відразу почали пригадувати, звідки ми заочно знайомі. Він у 1942 році видав маленьку збірку українських народних пісень у Львові, а я купив її. Називалась чи не “Сопілка”. Восени 1941 року я з допомогою КоДУСа (Комітет допомоги українським студентам) хотів поступити вчитися до Віденського університету. Роман був студентом консерваторії і заступником голови КоДУСа. Він відповідав на мої листи, прислав необхідні інструкції. Підшукав навіть працю вночі в службі протиповітряної оборони, щоб якимось прожити. 18 грудня 1941 року (навіть дата запам’яталася) прийшло повідомлення, що слов’ян до німецьких університетів перестали приймати. Пропали мої 18 фотографій, тільки одна чудом збереглася донині.

Роман розповів, що його вкрали працівники “Смершу” одного вечора з англійської зони Відня. В одній справі з ним летить Василь Вишиваний, колишній офіцер Українських Січових Стрільців у 1918 році, член імператорської родини Габсбургів. Його вкрали таким же способом з англійської зони: в темряві до тротуару під’їхала автомашина, кілька бандитів накинулись, закрили рот, скрутили руки, запхали в автомобіль і поїхали. Англійці до машини не заглядали. Йому було тоді 52 роки.

Обох звинувачували у співпраці з англійською розвідкою. Ще летіли з нами два німецькі полковники, начальники німецьких розвідувальних шкіл під час війни – один у Празі, другий – у Варшаві. Прізвище одного з них Нарбук; запам’яталось тому, що в перекладі означає “дурень”. Обидва щуплі, високі, віком за 55 років. Типові німецькі офіцери.

Під вечір прилетіли до Львова. Аеродром серед поля. На вузьких загонах, засіяних озимою пшеницею, стояли рівними рядами десятки одномоторних літаків із хвостами в борознах. Сильний вітер вимітав з-під них сніг. “Воронками” нас завезли до якогось одноповерхового будинку, не подібного на тюрму. Тут були самі військові. Якийсь

молодий солдат зняв у мене нові наручники, а руки перев'язав мотузкою. Казав, щоб не говорити, хто мені поміняв, якщо спитають. Запровадив до якоїсь великої кімнати, де вже були інші пасажери. По один бік одноповерхові нари. Без вечері всі полягали спати. При слабому освітленні я встигнув приглянутись ще перед сном до Вишиваного. Виглядав він на сімдесят років своїм стомленим обличчям і рухами. Чоло високе, далі лисина до середини голови і ріденьке волосся ззаду. Доля, мабуть, добре познущалась над ним – руки тряслись, очі перелякані, постійно в русі. Ще перед сном він розпитував полковників, що нового в світі. Ми з Романом стояли поруч, і я серед них знав найсвіжіші новини, бо щойно перед місяцем читав газети в Празі. Один із полковників сказав, що третя світова війна не почнеться, доки живуть покоління, які перенесли другу. Вишиваний цілу ніч про щось говорив, кричав уві сні про Першу світову війну. Не давав іншим спати. Ми з Антоном полягали поруч і цілу ніч теж не спали – було про що говорити. Знали, що такої нагоди більше не буде. Його не вербували. Вранці встали, і мене викликали першого. Думав, що спитають за наручники. У кабінеті я почув крик, матюки. На списку була помітка, щоб я був окремо від Антона. Мене потримали трохи в сінях перед кабінетом, і я мав змогу почути про причину непорозуміння.

Зі Львова тим же “Дугласом” привезли всіх до Києва. Там уже падав сніг, тільки трохи менший, як в Австрії та Львові, частіше показувалось з-за хмар сонце, зате холодніше. Крізь віконце з “воронка” я вперше в житті мав змогу бачити Київ. Всюди руїни будинків, наче вчора пройшов фронт. Майже не видно, щоб хтось щось прибирав. Люди у валянках, тілогрійках, шапках – як чоловіки так і жінки. Вітрини порожні. На одному з будинків бачив таблицю з назвою вулиці Червоноармійської.

Привезли на вулицю Короленка, 33 і висадили з “воронка” у дворі. Мене й Івана Колесника з Василівки Запорізької області помістили в боксі на першому поверсі слідчої в'язниці триповерхового будинку у дворі корпусу НКВД. Бокс – передостанній праворуч.

Іван Колесник – солдат, мабуть, у моїх роках або трохи молодший, високий блондин із добродушним, але вольовим обличчям, здається, не дуже переживав, що така доля спіткала. З дитинства напевно усвідомлював, що живе в СРСР, і тому іншого годі чекати. Мене

трохи навіть здивувала його байдужість до всього. Політичні справи його не цікавили, про наш рух не знав нічого. За фахом водій. Розповідав, що офіцери його військової частини в окупованій зоні Австрії забирали в населення і на підприємствах легкові та вантажні автомашини, переганяли через Угорщину і Румунію на Україну і тут продавали. Іван, як водій, допомагав переганяти. Знав, що дадуть 25 років. Пізніше ми ще зустрілися в Норильську.

Бокс – це приміщення 1 на 1 метр – не більше. Під стіною навпроти дверей лавка, на якій ми удвох могли присісти. На обід через кормушку в дверях подали нам в алюмінієвих мисочках суп. Іван перший почав перемішувати ложкою, щоб трохи остиг, і здивований каже: “М’ясо! Ти дивись!” Я теж знайшов кілька дрібних кусочків.

– Все ж таки Україна є Україна, – кажу, – багата. Не те, що якась там жебрацька Австрія чи навіть ціла Європа. Якби не Америка, там половина після війни з голоду вимерла би.

Так ми удвох політикували і перемішували свої бульйони з м’ясом, насолоджувались запахом, не поспішали їсти, щоб на довше розтягнути задоволення самим обідом. У Бадені на перше були звичайні помії, які називали супом, а на друге щоденно підгнила якась каша.

Почали їсти і переконались, що це не м’ясо, а звичайна гнила картопля. З’їли все, аж вилизали, навіть не скривилися. Погрілися, настрій піднявся, і ми з Іваном сиділи удвох на лавочці, розмовляли голосно, як давні знайомі не в тюрмі НКВД, а десь під хатою на призьбі, або в саду під грушею. Інколи чути було чийсь кроки в коридорі, ми замовкали на хвилинку, чи не за нами прийшли.

Хтось підійшов тихцем до наших дверей, спинився і почав заглядати в бокс. У вічку показалося живе людське око. В коридорі було світліше, як у боксі, бо вікна у протилежній стіні виходили у двір. Тільки око відійшло, Іван підійшов до дверей, приклав око до вічка і став приглядатись, що діється в коридорі. Раптом, не відводячи голови від кормушки, на весь голос до мене: “Іван, баба! Їй-богу, баба. Дивись!”

Я підійшов до дверей, глянув, але нікого не побачив. Через кілька хвилин знов почулися кроки в коридорі. Я швидко прилип оком до вічка. Біля вікна трохи правіше від нашого боксу стояла, надувши

губи, симпатична молода чорнява, невеличка на зріст дівчина в кітелі й пілотці набакир, не старша двадцяти років. Зовсім дівчатисько.

Ми вдвох почали голосно висловлювати свої думки, що примусило її вибрати такий фах. Вирішили, що краще тут, у теплі, з гарантованим непоганим пайком, як десь голодним на морозі на будівництві. Сюди будь-кого не беруть.

Раптом кормушка відчинилася і дівчина суворим голосом наказала: “Не шуміть!” Ми не розгубились. Іван сказав: “Здоровствуйте”, а я “Добрий день”. Надулась ще більше і вже зовсім суворо: “Не шуміть, я вам сказала!” Зачинила дверцята. Нагадала нам, хто ми такі, де перебуваємо. Однак не переконала нас. Ми продовжували обмінюватися думками про неї, не шкодували компліментів на її адресу. Знали, що підслуховує.

Того ж дня перед вечором мене викликали, посадили у “воронок” і повезли на залізничний вокзал. “Воронок” – це машина, подібна до тієї, якою возять хліб, тільки посередині коридорчик, а з боків по чотири або шість закритих кліток зліва і справа. Ззовні на машині часто написано “Хлеб”. У ті часи десятиліттями по містах червоної імперії вешталось їх дуже багато, більше, як за продуктами. На вокзалі завели до вагона, приготовленого спеціально для в’язнів, який ще з царських часів дістав назву столипінського. Двері до кожного переділу скляні з ґратами і замками, вікна теж з ґратами. Мені виділили окреме купе, дали буханець прямокутного чорного хліба і попередили, що на дві доби. Антона, здається, залишили в Києві.

Вагон брудний, холодний. Десь у північних районах Білорусі на якійсь станції зайшло кільканадцять пасажирів з цивільних. Всі бідно вдягнені. У кожного запас харчів на день-два в саморобних торбинках, мішечках або просто в кишенях. На ув’язнених не подібні. У коридорі проводили з ними перекличку. Мене здивувало, що більшість прізвищ закінчувалось на -енко. Розмовляли російською. Ще перед Москвою зійшли.

Всю дорогу я не промовив жодного слова ні з ким. Заборонено, хіба до туалету попросився. Сидів скулений на лавці, дихав у сорочку, щоб менше тепла пропадало, і дрімав.

НА ЛУБ'ЯНЦІ

У Москві з Київського вокзалу воронком привезли на саму Луб'янку. Тут знов завели до боксу. Це вже не таке мале приміщення, як у Києві, а розмірами 2х1 метр, високе, стіни пофарбовані на темно-зелено. Праворуч під стіною лавка, на якій можна було лягти. У коридорах, через які мене вели, чисто, освітлення всюди слабе. Можливо, через це враження гнітюче, неприємне. Всюди темно-сірий колір, мертва тиша.

До боксу принесли якусь солдатську форму, кинули на підлогу, і черговий наказав при ньому роздягнутися і здати все своє, навіть труси і шкарпетки з черевиками.

Одягнув солдатське. Штани-галіфе до колін, у поясі не сходяться. Я носив розмір 52-4, а тут дали не більше як 46-2. На ноги якісь розірвані тапки. Ніяк не міг збагнути, що воно, для чого такі фокуси.

Ліг на лавку, поспробував заснути. Холодно. Крізь сон причувся якийсь крик, плач малої дитини. Схопився. Думаю: “Уже, мабуть, починають діяти на нерви, як це робили по тюрмах Галичини, коли нам уперше подали братню руку допомоги після 1939 року”. Всюди тихо. Заплющив очі і через якийсь час знов якийсь крик, але більше подібний на скрип дверей. Присів і відчув, що голова крутиться, на чоло виступив холодний піт. Опустився на підлогу, стало наче легше, але не довго. Відчуваю, що нема чим дихати. Постукав у двері, прийшов черговий, розповів йому, що сталось. Він глянув на стелю над дверми, де я сам пізніше побачив вентиляційний люк, який відкривався з коридору. Черговий потягнув за ручку на стіні, зачинив двері. Після того я заснув.

Уранці принесли мій одяг і черевики. Всі шви були перешиті на машинці, як в ательє вищого класу. Подошви в черевиках теж перебрані і скріплені, тільки не березовими кілками, як у нормальних людей, а малими цвяхами. Пропали куски бритви – і той, що у штанах, і другий між подошвами; замість металевої пряжки і гудзиків пришиті пластмасові.

Прийшли за мною двоє, взяли під руки й повели коридорами. Уздовж кожного коридору під стінами через десять-двадцять метрів – будки як для телефонів-автоматів, тільки стіни будок не скляні. У кінці коридору над дверима – світлофори зелені і червоні. При першій

же мандрівці я пройшов усе. Ведуть мене довгим вузьким напівтемним коридором. У кінці на дверях спалахує червоне світло і мене підхоплюють під руки, бігом заносять і запихають у будку, ще й наказують пошепки: “Пс-с-с! Тіше!”. Прислуховуюся. Щось коридором прошелестіло, наче вітер погнав газету тротуаром міста. Мене випускають, підхоплюють і попливли до виходу, поки горить зелений. Закашляв чи пчихнув, тут же один закриває рот і ніс рукою: “Т-с-с!” Відпустив руку, а мені ще сильніше захотілося чихнути, але знов прилипла до носа рука, тільки вже з другого боку. Їх, мабуть, цілими днями дресирують, як вести в’язнів, як чергувати руки, коли закривають рот, щоб не дві одночасно. Ступив твердіше ногою, спіткнувся чи стукнув черевиком о підлогу, як вмить автоматично мене піднімають на руках. Не іду, а пливу, як у казці, або наркоман після морфію. Хотів повернути голову вправо, подивитись, чи це все не сон, чи справді наяву ведуть живі люди, а не якісь духи чи чорти, але мене тикнуло вказівним пальцем у скроню. Відвернув голову в другий бік і наткнувся на палець зліва. Встиг зауважити, що в обох обличчя повернені постійно на мене, а вільні руки на рівні плечей готові реагувати на мої недисципліновані рухи. Не знаю, чи дозволялось їм хоч раз кліпнути очима. В кінці коридору світиться зелений. Підходимо. Натискають кнопку, опускається ліфт, мене заносять досередини і їдемо кудись вище. Вийшли. Знов довгий коридор із будками. Біля одної стоять двоє як укопані, навіть не ворухнуться. Мені закривають рот, піднімають на руках, щоб я ногами не стукнув об підлогу і не подав сигнал, напевно, американському розвідникові, який сидить у будці. Тихенько пропливаємо. Мені стає смішно і страшно. Пригадую, чи колись у житті чув або читав про щось подібне. Не пам’ятаю. Читав про часи єгипетських фараонів, про турецько-татарські каземати, середньовічні тюрми у старих замках Західної Європи, про гітлерівські тюрми і концтабори, але до такої досконалості в тюремній справі, мабуть, ніхто не дійшов. Ось у чому можна переймати багатющий досвід усім країнам світу. Пізніше я довідався, що в СРСР “тюрмологія”, чи як її назвати – це ціла наука, піднесена до рівня академії. Тут усе передбачене, опрацьоване до найменших тонкощів теоретично, перевірено десятиліттями на практиці на різних категоріях населення, в різних умовах. Харчування, режим дня, тон розмови під час допитів, підбір

однокамерників, стукачів, провокаторів – усе враховане й наслідки передбачені. Якщо б на такому рівні стояла економіка, то Америку наздогнали би ще за Леніна і давно завоювали б світ.

Привели на шостий поверх до кабінету чергового, записали в журнал, прочитали, напевно, інструкції, але нічого не затямив, бо під першими враженнями не міг переварити, засвоїти. Я опинився на зовсім іншій планеті. Помістили в камері №62. Кімната розмірами 6х4 метри, одне вікно з ґратами і постійно відчиненою кватиркою виходило у двір, подібний до глибокої ями. Тринадцятиповерховий корпус у плані мав форму прямокутника, але мені здається, що там кілька корпусів створюють цілий квартал.

У камері біля вікна заборонялося стояти.

Тут уже було чотири в'язні, а я п'ятий. Шосте ліжко вільне. Привітався: “Добрий день!” Коротко відрекомендувався, сказав, що із Західної України, із тих, яких називають бандерівцями. І все – ні більше, ні менше. Ніхто не ставив запитань – не прийнято. Для них я виявився несподіванкою, бо такого ще жоден у житті не бачив. Хтось на моєму місці не признався би, що був зв'язаний з таким страшним явищем, як бандерівці, але я робив це свідомо і в Ряшеві, і тут, і пізніше в Києві.

Мені хтось показав на друге ліжко під стіною справа. Камера освітлювалась слабо – одною лампочкою не більше як 40 ват. Читати не можна було. Посередині стіл і шість табуреток.

З присутніх я чомусь звернув увагу на чоловіка за сорок років. Мордатий, з неприємним виразом на обличчі. Він довго не зводив з мене очей. Може, так вплинули мої перші слова. Я чомусь побачив у ньому прототипа справжнього більшовика чи чекіста, тим паче, що вдягнений у військову форму. Це був Кисельов, колишній полковник, якого роду військ – не знаю. На третьому ліжку далі за полковником, зліва від вікна сидів молодий німець із Дрездена – Гайнц Дорнгайм, 1925 року народження, за фахом офіціант. Закінчив під час війни якусь спеціальну трирічну школу чи училище. Знав добре англійську мову. До арешту працював у ресторані.

Нам подавали їсти в алюмінієвих каструлях, – не мисках чи тарілках. Одна в другу не заходила. Гайнц після обіду чи сніданку міг за кілька секунд зібрати зі стола всі каструлі і на одній руці піднести до дверей, там по одній через кормушку передати роздавачці, яка

розносила їжу. Ми інколи пробували теж так складати, але більше як три чи чотири не тримались, розсипались і з тріском падали на підлогу. Треба нагадати, що після обіду весь посуд був чистий, як вилізаний, ніхто не залишав нічого, навіть під кінець витирали дно і стінки хлібом. Вилізувати ще ніхто не наслідювався, і в глибоку каструлю голова не влізла би. Суп допивали.

Гайнц розповідав мені уривками, що його звинувачують у співпраці з англійською розвідкою через якогось офіцера англійської окупаційної армії. Російської мови майже не знав. Почав зі мною трохи вивчати граматичні правила, а слова прийдуть з часом. Він уже розумів, що я можу бути провокатором, а інші сусіди могли знати німецьку мову. Тому розмовляли мало.

Наймолодшим серед нас був Іван Федорович Шевченко, або просто Ваня з кубанської станиці Курганинська. Було йому тільки 15 років. Улітку 1946 року, коли Сталін, Ворошилов та інші кремлівські князьки їхали спецпоїздом відпочивати на курортах Кавказу, рух на залізниці був припинений, а вздовж колії на сотні кілометрів стояла охорона. Люди здогадувалися, хто їде і куди. Сім підлітків станиці на чолі з найстаршим сімнадцятилітнім, здається, Артеменком були обурені такою поведінкою слуг народу. Хтось з хлопців сказав дослівно: люди з голоду вмирають, а вони роз'їжджають по курортах. Знайти б децьо кусок мила і пустити поїзд під укіс.

Милом називали тол – вибухівку у вигляді мила, – яким під час війни висаджували в повітря різні об'єкти. Після фронту його всюди повно валялося.

Хлопці пішли шукати, але не знайшли. Коли поїзд проходив, вони з саду чи лісової посадки закидали його каміннями і в одному вагоні розбили вікно. Всіх посадили. Слідство вели спершу на місці, а пізніше перевезли аж на Луб'янку. Ваня весь час від батьків отримував передачі до мого приїзду, навіть дві при мені – по одній на тиждень. Потім припинились. Генерал Темляков – староста камери – сказав мені, що батьків Шевченка теж, напевно, посадили.

Хлопець якось відразу до мене прив'язався з першого дня. У розмові часто вживав українські слова і говорив, що в них усі старі розмовляють українською, але в школі до війни викладали тільки російською. Я теж інколи говорив з ним рідною мовою, а він змішував слова наполовину. Одного разу Шевченко вжив слово

“сміття” з наголосом на “ї”. Ніхто не розумів, що це таке, а я сказав, що напевно “сметя”, аж доки не пояснив на прикладі. “А! Мусор, напевно!” – здогадались інші. Ванько підтвердив, що в них так кажуть молоді, а старі – “сміття”. Тоді вперше я довідався, що сміття російською називають “мусором”. Слово це татарського походження.

З першого дня почав опікуватися ним. Він завжди сідав справа від мене, опирав голову на моє плече, щоб не було видно з коридору, що дрімає. Ніяк не міг звикнути до такого режиму, щоб не спати ні вдень, ні вночі. Часто падав зі стільця. На допити нас викликали лише вночі, тільки його відпускали трохи раніше від мене. Розповідав, що кілька разів на допитах не пам’ятав, що з ним робили. Я приходив перед шостою, тобто перед самим підйомом, інколи трохи раніше. Шевченко завжди був розкритий, зігнутий, як казали, у три погибелі. У вихідні, або коли нас не викликали вночі, я вставав серед ночі і накривав його.

Камера нагрівалась більше від нас, ніж від батареї. Під час сну заборонялось руки ховати під коц або накриватися з головою. Коли хтось не дотримувався режиму, відразу відчинялась кормушка і відьомське шипіння коридорної наказувало спати правильно. Кожний намагався дотримуватись правил, щоб через нього не будила інших.

Щоб виспатись удень, мені достатньо було за столом над шахівницею підперти голову руками, закрити очі, і тільки кормушка відчинялася, або в дверях почулось щось підозріле, генерал, який сидів навпроти, штовхав мене ногою і казав, що мій хід або якусь іншу фразу. Так я за день набирав кілька годин. Очі боліли з перших днів, довелося звертатися до лікаря. Попав на якусь відьму в халаті, сказала, що нічим не може допомогти, само минеться. Вітамінів і в Москві нема. Шевченко теж звертався до неї, мабуть, нагрубив їй, бо казав, що вигнала його з кабінету ще й накричала.

Він такого режиму не витримував і дрімати за столом не міг, як я. В його віці треба було спати не менше як вісім годин. За снання вдень могли посадити до карцеру і зменшити пайок.

Коли він сідав біля мене, я відразу рукою не без труду притримував його, щоб не впав, а якщо не втримав, доводилось піднімати з підлоги й натирати вуха або щипнути, щоб прокинувся.

У коридорах чергували самі жінки, радше не жінки, а справжні відьми, набагато гірші від тих, якими в казках дітей лякають. З

вигляду на людей не подібні. І де їх таких набирали? Обличчя з виступаючими вилицями, підборіддя клином до переду, очі запалі – всі якісь по-своєму понівечені природою. Мабуть, до цієї фірми набирали за якимсь спецконкурсом.

Кожного в'язня ненавиділи як найлютішого ворога, намагалися познущатись навіть більше, ніж наказували інструкції.

Можливо, там інших не тримали б, а жити треба якось та ще в Москві. В одну зміну попалась якась особлива чергова. Тільки Шевченко обіпре голову о моє плече, негайно відчиняється кормушка і: “Не с-с-спіте!” Вдаємо, що не розуміємо, до кого звертається, піднімаю його голову рукою, але вона роз'яснює, хто спить, не помиляється. За другим разом наказує, щоб він сів ліворуч від мене, від дверей. Питаю, де таке написано і яке вона має право командувати, кому де сидіти в камері. Мене підтримав генерал. Кисельов мовчав, здивовано дивлячись на мене, а Гайнц не все розумів, міг тільки здогадуватись. Зачинила кормушку і відійшла. Думали, що переконали її, відчепиться. Тільки хлопець сів знов справа від мене, опер голову на руку, як тут же з тріском відчиняється кормушка і скандал. Підходжу з ним до дверей і спокійно кажу їй: “Ви ж жінка. Хіба не бачите, що це дитина, ще нема 15 років?” Як скажена тріснула кормушкою і кудись побігла. Генерал здогадався, що пішла за начальником зміни, радить не признаватися нізащо, що Ваня спав, менше говорити і не загострювати ситуацію. Ваня протер добре очі, зробив малу зарядку руками, прийняв бадьорий вигляд.

Відчиняються двері, заходить старший лейтенант, начальник зміни. З вигляду добродушний, спокійний, віком за 50. Та зовсім розійшлась, з-за спини офіцера показує, хто спить, а про мене каже, що я їй нагрубив, і всю вину складає на мене. Старший лейтенант пояснює нам суворим тоном правила внутрішнього розпорядку, ми з ним у всьому погоджуємося, притакуємо, розуміємо все. За той час відьма кудись відійшла. Я підійшов до дверей з генералом і кажу начальникові, показуючи рукою на Шевченка, що це майже дитина, не витримує. Він так же півголосом просив не дражнити її, постарається щось придумати.

Від того дня стало легше. Кубанський козак клав голову мені на коліна і спав півдня – не менше. Або начальник зміни поміняв

чергових, чи, може, поговорив з ними, щоб для Шевченка зробили виняток. Траплялись і між ними люди.

Я ще в Празі впровадив у свій режим дня обов'язкову ранкову зарядку. Сюди входив комплекс вправ для всіх м'язів від шиї до пальців ніг та рук, а під кінець масаж обличчя. Серед дня теж кілька разів повторював для розминки.

На Луб'янці відразу на другий день мене підтримали всі в камері. Для здоров'я, настрою, нормального самопочуття щось кращого годі придумати. Вартові спершу дивились через вічко з цікавістю і тільки один раз зробила якесь зауваження, щоб не стукати і не шуміти. Інструкціями вправи не заборонялись.

Нас піднімали о шостій годині. Камерами по черзі водили до туалету. Мила, здається, не давали, тільки по малому шматочку в лазні один раз на десять днів. Паперу не було, тільки біля кожного місця стояв півлітровий кухоль. Я хотів набрати води напитися, але генерал схопив мене за руху і пояснив, що це для підмивання. Мені, звичайно, стало ніяково, що так оконфузився. Пояснили, що я не перший такий. Того дня довідався, що це дуже практично з погляду гігієни. Підмивання обов'язкове у всіх магометан, передбачено Кораном.

Генерал Темляков і полковник Кисельов отримували додаткові пайки харчів: 150 грамів хліба, 100 каші і, здається, 10 грамів цукру. Ще приходили їм передачі з дому. Сигарети розкручені, тютюн висипаний на листок паперу, хліб, булочки чи ковбаса порізані на тонкі скибочки – перевіряли, чи не передають їм якусь інформацію записками. Папіроси, здається, не всі розкручували. Не пригадую, як їх курили, але пам'ятаю, що папірці з них використовували в туалеті.

Найпомітнішою постаттю в камері був генерал Георгій Павлович Темляков. Було йому за п'ятдесят, ерудований, з великим життєвим досвідом і, як людина, порядний. Здається, більше в житті серед більшовицьких інтелігентів таких не зустрічав. До мене він приглядався не більше двох днів, а пізніше був наче моїм наставником.

Відразу порадив менше говорити, не висловлювати своїх думок, переконань, не зачіпати політичних поглядів, ідей, бо це все кваліфікується слідчими як агітація, провокація та інша “-ація”, а далі

ще одна стаття і тюрми, концтабори, переслідування до самої смерті мене, рідних, дітей, якщо вони залишилися на волі.

Ми удвох цілими днями сиділи за шахами, між обговоренням позицій на дошці вставляли фрази на інші теми. При Кисельові були особливо обережними. Шевченко спав на колінах, інколи хропів, а Гайнц повторював слова чи вірші, які ми з генералом йому давали.

Мене вразила його щирість, і перша моя думка була, що попав на провокатора. Дуже скоро підозра відпала, бо говорив він, а не я. Здавалося, що хоче передати мені свій життєвий досвід, знання, і виконував це з неприхованим задоволенням. Я слухав його розповіді з зацікавленням, не пропускав жодного слова, задавав додаткові запитання, уточнював.

У перші дні він попередив, що в кожній камері тримають провокатора. Їх треба навчитись пізнавати. Всім дають додатковий пайок. “Так, як мені”, – каже. На допити викликають переважно вдень, а якщо вночі, то ненадовго. Звичайних в’язнів під час допитів уночі до туалету не пускають і, коли ранком приходять до камери, відразу біжать на парашу. Провокатор приходить і лягає спати. Легко пізнати їх по запитаннях, які ставлять у камері, чим цікавляться, чи не підслуховують розмови між сусідами.

Попереднього вечора, тільки полягали спати, відкривається кормушка, в ній появляється голова якогось чергового і впівголоса: “На букву “К”. Піднімаю голову одночасно з Кисельовим. Він глянув у мій бік і каже: “вас”, – і лягає спати. Називаю своє прізвище, голова у дверях стверджує, що я, і – “пашлі!” І я, і Темляков звернули на це увагу, хоч, можливо, Кисельов з інших причин був певний, що не його викликають.

На другий чи третій день після мого прибуття граємо в шахи з генералом. Сили майже рівні, але деяка перевага за мною. Кілька разів попереджував його перед неправильним ходом. Він розумівся на теорії гри і сказав, що якщо я трохи підучу дебюти, можу грати на рівні першого розряду. Збоку стояв Кисельов, дивився, як граємо, і раптом звертається до мене, каже дослівно: “А цікаво, що було би, якби Україна вийшла зі складу Союзу?” Темляков наступив мені на ногу, вдає, що не чув слів Кисельова, підказує, що мій хід. Я глянув на полковника, хитнув мовчки головою, що не знаю, і зайнявся грою.

До теми провокаторів ми в перші дні не один раз поверталися. Не пригадую, з чого почалось, але я спитав Темлякова, чи й між генералами можуть бути провокатори. Я не розумів, як вищий військовий офіцер – генерал чи полковник, людина з вищою освітою з почуттям офіцерської честі, може увійти в довір'я до іншого, а пізніше продати його якомусь слідчому. До мене не доходила така підлість. Глянув на мене і сказав, що тут і таке може бути, – щоб я не дивувався.

Коли очі почали боліти нестерпно, а лікар не захотіла лікувати, я спитав Темлякова, що буде, якщо відмовитись від допитів уночі. Це ж незаконно, жорстоко. Він посміхнувся й каже, щоб я навіть не пробував. Нічого в мене не вийде. Вони не спішать, роками можуть тут тримати. Це не Європа. Не треба забувати, де я. Я вже не людина, і які-небудь людські права, закони тут не діють. Коли треба було про щось поговорити, щоб інші не чули, ми удвох підходили ближче до вікна, слухали, як на площі Дзержинського лунали цілий день зранку до пізньої ночі сирени автомашин (тоді водіям правила не забороняли сигналізувати в місті), або дивились, як над тюрмою літала зграя голубів. Один з них часто сідав на наше вікно. Темляков розповідав мені про Москву, скільки звідти до Кремля і що недалеко головна пошта, від якої починається відлік кілометрів у всі сторони Союзу.

До війни працював заступником Кагановича в Міністерстві шляхів сполучення, завідував сектором Сибірської і Далекосхідної залізниць. У Кагановича була феноменальна пам'ять. 1937 року за якісь неполадки в роботі міг зняти з посади і наказати органам НКВД розстріляти людину за саботаж. Таких випадків було багато.

Генерал не приховував своєї симпатії до українців і говорив при всіх про їхні переваги над деякими іншими народами. Коли в Росії почалася колективізація в центральних областях, на посади голів колгоспів привозили людей з України. Радив мені, якщо колись поїду поїздом по Сибіру, звернути увагу на хати працівників залізниці, які стоять біля шляхів на відстані десятків кілометрів одна від другої. Якщо хата гарна, побілена, обгороджена плетеним тином чи дощатим парканом, за хатою сарай, а далі сад і город, то можна не сумніватись, що там живуть українці. Їх називають хохлами. На подвір'ї неодмінно корова, кури, гуси і навіть кінь. Там їм дозволяли тримати все, податками не обкладали.

Сам Каганович хвалився, що це його земляки. У тридцятому році їх на Україні розкуркулили, обдерли до нитки, вивезли до Сибіру, і через кілька років вони знов ставали на ноги, хоч удруге розкуркулують. Недалеко сусідська хата корінного сибіряка обдерта, перекошені двері, довкруги пустота, степ або тайга.

Після закінчення війни Темляков був на трибуні біля Кремля, коли Сталін приймав парад перемоги.

Його призначили відповідальним за перевезення репарацій з території Німеччини і всіх країн Східної Європи, де були німецькі військові об'єкти, заводи. Вивозили все, не питали ні поляків, ні чехів, ні мадярів. Про німців нема що й казати – там вичистили до фундаментів.

Нас щоденно перед обідом водили на прогулянку на дах дев'ятого поверху однієї з секцій корпусу Луб'янки. Майданчик площею близько 10 на 5 метрів з бетонними стінами заввишки до 5 метрів. Над виходом стояла вишка з двома солдатами “вертухаями”, або ще називали їх “попками”. Генерал попередив мене, що там можуть стояти вологодські, які весь час гавкають на людей, або раз на три дні два молоді чорняві хохли. Ті поводяться як нормальні люди. З ними можна навіть привітатися і спитати, котра година. На площадці – хочеш гуляй, бігай, розмовляй чи стій. Їх не цікавить.

Тільки ми вийшли на дах, генерал глянув на вишку й каже мені, що вологодські. І справді. Треба було тримати руки за спиною, йти на відстані до двох метрів один від одного, не затримуватися, не оглядатися, не розмовляти та ще й погрожували, що будуть стріляти.

Про вологодських парубків, а особливо про вологодський конвой у Росії ще від давніх давен складено багато анекдотів – про їхню тупість, дикість, жорстокість, нелюдність, як про людей з відсталої глухомані. Здається, ще Темляков розповідав мені деякі. Ведуть трьох в'язнів і звучить команда:

– Разбірайсь по п'ять!

– Гражданін начальник, нас тільки троє, – пояснюють йому. Той кричить: “Молча-а-ать! Конвой лучше знает, сколько вас. Предупреждаю: шаг вправо – агітація, шаг влево – провокація, прижок вверх – считаю побег. Конвой применяет оружие без предупреждения. П'яťорками вперіод шагом а-р-р-р-ш!” Тут уже з політичним підтекстом з натяком на ліві і праві рухи.

На другий день знов вийшли. Генерал глянув на вишку й каже голосно, що сьогодні мої земляки. Він привітався з ними, спокійно відповіли, сказали, що одинадцята година, а мороз 25. Я без теплого одягу стрибав, робив зарядку, щоб не замерзнути, а інші в куртках вільно ходили чи стояли, дихали морозним повітрям. За час нашої відсутності в камері чергові, чи якась спеціальна група, встигали все перевернути на наших ліжках.

Одного дня я висловив своє невдоволення і здивування, що полковник, інколи навіть генерал матюкаються. У нас таке було недопустиме, хіба часом бувало між міською вуличною шпаною. Але щоб старші при жінках, при дітях, чи молодь при старших – це щось неймовірне. Серед інтелігенції, тобто вже після закінчення гімназії, не прийнято було вживати слів “дурень”, “ідіот” та інших, не кажу вже про нецензурщину. На генерала зауваження трохи вплинуло, але Кисельов у кожному реченні не обходився без матюка. Казав, що звик так.

Одного разу і я не витримав і вдавано сердито кажу: “Ану, не ругайтесь... таку вашу мати!”. Кілька днів усі згадували і не могли стриматись від сміху.

Ми не були заядлими курцями, і я інколи закурював, але намагався стримуватись. Одного разу Темляков запропонував мені булочку з передачі. Я навіть розгубився і якось підсвідомо відмовився. Що він подумав – не знаю, але почав наче виправдовуватись переді мною. Додатковий пайок і передачі від дружини отримує тому, що до таких, як він, ставляться трохи інакше, як до інших. Усе ж він колишній свій, отримав багато державних нагород і у верхах у міністерствах залишилось чимало друзів, знайомих, хоч усі, напевно, бояться тепер сказати слово на його захист, щоб самому не попасти. Може статися, що за відповідних обставин його можуть випустити, але про такий випадок не чув. Сюди ворота широкі, а звідси тільки до Сибіру або кудись на північ. Казав, що в концтаборах легше як у тюрмі. Там усі працюють, деякі категорії в'язнів навіть заробляють гроші. До його арешту, за неофіційними даними, в тюрмах і таборах серед знайомих часто йшли розмови на подібні теми. Деякі навіть відкрито схвалювали такий спосіб відбудови зруйнованої країни дармовою робочою силою. Нікому до голови не приходило, що є різниця в ефективності праці раба і вільної

в ініціативі людини. Я раніше ніколи не цікавився такими проблемами, не розумівся, але в генерала були вироблені життєвим досвідом переконання і він не був згідний з більшовицькими методами. Часто в розмовах вставляв фрази “між нами кажучи”. Таке він міг собі дозволити, коли не було Кисельова. Він знав, що в 1947 році почалася кампанія масових арештів серед населення, яке перебувало під німецькою окупацією, та серед військових, що пройшли фронт і почали демобілізуватися. Знав, що найбільше потерпіли Прибалтика і Західна Україна. Число в’язнів могло сягнути від 25 до 30 мільйонів. Я весь час припускав, що про зміст нашої розмови може знати мій слідчий. До теми провокаторів ми не раз повертались. Генерал сказав навіть, що в камерах тримають людей, які вивчають в’язнів, не обов’язково підслуховують чи провокують на розмови. Про свої справи майже ніхто не розповідав. Мене дивувала поведінка Темлякова, радше його настроїв, душевний спокій, врівноваженість, здоровий холодний критичний погляд на життя. Одночасно я бачив, що це високоерудована людина, чесна, і підлості з його боку, навіть найменшої, я не допускав.

За шаховою дошкою, коли не було Кисельова, я натякнув, що в його настрої не відчувається, що він у тюрмі. Кисельов і то більше пригнічений, з ознаками депресії, хоч часто намагався бути зі мною ввічливим, стриманим. У кожному його запитанні до мене я бачив провокацію. Одного разу я жартома сказав, що подібне запитання ставив мені недавно слідчий. З того часу менше чіплявся до мене. Генерал сказав мені, що сам він свідомо намагається не падати духом та іншим допомагає підтримати настрої. Це немаловажне в житті. А він устиг побачити і пережити немало. Йому тепер теж нелегко. Кар’єра закінчена назавжди. Не страшно. Він своє віджив. На його очах багатьох знайомих спіткала гірша доля. Переживає тільки за дітей і за дружину. Про неї він згадував з особливим теплом. Найгірше, що дітям дорога закрита. Під час такої розмови я був переконаний, що провокатор такі теми не буде порушувати.

Я розповів про циганку, яка передбачила, що двадцять шостий рік буде для мене найважчим і, якщо переживу, буду довго жити. Це було, здається, у перших числах Нового року. Він сказав, що не треба ставитися скептично до таких справ. І в нього були подібні випадки,

які не в'яжуться з нашими знаннями, поглядами. Наводив деякі приклади зі свого минулого.

На його думку, я не повинен пропасти в цій системі, якщо знов не введуть смертну кару. Не знає, яка в мене справа, закони в Союзі часто міняються, але він сподівається, що до року все так протримається. Радив “не лізти на роги”, не піддаватися емоціям, бо моя доля уже й так вирішена – винен я чи ні. Я повинен пам'ятати, що боротьба за існування в тюрмах, пересилках і таборах жорстока. Повинен бути готовим до цього, і треба міняти трохи свій характер. Вжити та пережити таке нелегко. Нагадав, що ніщо у світі не вічне і треба надіятися на краще. Від гостинців із передач я перестав відмовлятися. Здається, від нього я чув, як Сталін відомстив кільком станицям кубанських козаків, які в 1932 році відмовилися здавати хліб. Там було збройне повстання. Жорстоко придушили, багатьох розстріляли, а тих, що залишились, вислали до Сибіру. Чимало загинуло в дорозі. Розмова на цю тему почалася, коли торкнулися справи Вані Шевченка.

Темляков походив із роду якихось татарських аристократів чи князів. Я навіть, жартуючи, спитав, чи не в цьому його провина. Сказав, що були якісь непорозуміння через репарації. Татарську мову знав трохи, і від нього я довідався, що такі слова, як карандаш, товар, товариш, байрак та інші – татарського походження. У Москві живе багато татар; своїх шкіл не мають, але мову, традиції зберігають – передають із покоління в покоління. Сказав мені, що в Москві майже мільйон українців і стільки ж євреїв.

Перед Новим роком нам додали шостого. До камери зайшов високий худорлявий чоловік віком за тридцять років; став у дверях, привітався переляканим голосом. Здавалося, що боїться відійти від дверей, щоб на нього не накинулися. Темляков, як староста камери, показав йому ліжко під вікном за моїм, почав дещо розпитувати, і гість тільки через кілька хвилин трохи отямився від переляку, представився: “Тараданов Геннадій Вікторович”. “Приїхали” його з Хабаровська. Людина, яка в житті ніколи фізично не працювала. Пальці на руках ніжні, рухи незграбні, несміливі, обличчя трохи китайське. Розповів нам, що батько татарського походження, колишній царський офіцер, загинув під час революції. Мати – полька. Геннадій виріс у Китаї чи Маньчжурії, закінчив гімназію і університет

“Аврора” в Шанхаї. Університет належав Ордену єзуїтів з Франції, і російська еміграція мала певну кількість місць для своїх студентів. Пізніше Геннадій працював перекладачем в англійському посольстві в Шанхаї. Знав китайську, англійську і французьку мови. Від самого дитинства мати з любов’ю розповідала йому про дорогу серцю кохану Москву, і обоє мріяли, якщо не повернутися туди жити, то хоч раз у житті поїхати й подивитись. Його мрії нарешті сповнилися. У 1946 році серед емігрантів було оголошено, що тепер радянська влада не та, що перед війною, “родіна” всім усе прощає і хто хоче, може спокійно повернутися в рідні сторони. Не всі повірили. Геннадій з матір’ю, як і багато інших, приїхали на пароплаві до Владивостока. Звідси попали до Хабаровська. Через кілька днів з готелю його викликали самого до якоїсь контори, де повинен був отримати роботу. Сталося якесь непорозуміння, і він столипінським вагоном під конвоєм опинився аж у “дорогій серцю Москві”, в самому центрі “родіни” на Луб’янці. Всім нам було смішно, а він розповідав крізь сльози і ще вірив, що це якесь непорозуміння. Розберуться, випустять. Кисельов єхидно додав: “Випустять ще сьогодні. Не переживай”. Рідко зустрічаються в наші часи такі безпорадні, не пристосовані до життя люди. Жалко було дивитись.

Вранці я порадив йому, що якщо хоче зберегти здоров’я, то треба забути про маму, про все, що було і про що мріяв, і боротися не за життя, а за існування. Порадив починати із зарядки разом з нами. На другий день не міг встати – все боліло, але виконував усі рекомендації, як слухняна мала дитина. Був дуже радий, що попав не між бандитів, а до нормальних людей. Дивувався, за що ми сюди могли потрапити – такі людяні, культурні, не злочинці. Ніяк не міг зрозуміти. Через тиждень сказав, що почувається нормально, минула духовна депресія, і вирішив не падати духом. Може, усе минеться і ще зустріне свою маму. Зрозумів, що кращого виходу зараз нема. Удома, очевидно, отримав непогане виховання, але занадто аристократичне, яке не годилося в наші часи. Видно було, що виріс без батька. Треба було перебудуватися, щоб вижити.

З ним цікаво було розмовляти про життя еміграції, про Китай. Більшовицькі порядки, ціла система були для нього більше незрозумілими, як для мене. Темляков застеріг мене, щоб бути обережним у розмові з Тарадановим. Він із наївності може щось не

так зрозуміти, а перед слідчим такий уже не збреше, не викрутиться. Ще нагадав, що на якісь теми політичні, суспільні чи інші небезпечні не можна розмовляти в присутності двох свідків. Від одного завжди можна відмовитись, заперечити, але коли два свідчить про те саме, викрутитись неможливо. А це вже нова стаття кримінального кодексу. Обережним треба бути не тільки тут, у камері, під час слідства, але й після суду в таборі, а ще більше на волі. Так живе цілий Союз у страху один перед одним.

Особа Сталіна була під особливою заборорою. Одного разу я сказав, що бачив його фотографію з 1946 року, і він зовсім не так виглядає, як на портретах. Темляков удав, що не чув, і почав обговорювати шахову позицію. Я був переконаний, що тиранія повинна закінчитись зі смертю тирана, прикидав, скільки йому залишилось жити. Спитав генерала, скільки Сталінові років, відповів, що 68, і перейшов на іншу тему. Більше про вождя не згадували.

Щойно в 1955 році в Норильську я довідався від колишнього працівника московського цирку Євдокимова, що за неправильну вимову святого імені з трибуни людям давали по десять років таборів. Ті, що читали заготовлену промову на якісь свята, проходили спеціальну підготовку у фахівців-промовців. Перед словом “Сталін” треба було зробити коротку паузу на стільки-то секунд (ні більше, ні менше), набрати повітря і неодмінно не занадто підвищеним голосом, сповільнено сказати таке дороге небезпечне слово “Сталін”. Сьогодні нормальній людині важко повірити навіть, якщо сам пережив епоху соціалізму, а тим паче молодим поколінням. Тоді в 1955 році майже годину з лікарем Пресом із Риги пробував правильно сказати речення зі словом “Сталін”, і не виходило в нас. Або надто голосно, надто повільно чи швидко, чи руками рухи не такі, поворот голови неправильний, вираз обличчя несерйозний чи суворий. Після кожного зауваження Євдокимов і Прес ставили мені оцінку: 10 років, 5 років, ... У нас у концтаборі на різні державні свята зганяли всіх в'язнів до клубу і завжди вступне слово чи якусь промову виголошував Євдокимов. До 1953 року більше нікому не довіряли.

Ось так помалу поступово в мене формувался світогляд, я переконувався, що нормальній людині з почуттям гідності в більшовицькій системі місця нема. Не забував ніколи слів Івана Франка, що “Блаженний муж... на згоду з підлістю не простягає руку,

Волишь зламатися, ніж поклонитися злему”. Якщо сидять полковники, генерали з заслугами, малі діти, то на що я можу сподіватися? На слідстві в мене була вироблена своя тактика. Я знав, що про мене знають, чого не знають, тільки можуть здогадуватись. Головне – не дати себе зловити на якійсь неточності.

До слідчого мене викликали відразу на другий вечір, як тільки всі полягали спати. Два вертухаї завели до великого кабінету десь на розі будинку, бо приміщення не мало форми прямокутника. За довгим широким столом зліва стояв мій слідчий. Високий брюнет років під 40, рухи різкі, майже нервові, обличчя худорляве, на вигляд хворобливе. Мабуть, хворів шлунком або легенями. Подібний на туберкульозника. Відрекомендувався: полковник Сергій Прудько, родом зі Скалата. Праворуч від мене сидів за столом полковник Кузнєцов, років за 50, подібний на єврея. Він весь час мовчав, стежив за моїми рухами, обличчям, рідко ставив якісь запитання.

Прудько знав добре українську мову з галицьким акцентом, літературу, народну творчість. Розмовляли тільки українською. Майже в кожне речення вставляв фрази з Шевченка, Лесі Українки, Франка, народних пісень, приказок або інших письменників. Я не відставав від нього, але Тичини, Рильського чи інших нових українських поетів більшовицької доби не знав. Переді мною був здібний і підлий яничар. Такі зустрічаються рідко. Мені здається, що він учився на якомусь філологічному факультеті в Україні. Галицький діалект знав добре, а також різні коломийки. Не встигли ми познайомитися, як задзвонив телефон, і він розповідав, що вчора тільки приїхав із Дрогобича. Там увечері небезпечно в місті на вулицю виходити, а вдень із села можна не повернутися. Він напевно всі сили віддавав вірній службі на благо “родіни і товариша Сталіна”.

За слідчими на стіні між двома затемненими вікнами висіла карта Європи з позначенням усіх наших центрів і підпільних зв’язків. Деякі поєднані між собою прямими лініями. Кільця на теренах Західної Польщі перекреслені червоними хрестиками. Це, мабуть, ті, що розконспіровані. Тут я переконався, що вони знають більше від мене. Прудько не дуже хотів вірити, що я йшов без зв’язків.

На столі завжди лежали цигарки – ті самі “Дукати”, що в Ряшеві. Дозволяв курити, скільки захочу. Розмова почалася з того, чому я не хочу згодитись на співпрацю. Щось розповідав, що перейшов до війни

на Україну, працює у системі НКВД і не шкодує. Я нічим не виправдовувався, не проявляв патріотизму, не обґрунтовував свого рішення, тільки сказав, що мене така робота не цікавить. Прудько намагався пригрозити, налякати, але я спокійно майже дослівно сказав: “Ну і що ж? Що я ще можу придумати?”

Цікавився моїм минулим від дитинства аж до останніх днів на волі. Я вирішив не нарікати на життя за Польщі, не згадував про агітацію за колгосп, а далі поводився так, як мені підказувала совість і як вчинила би кожна нормальна порядна людина на моєму місці. Кожного дня переконувався, що зміст розмов між мною і Темляковим за камеру не виходить.

Шостого січня пізно ввечері під час допиту я хотів закурити – протягнув руку за цигарками, але Прудько схопив пачку й каже, що коли я курю, йому за димом не видно мого обличчя. Не знає, що я можу думати. На мене мов хто відро холодної води вилив. Невже якийсь підлий яничар буде мені із-за смердючого диму на нервах грати? Вставив у нього очі, не зводжу. Мабуть, зауважив зміну мого настрою, подає пачку з цигарками й каже, що пожартував. Я вже не думав ні про цигарки, ні про те, де перебуваю, а полетів думками в дитинство. Сьогодні ж Свята Вечеря перед Різдвом, як у нас називали, – Перша Велия. За лічені секунди перед очима пролітали події кожного року: як ми ходили колядувати, які звізди робили, вертепи і т.н.

На запитання слідчого я хвилинку мовчки дивився перед себе на карту Польщі, де Перемишль, Сян, Карпати і щось буркнув під носом. Розмова не клеїлась, але в мене наче якийсь камінь перестав тяжіти на серці. Відсунув від себе пачку з цигарки. І тут можна відстоювати свою гідність. Гірше не буде, як є.

Після короткої перерви несподівано питаю, яке він має право мені тикати. Ми не в ресторані. Наступила наче німа сцена. Не пригадую, що відповів, але й він зрозумів, що в чомусь переборщив. Десь біля півночі відпустив мене.

Прийшов до камери, сів на ліжко, задумався, не лягаю відразу, як завжди. Генерал ще не спав, здивувався, що мене так рано відпустили. Побачив, що я чимсь розстроєний, запропонував закурити. Цигарки лежали на столі. Я підсів до нього й кажу, що сьогодні Святий Вечір. У нас колись це було найвеселіше свято, особливо для малих хлопців.

Щоб якось його відмітити тут, на Луб'янці, вирішив перестати курити. Розповів йому про останній допит у слідчого і сказав, що не дозволю принижувати себе смердючим димом. На майбутнє попросив, щоб не пропонував цигарок, якщо хоче мені допомогти.

На другий день уранці я всім до самого обіду розповідав, як у нас святкували Різдво, Йордан, Новий рік, Великдень, Івана Купала.

Зі слідчим у мене непорозумінь особливих не було, курити не пропонував після того, як я ще кілька разів демонстративно відмовився, але тикати мені не перестав. Кузнєцов звертався до мене на "ви". Курити ще хотілося кілька місяців. З часом звик і не шкодував, коли бачив у таборі, як деякі голодні за недокурок віддавали останній шматок хліба. Так низько я не міг опуститись.

На допити "вертухаї" мене завжди водили однаково. Я навіть не встигав їм глянути в обличчя, запам'ятати, чи водять ті самі, чи міняються. Кілька разів пробував йти з ними в ногу, але не міг, бо мій один крок був більший як їхніх два. Вони якось не йшли, а пливли, як балерини на сцені, тільки підошви шелестіли. Коли я міняв крок, негайно підхоплювали під руки, понесли. Бідні хлопці. Кілька разів я навіть мовчки пробував пустувати. Не діяло на них. Без слова піднімали на руки. Якось вони пристосовувались до мене. Генерал казав, що він не звертав на них уваги: теж вели під руки, як і мене, так же не давали кашляти, затикали рот.

Одного разу мене увечері не викликали. Не сплю, знаю, що ось-ось постукає у вікно і скаже: На букву "К". Прийшов після півночі. Завели не до слідчого, а до кабінету чергового і спитали, що залишилось мого в камері. Здається, під подушкою була торбинка, чи просто скручена пара білизни і сорочка. Принесли. Звідти ліфтом на перший поверх у двір і воронком до київського вокзалу в столипінський вагон, далі до самого Києва. Не прощався ні з ким, тільки залишилась пам'ять по незнайомих однокамерниках і симпатія до генерала Темлякова. Мабуть, я не помилився в ньому. У 1996 році я довідався, що його засудили на вісім років. Продав якийсь генерал Семенов, який пізніше зайняв його місце в міністерстві.

Це сталося, здається, 19 січня, а двадцятого увечері я був у Києві на вул. Короленка, 33. По дорозі добре виспався за цілий місяць, хоч і в Москві за столом набирав годину-дві на добу, а решту досипав у вихідні. Очі не переставали боліти. До лікаря на Луб'янці більше не

звертався – волів терпіти, ніж слухати її грубіянське ставлення і тон розмови з в'язнями. Це окрема категорія людей, продукт цілої системи, про яких люди в нормальних умовах не мають жодного уявлення і не підозрюють про їх існування.

Темляков розповідав мені, як він обурювався поведінкою радянських солдатів і офіцерів на звільнених від німців територіях відразу за фронтом. Можливо, це й було однією з причин звинувачення його в антирадянській агітації та буржуазних пережитках.

КИЇВ, ВУЛ. КОРОЛЕНКА, 33

Мене помістили в камері № 25 на першому поверсі – перша праворуч за боксами. В одному з боксів я сидів місяць тому з Іваном Колесником перед відправленням до Москви.

У камері вже було двоє: чоловік віком 55 років і молодий хлопець, не старший, як двадцять. Обидва з Закарпаття, прізвища Візучек і Кербель. Розмовляли між собою, радше весь час шепталися мадярською. Старший трохи знав українську мову, а молодий дуже слабо. Виглядали заляканими, прибиті горем; на запитання відповідали неохоче, до мене ставилися спочатку з підозрою, майже вороже. Я пояснював це мадярським шовінізмом, ненавистю до українців, бо, можливо, прийняли мене за провокатора. Може бути, що їх посадили за переслідування українського населення Закарпаття за роки від 1938 по 1945. Про себе я нічого не розповідав і їх не питав, але сидіти самому мовчки нудно, і я почав цікавитися справами, які не стосувалися ув'язнення. Захотілося вивчати мадярську мову, і старий згодився. У них освіта була не вище початкової школи і на якісь систематизовані заняття годі було розраховувати. Почали з пісень. Одна запам'яталась надовго про хлопця, який “... не кошалні, не копалні кедь о ланьок утан ярні...” (...ні косити, ні копати, тільки бігати за дівчатами...). Щось подібне. Тоді я звернув увагу, що в багатьох словах угорської мови корені слов'янські. Мої однокамерники напевно не вникали в такі глибокі матерії, і я навіть не намагався з ними дискутувати чи випитувати, щоб не подумали, що якась там українська мова могла мати вплив на мадярську.

Я намагався різними способами підняти їм настрій, але нічого не виходило. Сам факт ув'язнення був для них важким ударом, а мій штучний оптимізм здавався підозрілим.

У 1986 році я відпочивав у санаторії “Карпати” (будинок відпочинку “Берегвар”) у Свалявському районі Закарпаття. В одній кімнаті зі мною був якийсь Візучек. Розмовляв українською не зовсім вільно, вставляв багато російських слів. Через кілька днів я наважився розпитати про його родину і сказав, де зустрічав його прізвище. Виявилось, що старий у камері 25 – це його батько. Він відсидів у таборі біля Володимира, здається, менше десяти років. Помер в Ужгороді. Кербель теж відсидів, мешкає в Ужгороді.

На третій чи четвертий день додали до нас четвертого: Іван Іванович Лисенко, близько 30 років, але майже зовсім сивий. Родом з якоїсь центральної області України. Шкодную, що не запам'ятав. У нього був дуже пригнічений настрій, із допитів приходив знервований. Розмовляв чистою українською мовою. Працював напевно вчителем. До мене відразу поставився прихильно, зате я, користуючись деяким тюремним досвідом, подумав, чи не підсунули провокатора. Одного дня, як пішов зранку і до пізнього вечора не повертався. Тут уже стало ясно, що там нагодували, відпустили до туалету. Подивлюсь, який у нього буде настрій.

Перед самою вечерею прийшов і відразу до горщика. Налив повний. Важко засопів, обтер чоло, присів на ліжко, трохи відійшов і каже до мене: “Вміють знущатись. Наступним разом я не побоююсь у кабінеті штани зняти”.

Після цього випадку я не сумнівався, що Лисенко – не провокатор, і переконався пізніше в його порядності, високій національній свідомості. Шкода, що не поцікавився при повторній зустрічі в концтаборі, за що дали 25 років. Напевно, не за співпрацю з німцями.

Менше як через два тижні мене перевели на третій поверх, здається, до 35-ї камери (перша або друга ліворуч по коридору). Застав якогось Дядьковича, віком близько 45 років. Справив на мене не дуже приємне враження. Повнолиций, середнього зросту, рухи вайлуваті, незграбні. На обличчі, особливо в очах, виражена непевність, страх, наче переляканий. З першого погляду видно було, що людина прибита горем, не може змиритися зі своїм становищем. Життя або розніжило його, або надломило. Я чомусь завжди

співчував таким людям, жалів їх. Відразу подумав, що вдома в нього дружина, малі діти, старенька мати. Дружину виженуть з роботи, навіть із квартири, якщо конфіскують майно, дітям закрита дорога.

Увійшов до камери, привітався “Добрий день” і, поки оглядався, він російською сказав, що моє місце зліва під вікном, бо сам звик біля дверей. Ще два ліжка під правою стіною вільні. Позналились коротко. Я сказав, звідки родом, а він – киянин. З перших моїх слів, напевно, зрозумів, хто я, і перейшов на українську мову. Розмова відразу не клеїлась, на мої запитання відповідав неохоче. Тільки згодом я переконався, що так ведуть себе з незнайомими всі дорослі люди в Радянському Союзі і в такому дусі батьки виховують своїх дітей. У кожному незнайомому чи навіть знайомому завжди треба бачити не людину з почуттям людської гідності, а потенційного підлого провокатора, донощика, стукача. Десятки років так прожив і до сьогодні не вкладається в голову, але так було. Навіть не віриться, що в такій атмосфері можна було жити. А що робити? Дядькович через кілька хвилин, не звертаючи більше на мене уваги, взявся за книжку, яку тримав у руках, коли я зайшов до камери. Вивчав щось пошепки напам’ять. Це була “Полтава” Пушкіна. Сказав мені, що в тюрмі є непогана бібліотека і можна нею користуватися. Він, щоб убити час, вивчає поему напам’ять. Недавно закінчив “Євгенія Онегіна”, а тепер узявся за “Полтаву”. Можна було здогадуватись, що сидить не один місяць.

Далі, слово за словом, я довідався, що він був членом Спілки письменників України, до війни друкувався. Мабуть, у 1941 році залишився в Києві в окупації і тепер “пришивають” “ізмєну родіни”. Вдома дружина й діти. Я не помилився. Хтозна чи на його місці інші почувалися б краще.

Під кінець дня перестав мене боятися. Він багато знав, що мене цікавило, особливо з життя відомих письменників у Києві. Коли я спитав, чому вивчає напам’ять Пушкіна, а не когось з українських, хоч би Шевченка, Франка чи Лесю Українку, він знітився, винувато скривився і сказав, що Пушкін – це Пушкін. Я не заперечував, але дав зрозуміти, що дещо з української класики він повинен знати напам’ять, тим паче, що Шевченко дуже легко дається.

Що б я не сказав, він ніколи не заперечував, інколи хитнув головою і, коли я починав про щось пов’язане з українською

тематикою, він або замовкав, або переводив розмову на щось інше, навіть на погоду. Скоро і я звик до такої тактики, але підсвідомо щось завжди вихоплювалося. Про себе я нічого не розповідав, боявся, щоб його не перелякати. Одного разу він спитав, чи я не мав чогось спільного з літературною діяльністю.

Яке враження я справив на нього, важко судити, але розмовляли ми між собою як можливі провокатор із провокатором, тільки він більш кваліфіковано, а я менше. При роздачі їжі я побачив, що йому приносять додатковий пайок. Згадав генерала Темлякова і його пересторогу. Не дуже дивувався, що Дядькович міг бути провокатором, але молодець за те, що не проявляв жодної ініціативи. Всі розмови починав я. Одного разу він розкрив “Полтаву” на якійсь сторінці і порадив прочитати. Там були рядки:

Когда бы старый Дорошенко
Иль Самойлович молодой,
Иль наш Палей, иль Гордиенко
Владели силой войсковою,
Тогда б в снегах чужбины дальной
Не погибали козаки
И Малороссии печальной
Освобождались уж полки...

Прочитав, вивчив – і залишилось у пам’яті донині. Пушкін описує незадоволення козаків політикою Мазепи ще до Полтавської битви в 1709 році. Гетьман намагався догодити Петрові Першому і не думав про долю козаків та України. Ще вивчив кілька уривків, які мені сподобались, між ними опис багатства Кочубея “Кругом Полтавы хутора...”

Дядькович сказав мені, що в бібліотеці нема ні Шевченка, ні Франка, ні Лесі Українки. Я запропонував, щоб він вивчав їх від мене, що пам’ятаю, а я від нього. Відмовився. Сказав, що треба кінчати “Полтаву”.

Тоді в мене появилася думка, що він і цього боявся. Я ніколи не подумав би, що зацікавленість українською літературою, історією чи культурою пахне націоналізмом, ще й буржуазним, а перехід на все російське – це великий плюс в очах слідчих. У майбутньому такий висновок не раз підтверджувався і не тільки в тюрмі чи концтаборі. Від нього я дещо витягнув цікавого. Вивчив напам’ять “Любїть

Україну” Володимира Сосюри, “Тімн матері” Максима Рильського, який починався словами: “Благословен той день і час...”

Останній мені дуже сподобався. Дядькович якимось наважився розповісти деякі подробиці про долю цих віршів. Їх не друкували через явний український “буржуазно-націоналістичний” зміст. Авторам дісталось, особливо в 1946 році, коли появилася стаття Жданова про ідеологічні відхилення в літературі чи щось подібне. Тоді почалось з Михайла Зощенка й Анни Ахматової (ленінградці), та інших. З Москви чи Ленінграда за традицією чорною хвилею відригнулось і на Україні. Тут хто кого раніше. Сосюри попало за слова “... без неї ми, як пил, як дим, розвіяні в полі вітрами...”, тобто без України. Незрозуміло, чому поет думає, що десь у Сибіру, на Соловках чи на Камчатці гірше, ніж в Україні. Він сам і всі знайомі чекали з дня на день, що йому дадуть змогу задарма поїхати туди кудись подивитися й переконатись на власні очі. Здається, Яків Баш написав тоді схвальну рецензію на вірш. Йому теж не оминути.

Це тоді, в 1946 році. А 1991 року в журналі “Україна” за грудень №25 теж нема тих рядків. Які страшні слова, що й сьогодні їх бояться друкувати.

Максим Рильський довго додавав по кілька рядків до свого “Тімну” то про дружбу з великим братнім російським народом, то про любов до партії – і все дарма, аж поки на мажорній ноті не закінчив словами: “...і сонце Сталін у Кремлі!”

Ще якийсь час мав неприємності – чому відразу не здогадався написати про головне. Тим часом вірші в першому варіанті ходили по руках нелегально серед студентів, серед членів Спілки письменників України. Їх вивчали напам’ять, переписували. Від того часу Максим Рильський часто, випивши в колі друзів, любив казати, що тепер буде писати радянські патріотичні вірші.

Леонід Первомайський десь прилюдно сказав, що Юрій Яновський – український буржуазний націоналіст, а через рік чи два почалася кампанія проти космополітизму. Тут же Яновський згадав про це і не без причини вказав на Первомайського як запеклого космополіта. Боротьбою з космополітизмом Москва намагалась прикрити явний грубий антисемітизм.

Коли Іван Леонтійович Мойся приніс свій перший твір до якоїсь редакції в Києві, в кінці стояв нерозбірливий підпис. Чітко було

написане тільки Іван Ле, а далі самі хвостики чи гачки. Так його й охрестили: Іван Ле. Пізніше приймали до Спілки письменників і хтось, чи не Максим Рильський, проголосував за нього каламбуром:

І без Ле зле

І з Ле зле.

Має бути зле без Ле,

Хай буде зле з Ле.

Популярною була тоді фраза: “Затичинилося сонце, засосюрилась земля”. Ще вивчив від Дядьковича одного вірша Максима Рильського, який, здається, до сьогодні ніде не надрукований.

Життя іде кудись невпинною ходою,

А поруч смерть іде й розмахує сталевою косою

І трупів скрізь кладе.

А люди в метушні зростають і вмирають,

У вічній боротьбі безсилії раби.

А те, за що вони і борються й страждають,

Покриє забуття.

Куди ж іде життя?

О, чом я не пророк, що сонцеві ясному

У небі стать звелів?

Ах, я не маю слів. Я знаю, що таємниць у цьому

Житті земному,

Великих таємниць не розгадять нікому.

Життя іде, іде і трупів смерть кладе.

У тексті, може, не все вірно, але минуло вже 43 роки, дещо могло забутись, форма вірша як у бельгійського поета Еміля Вергарна або Маяковського. У мене, напевно, не так.

За цього вірша Рильського звинувачували в декаденстві, втраті віри в життя, у великі всеперемагаючі ідеї Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна, в могутню силу “нашої рідної комуністичної партії”, і т.д., і т.ін. Сьогодні пишу ці дифірамби з епохи соцреалізму чи радше соцідіотизму, і аж самому не віриться, що дорослі грамотні люди – письменники, вчені, академіки могли серйозно ставитись до таких пустих трафаретних фраз. На жаль, так було і дуже часто від цього залежала доля людини, навіть життя. На цьому й кар’єру робили. Неймовірно і страшно.

На зборах Спілки письменників Рильський визнав свою вину чи грубу помилку, щиросердно покаювся – інакше не могло бути – і зобов'язався більше не помилятися та не писати дурниць, а у всьому радитись з комуністичною партією і триматися її геніальної лінії.

Через якийсь час уже в іншій камері мені теж приносили книжки з бібліотеки. Вибирати я не мав змоги, читав те, що на очі потрапляло. Одними з перших були твори чи збірки віршів Леоніда Первомайського. Запамятались деякі “шедеври”.

Ми тобі цар, ми тобі судар,
Ми тобі ца, ми тобі тра-ца-ца!

Рядки з іншого вірша написано в роки, коли партія та уряд України так піклувались про збереження пам'яток архітектури, що на Україні майже нічого не залишилось:

“... блищала на сонці
Київського Спаса розписана морда пісна...”

Я вже не пам'ятаю дослівно, але “морда пісна” там було точно. Автор давав зрозуміти, що церкви і собори тільки псують загальний вигляд Києва. Він намагається виправдати руйнування історичних пам'яток – вандалізм, якого не знала історія.

Сам народ нищить те, що простояло століттями, деякі храми – майже тисячу років. Їх не наважились зруйнувати навіть чужі завоювники.

У збірці Первомайського була поема “Трипільська трагедія”, присвячена комсомольцям Києва, які загинули від рук “банди отамана Зеленого” влітку 1919 року, якого місцеве населення називало “дід Терпило”. Всі “герої” з єврейськими іменами. Один із доказів того, що комуністичне “світле майбутнє” українському народові з мільйонними жертвами принесли великою мірою євреї. Не всі з них хочуть це визнати. Більшовики використали їх різними методами проти українського національно-визвольного руху. В тридцятих роках слідчими НКВД, які фабрикували справи українським письменникам, діячам культури, були переважно євреї. Коли вони зробили свою чорну роботу, Сталін майже всіх винищив, але населення України пам'ятає, що комунізм у нас – це робота євреїв.

У листопаді-грудні 1991 року “Літературна Україна” на останніх сторінках публікувала матеріали “З порогу смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій” за редакцією Олексі

Мусієнка. Серед письменників, які стали жертвою сталінського терору, крім українців, є чимало євреїв. Між працівниками НКВД (слідчі, прокурори) процент євреїв значно вищий, а деякі з них, такі як Бордон, Едігес, Хатеневе та Гольдман (жінка), причетні до долі кількох письменників кожен. Можна навести безліч доказів з історії українсько-єврейських відносин і показати, що антисемітизм ніколи не був характерною рисою українського народу. В українській державі погромів не було – це факт, бо такої держави не було, але в Росії і Польщі погроми відбувалися не без благословення влади переважно на українських землях. Їм було це вигідно. А якщо врахувати провокації, брехню, то вину можна скласти на кого завгодно, тільки не на справжніх винуватців.

При такому знайомстві з Первомайським я не дуже був захоплений його творчістю і вважав, що українській культурі він завдав більше шкоди, ніж користі.

Пізніше, в шістдесятих роках, прочитав дещо з повоєнних віршів, і вони мені сподобались, особливо “Ностальгія”. Можливо, тому, що я сам перебував далеко від України. Це були вірші вже зрілого досвідченого поета, далекі від кон’юнктурщини. Від крикливого революційного пафосу не залишилось і сліду. Сам факт, що євреї намагається збагатити українську культуру, на мою думку, чогось вартий. Явище відрadne. Як виглядала би російська культура без євреїв, особливо за радянських часів?

У бібліотеці було багато книжок, виданих ще до революції. Серед творів російського поета Василя Андрійовича Жуковського, портрет якого відіграв таку роль у викупі Шевченка з кріпацтва, я знайшов переклад з ірландської мови пісні “Вечірній дзвін”. Прізвище автора забув, якесь коротке, на три чи чотири літери. В Союзі її вважають російською народною піснею, навіть зустрічав таку думку в якійсь московській газеті чи журналі. Пісня ця популярна у всіх народів Європи, де щовечора в кожному католицькому селі можна було почути вечірній дзвін, який перед заходом сонця закликав віруючих на вечірню молитву. В Росії, здається, не було таких традицій, а після революції тут усі дзвони замовкли.

Із захопленням прочитав публіцистичні статті російського поета Баратинського, написані у тридцятих роках XIX століття. Нагадували за змістом і стилем матеріали з “Літературно-наукового вісника”. Все

доступно, об'єктивно і після тенденційної отупляючої комуністичної макулатури статті Баратинського читались із задоволенням, з якоюсь насолодою, наче згадав, що я не в тюрмі, а на волі захоплююсь статтями ЛНВ.

Натрапив на поеми Кіндрата Рилєєва: “Войнаровский”, “Мазепа” та “Наливайко”. Головні герої творів – борці за волю України – подані в найкращому світлі. У Союзі вони, здається, не видавалися, хіба до тридцятих років. Кіндрат Рилєєв повішений 1826 року разом із декабристами на 31-му році життя. За більшовиків Мазепа (“злодей” у творах Пушкіна) і Войнаровский – вороги українського народу та зрадники, і тому не дивно, що про творчість Рилєєва ніхто нічого не знає. Як поет він до революції стояв, здається, на третьому місці в російській літературі після Пушкіна та Лермонтова.

Удвох із Дядьковичем ми провели за розмовами не більше тижня. Не було нудно. І він якось змінився на краще, мав змогу передати мені свої знання, обмінялись думками. Суперечок між нами не було, бо він справжній літератор, а я учень, дилетант. Поглядив на світ, життя, на політичні, соціальні та національні теми я не торкався – не хотів лякати. Знав, як відреагує.

Додали третього в солдатській уніформі. Олексій Денисенко, 22-25 років, з якої області – не пам'ятаю, бо тоді я ще не знав добре географії України. Розмовляв українською. Привезли зі Східної Німеччини, здається, із самого Берліна. Служив при штабі полку в полковника Литвиненка. Про все розповідав мені в наступні дні, коли Дядьковича викликали на допит.

Якось відразу ми здружилися і, коли залишались у камері вдвох, не скучали. Я признався, що теж “заграничний”, із Польщі, бандерівець. Спитав його, чи не боїться бути в одній камері зі мною. Розсміялись. Про нас він десь щось чув, але так, мимохідь. Розповідав йому про події на наших теренах після війни під Польщею. Інколи обмінювалися анекдотами. Відразу почали довіряти один одному, хоч боялися нам не було чого. До Дядьковича він із першого дня поставився насторожено і попередив мене майже дослівно:

– Цей тип мені не подобається; його недарма підготовують додатковим пайком. Я вже раз прогорів. У кожній камері тримають стукача, і треба бути обережним, не говорити зайвого. Хай вивчає свого Пушкіна.

Олексій ще нагадав, що можуть підслуховувати крізь приховані отвори в стінах. Ми удвох переглянули стіни, підлогу, шукали підозрілі місця, але не знайшли нічого. Спеціальних підслуховуючих апаратів, як сьогодні, тоді ще не було.

На тюремних справах він розумівся краще за мене, мабуть, сидів у Німеччині перед приїздом до Києва з якимись бувалими “тюремниками”. Знав азбуку Морзе і міг вільно користуватися нею. Я теж трохи пам’ятав ще з гімназії, але практики не було. Над кожною буквою треба було думати. Морзянкою перестукувались у тюрмах між сусідніми камерами. У слідчих тюрмах це було суворо заборонено, карали ізолятором чи боксом, а через провокаторів майже ніхто не перестукувався. Стук у камерах було добре чути в коридорі черговому. Крім того, на Короленка сиділи переважно люди, які не мали досвіду в такій науці.

Олексій знав, що смертну кару скасували, і всім без винятків, якщо попався – винен чи ні – дають 25 років.

Берлін був тоді розділений на чотири окупаційні зони: американська, англійська, французька і найбільша советська. Західні майже не охороняли, туди можна було вільно ходити, тільки щоб при переході не потрапити в руки нашим.

Американські солдати отримували пачки з продуктами на 40 тисяч калорій (пайок на 10 днів). У пачках були м’ясні консерви з квасолею, цукор, бісквіти, вафлі, сухарі, сир, кілька плиток шоколаду і туалетний папір. Денисенко розповідав, що американці вибирали з них шоколад, сигарети і туалетний папір, а решту викидали на смітник. Харчувалися в їдальні. Шоколад роздавали німецьким дітям, які гуртом бігали за ними, а сигаретами торгували. Тоді це був найбільший дефіцит в Європі. Наші офіцери діставали десь горілки чи самогону або спирту і часто вечорами влаштовували банкет. Солдатів, як тільки стемніло, посиляли на американські смітники за викинутими пакетами. Німцям уночі було заборонено ходити по місту, або, може, самі боялися.

Одного разу полковник Литвиненко добре випив і при всій компанії сказав, що краще жити на американському смітнику, як бути советським генералом. На другий день хтось доніс куди треба, і пішло-поїхало. Посадили всіх, хто там був, а офіцерів за те, що чули і

відразу не донесли, і за те, що посилали солдатів на смітники. Забрали і солдатів, які ходили за пакетами.

Офіцерам та солдатам було суворо заборонено зустрічатися і розмовляти з американцями. Серед останніх не було жодної дисципліни. Їхні солдати – майже що другий негр – проходили біля офіцерів і навіть не звертали на них уваги. Всі здорові, мордаті, сорочки розстебнуті, руки в кишенях. Їх, мабуть, не муштрують. Часто приставали до наших солдатів, щоб випити за мир, за дружбу, за зустріч на Ельбі, і сміялися, коли бачили, як наші з переляку відвертались, або швидко відходили, щоб хтось не побачив і не доніс, що розмовляв з капіталістами чи буржуями. Французи, англійці були попереджені, щоб не чіпали наших – знали, чим це їм загрожує. Денисенко сам бачив багато подібних випадків, або чув від інших.

У Берліні в тюрмі сидів з якимсь солдатом з України. Серед американців знайшовся його земляк, син емігранта. Розмовляв українською. Батько його з одного району чи села, а може, родич. Зустрічались, поговорили, і американець подарував нашому легковий автомобіль. Тут же хтось із вищого начальства причепився, щоб віддав чи продав йому машину. Хлопець не згодився і поплатився. Посадили за передачу секретних даних американському шпигунові. На допитах весь час цікавилися, про що він розмовляв із земляком.

На якійсь площі в центрі Берліна, де сходились окупаційні зони (здається, Александерплац) зустрілися генерали: американський, англійський і наш, – і щось обговорювали. Поряд стояв автомобіль англійського генерала. Підійшов якийсь янкі (так називають американців, а англійців – томі) і спитав, чиє авто.

– Мос, – відповів генерал.

– Я візьму на декілька хвилин. Зараз приїду, – по-панібратськи поплескав янкі генерала по плечу, сів у машину і поїхав.

Англійцеві це не дуже сподобалось. Американець легко посміхнувся, майже не звернув уваги, а наш, напевно, подумав, що було би, якби так вчинив солдат соціалістичної країни, де всі рівні. Через кілька хвилин машина була на місці.

Бувало так, що машину, яка пройшла свій кілометраж, незалежно від технічного стану та зовнішнього вигляду, американські вояки або продавали за безцінь, або просто ламали. Коли наші питали їх, чому так роблять, пояснювали, що чим більше вони тут ламають, тим

більше їхні батьки вдома зароблять. Ніхто не складав ніяких протоколів, актів, нічого не списували. В американській зоні можна було побачити, як вартовий янкі грає з німецькою діворою у футбол на газоні, а його незаряджений автомат висів на дереві чи на паркані. Ніякої дисципліни чи “бдітельності”. Казали, що якщо хтось вкраде автомата, другий дадуть. Кому після війни він потрібний?

У камерах про допити та слідчих не прийнято було розпитувати. Таке можливе тільки серед близьких друзів, але не тут, де кожний іншого вважав провокатором.

Денисенко розповідав про настрої серед солдатів. Усі знали, що робиться вдома, особливо в Україні і на територіях, по яких пройшов фронт: руїни, голод, арешти серед тих, які залишились під німцями в окупації. Про такі справи розмовляли пошепки, щоб третій не чув. Не один необережний заробив 25 років Воркути чи Колими за антисоветську агітацію чи наклеп на соціалістичний лад. На кожному кроці провокатори, донощики серед військових. Коли Україна стала повноправним членом ООН з атрибутами самостійної держави в очах світової громадськості, зі своїм міністерством закордонних справ, пішли чутки, що буде окрема українська армія. Серед солдатів і офіцерів-українців якийсь короткий час тільки про це й говорили. Не приховували своєї радості. Були й такі, особливо серед старших, що дивилися на це скептично, з недовірою. І мали рацію. Скоро все затихло, а ті, що не могли приховати свого ентузіазму, дорого заплатили.

Відразу після війни на Україну почали повертатися “солдати з шостого українського фронту”. Так називали євреїв, які пересиділи війну в Середній Азії, переважно в Ташкенті, Алма-Аті та інших містах. Поверталися до своїх помешкань, а якщо ті були зруйновані, займали чужі, які їм сподобались.

Як представники народу, що найбільше постраждав від фашистів, вони створювали собі привілеї. Тих, хто не відступав їм помешкання, чи робоче місце, обзивали фашистами, “сотрудниками” німців. З дорослого населення на Україні, які не встигли чи не могли відступити на схід улітку 1941 року, мільйони залишилися на місцях. Інакше не могло бути. Щоб якимось прожити, треба було щось робити, працювати, а це вже кваліфікувалось після війни як співпраця з окупантами.

Олексій розповідав, що в Одесі дійшло навіть до антиєврейських виступів чи погромів за те, що євреї вигнали з помешкання якусь жінку з дітьми. Чоловік її загинув на фронті, а син – інвалід, колишній матрос, у шпиталі. Скільки тут правди, а скільки вигадки чи людської фантазії, не можу сказати. Подробиць не пам'ятаю, але такі явища чи подібні в ті часи на Україні не були рідкістю. Про них навіть пізніше в таборах ще часто розповідали. Шукати якоїсь інформації у тодішній пресі не варто, бо такі факти замовчували, а поширення чуток, навіть правдивих, було заборонене.

Не пам'ятаю, як довго пробув я в цій камері, мабуть не більше двох тижнів. Звідси перевели до іншої по другий бік коридору під номером 34 або 36. Дуже здивувався, коли побачив тут Романа Новосада, з яким познайомився ще в літаку з Австрії до Києва. Ми щиро зраділи.

Крім нього, в камері був Михайло Антонович Педерій, віком за 50 років, трошки нижчий від мене, майже товстенький, – тип столичного конторського працівника. Такі обличчя характерні для північних областей України. З його розповідей у наступному тижні можна було здогадуватись, що викладав у якомусь вузі Києва економіку чи політекономію. Я не дуже розумівся в тих науках і міг легко повірити, а цитати з Маркса чи Енгельса до мене ніколи не доходили. Він ніколи не розповідав про якісь курйозні випадки серед викладачів, студентів, хоч без того не могло обходитися. Це викликало деякі сумніви щодо його особи і фаху.

На мене він справив непогане враження: ерудований, інтелігентний, знав англійську мову, розмовляв чистою українською, у поведінці спокійний, стриманий, тактовний. На другий день я побачив, що йому додають пайок. Коли ми залишилися в камері удвох з Романом, сказав йому, що всіх стукачів підгодовують, і треба бути обережним.

До мого приходу Педерій ніколи не цікавився його справами, ні про що не розпитував, справив на нього теж непогане враження, і якось не віриться, щоб така освічена культурна людина могла бути підлим провокатором. Ким би він не був, але ми вирішили поводитися обережно, не говорити зайвого. З Романом ми були як рідні брати, ніяких секретів між нами не було і часто, залишаючись удвох, договорювали те, що не можна було в присутності стороннього. Стіни

і підлогу камери я не перевіряв як із Денисенком, але непомітно для інших у перші дні встиг заглянути в кожний куточок, особливо під ліжками, коли по черзі підмітав. За що Романа посадили, як іде слідство, я не цікавився. Вважав, що ще одна сторінка нашої трагічної історії перегорнута, закрита і повертатися колись до неї ніколи не доведеться. Не знаю, як він, але мені не було що приховувати: поляки на моїх очах убивали безборонне населення, і я вважав своїм обов'язком не втікати, а взяти участь в активній боротьбі.

Разом в одній камері сиділи ми більше чотирьох місяців, і треба було якось проводити час. Я не боявся розповідати про своє дитинство, про життя під панською Польщею, по-своєму аналізував соціальні умови в Галичині за десятиріччя і робив відповідні висновки. З Новосадом наші погляди майже завжди збігалися. Різниця була лише в тому, що я весь час був на рідних землях, усі воєнні лихоліття переніс на власній шкірі, добре пізнав німців з різних боків, а Роман жив музикою. Що робилося в Україні – чув тільки від інших, або читав у пресі. Здається, від 1939 року жив у Відні, тільки в 1941 чи 1942 році – в Сокалі або трохи у Львові.

Педерій про себе розповідав мало. Дещо з історії, економіки, літератури. Від нього я почав вивчати англійську мову, але тільки усно, бо писати не було на чому. Здається, йому приносили книжки з бібліотеки. Я перечитував усі. Теж були теми для розмов, дискусій.

У Романа дуже часто був поганий настрій, пов'язаний, можливо, з неприємностями під час слідства. Крім того, він не міг змиритися з тим, що сталося, не був готовий до такого крутого повороту в житті. Успішно закінчив консерваторію у Відні, одну з найкращих у світі на ті часи, була перспектива здобути кар'єру чи навіть славу, і все несподівано пропало.

У мене, якщо здавали нерви, то я вперто свідомо намагався не занепадати духом і переходив на анекдоти, різні смішні події з життя. Такий настрій передавався іншим. Щоденно кілька разів робили зарядку без шуму, стуку, щоб не дражнити коридорних вартових. Вони періодично, день і ніч, заглядали через вічко, що робиться в камері і напевно перераховували, чи хто не втік. Ззовні вічко прикривалося і тому ми із середини не могли бачити, що робиться в коридорі. У боксі на першому поверсі, де я сидів разом з Іваном

Колесником у грудні перед відправленням до Москви, вічко не закривалося ззовні.

Зарядку робили легку, щоб не втрачати зайвих калорій, а тільки розрухати суглоби, м'язи і підняти настрій, щоб не “розкисати”. Годували тричі на день, як казали, забагато, щоб із голоду померти, і замало, щоб жити. Норма, здається, була від 1800 до 2000 калорій. На день давали 13 грамів цукру, 65 риби (чомусь переважно попадались голови), хліба 500 чи 550 грамів. Суп із гнилою картоплею або ячмінними крупами. В останньому ми, щоб розтягнути ці щасливі хвилини, спершу ложкою ловили крупинки, рахували і порівнювали, кому більше дісталось. Бувала і сама брудна вода, але смачна. Така гра тривала кілька хвилин, бо кожний був голодний, довго витримати було важко, та щоб суп не захолов. Це теж калорії. Пайки хліба попадались з більшою чи меншою дозою окрайця чи м'якушки. В окрайці менше води, більше калорій і, щоб було справедливо, чергували. Таке саме і з рибою. Перші дні я не знав, що можна їсти з голови, але скоро навчився вибирати з неї усе: мозок, очі, згодом і кості. Залишалась тільки луска. Ми знали, що вона не засвоюється. Казали, що голова найцінніша: в ній багато фосфору, який зміцнює кості і добре впливає на зір. У голові щось попадалось дуже гірке, як жовч, і перші дні я викидав, але далі, щоб не пропадали калорії, закусуючи хлібом, поїдав усе.

Здається, Педерій розповідав, що в цій тюрмі якийсь лікар-єврей міняв цукор на риб'ячу голову, навіть віддавав ще суп чи шматок хліба. Одного дня він з'їв кілька голів, отруївся і помер.

Ми з Романом трохи заздрили Педерію, який щоденно отримував більше на 150 грамів хліба і 4 грами цукру. Додавали ще, здається, каші на обід – ложку або дві. Все у грамах.

У дискусіях на різні теми чи в суперечках Педерій був для нас авторитетом. Життєвий досвід і вища освіта давали йому деяку перевагу. Не пригадую, щоб він мені коли перечив, хіба інколи міг делікатно поправити, або сказати свою думку. Роман був музикантом, ідеалістом, ліриком, романтиком, а я сухим прагматиком. Любов до математики ще не вивітрилась із голови. Події між 1941 і 1948 роками внесли корективи в моє світосприймання, примусили ширше глянути на світ, життя, людей. Здавалося, що попереду сотні років життя і все, що зі мною діється, я повинен засвоювати для розширення світогляду,

знань, досвіду, щоб пізніше використати в якомусь справжньому житті. Згадував латинську приказку: “ars longa, vita brevis” (дослівно: “мистецтво довговічне (діла довгі), життя коротке”). Треба розуміти, що створене людиною існує довше за неї.

Тому всі блага чи удари долі сприймав як щось необхідне, неминуче, чи з Божої волі, або як “категоричний імператив” німецького філософа Іммануїла Канта. Глибоко філософією не займався, не було часу на неї, а так, схоплював деякі вершки. Часто згадував слова вчителя німецької мови в десятому класі в Перемишлі Стефана Малиновського. Він, побачивши, що я інколи захоплююсь філософією, а частіше просто філософствую зі скептицизмом, попередив, щоб я цим не займався, не тратив часу. Дуже небезпечна справа і може дорого обійтися. Найбільшим українським філософом називав Возного з “Наталки Полтавки”, який казав, що головне в житті “не престащатись”. Коли хтось з учнів підказував іншому, вчитель радив, жартуючи: “Казав старий Сенека: стій, хлопче, здалека”. Або: “...стій, Іване, здалека, бо отримаєш двійку”.

Інколи радив жити за принципом “моя хата скраю”, але тут же цитував Франка: “Не забувай, що на тобі мільйонів стан стоїть і за долю мільйонів мусиш дати ти відповідь”. Питав, кого мав на думці поет, і тут же відповідав: “Тебе, тебе і тебе”, – показуючи на окремих учнів. Я не завжди погоджувався з ним, вступав у дискусії, щоб урок проходив цікавіше і швидше, бо німецьку мову ми знали краще, ніж вимагала шкільна програма. Одного разу він нагадав прислів’я, що покірне теля двох корів ссе і, звернувся до мене: “Чуєш, голубчику? Двох корів”.

– Теля. – продовжив я.

Малиновський глянув на мене здивовано й каже: “Здаюсь”. Нагадував нам, що кожна людина повинна мати своє місце в житті, стояти твердо на ногах. Корова в стайні і то знає своє місце. Учні поза очі звали його Фуньо, від імені Стефан. Казали, що вечорами він любив випити. Жив, здається, сам, без сім’ї. Казав, що людство за всю свою історію даремно б’ється над трьома проблемами і не може вирішити: проблема соціальної справедливості, проблема війни і миру і проблема євреїв. Усі хочуть і кричать про одне, а виходить навпаки. “Так що, голубчику, і в тебе нічого не вийде. Не трать марно часу. Краще трохи більше поспи”.

Минуло п'ятдесят років, і я згадую часто, що старий Малиновський мав рацію, коли попереджував, що філософія – це небезпечна річ, особливо для українців під більшовиками. Марксистська чи комуністична філософія полягає в тому, щоб переставляти місцями фрази, цитати чи просто речення з Маркса, Енгельса та Леніна і то не всі. Так і тільки так писали дисертації, наукові твори кандидати наук, доктори, академіки. Щось аналізувати, думати та ще голосно – це вже святотатство, навіть карний злочин, і не один поплатився.

На такі приблизно теми ми вели обережні дискусії в камері з Педерієм, не зачіпаючи, ясна річ, святості ідолів комунізму. У розмові про долю українських поетів і письменників я звернув увагу, наскільки багатшою була б українська література, якби Шевченко та Франко були матеріально забезпечені так, як Пушкін, Гете, Міцкевич та інші неукраїнські діячі культури. Крім матеріальних нестатків, ще більше шкоди завдавали переслідування з боку поляків у Галичині і царського уряду на Східній Україні. Роман Новосад, видно, не подумавши, сказав, що Шевченко, якщо б його не переслідували і був би матеріально добре забезпечений, може й не написав би таких творів.

– Побачимо, що ти напишеш, як відсидиш 25 років! – майже сердито сказав я. Настала пауза – кілька хвилин мовчанки. Роман погодився, що ляпнув дурницю, не подумавши.

Далі ми почали аналізувати, що написав би Шевченко, а що ні, коли б жив у кращих умовах. Творчість Шевченка Роман знав добре. Дійшли до висновку, що Шевченко написав би зовсім інші твори.

Між мною і Михайлом Антоновичем склалися майже приязні стосунки. Я не приховував, що в дитинстві довелося не одне горе пережити, як учився в гімназії, як формувалися мої соціалістичні погляди, постійне відчуття соціальної і національної нерівноправності під Польщею, мої перші знайомства з нелегальними першотравневими летючками (листівками) в Перемишлі та з Комуністичним маніфестом Маркса ще в 1938 році. Про Маркса і маніфест ми вчили на уроках історії, але поверхово і в зовсім іншому аспекті. Згадував, як з Іваном Шагалою (“Кайдиком”) з Клокович обмінювались думками і навіть обдумували в 1938 році, чи не перейти мені на Україну, де я зміг би вчитись в якомусь інституті чи

університеті. Через кілька тижнів він сказав, що треба трохи почекати. Туди перейшла одна дівчина і вже більше як півроку нема від неї вістей. Нема зв'язку з Україною. Ходять чутки, що там розкрили багато антирадянських шпигунів, але він не вірить, щоб арештували тих, які перейшли з Галичини. Розповів про створення колгоспу в селі і про зміни моїх відносин з Шагалою.

Про ОУН до 1939 року, “Просвіту” я ніколи не згадував. Трохи фантазував, бо постійно думав, що про теми наших розмов слідчий буде знати або від Педерія, якщо він провокатор, або хтось може підслуховувати під дверима, чи котрийсь з нас розповість на допиті без жодної, як кажуть, задньої думки, коли спитають, про що ми цілими днями говоримо.

Одного дня я наважився сказати Педерію, кого підгодовують у слідчих в'язницях і, жартуючи, спитав, чи він часом не провокатор. Роман аж злякався, почервонів, а архимандрит Климентій Шептицький, який був тоді в камері четвертим, зморщив чоло і глянув на мене неначе з докором. Михайло Антонович не розгубився, злегка посміхнувся і спокійно відповів:

– Хіба не видно по мені, що я провокатор? А взагалі такі методи вони тут застосовують часто, і треба бути обережним із незнайомими.

Ми з Романом почали обсипати його компліментами, що така культурна освічена людина не може бути підлим провокатором. В Європі це майже неможливо. Удвох наводили приклади, що два поляки, чехи, німці чи представники інших народів ніколи не продадуть свого, а тим паче, коли люди з освітою. А ми ж українці. Педерій визнав, що в нього діло легке, і він має надію скоро вийти на волю. Хтось там із впливових давніх знайомих добивається його звільнення.

Я нагадав істину, що сюди, в тюрму, ворота широкі-широкі, а з тюрми вихід маленький-маленький, як замкова шпара. Про це чув у Москві. Із тих, що попались, рідко хто може вийти, щоб не відсидіти кілька років.

Не радий був, що зачепив цю тему, і намагався якось загладити свою нетактовність. Коли Педерія викликали, я кажу до Романа, що, якщо його заберуть з нашої камери, то я не помилився. О. Климентій, не піднімаючи голови, яку весь час тримав оперту на палицю, сказав упевнено, що не заберуть. Не забрали.

МАЙЖЕ ВГАДАВ

Цей підрозділ спогадів писав 20 грудня 1986 року. Тоді ще не було гарантії, що мене знов не заарештують, під час обшуку не знайдуть моїх зошитів. Сьогодні 6 січня 1992 року. Одну з розмов з Педерієм під час прогулянки наводжу дослівно без жодних поправок. Коли прочитав її, сам здивувався.

На прогулянку нас усією камерою виводили щоденно на невеликий майданчик у дворі площею близько 10х6 метрів, обведений високими мурованими стінами. Здається, за нами ніхто не дивився, як у Москві на Луб'янці, і ми могли поводитися вільно. Завжди ходили, щоб розворушитися. Якось Педерій вирівнявся зі мною і притишеним голосом каже: “Цікаво, що було би, якби так почалася знов війна, а Радянський Союз програв. Що зробили б з сьогоднішніми партійними і військовими керівниками, працівниками НКВД, міліцією та їм подібними?”

Запитання несподіване, але проблема для мене не нова. Не раз думав над тим, що робилось на Україні після 1917 року. Прекрасно описав це Юрій Яновський у творі “Вершники”. Тоді я або не читав його, а якщо читав, то не звернув уваги. Не раз ми обговорювали цю тему в підпіллі під час неофіційних розмов, дискусій. При надрайоні постійно перебував східняк, якого звали професором, а псевдо, здається, “Уманець”. Він був викладачем або української мови і літератури, або історії в якомусь інституті чи університеті України. Скромний, ввічливий, знаючий фахівець. Він мав великий вплив на Назара і Тараса та інших, які мали змогу проводити час з ним. Пригадую, як він часто захищав інтелігенцію Східної України, серед якої багато справжніх патріотів, тільки обставини змушують їх мовчати, щоб вижити в цій системі, не дати себе знищити. Немало їх у партійному і державному апараті. Іншого виходу тоді не було.

Одного разу в якійсь київській газеті був надрукований пасквіль про нашу визвольну боротьбу Максима Рильського чи Миколи Бажана, або якогось іншого відомого тоді письменника. Пропагандист Вадим написав для підпільного видавництва “Холодного Яру” статтю-відповідь, у якій назвав автора різними образливими словами. Професор майже з обуренням пояснював Вадимові і всім іншим, що так не можна ставитись до людей під більшовицькою дійсністю. Їх

змушують так писати. Він не сумнівається. Треба ввійти в їхнє положення. Воробець казав мені, що професора не треба було тримати в підпіллі, а дати йому змогу перебратись на Захід. Він там більше користі приніс би.

Думка про те, що зміст моєї відповіді дійде до слідчого, не покидала мене, а саме запитання Педерія ще більше насторожило. Обдумував кожне речення, кожне слово, не поспішав.

Головне, по-моєму, не допустити до анархії, самосудів, невинних жертв. Надто багато їх було на Україні за період від 1917 року. Залишив би всіх на своїх місцях, навіть НКВД. Це готовий державний апарат і непогані фахівці своєї справи. З часом можна буде розібратись, хто з них завинив проти свого народу. Насамперед треба відірватись від Москви, самому вирішувати свою долю. Економічні зв'язки (тільки не залежність політичну) з Росією та іншими народами Союзу неодмінно потрібно зберегти.

Більше як 600 років українці не мали своєї держави. Вже ввійшло в кров народних мас відчуття рабства, і ніхто, за малими винятками, не може уявити собі життя без Москви, так само, як до Хмельницького без Варшави, або в Галичині до 1914 року – без цісаря у Відні. До Польщі з Пілсудським та Мосціцьким не звикли, до Сталіна тим паче – за кілька років надто мало часу.

Психологія основної маси народу мало чим відрізняється від свинячої: де повне корито, туди й лізе. Лиш одиниці готові за якусь ідею життя віддати.

Для прикладу привожу мого слідчого. Він не дурень, можливо, як людина непоганий, але сьогодні, коли на Україні прості люди вмирають з голоду, він одягнений у військову уніформу з дорогого матеріалу, не знає, що таке голод і не стоїть у черзі за чорним хлібом. Його всім забезпечують. Не захоче він тут працювати – пришлють десь із Сибіру дурнішого, гіршого. На допитах не лізе зі шкіри, не намагається допекти чи познущатись. Я у ньому не відчуваю ненависті до себе. Можливо, будучи на його місці, робив би те ж саме.

Соціальний лад повинен вибирати сам народ, тобто ті, що живуть тут, на місці. Еміграція відірвана від України, і сумніваюсь, щоб із неї було багато користі в краю. Іноземний капітал не можна буде вільно пускати, щоб Україна не перетворилася за кілька років у колонію

західних монополій. Найгірше те, що українці – народ без державних традицій, після колективізації зненавиділи колективність, не вірять у ніякі ідеї, і тому можливі прояви махновщини.

Вся партійна верхівка в Україні знає про долю Скрипника, Затонського, Юрія Коцюбинського та інших. У кожній установі в Києві неодмінно сидить кілька ставлеників з Москви, котрі, якщо не задають тон, то хоч слідкують, що тут робиться. Найгірше, що серед ставлеників багато місцевих українців, які задля кар'єри готові рідну матір продати. Це вже підло. Я згадав при нагоді про провокаторів і стукачів у тюремних камерах, часто людей освічених. Педерій мені притакував, навіть вставляв свої речення, випереджуючи мої думки. Одне слово – одностуді.

Не відстоювати ідею незалежності України було би з мого боку лицемірством, і він подумав би, що я його боюся, підозрюю у провокаторстві. Тоді всі нормальні люди в Західній Україні від дітей до старих жили ідеєю самостійної держави. Про це добре знали і в НКВД.

Розмова ця під час прогулянки запам'яталася добре. Сьогодні я виділив її, тому що події в Україні розгортаються майже так, як я тоді передбачав. Не врахував тільки, що українська еміграція може стати могутньою силою допомоги становленню української держави.

У камері ми часто обговорювали такі питання, як роль народів, вождів в історії людства, виділяли народи державні і народи-раби. Згадували слова Франка “Сорок літ я трудився навчав, щоб з рабів цих зробити народ...”, або “вічний раб, як та собака – він знає своє і лиже руку пана, яка його б'є”.

Педерій приводив думки з творів Маркса, Леніна, Роман трохи щось чув про Ніцше, а я пам'ятав “Листи до братів хліборобів” В'ячеслава Липинського та “Філософію політики” Крістенсена. Про матеріали з Архівів Центральної Ради, які я мав змогу переглянути в 1942 році, про орган ОУН “Ідея і чин” та інші подібні джерела я свідомо не згадував.

Таким способом ми, три дилетанти, обмінювались своїми думками, знаннями, поглядами про загальнолюдські проблеми, намагаючись обминути небезпечні теми про сучасний стан в Україні. Якогось страху, стриманості у висловлюванні думок не відчувалось,

зате збагачувався багаж знань, час минав скоріше, цікавіше. Нам із Романом не було що втрачати.

Я виправдовував навіть українську інтелігенцію східних областей, яка розмовляла російською, тим, що колись у Галичині до середини ХІХ століття наша інтелігенція розмовляла польською. Настав час пробудження, і все стало на свої місця. На Сході люди залякані терором останніх десятиліть після українізації, але й тут колись доростуть, дозріють, перестануть боятися. Для цього багато часу не потрібно. Відстоював теорію, що диктатура закінчується зі смертю диктатора. Не сумнівався, що недовго залишилось чекати. Помилявся.

З Романом ми, жартуючи, інколи наспівували пісню, складену після смерті австрійської принцеси від рук якогось терориста в Кардових Варах (Karlsbad) у Чехії, яку сільські жінки в Галичині співали і плакали.

Була би сі Швайцарія
На світ не вродила –
Була б наша цісариці
Во вік віки жила.

Цю пісню я згадував часто, коли довідався, як на Сході України плакали після смерті Сталіна в 1953 році.

КЛИМЕНТІЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

Здається, у перших днях квітня до нашої камери поселили о. Климентія Шептицького – ігумена монастиря Студитів в Уневі, брата митрополита Андрея Шептицького. Високий, худорлявий, з довгою білою бородою, трохи сутулий; обличчя й очі привітні, спокійний. У розмові нічим не нагадував монаха, більше світську освічену людину. Сказав, що йому вже 79 років. Ми з Романом почали голосно прикидати: 79 років, рік під слідством і ще 25 в концтаборі, або як для особливо небезпечного кримінального злочинця 25 років тюрми у Володимирі. Він відразу зрозумів нас, усміхнувся й каже:

– Та де ж я так довго проживу? Сто п'ять років. Може, дадуть тільки десять.

– Товариш Сталін накаже, і будете жити сто п'ять. Тепер десять років не дають нікому, а чим ви гірші? – жартували ми. Така зустріч,

здається, йому сподобалася, бо часто і сам підкидав подібні фрази, добродушно усміхався. Він був малоговоркий, зайвого слова ніколи не сказав. Відповідав чи розповідав лаконічно і ясно. Ходив тільки з палицею навіть по камері.

На другий день уранці, тільки ми повернулися з туалету, двері відчинились, і на порозі стали два незнайомі наглядачі. Наказали Шептицькому підійти до дверей. Один забрав у нього палицю і сказав, що з нею не можна бути в камері, бо на кінці металевий наконечник. О.Климентій не хотів віддати, казав, що без неї не зможе ходити.

Все якось сталось несподівано. Рознервувався, почав щосили стукати у двері. Вартовому сказав, що якщо не повернуть палиці, буде скаржитися прокуророві. Ми не думали, що він так може розсердитись. Видно було, що намагається стримувати себе, але весь тремтів. Стали його заспокоювати. Вартовий підійшов і сказав, що палицю віддадуть, тільки знімуть наконечник. Не хотів слухати. Без наконечника палиця ковзає по дерев'яній і бетонній підлозі, небезпечно ходити. Сказав, що з камери не ступить ні кроку.

Сів на ліжку, трохи заспокоївся, і ми почали йому пояснювати, що вони дарма бояться. Це ж справжня холодна зброя. Наконечником може вбити розводящего наглядача, слідчого на допитах, вартового на виході і втекти, а ще може сам поповнити самогубство, щоб не розкрити перед ними важливі таємниці. Коли йде коридором, стукає по підлозі, і у всіх камерах чути, хто йде. Він зрозумів нас, підняв голову, усміхнувся, але додав, що слова дотримає, якщо не повернуть палицю.

Ще перед обідом відчинилась кормушка і через неї пролізла палиця наконечником вперед. Зрадив, як мала дитина. Скільки людині в тюрмі потрібно для щастя?

Мене здивувало, що в більшовицькій тюрмі хтось може кудись скаржитись, а тим паче прокуророві, надіятися на якусь справедливість, дотримання законності. Воно більше було подібне на анекдот або наївність.

Коли в камері не було Педерія, Роман розповів йому про себе, про Василя Вишиваного-Габсбурга, про інших людей і події, які могли його цікавити.

Я розповів про події на Закерзонні, згадав єпископа Коциловського в Перемишлі, його заступника Лакоту, канцлера Грицеляка і його сина Богдана, а також про Гамівку. Окремо згадав про долю о. Стефана Граба, його переходи через кордон до о. Михайла Мельника до Нижанкович.

З Романом ми не сумнівались, що о.Шептицький всіх тих людей повинен був знати особисто і наші розповіді його цікавлять, хоч не подавав виду, тільки інколи, почувши нове прізвище, піднімав голову і слухав уважно. Таке довір'я було, напевно, для нього приємним. На свої роки пам'ять у нього була непогана. Через кілька днів недовіра до нас пропала зовсім, і він сам почав дещо уточнювати в наших розповідях. У присутності Педерія ми переводили розмови на інші теми. Одного разу він навіть попередив нас, щоб із Педерієм бути обережними.

Розповідав, як до 1914 року був послом у Відні від українського населення, про роботу тодішнього австрійського парламенту, про ставлення до українців з боку представників інших народів Австро-Угорщини. Добре відзивався про чехів, про поляків говорив стримано. Ми з Романом знали, що один його брат служить генералом у польській армії.

Від нього ми довідалися, що о.Гавриїл Костельник родом з Югославії з української колонії, здається, Крстур. Українці туди переселилися колись із Галичини. У колі друзів його називали Габро. Був дуже здібний, написав чимало наукових праць, ініціативний і мав авторитет серед духовенства у Львові. Не проявляв симпатії до Ватикану за його пропольську політику і негативне ставлення до справ України в минулому. Це, здається, було головною причиною того, що став на чолі Ініціативної групи. Був прихильником Української Православної Церкви, незалежної від Ватикану і від Москви.

Тоді в камері я навчився визначати, якого числа в даному році буде Великдень: перша неділя після повні після 22 березня за старим календарем, тобто після 4-го квітня.

ПРОВІНЦІАЛИ З НКВД

На допити мене і Романа викликали тільки вночі. Очі не переставали боліти. Педерій співчутливо попередив, що така затяжна хвороба очей може спричинити повну втрату зору, навіть наводив конкретні приклади з тридцятих років. За його порадою я записався до лікаря. Після сніданку мене викликав наглядач, якийсь брянський чи вологодський тип. Обличчя худорляве у зморшках, світлорусявий, рухи завжди неспокійні. Нагадував московських відьом з Луб'янки. Поведінкою теж не кращий. По дорозі до слідчого під руки в Києві не водили, тільки цей вологодський неодмінно мусив кілька разів собачим тоном попередити, щоб руки були за спиною, не оглядатись, не кашляти. Більше таких у Києві на Короленка не було. Говорив з якимсь акцентом із глибокої Росії, слідчих і всього начальства дуже боявся.

У медкабінеті весь час стояв біля порога і не зводив з мене очей. Усе за статутом. Лікар, молода симпатична жінка, не більше 35 років, оглянула мої очі і сказала, що треба щоденно закапувати. Коли я спитав про вітаміни, нагадав, що зуби болять і з ясен часто йде кров, відповіла, що вітамінів нема. Розмовляла російською, але з українським акцентом.

На другий день чергував інший наглядач, теж блондин, худорлявий, але обличчя прямокутної форми, не похмуро, трохи привітніше. Можливо, якийсь поліщук з-над Прип'яті або Десни. Як завжди, викликав через кормушку: “на букву к-х-х”. Називаю своє прізвище, відчиняються двері і українською голосно: “Пішли!” Ми його так і називали “Пішли”.

По дорозі він мовчав, не боявся йти поруч, не робив зауважень як вологодський. Одного разу, йдучи до слідчого, в коридорі, мабуть, у кінці березня чи на початку квітня я наважився кинути фразу, що надворі вже, мабуть, весна. Він спокійно додав, що на вулицях Києва вже давно снігу нема. Мені стало не тільки дивно, навіть приємно. Сам злякався, що хтось міг почути і йому попало би. Не знаходив більше теми для продовження розмови, та й кабінет слідчого був близько.

Коли прийшов з ним до медкабінету вдруге закапати очі, він привітався з лікарем, залишив мене і вийшов у коридор. Вона дала

мені дві горошинки вітамінів і попередила, щоб до неї записуватись тільки тоді, коли чергує “Пішли”. Закапала очі, змазала ясна і, тільки я встав з крісла, почув знайоме “Пішли”. Подумав тоді, що і тут можуть бути люди і, як не кажіть, а таки правда, що свій як не заплаче, то хоч скривиться. Лікар розмовляла з наглядачем і зі мною українською. Вологодського всі боялися.

Так я пізнавав права українського народу в Україні. Щоденно тричі на день з точністю до хвилини розносили їжу. За кілька хвилин до приходу рознощиці всі підсвідомо за інстинктом вставали і неспокійно починали ходити по камері. Розмова не клеїлась. Як тільки в коридорі щось стукнуло, всі повертали голови до дверей і з нетерпінням чекали, чи не відчиниться кормушка. Рознощицею працювала миловидна старша жінка з білим очіпком на голові, типовим українським обличчям. Було їй за 50. Нижче середнього зросту, завжди засмучена, але привітна. Звали її, здається, тьотя Поля. Про це нам сказав Педерій. Ми кожного разу дякували їй за їжу, а вона ласкавим тихим материнським голосом відповідала: “Їжте, хлопці, на здоров’я”. Чомусь не кожного дня дозволяла собі так з нами розмовляти. Через кормушку вдавалось деколи побачити, хто з чергових стояв поруч із нею і допомагав їй носити бачки з харчами. При вологодському або підмінних незнайомих вона не дивилася в наш бік, усе виконувала мовчки, тільки злегка кивала головою. З її поведінки під час сніданку ми пізнавали, хто сьогодні в коридорі.

Якось на початку квітня під час роздачі обіду хтось із нас спитав її, коли Великдень. Вдала, що не почула, і продовжувала свою роботу. Відразу здогадались, у чому річ, не подумали про чергового в коридорі. На другий день уранці вона, подаючи миску, наблизилася головою до самої кормушки і пошепки сказала: “Пасха другого мая”.

Того дня чергувала Маруся, ще молода жінка, близько 25 років, чорнява, висока, завжди засмучена, серйозна з вигляду, але добродушна. Ніколи нікому не робила зауважень, ходила тихенько по коридору і, коли ми надто голосно розмовляли в камері, злегка постукувала до дверей і відходила. Тьотя Поля її не боялася. Одягнена була у військовій формі, яка своїм сіро-зеленим кольором ще більше підкреслювала її скромність. Ні разу не чув її голосу. “Пішли”, коли йшов зі мною до слідчого, неодмінно кидав їй якесь слово. Вона відповідала впівголоса, або кивала головою. Мені чомусь здавалось,

що Маруся більше відчуває трагічність нашого становища, ніж ми самі.

Крім неї, в коридорі чергувала ще одна дівчина, яку я вперше побачив, коли перед відправленням до Москви сидів у боксі на першому поверсі з Іваном Колесником. Невисока, теж чорнява, близько 20 років, але жвавіша і більше приділяла уваги своїй зовнішності. Маруся тримала пілотку симетрично посередині чола і зачіска не була так помітна, а ця кокетливо начіпляла пілотку косо так, що майже половина зачіски була зверху з одного боку. Вона частенько відчиняла вічко в кормушці і заглядала в камеру. Ми майже завжди знали, коли хтось на нас дивився. Двері сірі, і коли вічко відчинялось, через нього на мить вривались промені світла з коридора. Майже завжди хтось із нас бачив це і попереджував словами: “Hannibal ante portas” (“Ганнібал перед воротами”. Крилата фраза якогось римського сенатора чи полководця, коли під час Пунічних воєн між Римською імперією і Карфагеном Ганнібал підходив зі своєю армією до Риму). Ми тоді в камері поводитись за статутом: не спали і не дрімали, не сиділи на ліжку, не підходили до вікна, не розмовляли голосно і т.ін.

Тьотя Поля при ній теж казала нам: “Їжте, хлопці, на здоров’я”. У камері невеличке загразоване вікно, як і в усіх тюрмах, було відчинене назовні. Густі ґрати із середини. Підходити до вікна заборонено, а тим паче відчиняти чи зачиняти. Неба не було видно. Кілька метрів за вікном стояла гола стіна головного корпусу з боку Володимирської вулиці. Погоду ми, здається, навчилися визначати за запахом повітря. Прихід весни відчували всі.

Одного разу на самі ґрати сіла якась пташка, подібна до горобця, і почала щебетати. Прямо на ґратах голівкою в камеру. Всі наче завмерли, перестали дихати, щоб не сполошити її. Не могли налюбуватися. У кожного щось прокинулось у душі. Гостя перестрибнула на раму відчиненого вікна, знов на ґрати, і так кілька разів. Я стояв найближче від неї і заговорив першим: “Що, їсти хочеш? Ми самі голодні. Ти хоч на волі”. Вона не збиралася відлітати, мабуть жила десь близько, звикла до вікон із ґратами і таких мешканців. Весело хиталась на ґратах і не переставала щебетати, нібито нікого, крім неї, близько не було. Раділа, що настала весна.

Я помалу наблизився до вікна і почав насвистувати – трелями наслідувати її голос. Трохи вдалося, бо гостя не втекла, а замовкла й почала повертати голівку в різні сторони. Так ми з нею розмовляли десятки секунд, поки не відчинилась кормушка і почувся сердитий голос чергової: “Чому свистите в камері?”

Сказав, що я не свистів, а пташка сіла на вікно і нам заспівала. Не переконав, бо вона довго дивилась, що робиться в камері, і все бачила та чула.

Мені чомусь смішно стало, коли побачив її голову в кормушці. Підійшов ближче до дверей і кажу, що якби вона знала, як їй не до лиця бути сердитою, ніколи б не сердилась.

– Краще принесіть голку з чорною ниткою, нам тут треба дещо позашивати, – додав я.

– А ви не наказуйте, а попросіть, – і зачинила кормушку. Не сумнівались, що вона ще постоїть під дверима і буде підслуховувати. Ми, звичайно, перейшли до компліментів на її адресу. Нікому з нас на думку не спало, що може когось поскаржитись. Я завжди порівнював тюремний режим у Києві з порядками у Москві на Луб’янці. Там, здається, про голку в камері не могло бути й мови. Для найдрібнішого ремонту одяг здавали черговому.

Пташка відлетіла, і ми почали гадати, що це може значити: добре чи погано. Настрій у всіх був якийсь світліший, незважаючи навіть на те, що мене зловила чергова.

У тюрмах, і взагалі у всяких екстремальних ситуаціях, люди стають забобонними, незалежно від освіти, поглядів, життєвого досвіду. Щоб убити час, обмінюються думками, діляться спогадами і догадками, дискутують. Несподівано знов відчиняється кормушка – чергова принесла голку з нитками. Просила довго не тримати і, коли закінчимо ремонт, щоб постукати у двері.

Поведінка тюремної обслуги і ставлення до в’язнів у Києві далекі від московських. Там справжня тюремна столиця не тільки Росії, а може, й усього світу, а Київ – глуха провінція. Луб’янка всім тюрмам тюрма. Десь я чув таку фразу.

Це часто було темою наших розмов, міркувань і матеріалом для висновків.

Педерій нагадав, що всі київські наглядачі – колишні фронтовики або партизани, але, здається, забув сказати, що напевно пам’ятають

голод 1933 і останніх повоєнних років. Либонь, не забули, кого на Україні судили і розстрілювали, починаючи з 1934 по 1938 роки. У кожного в родині, близькій чи далекій, когось судили, вислали до Сибіру або розстріляли. Мало було сімей, в яких батьки чи сини повернулися живими з фронту.

Хто тоді сидів у тюрмах? Люди, яких на підставі нормальних державних законів ніяк не можна називати злочинцями. Злочинною була система, створена за якимись неписаними законами історії для того, щоб для задоволення примх групи ненормальних нищити все цінне в суспільстві і не давати людям жити. У камерах переважно сиділи люди освічені, культурні, які не вміли ні красти, ні обманювати.

Такі, як тьотя Поля, Маруся з подругою та “Пішли”, відчували, напевно, злочинність системи. Може, вони не встигли виробити в собі інстинкту ненависті до людей, які цього не заслужили. Їхня робота не могла їм подобатись, але жити якось треба було, щоб не голодувати. Дома, очевидно, на утриманні батьки або малі діти.

Коли мова йшла про політичні справи, ми намагалися розмовляти впівголоса, щоб не було чути в коридорі.

У Москві були старі, ще довоєнні кадри, які не так давно охороняли різних ворогів народу – маршалів, генералів, адміралів, високих тузів державного та партійного апарату. У київській тюрмі в охороні – всі повоєнні новобранці. Із старих не бачив нікого. Одні загинули на фронті, деякі могли втекти з німцями, а одного я пізніше влітку зустрів у 37-й камері на Лук’янівці з вироком 25 років.

СЛІДЧИЙ

Олександр Лимарченко, на 8-10 років старший від мене, із центральних чи південних областей, під час допитів зі шкіри не ліз, але свою справу знав добре і, як кажуть, був на своєму місці. На перший погляд кар’єризмом від нього не пахло, ерудицією не виділявся, – такий собі середній чекіст із партійною освітою, який у житті зумів добре пристосуватися, підшукати тепле місце. Справа моя для нього не була складна, бо нового я нічого не міг йому сказати, а про мене знали все з документів із Польщі та Чехо-Словаччини. Йому

треба було тільки оформити протоколи моїх зізнань про “злочини” і підігнати під статті Карного кодексу, щоб суд міг винести вирок. Більшовицька система діяла за принципом: щоб була людина, а справа знайдеться.

Усвідомлення того, що моя доля вже вирішена, життя ніби закінчилось, слідство нічого вже не змінить, – визначило мою позицію, тактику. З першого дня я вирішив оцінити інтелектуальний рівень слідчого, вольовий настрій чи потенціал. Треба намагатися не дати взяти себе під ноги, не дозволити принижувати. У них було багато засобів, щоб зламати людину морально.

Мене привели до доволі великого кабінету з довгим столом. Вікна виходили на південну сторону до двору. Лимарченко вказав на стілець, російською провів інструктаж, як я повинен поводитися. Сидіти рівно, руки на колінах, не повертатися, не оглядатися, не вставати без дозволу. Звертатися до нього “гражданін начальник”. Він сидів від вікон, а я з боку дверей, щоб світло падало на мене. Тоді я звернув увагу, що у всіх слідчих кабінетах столи були довгі, масивні, мабуть, для того, щоб в’язень не міг накинутись на чекіста або перевернути на нього стіл. На все я кивав головою і говорив ясно, а коли закінчив, сказав йому, що російську мову знаю погано, можуть попасти якісь неточності, і мені краще розмовляти українською.

У Москві Прудько, навіть в Австрії Назарук розмовляли зі мною українською, а в Польщі перекладачем з російської та польської був Гамівка. Польську я знав тоді краще, ніж російську.

Слідчий відповів, що українською вільно не володіє, а я можу говорити українською. Протоколи допитів пишуть тільки російською. Я не приховував свого здивування, але на нього це не подіяло. Видно, що я не перший такий, і він уже давно звик.

Кілька ночей підряд він щось мовчки писав, переписував з інших листків, хоч я ще нічого не говорив. Напевно з якихсь конспектів переписував можливі злочини, які повинен був скоїти український буржуазний націоналіст у Радянському Союзі. Коли одного разу я спитав його, що він там стільки пише, відповів, що скоро закінчить, дасть прочитати і я підпишу.

Чи не першої ночі до кабінету зайшов якийсь тип у цивільному, віком за сорок років. За рангом, мабуть, рівний, бо розмовляли між собою на “ти”. Став за мною справа біля дверей. Здавалося, що

прийшов глянути на мене з цікавості. Перекинулись між собою кількома фразами на якісь побутові теми. Лимарченко перестав писати, встав з-за столу, ступив кілька кроків вліво, повернувся у мій бік і насмішкуватим єхидним голосом до мене:

– Так ви що там, створили в Карпатах нову Запорізьку Січ і вирішили воювати за самостійну неньку Україну?

Глумливий тон не те, що не сподобався, а вразив мене і відразу нагадав, де я, і що створювати якісь ілюзії про здоровий глузд, почуття хоч найменшої національної свідомості з боку слідчих – лакеїв сталінсько–берієвської системи – це дитяча наївність. Переді мною яничар чи ренегат-професіонал. Я повинен постійно про це пам'ятати і зайняти відповідну позицію. Удав, що зрозумів запитання дослівно, і тоном, який не міг викликати сумнівів щодо щирості, постарався пояснити:

– Та ні. Ми просто не хотіли, щоб нас поляки вбивали цілими селами, як худобу, і щоб люди на своїй землі вмирали добровільно з голоду.

У кількох фразах я розповів, що робилось на Закерзонні після 1944 року. Це, напевно, їх не дуже цікавило, бо Лимарченко знов тим же тоном спитав, як звали Бандеру по батькові.

Запитання несподіване, ніколи щось подібне в голову не приходило. Трохи задумався, а згодом пояснив, що в нас звертатись по батькові не було прийнято, і я серйозно не знаю, як по батькові звали Бандеру чи навіть Маркса та Енгельса.

На цьому подібні запитання припинилися, зате я зрозумів, що переді мною слідчий середнього рівня. На його місці ніколи б собі не дозволив на таке дешеве принизливе ставлення до в'язня. Допит почався з моєї біографії.

На другий чи третій день я насмілився спитати, чому він мені тикає, хіба так у них прийнято. Моє запитання здивувало його. “Як так, тикаю? А як мені звертатись? Ти ж молодший від мене і виглядаєш на двадцять”.

– Ще й пострижений, – додав я.

Ще в Москві чув від Темлякова, що слідчі, за рідкими винятками, звертаються до в'язнів на “ти” незалежно від віку, бо впевнені, що це вже не рівноправні громадяни, ким би він не був на волі. Після цієї розмови з Лимарченком не змінилось нічого.

Розповідав йому про події у нас після 1939 року. Він часто перебивав, що це його не цікавить. Про перші дні після вибуху війни з німцями в червні 1941 року розповів так, як було, але він записав, що я як призовник, повинен був з'явитись на збірний пункт 23 червня, але наказу не виконав і спеціально залишився під окупацією, щоб допомагати німцям. Докладно не пригадую, але могло бути, що у протоколі записано: я здався німцям у полон без зброї. Так легше підігнати під статтю Кримінального кодексу 54-1а чи 1б. Одна з них передбачає здачу ворогові в полон зі зброєю, а друга без зброї.

Коли він над ранком дав мені прочитати і розписатись унизу на кожній сторінці, я відмовився. Текст був зовсім перекручений, хоч деякі слова і речення мої, але зміст не мав нічого спільного з тим, що я говорив. Він сердився, грозив, попереджував, що не було такого випадку в його практиці, щоб слідчий переписував протокол, або щоб в'язень не підписав того, що написано. Інколи нагадував, що я не повинен забувати, куди попав.

Членство в ОУН я заперечував, але він мав свої докази.

– Як так? Закінчив гімназію і не належав до ОУН? Хто в це повірить?

Розповів йому про працю в Союзі кооперативів у 1942 році, допомогу євреям, історію з гестапо – усе, як було насправді. Лимарченко написав про цей період по-своєму: я за рекомендацією ОУН вступив до поліції, щоб готувати збройні відділи для боротьби з радянською владою. Замість того, що я допомагав євреям, з'явилися фрази, що допомагав німцям грабувати український народ і нищити радянських громадян. Під радянськими громадянами мали завжди на увазі євреїв. З цим я не міг погодитися і протоколи не підписував. Дуже часто виникали непорозуміння, коли я наводив факти, які були причиною моєї дальшої поведінки, а він їх не записував. Питаю, чому не пише.

– Тебе не за це будуть судити, – відповідав коротко. Бувало таке, що він переписував деякі листки, враховував мої зауваження, але завжди намагався редагувати так, щоб можна було трактувати, кому як заманеться. Спочатку я не надавав цьому значення, поки не переконався, що це така система, все робиться свідомо. Людина недосвідчена, яка не зустрічалася з подібними юридичними крутістьми, сама не завжди може зорієнтуватись в їхніх софізмах,

стилі складання протоколів, не підозрює, що виносить собі вирок такий, який задумав слідчий. Тому в цивілізованих країнах жодне слідство не ведеться без адвоката, а більшовики свідомо скасували адвокатуру, перетворили її своїми методами на пародію і невеличку формальність під час розгляду справи судом.

Як не сердився Лимарченко, як не відмовлявся переписувати листки, однак інколи мені вдавалося наполягти на своєму, але пізніше на суді з'явилися зізнання ті, які я відмовився підписувати. При розповіді про свою біографію вирішив уникати фактів, подій, які могли б мене виправдати – не хотів прибіднюватися, принижуватися, бо знав, що це нічого не дасть. Мені зі стану ворогів у більшовицькій системі, доки вона існує, не вибратись.

Лимарченко був заядлим уболівальником київського “Динамо”. Кожної неділі ввечері, якщо кияни виграли в якоїсь московської команди, він приходив у гарному настрої і по телефону з захопленням розповідав про перебіг матчу якомусь знайомому. Я уважно слухав, а пізніше він радо відповідав мені на запитання про команду. Тоді за “Динамо” виступав хтось із львів'ян, здається, Матисік із польської “Погоні 16” і з “України” – Мікльош. За кілька тижнів я з його розповідей знав прізвища кожного гравця. По телефону він часто скаржився на необ'єктивність московських суддів, грубість гравців російських клубів. Одного разу я сказав слідчому, що він теж український націоналіст, тільки ще не буржуазний, як я. Футбольна тема трохи згладжувала “класову ворожнечу” між нами.

Коли я розповідав йому про терор польських банд на Закерзонні майже до кінця квітня 1945 року, він не завжди хотів слухати, перебивав, а під кінець сказав, що за те, що там поляки когось вбивали, мене не будуть судити. Не дуже хочеться вірити в те, що я розповідаю.

Коли дійшло до вбивства Свєрчевського, тут ми затримались трохи довше. Звідки наші знали, що генерал поїде того дня тією дорогою? Лимарченко не хотів повірити, що я нічого не знав. Я справді не мав до цього жодного відношення.

“ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ”

Одного вечора мене привели до кабінету. Сів на своє місце, поклав, як належить за інструкцією, руки на коліна й чекаю, з чого почнеться допит. Лимарченко поклав на стіл якусь книжку й почав читати, не звертаючи на мене уваги. Минула година, друга; надокучило сидіти мовчки.

– Що ви таке читаете? Чи не Мопассана про любов? – питаю. Він узяв книжку, розкриту там, де читав, і поставив на стіл так, щоб я міг побачити її назву на твердій, гарно оправленій блакитній чи темно-зеленій обкладинці. Показав титульну сторінку, на якій я прочитав: “Історія української культури” за редакцією І. Крип’якевича. Про неї я згадував, коли писав у вересні 1947 року у Брезні над Гроном у Словаччині про наш визвольний рух.

Я зробив, як кажуть німці, великі очі і з вдаваним страхом пошепки сказав, що такі книжки не можна читати. Він не відреагував і читав далі. Через годину чи більше побачив, що я не можу сидіти спокійно, кліпаю очима або тру їх руками, викликав розводящого і мене достроково відпустив. На другий вечір знову викликав. При мені подзвонив комусь по телефону, що він уже на роботі, щоб приніс. Через хвилину зайшов якийсь тип, привітався, поклав “Історію...” на стіл і вийшов. Лимарченко відразу взявся за читання. Через годину або менше кажу йому, що очі печуть, і що буде, якщо я їх закрию. – А раптом хтось зайде, побачить, що ти спиш у кабінеті? – Не бійтеся. Я сплю як заєць, не впаду. За чотири роки в лісі навчився. – Ну, дивися. Не підведи мене.

Заплющив очі, стало легше, але заснути не міг. Через якийсь час питаю, що там таке цікаве, що не може відірватись, може, мені сказав би. Як сьогодні пам’ятаю його відповідь.

– Да-а-а! – наче простогнав, сперся на спинку стільця і задумався.

– Що “да”? – питаю. – Що тут таке творилося, чи що хтось наважився таке написати?

– Ти читав?

– Ні, – збрехав я, – але подібні читав.

Знов протягне “да-а-а” і продовжив читати. Я навіть дозволив собі покласти руки на стіл, а голову на руки. Капітан не звертав на мене уваги. Після півночі нагадав йому, чи не пора мене відпускати, скоро,

напевно, шоста година. Одного разу глянув на годинник і сказав, що ще рано. Десь через півгодини нагадав йому. Так мені вдавалось виторгувати годину чи більше і поспати трохи в камері упродовж чотирьох чи п'яти днів. Нагадую, що “Історія...” мала, здається, за шістсот сторінок великого формату, як енциклопедії. Читали її по черзі, мабуть, або верхівка, або найбільш довірені. Не думаю, щоб усім дозволили. Майже половина твору була відведена подіям в Україні від 1917 до 1938 року про переслідування і винищення українських письменників, учених, діячів культури, мистецтва.

Те, що я писав у Брезні, мабуть, прийшло за мною до Києва, бо одного разу Лимарченко питав, що я писав там, у Чехо-Словаччині. Більше ніколи про це не згадував.

Я був переконаний, що ця книжка неодмінно повинна була залишити якийсь слід у душі кожного українця. Хоча, можливо, були серед них настільки здегенеровані і віддані своїй роботі кар'єристи, для яких вона могла не мати значення.

ВИБОРИ У ФРАНЦІЇ І УКРАЇНСЬКА ПШЕНИЦЯ

Недалеко від вікна нашої камери, мабуть, на вулиці Короленка, був репродуктор, і ми мали змогу щодня слухати останні вісті о восьмій чи дванадцятій годині. А може, репродуктор був у дворі корпусу будинку №33 спеціально для в'язнів. Крім футбольних новин, ми мали змогу почути, що робиться у світі. Чого не почув із репродуктора, доповнював або коментував Лимарченко. На початку весни того ж року у Франції були проведені вибори до парламенту. До них країна готувалася ще з осені, кілька місяців йшла запекла боротьба між партіями, а під кінець усе звелось до протистояння двох основних сил – комуністів, які розраховували на підтримку майже сорока відсотків виборців, а з другого боку – блоку правих. Великобританія і США розуміли, що там може вирішитися доля Європи, зробили все, щоб не допустити перемоги лівих. Сталінові теж снилися береги Ла-Маншу.

У понеділок вранці передали по радіо, що за комуністів було подано трохи менше як 40 відсотків голосів – найбільше з усіх партій,

але уряд сформувати не вдалося. Увечері мене відвели на допит. Я тільки сів на своє місце, питаю слідчого, як там Франція.

– Що Франція? Франція як Франція – скурвилась. А чого ще можна було від неї чекати?

– Пропало півмільйона тонн пшениці та шовкові мішки.

– Звідки знаєш про пшеницю і шовкові мішки? – здивовано глянув на мене.

– У чеських газетах і у всій європейській пресі, особливо комуністичній, постійно інформують, скільки зерна отримала задарма кожна країна Європи від Союзу. Хто ж повірить, що на Україні, Молдавії люди з голоду вмирають? Чехо-Словаччина крім планових 250 тисяч тонн отримала додатково 150 тисяч тонн жита і вівса, щоб трофейні німецькі коні не змарніли навесну. А ви тут людей, які говорять голосно, що зерно вивозиться за кордон, судите на 25 років за антисоветську агітацію.

При останніх словах обличчя слідчого змінилося, чоло зморщилось і сердитим притихлим тоном до мене: “Ану перестань! Не забувай, де знаходишся!”

Я сам зрозумів, що трохи переборщив, і чекав гіршої реакції. Навіть не наважився поцікавитися, що пропало у Франції, крім пшениці. Боявся, що запише мені десь у протоколі про наклеп чи антирадянську агітацію.

Перейшов до допитів. Коли він писав протоколи, я короткими фразами нагадував, як німці в 1941 році морили голодом полонених, а тепер, коли в Києві німецьких полонених колоною ведуть на роботу, голодні київські діти крадькома, щоб не бачив конвой чи міліція, із тротуарів з-за дерев просять у них хліба. А ті кидають їм скибки, як колись кидали радянським полоненим у концтаборі в Пикуличах. Іронія долі, чи як це називається?

Слідчий не реагував і сказав, щоби я не заважав йому писати. Над ранком запитав, звідки я все це знаю.

– Знаю тому, що мене воно цікавить, – кажу, – а ви бачите і не звертаєте уваги. Вас такі речі не цікавлять.

Не сказав йому, що чув про київських дітей, здається, від Денисенка. Лимарченко ніколи не говорив ОУН, УПА, а неодмінно “банди ОУН”, “банди УПА”, “банди українських буржуазних націоналістів”. Я теж користувався такими термінами, але з іншим

підтекстом: “коли я став бандитом”, “я і ще один український буржуазний націоналіст”, “зустрів ще двох бандитів” і т.ін. Якщо слідчий підводив голову і починав сердито дивитися на мене, я переходив на нормальну мову.

На моє запитання, чому український націоналізм називають буржуазним, – адже ніде ніхто не говорить про польський чи російський буржуазний націоналізм, – він щось хотів пояснити, але мене не переконав. Наводив йому безліч прикладів, фактів, на які він не знаходив відповідей чи аргументів.

Захищати чи пропагувати ідеї самостійності України в кабінеті слідчого НКВД було безглуздя. Про це ніколи не забував, але одного разу після його фрази зі словом “банди” я не стримався і нагадав слова Шевченка, що “за святу правду й волю розбійник не стане”.

– Яке ви маєте право прикриватися ідеями Шевченка? Що спільного між Шевченком і вами? – спитав мене сердитим тоном.

– Хоч би мова спільна. А у вас що? – відповів я. Він, напевно, зрозумів, що я натякаю на нього: українець, живе в Києві і не знає рідної мови. Прямо про це ніколи йому не казав, але не один раз давав зрозуміти, що це явище ненормальне.

Я намагався уникати подібних дискусій на політичні чи історичні теми. Дотримувався позиції, що якби на моїх очах поляки не вбивали українців, не сидів би тут. Любов до рідної мови, народу та його історії не вважаю злочином, гордився цим і підкреслював, що кожна порядна людина на моєму місці вчинила б так само. Коли Лимарченко питав, чому я діяв так, а не інакше, я замість відповіді ставив йому зустрічне запитання, що б він робив на моєму місці, або як правильно треба було діяти. Інколи впевнено говорив, що він так само повівся би в даній ситуації як я. Подібне до компліменту.

За кілька місяців слідства ми мали час “розкусити” чи добре вивчити один одного. Інколи він починав розмови на сторонні теми. Крім футболу, оповідав, що нового у світі, що будується у Києві. Напевно переконався, що я справді не буржуазний націоналіст-фанатик і не перечив, що я інакше не міг діяти.

Під час однієї з таких розмов сказав мені, що до 1951 року вони знищать усі наші збройні групи, а до двадцяти п’яти років, тобто до 1973 року, підпілля перестане існувати. Через якийсь час почнуть звільнятися з таборів колишні учасники ОУН та УПА, і відродження

їхніх ідей можливе на засланні. Жодному не дозволять повернутися в Україну із Сибіру. Вже розробляються методи боротьби з такими явищами на майбутнє. У концтаборах і місцях компактного проживання переселенців із західних областей наші будуть постійно під особливим наглядом. Пригадую майже дослівно його погрозу: “Ми знаємо, що такі як ти не будете сидіти спокійно ні в таборах, ні на волі, якщо хтось з вас колись вийде. Ми виб`ємо з ваших голів мрії про самостійну Україну”.

Для мене це було відкриттям. Я не гадав, що є ще десь якісь наші збройні групи і що підпілля так довго зможе протриматися. Крім того, я переконався, як більшовики нас бояться і скільки сил витрачають на боротьбу з нашим населенням, навіть малих дітей вважають потенційними небезпечними ворогами в майбутньому. Вразив злорадний тон самовдоволеного яничара від того, що вони скоро переможуть і будуть мати спокій з “ворогами українського народу”. Зайвий раз я переконався в тому, хто сидить переді мною, а отже, не треба плекати якихось ілюзій. Це попсувало мені настрої на кілька днів, нагадало про обережність. Часто приходило в голову, що мене хочуть передати знов полякам, а там, напевно, розстріл. Я був і на це готовий. Життя під більшовиками навіть на волі я не вважав за життя людини, а тим паче за колючим дротом під конвоєм працювати, створювати матеріальні блага ворогам, які не приховують, що хочуть тебе знищити.

У камері приглядався до ліжка, табуретки чи нема де такого місця, де можна би перерізати вену на руці. Все продумано і передбачено. Слідкував за нігтем на великому пальці руки, за скільки днів відростає і чи можна ним розрізати руку. Пробував на нозі, щоб не на видному місці. Можна, якщо з розмахом потягнути. Трохи сили волі, і біль не відчувається зовсім, хіба перших кілька секунд.

У Польщі, на випадок, якщо б мене передали, вирішив не відповідати на жодні запитання, поки мені не довели б, що покарали на смерть хоч одного з тих, що мордували дітей та жінок в українських селах узимку з 1944 на 1945 рік.

Однак Лимарченко ніколи навіть не натякнув про такий варіант, не лякав, коли виникали між нами суперечки. Але могли відправити несподівано без попередження. Аж у 1980 році в Черкасах ціла бригада чекістів на чолі з генералом Маліковим (від 1998 року депутат

Верховної Ради України) хотіла налякати мене депортацією до Польщі, де “появилися нові документи про мене і що там смертна кара не скасована”. Я запитав, чи йти завтра на роботу, чи збиратися до Польщі. Відчепилися. Дуже наполягав на цьому полковник Тараненко Юрій Васильович.

Коли дійшли до мого відрядження на захід, затрималися трохи довше. Чому саме мене вибрали – не знаю. По дорозі в подробиці не вдавався. Я повинен був пробратись через Чехію до західнонімецького містечка Байройта і там на вулиці Вагнера, 12 знайти якогось українця. Розповісти про стан справ на виселених теренах і чекати, що вирішать, як мені бути далі.

На запитання Лимарченка, подібно як у Москві на Луб’янці, чи знаю Зенона Пеленського в Мюнхені, відповів, що вперше чую.

На другу ніч мене знов викликали на допит, щоб уточнити дещо про Байройт, але я нічого більше не міг додати. Більше як два тижні мені дали спокій. Я добре виспався, відпочив, трохи підлікував очі. Коли я знов появився після довгої перерви перед слідчим, ще не встиг сісти, він замість розповісти про футбольні новини, накинувся на мене майже з криком:

– Звідки ти взяв якийсь Байройт? Чого дурниці розповідаєш?

Я боявся, що такої вулиці там нема чи номера будинку. Зі здивованою міною, як у Швейка, сказав, що нічого більше не знаю і не можу додати.

З гімназії з підручника німецької мови за четвертий клас я знав, що композитор Ріхард Вагнер жив у Байройті. По смерті на його честь там щороку проводилися так звані Вагнерівські концерти (“Wagnerspiele”) в театрі з рухомою сценою. Якщо там так шанують композитора, то, напевно, повинна бути вулиця з його іменем. З числами 12 і 21 у мене було пов’язано багато подій у житті, тому легко запам’ятались. Вибрав 12, бо вулиця могла бути коротка. Запам’ятав на мапі, що це місто в Західній Німеччині близько від кордону з Чехією і Східною Німеччиною.

З реакції слідчого міг здогадатися, що там був хтось з їхніх, така вулиця і номер будинку є, але підозрілих мешканців чи українців не знайшли.

Міг розповісти їм про Пеленського в Мюнхені. Це нічого не змінило би, бо вони могли знали про нього від Гамівки та з інших

джерел. Про Зенона Пеленського – редактора якоїсь львівської газети – я знав ще перед 1939 роком. Збрехати вирішив так, для розваги чи зі злості. За весь час мене ні разу не зловили на найменших неточностях чи брехні. Це полегшувало моє становище, але на майбутню долю не могло вплинути.

У НИХ ТЕЖ НОРМИ

На початку травня слідчий спитав мене, скількох людей я вбив.

– Нікого – кажу.

– Не може такого бути. Признався, що був стільки часу в бандах ОУН чи УПА і нікого не вбив. У таке на суді не повірять.

Я, ясна річ, не міг признатися в тому, чого не було, тим паче у таких злочинах. Лимарченко не хотів з тим миритися, йому потрібні були вбиті. Він кілька ночей підряд повертався до окремих епізодів із мого минулого і закінчував запитанням про вбивства.

Не пригадую точно, чи ще раніше Педерій у камері розповідав, що в концтаборах можна набути якусь технічну спеціальність і, якщо добре працювати, не мати порушень, тоді один рік зараховують за три, а там бувають амністії, і кілька років пролетять непомітно. Найгірше тут, у тюрмі, під слідством, а що би там не писав слідчий – двадцять п'ять років забезпечено – ні більше, ні менше.

Ходять чутки, що знов можуть впровадити смертну кару. Сьогодні хто скоріше попаде на суд, тому пощастить. Один день може вирішити життя людини. Те, що пише слідчий – не головне. Все вирішує суд. Там можна відмовитись, заперечити, спростувати. Я не мав найменшого уявлення про процедури судових процесів, ніколи не цікавився ними, не бачив. Тепер я особисто переконався, що ця система – це пародія, карикатура на судочинство з використанням брехні, фальші, підлості і що безглуздо трактувати її серйозно та ще й дозволити псувати собі нерви, здоров'я.

Мене здивувало, навіщо слідчому стільки звинувачень, коли за одне дають двадцять п'ять років. У мене вже є співпраця з німцями, здача в полон без зброї чи дезертирство, участь зі зброєю у “бандах”, антисоветська агітація та пропаганда.

Ще Темляков розповідав мені, а Педерій повторив, що у слідчих є наче норма “людино–злочинів”, які треба довести в’язневі. Якийсь план. Вони ніколи не обходяться однією статтею Карного кодексу, а стараються, щоб було не менше двох. З нагоди різних свят, роковин Сталін на весь світ може оголосити про амністію для якоїсь статті, але на волю не вийде ніхто з політичних, бо друга стаття не випустить. Іншим разом можуть звільнити по другій, зате перша в амністію не входить.

Варто нагадати, що в більшовиків не було політичних в’язнів, тільки кримінальні злочинці, а від 1952 року “тимчасово ізольовані”. У 1952 році була поголовна амністія для політичних. У нашому таборі №4 в Норильську на чотири тисячі в’язнів звільнили кількох кримінальних і то, здається з тих, що попали неповнолітніми. Я часто прикидав у думках, скільки років могло залишитися до смерті Сталіна. Згадувати про це під час дискусій навіть у камерах між в’язнями було страшним богохульством, злочином. Боялися цю тему порушувати між собою найбільш довірені, щоб стіни не почули і не донесли. В’язні не достойні були вимовляти таке святе ім’я.

Далеко християнському Богові, магометанському Аллахові, єврейському Єгови, індійському Будді зі своєю святістю до Сталіна в очах комуністів і заляканого натовпу після війни. Майбутнім поколінням важко буде повірити, що їхні предки марксистки могли у своєму духовному розвитку так наблизитись до допотопного печерного рівня. Сьогодні й самому не віриться, але як згадаю, стає страшно. Був переконаний, що тиранія повинна закінчитися зі смертю тирана, але помилявся. Сталіну було тоді 69.

Не пригадую, чи під впливом розповідей Педерія про “щасливе” життя у концтаборах, чи так надокучила монотонність буднів у камері, хвороба очей, а може прихід весни позначився на настрої – однієї ночі я сказав слідчому, що згоден підписати все, що йому потрібно. Він здивувався і аж зрадив.

– Так би відразу, – сказав.

Почав підсовувати листки з попередніх допитів, і я, майже не читаючи, ставив внизу свій підпис. Коли дійшло до вбивств, я зупинився. Переконую, що нікого не вбивав. Навіщо йому це потрібне? Совість у мене чиста.

– Ніхто не повірить, щоб за стільки років участі в УПА та ОУН ти нікого не вбив. І яка тобі різниця? Для мене воно має значення.

Не пригадую, чим він мотивував свою впертість. У якомусь, підписаному мною протоколі були слова “банди УПА”. Під кінець я махнув рукою на можливі наслідки, спитав, скільки йому треба.

– Сто вистачить? Пишіть сто, – кажу байдужим тоном.

– Е, ні. Забагато. Ти на такого не подібний.

Через п’ятдесят, сорок, тридцять... ми затримались на десяти. Ще він порадив не називати круглу цифру і записав вісім (не 12 чи 13. Пожаль мені). Так появилось вісім розстріляних мною, які “боролись проти ОУН”, хоч десятиліттями я думав, що вісімнадцять.

Повернувся до камери і заснув. Уранці розповів усім, що від сьогодні я став страшним бандитом, убив чи розстріляв стільки-то людей. Пожаль Лимарченка, дав йому змогу виконати план для кар’єри. Не пригадую, як реагували всі інші на мої слова, але моя поведінка, настрої не змінились. Наче нічого не сталося. Вирішив, що на суді скажу, що підписав, щоб скоріше закінчилось слідство.

Ще треба було назвати кілька прізвищ. Я сказав про Благуту. Більше не пам’ятав. Хотів назвати прізвища людей, які десь живуть, але могли перевірити з поляками. Вирішив не додавати собі клопоту.

Ніде не було жодних документів, ані живих свідків, які підтвердили би мою причетність до вбивств. Про це знав навіть Гамівка. Про моє ставлення до методів покарання людей за якісь провини, а тим паче невинних, знали всі. Мої погляди збігалися з поглядами Летуна. Якби я тоді міг передбачити, як дорого обійдеться для мене і моїх дітей упродовж десятиліть та легковажність, ніколи не підписав би тих протоколів. Чомусь тоді я не вважав Лимарченка підлим негідником, хоч він напевно знав, що робить.

Що ще варто згадати з часів перебування на Короленка, 33?

Перше травня припадало на суботу. Була гарна тепла погода. Ми, здається, в камері відчували запах зелених каштанів і вранці ставали ближче до вікна, повними грудьми намагались надихатись свіжим весняним повітрям. О десятій годині ми слухали з репродуктора, як проходить десь там парад, а пізніше цілий день чути було мелодію популярного краков’яка.

Назавтра – Великдень. О. Климентій отримав передачу з волі від сестер якогось колишнього монастиря. Пригадує три яблука і маленький листок із привітанням зі святом. Два яблука він розділив між нас чотирьох, а третє віддав, здається, Романові і сказав, що воно корисне при хворобах шлунка. Роман часто скаржився на біль.

Коли в Лимарченка був добрий настрій, у вільні хвилини я часто переводив розмову на долю, життя українського народу. Інколи пов'язував із фрагментами слідства. Одного разу розповів про свої враження, коли мене з аеродрому в Жулянах везли у воронку сюди перед відправленням до Москви. Через загразоване віконце бачив зруйновані будинки на вулиці Червоноармійській, наче щойно вчора по ній пройшов фронт. Стояла морозна погода. На вулиці бачив лише кілька жінок у старих тілогрійках і ще гірших валянках із галошами. На головах – шапки-вушанки.

– А у вас форма з гарного, дорогого, напевно, імпортного матеріалу. Чи не якийсь англійський бостон? – питаю.

– Ні. Це в Іваново на текстильному комбінаті є один цех, який випускає такий матеріал. У Києві є окрема майстерня, де шують для нас форму.

Десь у кінці травня нічні допити припинились, тільки інколи вдень мене слідчий викликав, коли треба було щось змінити чи уточнити в протоколах. Набиралось 114 чи 144 сторінки. До Лимарченка часто заходили слідчі Дубок і якийсь молодий Петлюра. Інших прізвищ не зустрічав.

Моя розповідь про Короленка, 33 подібна на якусь ідилію порівняно з тим, що тут творилося до 1938, або відразу після 1943 року, коли німці відступили на захід. Можливо, характер мого “злочину” і моя поведінка спричинили такий перебіг слідства.

Слід ще звернути увагу на одну характерну особливість. До 1938 року слідчими були тут переважно євреї, менше росіян, а українців одиниці. Це добре видно із серії статей під заголовком: “... з порога смерті... Письменники України – жертви сталінських репресій” в “Літературній Україні” від №14 до кінця 1991 року за редакцією Олекси Мусієнка. Про це я вже згадував.

Після війни слідчими на Короленка, 33 стали переважно кадри з України, радше українці за національністю, але напевно під наглядом Москви. За короткий термін Берії та його фірми вдалося у післявоєнні

роки підшукати й виховати цілу касту ренегатів, для яких підлість, яничарство, ненависть до всього рідного українського стали ідеалами життя. Інколи хочеться назвати це національною рисою характеру частини двох чи трьох поколінь народу.

Якщо у Грузії, після введення так званої “брежнєвської конституції” у 1977 році і визнання російської мови на території республіки державною, студенти на знак протесту вийшли на вулиці Тбілісі і їх жодного не судили, то в республіках Прибалтики за виступи на захист рідної мови та культури давали кілька років, а в Україні судили на найбільші терміни, потім знов додавали, забороняли повертатись в Україну і переслідували навіть дітей. Не цуралися навіть фізичного знищення: Алла Горська, Гелій Снегірьов, Василь Стус, Марченко, Литвин, Олекса Тихий. А скільки невідомих? І все це робилось руками своїх доморощених лакуз, вихованих у дусі тваринної психології вічного раба. Усі вони в суверенній Україні залишились на місцях, деякі до смерті не позбудуться ненависті до всього українського.

СУД

11 червня 1948 року мене після сніданку близько 9-ї години викликали з камери, вивели на подвір'я, посадили у воронок, в якому покашлював Антін, і повезли на суд на вулицю Мельникова. Був гарний теплий день. Довкола свіжо, все зеленіє, цвіте. Перед будинком суду групами стояли люди. Це, мабуть, рідні чекали своїх. До середини не впускали нікого. Як добре, що мене ніхто не чекав. Нас завели на другий поверх до якоїсь великої кімнати, подібної до шкільного класу. Охороняли нас два молоді чорняві хлопці у формі, розмовляли між собою і з нами українською. Один поцікавився, хто ми такі і звідки. Я відповів, жартуючи, що, якщо скажу правду, можуть перелякатися. Ми бандерівці аж із Польщі.

Вони справді розгубилися, почали нас розглядати з ніг до голови. Трохи заспокоїлися, коли переконалися, що ми цілком подібні до людей, і один питає, чи в нас там чули що про Шевченка. Я почав називати вірші з Кобзаря, наводити деякі напам'ять і перейшов до “Розритої могили”. Такого вони не чули. Почав їм читати уривки,

обидва очі витріщили і слухають. Цей, що почав розмову про Шевченка, перебив і сказав, щоб припинити, аби хто з начальства не почув, бо їм заборонено з нами розмовляти.

– Ви не так начальства боїтеся, як один одного. Начальство далеко, не чує, коридор довгий і через відчинені двері видно, чи хтось іде.

Я ще прочитав кілька цитат із Послання (І мертвим і живим...), але не дали продовжити. Сказав їм, що в нас малі діти в садках, старі жінки краще знають Шевченка, як вони. Не сумніваюсь, що про нашу розмову їхнє начальство буде знати – котрийсь із них донесе. А ми, – киваю в бік Антона, – можемо удвох розмовляти на будь-які теми і не боїмося, що котрийсь із нас продасть другого.

Забіг на хвилину секретар суду лейтенант Бондарчук. Більше подібний на скромного конторського клерка, ніж на чекіста. Щось уточнив про наші дані й побіг. З вигляду нагадав мені секретаря чи писаря штабу в Банській Бистриці. Мабуть, теж не захотів стояти годинами в черзі за хлібом та молоком, голодувати і тому згодився тут працювати. Його прізвище і посаду назвали мені конвоїри, коли я поцікавився, хто він такий.

Зайвий раз переконався, що київська тюрма з її кадрами в порівнянні з Москвою – глуха провінція. Там такі вільні розмови конвоїрів з в'язнями неможливі. Все, здається, залежало від національності виконавців. У Москві на Луб'янці під час прогулянок тільки два вартові українці поводитися з в'язнями як із людьми – не гавкали. Про це знали всі старі в'язні на Луб'янці. У Києві на Короленка, 33 тільки один повадився по-московськи – якийсь росіянин, якого звали “вологодським”. У майбутньому ще не один раз мої спостереження підтверджувалися.

Настала наша черга стати перед судом.

Прийшов лейтенант Бондарчук, і нас повели в інше приміщення, подібне теж до якогось шкільного класу, тільки менших розмірів.

Нам вказали місце справа під вікнами на підвищенні за бар'єром, схожим на трибуну для лектора. Праворуч від нас, теж на підвищенні, під другою стіною без вікон за столом першим сидів лейтенант Бондарчук. За ним сам суддя – полковник Коломийцев з орденами і медалями на грудях і ще якийсь член суду. Навпроти нас під стіною, теж із вікнами, сидів прокурор – офіцер у формі. Його зовнішність не запам'яталась. Між ним і дверима стояло кілька рядів стільців для

публіки. Тим разом там сидів сам Лимарченко. Антін зайняв місце праворуч від мене. Перед нашим бар'єром чи трибуною майже непомітно присіла на стільці наша адвокат Маргуліс – уже старша жінка, років за 50, скромно вдягнена. Я згори бачив тільки її хвилясту зачіску із слідами сивини і якусь темно-синю кофту.

Не відчував якоїсь важливості того дня для моєї долі, навіть не думав про це, скоріше був радий, що закінчилось слідство, і мене кудись повезуть під конвоєм далеко до Сибіру, а там нові люди, нові враження, і так, мабуть, до смерті. Україна знов залишається колонією Москви, напевно, до третьої світової війни, далі нова боротьба майбутніх поколінь. Ми зробили все, що могли, або й більше. Неписані закони історії. Сьогодні мені повинні у цій кімнаті зачитати, що, як і мільйонам інших, вліпили 25 років, та ще скажуть, що пощастило, бо скасували смертну кару.

Коли суддя російською мовою назвав прізвища присутніх, потім перевірив, чи я є я, а не хтось інший, ставив ще якісь запитання і пояснював, де ми знаходимося, що від нас потрібно, я мало звертав уваги на його слова. На його запитання відповідав українською коротко, переважно “так” чи “ні”, а сам думав: ось вона, м'ясорубка, яка перетворила і далі продовжує перетворювати десятки мільйонів людей у рабів, навіть гірше – у безвільних тварин і вже на все життя. Це все твориться в середині двадцятого століття для блага народу і майбутніх поколінь. Як усе просто до геніальності – без шуму, галасу та ще й законно. Чому найбільше і найчастіше терпить Україна? Чи є на світі якась правда, Бог?

Згадав, як у військовій в'язниці у Празі півроку тому, побачивши у дверях капітана НКВД, а за ним кругле смагляве обличчя солдата-монгола, відчув, що як людина перестав існувати. Тепер спокійно розглядав військову уніформу на членах суду і на прокурорі, блискучі відзнаки на грудях. Невже я така фігура, що вони прийшли в парадній формі чи, може, так належить за інструкцією або статутом?

Хтось зачитав акт звинувачення. Майже в кожному реченні слово “банди”. Як послухати уважно, то можна було самого себе злякатися. Обурюватись, запротестувати, але хто мене почує, кому воно потрібне і що дасть? Тільки час забере і викличу насмішки.

Це не відкритий суд над Георгієм Димитровим у Лейпцігу 1933 року в присутності кореспондентів з усього світу за підпалення

рейхстагу в Берліні, або якийсь інший суд у цивілізованому світі. І взагалі вся процедура з виголошенням скоромовкою набору трафаретних фраз не могла викликати в мене поваги до такої авторитетної установи, як суд у більшовицькій системі.

Згадав цей суд улітку 1991 року, коли під час телепередачі голова Комісії у справах реабілітації репресованих генерал НКВД Ковтун кілька разів повторив “банди УПА”, “банди ОУН”, доки йому не зробив зауваження другий член комісії Богдан Ребрик. Отже, чого можна було чекати від такого Ковтуна чи іншого яничара тоді, у 1948 році?

Після телепередачі я не міг заспокоїтись, чому доля України знов потрапляє до рук zdeгенерованої більшовизмом касты – здібних, досить розумних, із вищою освітою виконавців, які нормальних чесних людей далі називають бандитами за те, що ті віддали життя за волю народу. Чому вони знання своєї історії, любов до всього рідного називають злочином, як це зробив депутат Верховної Ради Лісовенко, коли порушив питання на сесії, чому в Тернопільській області в перших класах шкіл діти вивчають тільки українську мову.

Коли суддя запитав мене, чи визнаю себе винним у тому, що написано в акті, я спокійно відповів, що ні. Всі присутні розгубилися від здивування, почали переглядатися між собою. Такого, видно, від мене не чекали. Особливо змінився на обличчі Лимарченко – з байдужого став сердитим, аж почервонів.

Далі відбувся приблизно такий діалог:

Суддя: Вас примушували давати такі зізнання?

Я: Ні. Я підписував усе, щоб скоріше закінчилося.

– З чим ви не погоджуєтесь?

– По-перше, там ні слова ніде не сказано про те, що поляки вбивали українців узимку з 1944 на 1945 рік. І це було головною причиною виникнення відділів самооборони, які пізніше силою обставин перетворилися у відділи УПА. Іншого виходу для нас не було. Там же близько стояли радянські військові частини і дивилися на все крізь пальці. А тепер ви судите мене і подібних тільки тому, що ми залишилися живими. Поляків, які вбивали безборонних жінок та дітей, ніхто не судить і не буде судити. Вони нищили українців тому, що нас не вважали за людей, називали бидлом. Поляки знали, що нас ніхто не буде захищати. На тих теренах за Сяном до 1944 року про

український націоналізм місцеве населення майже нічого не знало, а тим паче про якийсь буржуазний. Люди хотіли жити по-людськи.

Друге: написано, що я був членом ОУН. Теж неправда. Я почував себе українцем – патріотом свого народу. Не більше. “За наказом ОУН вступив у поліцію...” – Брехня. Такого я не міг говорити. Вступив не в поліцію, а перекладачем при поліції тому, що не знаходив іншого виходу, а жити треба було. Постійні облави, свіжі списки розстріляних заручників примусили мене десь працювати. Нічого не сказано про те, що я працював бухгалтером у Союзі кооперативів і допомагав знайомим євреям у гетто, потім змушений був залишити працю і довгий час жити під чужим прізвиськом. Не розумію, на якій підставі мене звинувачують в участі в акціях проти євреїв на боці німців, якщо вже на початку 1942 року всіх євреїв знищили. Далі написано, що я вбив стільки-то людей. Теж неправда. Слідчому потрібна була якась кількість, і я підписав, але до нього в мене претензій нема. Нікого я не вбив.

Суддя: “Якщо ви не згодні, маєте право заявити протест і вимагати перегляду слідства та заміни слідчого”.

– Нічого мені не треба. Кінчайте скоріше цю комедію, а я усе підпишу, що захочете.

Суддя до того намагався говорити ламаною українською мовою, але не дуже виходило. Приголосну “в” у кінці слова вимовляв як “ф”: “піф”, “Киїф”... Так, здається, говорять у районах, що межують з Росією.

Коли я сказав “кінчайте...комедію”, суддя сердито перейшов на російську мову.

– Що значить комедію? Може, ви і радянського суду не визнаєте? Чи знаєте ви, що образа суду карається за статтею (здається 45) строком до...?

– Робіть, що хочете. Для мене це не має ніякого значення, – відповів я байдуже.

Далі суддя звернувся до Антона, спитав, чому він вступив у банду і які в нього були претензії до радянської влади.

Антін розповів, що до 1939 року він працював у Ропенці Ліського району водієм вантажної машини на нафтопромислах.

У 1940 році його взяли в НКВД у Ліську на воронок. 22 червня 1941 року, як тільки почалася війна, працівники НКВД завантажили

автомашину в'язнями з тюрми і наказали везти у верболози над річкою, здається, біля села Вільшаниця. Там Антін почув якусь метушню, крики, вискочив із кабіни і втік. Він не сказав, що енкаведисти всіх в'язнів вбивали молотами ударами в потилицю і що місцевих водіїв теж помордували. У 1944 році восени із приходом фронту він якийсь час переховувався, щоб колишні працівники НКВД із Ліська не нагадали про втечу в 1941 році. Коли поляки почали вбивати українців, він вступив до відділу самооборони, виконував функції зв'язкового.

Члени суду переглянулися між собою, але додаткових запитань не ставили. Суддя звертається до мене:

– Вам надається останнє слово. Що ви хочете сказати? Визнання своєї вини і щиросердне покаяння може допомогти зменшити міру покарання.

– Нічого, – байдуже відповідаю.

Тут несподівано переді мною наче прокинулась адвокат Маргуліс і почала, жестикулюючи руками, щось повторювати наче “сіте!, сіте!”. Спочатку не зрозумів, що вона говорить і чого хоче, аж коли встала, наблизилась голову до мене, я зрозумів, що не вимовляє “р” і каже “просіте”.

Глянув на неї через бар'єр і донині пам'ятаю її благальний вираз обличчя, як вона просила мене, щоб я покався, щиросердно визнав свою вину, як перед хвилиною радив суддя, і щоб я просив у них помилування. Не сумнівався, що вона мене жаліє, бажає добра, але не міг зрозуміти, як вона може сприймати серйозно слова судді, коли всім поголовно дають двадцять п'ять років, а мене чомусь пожаліють. Я і справді не надавав значення словам Коломийцева.

Питаю її, кого просити, про що. Не буду нікого просити. У мене совість чиста.

Лимарченко під вікном місця собі не знаходив, весь час не зводив з мене очей, але я не звертав на нього уваги. І взагалі мені стало дивно, що це їм чомусь для чогось потрібне. Напевно хочуть, щоб я покався, принизив себе, а вони скажуть, що “родіна” не прощає такого. Антін теж мовчав. Суд вийшов на нараду, повернувся, і “...в імені...” нам дали по 25 років примусових робіт у таборах зі спеціальним режимом та ще 5 років позбавлення громадянських прав. Здається, дали десь розписатися і відвели в попередню кімнату. Мені

ще додали статтю про зневажливе ставлення чи образу суду. Точно не пригадую.

Наші конвоїри вже в кінці коридору перед дверима класу поцікавилися:

– Ну, скільки?

– Двадцять шість, – кажу.

– Двадцять шість не дають. Може, двадцять п'ять?

– А скільки ще дають?

– Останнім часом усім тільки двадцять п'ять.

Нараз вбігає схвильований Бондарчук і до мене майже з криком: “Що ти наробив? Було вирішено, що тобі дадуть не двадцять п'ять, а десять. Чому не покався і не попросив помилування, як підказувала адвокат? Усе було вирішено з Лимарченком, а з ним тут рахуються”.

– А йому скільки? – питаю, кивнувши в бік Антона.

– Про нього не було мови.

– І як же тоді зможу глянути йому у вічі? Мені десять, а йому двадцять п'ять.

Бондарчук ще довго не міг заспокоїтись, сказав, що я підвів Лимарченка і що пожалію, усе життя буду каятись. Відповів йому, що я ніколи не шкодував про свої вчинки, не каявся і тепер не буду. Яка різниця десять чи двадцять п'ять років? Так чи так життя уже пропало. Нащо мені така воля – дивитись, як голодні діти в Києві просять у німецьких полонених хліба?

Бондарчук вийшов, а конвоїри вже не заводили з нами розмови. Один тільки сказав, що таких ще не бачив, щоб не звертали уваги на вирок. Я намагався бути бадьорим, але, мабуть, не виходило. Думки роїлись, тільки пам'ятаю, що не шкодував, що так вчинив. Насамперед – що подумав би про мене Антін. Пізніше не раз згадував той день без докору совісті. Переконаувався, що та їхня ласка дорого могла мені коштувати. Я би був перед ними в боргах і вимагали би, щоб віддячився колись. А так вони майже сімнадцять років наче забули про мене, і совість не мучила. Хоч насправді весь час пам'ятали.

Часто думаю, чому під час слідства і на суді підписав протоколи про те, що було і чого не було. Міг не підписати, нічого не зробили би. Тоді не так легковажність чи страх перед погрозами, а вирішило те, що я свідомо і підсвідомо не сприймав серйозно саму методику

більшовицького судочинства і всю систему взагалі. Важко повірити, що тоді чим чеснішою і освіченішою була людина, тим менше впевненості, що будь-якої хвилини її не посадять або не вб'ють. Якщо посадили – то в 1948 році іншого вироку як 25 років таборів і 5 років позбавлення громадянських прав не було. Хіба якісь виняткові випадки, і то з інших міркувань: якщо людина щиро покаялась, особливо коли не було в чому каятись, якщо когось очорнила чи звинуватила в нескоеєних злочинах, тобто продала, зрадила.

Такі методи більшовики найчастіше практикували проти українців. Підсудний повинен був сам себе принизити, зректись переконань, втратити власне обличчя. Не було такого випадку, щоб тоді когось арештували і щоб той зміг виправдатись і вийти на волю, навіть якщо щиросердно визнав свою вину, покався, просив прощення і пообіцяв більше так не робити.

Ці “злочини” ходили за мною все життя в таборі і “на волі”, шкодили на кожному кроці на роботі і в побуті не лише мені, а й дітям, коли підросли. Однак ніколи на думку не спадало звернутися в таборі до адміністрації чи на волі до КДБ, сказати, що все написане – брехня, виправдовуватись, каятись. Розраховувати на якийсь здоровий глузд з їхнього боку – наївно. У них уся психологія спрямована не на виправдання, а на звинувачення, і вони повинні були бачити в кожній людині передовсім ворога.

Якоюсь мірою подібна сцена повторилась аж у 1985 році в Черкасах. Здається, в травні отримую з Польщі з Катовиць телеграму, засвідчену лікарем, що сестра у важкому стані, хоче мене перед смертю побачити вперше за сорок років. Оформляю документи на виїзд. По телефону незнайомий голос пропонує зустріч у парку в центрі над Дніпром біля пам'ятника Івану Підкові. Після короткої розмови молодий кегебістик, майже ровесник моєму синові, а міг би бути і внуком, поважним наставницьким тоном, наче якийсь секретар обкому партії, питає, чому я не можу за стільки років покаятися, чому я такий впертий.

Я встав із лави, глянув на нього і питаю, в чому я повинен каятись, перед ким, за що. Що він знає про мене і хто він такий, яке має право вимагати від мене покаєння? Повернувся і пішов. Через кілька днів отримав повідомлення, що візу мені не можуть видати. Ще через кілька днів прийшла телеграма про смерть сестри. Поховали без мене.

ЛУК'ЯНІВКА. КОРПУС “Е”. КАМЕРА 37

Коли мене востаннє викликали з камери на Короленка, 33, я ні з ким не попрощався, бо не знав, куди поведуть. Речі мої принесли до воронка наглядачі чи, може, віддали після вироку. Не пам'ятаю. З будинку суду на Мельникова нас знову воронком відвезли до Лук'янівської тюрми. Помістили у спецкорпусі, який ще називали Е-катерининським, збудованим у плані буквою Е з трьома крилами. Казали, що на честь імператриці “Е-катерини”. Там сиділи переважно ті, які після суду чекали на етап до Сибіру чи інші зони концтаборів на Півночі, на Далекому Сході. Щось начебто пересильний чи перевалочний пункт.

На Лук'янівці за спільною огорожею був ще головний корпус, де відбували покарання кримінальні злочинці з різними вироками, тільки не політичні. Корпус ззовні виглядав схожим на справжню середньовічну тюрму: стіни товсті, вікна маленькі, заграбовані. Денного світла до камер потрапляло мало. Наш будинок майже не був подібний на тюрму – більше на якусь фабрику з великими заграбованими вікнами. Ззовні стіни теж облицьовані чимсь, не такі понурі, сірі, як головний корпус.

Нас з Антоном завели до 37-ї камери на третьому поверсі в південному крилі в лівому кінці коридору. Приміщення приблизно 4,5х2 метри, заввишки до 4 метрів, стіни пофарбовані на чорно, низ вікна на висоті більше двох метрів, щоб не можна було виглянути на світ. Зліва при вході стояла “параша” – дерев'яна бочка з покриттям і ручками, об'ємом, мабуть, більше як на 100 літрів і друга, менша бочечка, на якій стояло алюмінієве горнятко. На ніч, щоб звільнити трохи місця, воду ставили на парашу. Напхали туди шістнадцять осіб і всіх поселили за один чи два дні, бо кожний почувався новачком. Цілий день сиділи на підлозі, а коли ноги терпили, можна було постояти або лягти. Вночі лежали шаховим порядком, щоб усі могли поміститись і тому вранці в туалеті кожний старався добре помити ноги. Вирішили, що аби хоч трохи було вільніше, то один буде сидіти вночі під дверима біля параші по черзі. Якомусь літньому чоловікові, віком біля 60 років, дали місце під вікном. Там було свіжіше і сонце так не пекло. Погода стояла тепла, сонце світило цілий день у камеру, чорні стіни нагрівалися далеко за сорок градусів, було душно. Не

могли дочекатися вечірньої прохолоди. Сонце вже хилилося до заходу, а ліва стіна в камері ще дихала спекою.

Ми з Антоном прибули одними з перших і зайняли місце під правою стіною, ближче до вікна. Після нас до камери ввійшло відразу четверо чоловіків на кілька років старших від мене. Всі кияни. Два мого зросту, а два – на кілька сантиметрів вищі. Микола Ковальчук – чорнявий, високий майже до 190 см, до війни працював особистим водієм Микити Хрущова, коли той був першим секретарем ЦК Компартії України. Їздив ще з червоним прапорцем на автомашині. Весь транспорт повинен був давати йому дорогу. Микола був веселої вдачі, привітний, напевно, непоганий як людина, здається, ще не одружений і не дуже був засмучений вироком на 25 років. Ми лежали поруч, знаходили теми для розмов. Ми з Антоном відразу розповіли, хто такі, звідки, який вирок. Ковальчук сказав мені, що в Києві на вул. Фабричній, 4, біля нафтобази, живуть його батьки. Якщо в мене буде колись нагода, щоб повідомив туди, що зустрічався з ним. Адресу я запам'ятав добре, в шістдесятих роках пробував без успіху відшукати, але тоді були підстави думати, що він звільнився раніше від мене.

Петро Калиниченко був на кілька років старший від Миколи, теж водій за фахом, і з вироком на 25 років. Здається, вдома залишилися дружина, діти. Він мало розмовляв, завжди був задуманий і сумний. Запам'яталися його правильні, якісь класичні риси обличчя, вроджена інтелігентність, урівноваженість у рухах, мові. Такі люди відразу викликають до себе довіру. Він тримався разом із Ковальчуком, і вже на другий чи третій день у мене з Антоном і з ними створилось своє дружнє товариство.

Віктор Котінев в одній справі з ними, родом десь з Центральної Росії, до війни працював наглядачем у тюрмі, здається, в цій же Лук'янівці. Було йому майже під сорок. Подібний на наглядача на вул. Короленка, 33, якого я називав вологодським: чоло низьке, насуплений, сердитий – типовий тюремний наглядач. У Києві прожив до двадцяти років і українською не міг слова сказати. Я не думав, що не хотів принципово вивчити. Просто не під силу. Він найбільше з усіх був незадоволений долею. Отримав теж 25 років.

Четвертий був Віктор Виноградов, високий, як Ковальчук, і його віку – десь близько тридцяти років. Йому дали тільки десять. Одружився з дочкою якогось генерала і той, видно, дещо допоміг.

Тільки ввійшли до камери, розмістились, і відразу Котінев почав докоряти Виноградову, що той продав усіх, через те йому дали лише десять. Калиниченко і Ковальчук теж підтримали Котінева, але трохи спокійніше. Виноградов виправдовувався, казав, що він не винен, і не тратив надії, що його тесть – генерал буде старатися, щоб усіх виправдали. Тут якесь непорозуміння. Найбільше винен якийсь там член більшовицького підпілля під час окупації, який побоявся сказати правду про їхню діяльність за німців і виправдати їх.

Пізніше Ковальчук і Калиниченко розповіли мені подробиці. У 1941 році перед приходом німців у Києві залишився підпільний обком (обласний комітет партії), який повинен був діяти в окупованому місті. Підібрали за відповідними рекомендаціями надійних членів партії та комсомольців, серед них – і наші однокамерники. Їм доручили влаштуватися в німців водіями. Так і зробили. У 1943 році всі чотири за наказом підпільного обкому захопили німецькі танки чи бронемашини і втекли в поліські ліси до партизанів.

Тепер їх судили за “ізнєну родіни” в 1941 році і за співпрацю з окупантами. Перший секретар підпільного обкому, який у 1941 році відбирав їх до праці і дав завдання влаштуватися водіями, загинув, а другий, що став на його місце, побоявся їх захищати, щоб самого не посадили. Ніяких документів про їхню працю в підпіллі не було. Виноградову пообіцяли, що якщо признається, що все вони робили з власної ініціативи, а не за наказом обкому, то його не будуть судити. Так і зробив. Пізніше його протокол із зізнаннями показували іншим, щоб довести, що вони не кажуть правди.

Через кілька днів змирилися, заспокоїлися і більше не сварилися. Зрозуміли, що не одні такі, не перші й не останні. Мабуть, не міг заспокоїтись тільки Котінев, може, тому, що Ковальчук із Калиниченком нагадували йому інколи про працю в тюрмі перед війною.

Хоч як було тісно, але одного дня відчинилися двері, і нам в камеру додали ще сімнадцятого. Молодий хлопець, середній на зріст, у майці без сорочки, фізично добре збудований, з мускулистими руками, очі неспокійні. Постояв хвилину біля порога, поки призвичаївся до яскравого світла, не привітався і несподівано для всіх нахабно по наших руках і ногах попростував до вікна. Штовхнув

ногою старика і російською: “Ану, батя, вон звідси на парашу! Тут я буду лежати”.

Можна собі уявити, як усі обурились. Кожен з нас бачив таке вперше, крім Котінева. Хтось хотів підійти до нього, але той став під вікном, розставив ноги і закричав якимсь диким голосом, перекрививши пику: “Не підходь, а то всіх вас тут переріжу!” У правій руці в нього був ніж.

Коли нас привозили до якоїсь тюрми, насамперед роздягали догола й обшукували. А як цей міг пройти з ножем? Пізніше Котінев пояснив, що приносять у нижньому кишечнику. Ножі після війни стали виготовляти із сталльної пластинки завдовжки до 150 міліметрів, завширшки 12-15. Такі стальки були закладені в американських військових черевиках, щоб підошва не ламалася, їх виймали з черевика і точили ножі в камері на бетонній підлозі. Сталь високоякісна, і ми в таборі пізніше робили з них бритви.

Усі побачили, що підходити небезпечно, і затихли. Вдали, що нічого не сталося і почали розмови на різні теми. Під вікном майже на метр було вільного місця. Я поцікавився, звідки він і як сюди попав. Заспокоївся. Розповів, що київський, а батько його на якійсь відповідальній посаді. Скоро повинен його виручити. Одночасно ми почали обдумувати план, як забрати від нього ніж. Принесли обід. Спокійно поїли, віддали посуд, і дехто почав моститись на підлозі. Він теж. За умовленим сигналом чи якимись словами в одну мить Антін схопив його за руки, Котінев за ноги, придушили і скрутили так, що не міг навіть ворухнутись. Рот закрили якоюсь ганчіркою, щоб не кричав. Ніж лежав на підлозі від стіни. Постукали у двері і викликали чергового. Прийшов старший лейтенант, якийсь добродушний дядько років за 50, із ним ще кілька солдатів, забрали його і ніж. Пізніше лейтенант ще раз зайшов і сказав, що цей хуліган уже всім тут насолив, не знають, що з ним робити. Хтось порадив кинути його до нашої камери, де є два “бандерівці”. Були переконані, що ми його звідси живим не випустимо.

Вже тоді якої думки були про нас, коли ще не було написано стільки творів, статей, кінофільмів. Розгул брехні щойно починався.

Ми щоденно слухали останні вісті. Саме в ті дні Тіто в Югославії став ворогом народу, найманцем імперіалістів. Як тільки його не обзивали, навіть катом Югославії. Ми слідкували за повідомленнями і

гадали, чи звільнять доблесні радянські війська народ братньої країни від фашистської тиранії Тіто. Не звільнили. Покричали й перестали.

Котінев інколи згадував про деякі епізоди з довоєнних часів, коли працював наглядачем. У камерах з чорними стінами тримали смертників, які чекали або виконання вироку, або помилування. Кожен з нас звернув увагу, як гнітюче впливають на людину чорні стіни. Червоний колір ще гірше діє на психіку, за кілька днів може розладнати нервову систему. До війни були і червоні камери, але потім їх перефарбували. Хтось зауважив, що, напевно, не було іншої фарби, про естетику в камерах ніхто й не думав, а чорний лак найдешевший і можна було придбати на будь-якому будівельному об'єкті. Червоний сурик був теж дуже дефіцитний.

Нас щоденно водили в один час на недовгу прогулянку у дворі. Одного дня перед нашим виходом у коридорі почувся якийсь галас, біганина. Вивели нас на годину пізніше. Після обіду двері відчинив знайомий старший лейтенант і з порушенням усіх тюремних канонів сказав, що виводили сьогодні на прогулянку якусь камеру з нашого поверху. Один із в'язнів на площадці перед східцями сам до себе: “Коли ж це блядство закінчиться?” Кинувся через поручні головою вниз і загинув. Був це якийсь київський інженер, сидів тут уже п'ять місяців без слідства і без вироку. За німців залишився в Києві, працював на якомусь заводі.

Один із нашої камери, теж киянин, на кілька років старший від мене, отримав з дому передачу. Він ніколи ні з ким навіть словом не перекинувся – сидів, надувшись, під стіною, прибитий горем. Здавалось, що глухонімий. Усі ми думали, що ж він зробить із передачею. Наче тільки сам у камері, сів під стіною, поклав торбу на коліна і гризе сухарі. Інші, як один, намагаються голосно розмовляти, відвернувши голови в інший бік, щоб не чути його, і відчуваємо, як кожен ковтає слину. Ввечері полягали спати, а він далі гризе, неначе вирішив познущатися над нами. За ніч з'їв усі сухарі. На другий день уранці відразу після сніданку сів знову під стіною, витягнув маленький темно-білий мішечок і почав прямо з нього губами їсти цукор-пісок.

Вивели всіх на прогулянку. Антін каже мені на вухо, щоб відразу, коли прийдемо до камери, напитися води з бочки і набирати горнятком з самого дна. Ще казав кільком іншим. Зайшли до камери,

набрав води і почав пити, а вода з цукром. Випив ще одне горнятко. За мною інші. Через кілька хвилин бочка була порожня.

Наш сусід, тільки-но зайшов до камери, заметушився і мовчки, без слова, відразу до дверей, викликав чергового. Сказав, що в нього вкрали цукор. Той привів ще кількох наглядачів, нас вивели в коридор, кожного обшукали, перевірили все в камері, але не знайшли нічого.

Ми попросили чергового, щоб додав води, бо бочка порожня.

Після обіду деякі наші однокамерники розповідали, що сиділи недавно з бандерівцями і ті, коли отримували з дому передачу, відразу ділили на всіх. Ми з Антоном теж не могли собі уявити, щоб було інакше. Тим часом наш сусід сидів далі, надувшись, під стіною і, напевно, думав, куди міг подітися цукор.

На другий день зайшов знайомий старший лейтенант. Він знав, що в нас у когось пропав цукор. Розповідав, що навесні в кількох камерах сиділи самі “бандерівці із Західної”. Коли хтось з них отримав передачу з дому, то ділили навіть з іншими камерами. “Якийсь дивний народ, – казав. – Не такі, як наші”.

У дворі тюрми було кілька майданчиків для прогулянок, наче вольєрів для диких тварин, відгороджених між собою високими дощатими парканами. Інколи можна було глянути через щілини, що робиться в сусідньому. Розмовляти через паркани заборонялось. Завжди хтось спостерігав за нами чи з вишки, чи якимсь іншим способом. Антін якось довідався від сусідів, що в 31-й камері на третьому поверсі в середньому крилі біля виходу на східці сидить священник Котів, який працював у Львові при соборі св. Юра в митрополита Шептицького. В якійсь камері сидить Голова Української Головної Визвольної Ради. Прізвища не запам’ятав.

НА ЕТАП

19 серпня на Спаса мене з Антоном викликають із речами. Всі здогадуються, що на етап. Кудись повезуть. Бажаємо всім скоріє волі і виходимо з камери. Відчуваю, що будемо прощатися з Києвом, з Україною, можливо, назавжди. Добре пригадую, як щось у глибині душі заболіло. Це були одні з найтяжчих хвилин у моєму житті. Як

жорстоко, по-звірячому, розправляється Москва з українським народом упродовж століть. Вимітає звідси і знищує все, що краще. Чи настане колись тому кінець? Уже триста років нема місця кращим синам на рідній землі: або втеча за кордон на Захід, або смерть у боротьбі, або тюрми й етапи, етапи... Чи є ще в якогось народу в світі такий дикий і жорстокий “старший брат”?

Привели нас до якогось великого приміщення перед лазнею. Якись в’язні приходили і виходили. Ми побачили священика в рясі, підійшли, привітались. Це був о. Іван Котів. Було йому під 45 років; в окулярах, обличчя аскетичне, бліде, наче ніколи сонця не бачило. В руках тримав великий мішок, набитий якимись речами. Всюди вештались “мишаньки” – неповнолітні злочинці – і дивилися, де би щось поцупити, кого обчистити.

Не встигли ми з Котовим познайомитись, як нас обступило кілька типів і почали, наче голодні шакали, кружляти довкола мішка. Ми з Антоном відразу здогадались, що нам доведеться його охороняти, бо Котів виглядає якимсь розгубленим, незарадним. Можуть забрати все, і він не буде боронитись. Шпана зібралася в кутку приміщення біля дверей разом зі своїм здоровим, мордатим і пузатим ватажком. Я ще в житті не зустрічав такої типово бандитської морди. На волі вони не зустрічаються, а там серед своїх, мабуть, спеціально викривляють обличчя, щоб наганяти страху іншим, показують свою звірячу подобу. Пізніше не один раз доводилось зустрічатися з подібними. Тепер я помалу усвідомлював, куди попав, що мене може чекати, і треба бути готовим до методів боротьби, з якими раніше не мав справи. Інший світ.

Ватажок косо позирав на нас з Антоном, вивчав і зважував, як і чим поживитись, а може, не варто зовсім чіпати, щоб не попектись. Антін, жартуючи, кивав пальцем малюкам, щоб підходили, а потім забавлявся, намагався зловити сміливішого, тупав ногами, але жоден з них близько не підходив. Як я пізніше не один раз переконався, на них могла подіяти стримуюче наша українська мова.

Це була якась невеличка шайка, видно, давно вже тут. Попались напевно за дрібні крадіжки на базарі чи на вулицях Києва. Для радянської влади вони вважались часто своїми і в тюрмах почувались як вдома. Нараз один, найстарший серед малюків, підійшов сміливо

до Котова, став перед ним на коліна, неправильно перехрестився і каже ламаною українською мовою: “Благословіть, отець святий”.

Котів зрадив, що ще одну блудну вівцю поверне на правильний шлях, прийняв це за чисту монету, перехрестив над головою малого і почав молитись. Ми з Антоном стоїмо і дивимося на цю сцену та на мішок. У кутку ватажок не спускає з нас очей, а решта пацанів виглядає з-за нього і нишком посмішковується.

Котів закінчив, здається, “Отче наш”. Хлопчина встав, дивиться на мішок і питає, чи нема що поїсти. Той дав йому скибку хліба. Взяв і пішов до гурту, через кілька секунд віддав назад і питає, чи нема “бацили”. Священик із жалем виправдовується, що дав би, але, слово честі, нема. Нам пояснив, що “бацила” по-їхньому – це сало. Так я вперше познайомився ближче із суспільним “дном”, про яке писали Іван Франко та Максим Горький.

Господинею в лазні для чоловіків була середніх літ жінка, а допомагала їй дівчинка не старша 13-ти років. Вирішили познайомитися, почувши чисту українську мову, і питаємо, звідки землячки.

- З Трипілля – відповіла старша.
- Мабуть, батька Зеленого, діда Терпила знали?
- Чому не знаю. У нас його всі пам’ятають.
- А ця мала не за колоски? Може, дочка?
- Не за колоски і не дочка, але майже так. З одного села.

Котів радий, що попались такі супутники, почав розповідати, що мене могло цікавити. А знав він дуже багато. Часу мало і не було гарантії, що попадемо до одного етапу. Стояли в просторому приміщенні, ніби сіни перед лазнею, чекали своєї черги. Розмовляли про Кирила Осьмака, колишнього Голову УГВР (Українська Головна Визвольна Рада). Його тримають тут уже чотири роки, влаштовували кілька разів смертні побої, тобто б’ють, а потім приводять до пам’яті. Нічого від нього не домоглися. Не визнавав їх. Звідки в Котова були такі дані – не знаю, не розпитував.

Нараз із якихсь дверей вийшов високий статечний чоловік, став посередині кімнати боком до нас і дивився на двері, які вели до лазні. Голова сива, острижена, в руці невеликий мішечок з пожитками, одягнений в якусь літню куртку ясно-сірого кольору, подібну на вилинялий кітель. Запам’ятався його прямокутний вольовий профіль,

високе чоло. Одяг на ньому старий, поношений, а в мішку могла бути одна пара білизни і пайка хліба на дорогу, як у нас. Я відразу подумав, що ні рідних, ні знайомих у нього нема, тобто ніхто його не навідував. Старий кітель і довгі вузькі, теж сірі штани могли йому подарувати тут у тюрмі.

Котів відразу побачив його, схопив мене за руку й каже тихо: “О! Він!” Підійшли до нього, привітались, назвали себе. Він, здається, знав про Котова, який звертався до нього по батькові – “Кириле Івановичу”. Почали обмінюватись новинами, бо не знали, скільки часу нам відведено. Я коротко розповів про події на Закерзонні, про все, що його могло цікавити. Важко було повірити, що за ним чотири роки слідчої в’язниці, камер-одинок, знущань. Без причини так довго його не тримали б в ізоляції.

Його засудили до 25 років ізолятора і, напевно, відправляють до Володимира. Більше ізоляторів, здається, не залишилось у Союзі. “Олександрівський централ” біля Іркутська перетворили на якийсь спецтабір.

Осьмак знав багатьох слідчих, провокаторів. Дядькович, про якого я йому нагадав, поганий провокатор, відразу викликав серед однокamerників недовіру й антипатію. Найбільш кваліфікованим був старий чекіст Михайло Антонович Педерій, наш знайомий. Мене ця вістка не дуже здивувала, хоч підозрював Педерія не часто. Мабуть, тому, що було мало досвіду. Осьмак про себе майже нічого не розповідав – і тут був обережний. Нам не випадало розпитувати. Хто міг сподіватися, що хтось із нас переживе ті страхіття, буде мати змогу описати, і люди дізнаються правду.

Під час розмови до нас стали по одному підходити хлопці з шайки, про яку я вже згадував, і кожний вітався з Осьмаком “добрий день” чи “здрастуйте”, ставав трохи далі. Всі збилися в купку і не зводили з нього очей. Він так же привітно відповідав, перекидався кількома словами, як із давніми знайомими. Намагались відповідати українською. Останнім підійшов їхній старший, привітався і став біля своїх. Його обличчя трохи посвітлішало, стало як у нормальної людини. Всі дивилися уже не на мішок, а на Осьмака. Ловили кожне його слово. Пояснив нам, що тут його всі знають, і він – багатьох з них; дуже добре до нього ставляться, не раз допомагали, виручали. Вони знають усе, що робиться в київських тюрмах, можна сказати, що

непогано організовані. На перших порах його спеціально кидали між них – думали познущатись їхніми руками або знищити, але прорахувались.

Коли побачив, як ми оберігаємо мішок із речами Котова, засміявся і запевнив, що ті хлопці нічого не візьмуть. Можемо не боятись. Розмовляли ми не більше двадцяти хвилин. Сказав, що йому пора йти. Попрощалися, не пригадую як, і він повільною ходою пішов у бік лазні. Донині стоїть перед очима його висока струнка постать із мішечком у лівій руці, як він переступає поріг лазні і зникає. Після кількоххвилинної мовчанки звернувся ватажок:

– Ви його знаєте?

– Знаю.

– Давно?

– Уже давно.

Він задумався, здавалося, що ще хоче щось спитати, але не знає, як починати. Зміряв нас трьох з ніг до голови, вайлуватو повернувся до своїх малюків, скомандував: “Пішли!” – і більше ми їх не бачили. Дітвора з веселим обличчям, наче не в тюрмі, на прощання помахала нам руками. Котів розповідав, що Осьмака тут між собою називали справжнім президентом України, не комуністичним. Не знаю, звідки він знав про все це.

Від того часу про долю Осьмака я не міг дізнатися нічого. Мабуть, згноїли в тюрмі у Володимирі або десь вбили^{*}. З Котовим я ще був разом кілька років, однак до розмови на цю тему ніколи не повертався. Не думав, що колись буде потрібне.

ДРУГЕ ЗНАЙОМСТВО З МОСКВОЮ

Зустріч і розмова з Осьмаком були останнім епізодом із Києва, що залишився у пам’яті. Далі мене охопила апатія, наступила глибока депресія. Нічим не цікавився і ні про що не думав. Підсвідомо відчував, що я тільки жива істота, раб, якому доведеться коротати свій

^{*} Осьмак Кирило Іванович народився 9 травня 1890 року, заарештований у вересні 1944 у Дрогобицькій області. У січні 1947 перевезли до тюрми в Києві. Засуджений на 25 років ізолятора. Помер 16 травня 1960 у Володимирській тюрмі в Росії – 7 днів після свого 70-річчя. Похований у Володимирі на міському цвинтарі, який межує з тюремними мурами. (Дані із листа його дочки Наталії Осьмак від 5 квітня 1966 року).

вік десь у глибині сибірських руд, чи, може, в тайзі або тундрі. Я став одним із мільйонів жертв ненаситної потвори – немітої Росії. Століття минають, а Росія не міняється, тільки методи нищення всіх непокірних стають більш дикими, жорстокими, а у двадцятому столітті – масовими. Прогрес чималий.

З Києва поїздом у столипінському вагоні нас привезли до Москви. На якійсь приміській товарній станції пересадили на воронок і вивезли за місто, висадили на якомусь пустирі недалеко від смітника і сказали, що тут наш туалет. Дали нам кілька хвилин. Наказали стояти разом, вкупі, ні на крок убік. Нас було десять чи дванадцять в'язнів і п'ять конвоїрів з автоматами.

За мною почувся приглушений жіночий плач чи радше стогін. Якась молода жінка трималася руками за живіт, нахилилась, видно від болю, і щось незрозуміле повторювала. Обличчя закрите довгим чорним волоссям, одягнена в темно-сірий квітчастий халат. Я думав, що це якась циганка попала в нашу компанію. Коли виходили з воронка, не бачив її.

Якийсь чоловік пояснив мені, що вона соромиться, а далі терпіти не може. З нею він перекидався короткими фразами англійською, мабуть, радив їй не звертати уваги на нас, але не слухала. Мені сказав, що це дочка аристократа чи мільйонера з якоїсь країни Близького Сходу, знає англійську мову, а російською ні слова. Вона студентка університету, її вкрали десь за кордоном, і рідні не знають, що з нею сталося. Розпитати подробиці не вдалося. Звертаюся до конвоїрів, щоб дозволили їй зайти за воронок, нікуди не втече – на сотні метрів пусто.

Мабуть, трапився справжній вологодський чи ярославський конвой. Старший серед них гавкнув на нас: “Молчать! Не шевелиться!”, – а солдатам скомандував: “Конвой, к оружию!” Скинули з плечей автомати, розтягнулись півколом, трохи відступили від нас далі назад. Ми були напівоточені, приперті до воронка. Все це було більше подібне на якийсь кошмарний сон або гротескну сцену в комедійному театрі.

Я чомусь не дуже звертав на них увагу і запропонував мужчинам стати до дівчини спинами, створити півколо, а вона хай перейде між нас і машину. Ні ми, ні конвой не будемо на неї дивитись.

Не всі відразу зрозуміли, як вчинити, а тим часом солдатам наша розмова видалась підозрілою. Їхній старший, показуючи на мене рукою, сказав, щоб я відійшов набік. Кілька голосів одночасно попередили, щоб не слухати їх, можуть убити і скажуть, що хотів утекти. Незнайомий чоловік, з вигляду подібний на єврея чи грека – я ще не міг тоді їх відрізнити, – або з інших південних народів, намагався якнайбільше розповісти про неї та про себе. Їх не везли на етап, а напевно, до московської в'язниці. У нашу компанію попали випадково. Він добре розмовляв по-російськи, але з незнайомим мені акцентом. Про себе не встиг нічого сказати. Конвой наказав по одному бігом заходити у воронки. Незнайомий схопив мене за руку і штовхнув до передку, щоб я не залишався останнім. Заліз в один з боксів воронка і не міг бачити, що сталося з дівчиною. По дорозі в боксі сцена на пустирі не давала спокою. На моїх очах відбулася зустріч двох епох. З одного боку – молода дівчина, студентка, іранська або арабська принцеса, чи дочка якогось мільйонера, вихована в аристократичному пансіонаті, а з другого боку – солдати, “найгуманнішої, найсправедливішої, найкультурнішої країни у світі”. Ніяк не могли зрозуміти одні других. Вона не знала, що таке устав для солдата, який велить ні на мить не спускати очей з в'язня та ще й ворога народу. Як можна не соромитись чужих незнайомих людей, особливо мужчин. Щастя, що не розуміла російської мови конвоїрів, збагаченої багатоповерховими матюками через кожне слово. До конвоїрів не доходило, чому це вона якась там... така сяка... так її... тут соромиться. Ніхто ж її не знає і вона нікого. Якись незрозумілі буржуазні пережитки, вигадки, гнилий Захід з його європейською культурою. Була би на її місці жінка самого Молотова чи Кагановича, не так вчинила би – повернулась б до солдатів задом, задерла би спідницю і не плакала б, як ця. Поживе тут деякий час, звикне не до такого, навчиться, якщо хоче вижити. Життя примусить.

Ще я звернув увагу, що на всякі неподобства, хамства ніхто чомусь не реагує. Усі старші за мене, більш досвідчені, але якісь пасивні, налякані, інертні, готові виконувати будь-який наказ самодурів. Ми з Антоном відразу реагували на те, що діялося довкола, не мирилися, не давали сісти нам на голову. Тоді я вже почав розуміти, що покоління людей, виховане в більшовицькій системі, байдуже до всього, якимось закомплексоване. Всі звикли надіятися на

когось. Ініціативу проявляють тільки тоді, коли можна щось вкрати, когось обманути. Загальнолюдські моральні цінності для них щось дуже далеке, незрозуміле, якщо не виховані на подвійній моралі.

Нас привезли на Рязанський вокзал. Наказали виходити. Незнайомі дівчини між нами не було. Можливо, десь по дорозі кудись відділили. Не побачив я і чоловіка, що розмовляв з нею на пустирі англійською. Конвой попередив, щоб по дорозі не оглядатись і дивитися тільки поперед себе під ноги. Йшли ми кількасот метрів поміж коліями до приготовленого для нас поїзда. Воронок під'їхав не на вокзал, а трохи далі від людських очей. Недалеко від нас проходили люди, але не звертали уваги – давно звикли до таких пасажирів.

Конвой не дарма попередив, щоб дивитися під ноги. Територія біля вокзалу нагадувала великий туалет. Треба було добре дивитись, щоб удавалося ступити на чисте місце. Такі були московські вокзали через три роки після закінчення війни.

У 1962 році – через сімнадцять років після війни – у Москві від гуртожитку Заочного політехнічного інституту біля Маленковської платформи я їздив на лабораторні заняття до Московського енергетичного інституту трамваями № 37 і 38 по, здається, Богородському шосе. Там бачив такі старі хати-розвалюхи, в яких жили люди, що важко було повірити, що це Москва. Розповідали, що каналізація там не працює і вузькими провулками люди ходять так же обережно, як ми тоді по Рязанському вокзалу.

Наближаючись до поїзда, ми кілька разів спинялись. З інших боків вокзалу підводили такі ж групи, як і наша, і треба було перечекувати, поки їх заженуть до вагонів. Там поставники передавали приймальникам за списками. Якщо худобу достатньо перевірити на штуки, то з нами трохи складніше – треба назвати прізвище, ініціали і, здається, статтю. Прибулі групи намагалися випередити інших, щоб скоріше здати, отримати накладну чи квитанцію за товар. Усе це зі скандалами, криком, матюками. Я згадував, як у 1943 році два старі німецькі солдати везли через Перемишль дівчат і хлопців з України до Німеччини “на каторжні роботи”. Без зброї, без собак, без списків зі статтями кримінального кодексу, без скандалів, криків, погроз, матюків.

Ми з Антоном стояли разом, розглядали здалека столипінські вагони з ґратами на вікнах, в яких повезуть нас хтосьна як довго і куди. Добре хоч, що не телятники, в яких возили солдатів на фронт, а з фронту – поранених на соломі. Згадалось чомусь, і я розповів Антонові, як малим колись дома на Різдво ходив колядувати. Кожна група зі своєю зіззодоу чи вертепом намагалася першою добігти під вікно, випередити іншу, щоб пізніше не стояти на вулиці або на перелазі, не тратити часу, поки інші відколядують. Часто йшла боротьба за окремі хати. Ми знали, де вгощають яблуками, горіхами і де печуть кращі пампушки. Доколядувався. Так і на Рязанському вокзалі наш конвой скандалив із приймальниками, чому бере інших, які прибули пізніше, не за чергою. Мабуть, за хабарі. Наше завдання було дивитися під ноги. Вечоріло, коли ми заходили до вагона. За спекотний літній день, мабуть, добре втомились, і ніч, напевно, я проспав. З дороги в пам'яті не залишилось нічого. У вагоні для в'язнів було чотири або шість місць, але тільки сидячих. Замість вікна – глуха стіна. Двері з заґратованим вікном, щоб конвой міг заглядати. Оглядати природу в дорозі можна було через двері, якщо вікно в коридорі вагона не було закрите. Це залежало від конвою. Якщо вологодський – вікна закривали. Звертатися до них з якимсь проханням не варто було, щоб не робили наивпаки, на зло. Таке в мене склалося про них враження. Не пригадую, чи Котів їхав з нами. Його мішок не дуже перевіряли. Здається, ми були разом весь час. Приїхали до Куйбишева під вечір, або погода була хмарна. Сонця не пам'ятаю, а якусь сірість довкола.

КУЙБИШЕВ – ОБЛАСНИЙ ЦЕНТР РОСІЇ

З вокзалу пішки вже не групою, а цілою колоною більше сотні під конвоем із собаками вели нас через місто на околицю. Вулиці без твердого покриття, без тротуарів, – як тоді на Україні по селах. На деяких бічних просто серед вулиці паслися кози. Я ще питав сусідів по колоні, чи це сам Куйбишев, чи якесь передмістя. Хтось відповів, що йдемо однією з головних вулиць, а в Росії інші обласні центри не кращі. Жодної деревини – не кажу вже про якийсь сад чи город. Будинки всі стандартні, барачного типу, голі, необгороджені, стіни

обдерті. Ніяких слідів, щоб хтось тут колись вирощував якісь квіти чи городину. Єдиною архітектурною прикрасою були дерев'яні стовпи вздовж вулиці і натягнуті від них до будинків дроти.

Людей майже не видно, тільки де-не-де діти ставали і здалеку дивилися на нас. Мабуть, звикли до таких колон, адже через Куйбишев їх за післявоєнні роки пройшли тисячі. Тут формувалися етапи з усієї європейської Росії для відправлення за Урал.

Згадав слова генерала Темлякова на Луб'янці про брудну, голу, голодну, п'яну Росію і про те, що у тридцятих роках на посади голів колгоспів у центральних областях Росії привозили селян з України. Нас помістили у старих бараках за містом на березі Волги. Зона огорожена колючими дротами і вежами. Вдень ми вигрівалися на сонці. Була гарна погода, наближалась осінь.

Мені здається, що з Котовим ми від Києва не розлучалися, бо в Норильську пізніше він не раз згадував, що тільки завдяки мені довів мішок із речами цілим без втрат. У нас з Антоном не було з собою нічого, лише по парі запасної білизни ще з дому. Вирішили триматися разом, скільки вдасться.

ПОЇЗДОМ ПО СИБІРУ

Через кілька днів нас знову пригнали на товарну станцію залізничного вокзалу і посадили до столипінських вагонів. Замість верхніх полиць було неначе горище, на яке можна вилізти через люк біля дверей.

Забув, як нас годували, але запам'яталася риба з ікрою, наполовину з сіллю, і цілий день мучила спрага. Сіль ми струшували під двері, скільки вдавалося. Уранці конвой попереджував, що води не буде, щоб не стукали. До туалету водили тільки вранці і ввечері по двоє. На обід ще давали напиться води. Норма хліба на одного була 500 грамів.

Під ритмічний монотонний стукіт коліс ми день і ніч сиділи і дрімали. Часом я стояв годинами біля дверей і дивився у вікно.

Відразу з Куйбишева проїздили безкраї голі степи, де-не-де в ярах річок на схилах жовтіли не зібрані кавуни та гарбузи. Далі запам'ятались Уральські гори із сосновими лісами. Між горами –

Златоуст, покритий чорним димом, який валив із багатьох заводських димарів, піднімався вгору, а відтак хмарою стелився над містом. Свердловськ проїхали вночі. Часто у вагоні хтось стукав, просив води або в туалет. Конвоїри сердились, матюкались і грозили, що якщо їх будуть турбувати з туалетом, то не дадуть води зовсім. Ми вирішили їсти рибу малими порціями, хоч голод докучав, і тільки вранці перед туалетом, щоб можна було сполоснути рот від солі. Так вдавалося обходитись водою, яку виділяв нам конвой, і не надокучати їм. Зате один з них інколи пояснював мені, які міста проїжджаємо. Відповідав коротко, неголосно, оглядався, чи нема де його напарника. Поводився, як нормальна людина. Їм з нами забороняли розмовляти.

Коли ми зайшли в купе, тут уже сиділи два єврейські рабини. Прийшли раніше і зайняли вигідніші місця від зовнішньої стіни, де колись було вікно. Там можна опертись головою до стіни і дрімати. Весь час шепталися між собою на єврейському жаргоні ідиш або переходили на старосєврейський іврит. Перший, подібний до німецької мови, я дещо розумів, але змісту не міг вловити. На нас не звертали уваги, наче були самі.

Котів першим звернувся до них поганою російською мовою і вони лише після кількох його речень чи запитань відповіли коротко, що вони з Москви і більше ні слова. Обидва в ярмулках, але без пейсів, як колись у Галичині. Було їм під шістдесят; гладенькі, з невеличкими животами, як у купців до революції. Ніяких слідів війни, голоду, чи радянської дійсності.

Котів сказав їм, що він священик зі Львова, але й це не справило на них жодного враження. Розмова не клеїлась. Я легко штовхнув його ліктем, щоб не зачіпав їх більше.

Через якийсь час рабини дістали із валізок чи торб продукти й почали обідати. Хтось добре подбав про запаси для них на дорогу. Такі делікатеси простим радянським людям в ті роки не могли навіть снитися, хіба діставались якомусь високому партійному начальству або спекулянтам. Обід закінчився плитками шоколаду.

Ми утрьох сиділи і, щоб не облизуватися, перекидалися короткими, без змісту фразами. Навіть теми для довшої розмови не могли підібрати. Мабуть, запах їжі вирвався аж у коридор. До дверей підійшов один із конвойних і довго заглядав у наше купе. Через кілька хвилин підійшов другий, за ним третій. Постояли і пішли.

На найближчій станції поїзд спинився. Конвоїр відчинив двері до нас і наказав рабинам виходити з речами, бо тут нас п'ять, а в інших купе – вільні місця. Ті налякались і сказали, що нікуди не підуть звідси. Відразу стали говіркими і пояснили нам, що конвой хоче кинути їх між жуліків, а ті обчистять їх і все награвоване розділять із конвоем. Просили, щоб заступитися за них, бо жуліки і нас роздягнуть, а в Котова заберуть і хромові чоботи, і мішок з речами. З порядками на етапах вони були добре ознайомлені, не так як ми. Тепер в їхніх словах і поведінці я пізнав довоєнних євреїв у галицьких містечках – боягузливих, завжди ввічливих, принижених, але всесильних в гешефтах. Ще годину тому, коли ми зайшли до купе, я вперше зустрівся з советськими євреями, про яких розповідав мені на Луб'янці генерал Темляков, а в Києві – Педерій: самовпевнені, горді, владні й нахабні. До всіх ставилися зверхньо, як до чогось нижчого. До війни в Союзі вони панували, будували комунізм, бо вся влада була в їхніх руках, особливо в Україні – від голів колгоспів, керівників різного рівня до НКВД у Києві. Після війни їх усюди називали багатостраждальним єврейським народом, вони користувалися привілеями і цим часто зловживали. Така поведінка спричинила антипатії з боку народу, потім Сталін за останні роки свого життя змінив своє ставлення до них, і цим трохи поставив їх на місце.

До 1939 року в польському сеймі українські і єврейські послі виступали завжди разом. У містах Галичини всюди переважало єврейське населення. Не пригадую ворожнечі між українцями і євреями. У тридцятих роках антисемітські виступи часто проводила польська шовіністична молодь. Частина єврейського населення жила в нас дуже бідно, їхні квартали виділялися страшними антисанітарними умовами. Трахома очей і рахіт серед дітей вважалися їхніми національними хворобами. У Перемишлі квартал, який називали жидівським містом, люди обходили здалека. Там завжди стояв страшний сморід, вулиці і тротуари засмічені. Мешканці квартир варили вдома мило, виробляли різні пасти, шили, ремонтували.

Набагато вищим був життєвий рівень євреїв у Союзі. Тут вони всі фізично здорові, освічені. Масові голодомори їх не торкнулись.

І ось тепер у вагоні з ґратами я вперше зустрівся з советськими євреями. Вони, може, не мали нічого спільного з більшовицькою

системою, але різниця між ними і тими, яких я знав раніше, відчувалася. У майбутньому між мною і євреями відносини складались якнайкраще.

Конвой переконався, що рабини добровільно з купе не вийдуть. Щось поговорили між собою в коридорі і пішли. Поїзд вже був у дорозі. Тим часом ми довідалися від євреїв, що конвой ділить майно з жуліками. На етапах вони навіть возять із собою знайомі шайки і так наживаються. Для них етап – це золоте дно.

Вони знали, що цей етап до Красноярська, і просили нас триматися разом. Зверталися тільки до Антона і до мене, а Котову радили теж нас триматися. Ми мовчали, не знали, що казати, притакували, але розмова знов не клеїлась. Тепер вони нас не цікавили.

Вирішили з Антоном і Котовим, що якщо будуть переселяти, то тільки разом утрюх. Ми зрозуміли, що тут конвой не всесильний і багато залежить від нас. Маємо право і можливість захищатися. Якщо Котова відділять, то здеруть з нього все. Дещо передбачили, чи вгадали. На наступній станції відчинилися двері і конвоїр каже мені, щоб вийти з речами. Я відповів, що виходимо тільки троє, сам не вийду. Другий конвоїр відразу згодився і додав: “Так, так, ви троє!”.

Беру Котова за руку, Антін ззаду тягне мішок і виходимо щільно один при одному, щоб котрогось з нас не відділили. Я весь у напруженні, готовий до фізичного опору. Коридор вузький, з двома можу справитися, тільки як зреагує офіцер, – він озброєний, стоїть за кілька метрів далі.

Рабини підняли крик. Один схопив мене за руку, другий Антона, просять не залишати їх. Я більше думаю про конвоїрів, які по одному стоять з обох боків дверей, не спускаю очей з їхніх рук, думаю, котрий першим на мене накинеться. Конвоїри зорієнтувалися відразу і прийняли своє рішення. Сказали рабинам, щоб забирали теж свої речі, підемо разом, а нам: “Швидше, швидше!” Випхали Антона третім і зачинили двері, поки ті збиралися. Піднявся гвалт, стук у двері. Лейтенант підійшов і пригрозив, що, якщо не затихнуть, буде стріляти. Заспокоїлися.

Нас помістили в іншому купе. Тут уже сидів якийсь хлопчина, на вигляд не більше п'ятнадцяти років, але у військовій формі з чистим білим комірцем. Позналились. Це був Володимир Олексійович Коляда, родом із Золотоноші Полтавської області (від 1954 року

Черкаської), під час війни перебував у своїй тітки на Волині. Було йому вже двадцять років. Забрали з армії, судили за якусь дрібницю, дали 25 років. Мабуть у тітки чув щось, або знав і не сказав. Він мовчки показав нам пальцем, що на верхніх полицях хтось є. Розсілися і самі почули над нами розмову. Довго не чекали. З люка висунулись старі діряві черевики, за ними брудні ноги, від колін і вище трохи прикриті рваним ганчір'ям, яке колись хтось називав штанами. Повільно до нас опустився якийсь тип – справжній представник люмпен-пролетаріату, задля якого Ленін у 1917 році зробив революцію. Майже високого зросту, худорлявий, обличчя нормальне, навіть скромне, дещо несміливе, тільки якесь безбарвне, землистого відтінку, неначе ніколи не бачило мила і теплої води. Сорочка розірвана – це ще півбідн, але замість штанів на ньому якимсь чудом трималися якісь рвані ганчірки, темно-сірого кольору. Більше половини його ніг не було прикрито. Як писав Маяковський: з його порваних штанів виглядало пролетарське походження. Взуття такої ж марки.

Присів на лавці біля дверей, оглянув мовчки всіх уважно і спинив зір на хромових чоботях Котова. Запропонував йому вигідний обмін на черевики з доплатою хлібом і махоркою. Все одно далеко він не доведе. Десь відберуть задарма ще й вбити можуть.

Антін відразу після перших слів порадив йому забиратися звідси, бо може пожаліти. Той спокійно продовжував своє. Мене зацікавила і забавляла його поведінка. Заспокоїв Антона і почав цікавитись долею гостя. Котів пожалів його і вирішив дечим допомогти бідній дитині. В його мішку було кілька нових кальсонів. Дав одні. Той при нас переодягнувся. Коли начепив (одягати не було чого) свої діри зі штанів, ми всі не могли стримати сміху. Раніше його брудні ноги не так контрастували з рваними штанами як тепер сніжно-білі кальсони. Сам він теж розглядав обнову і сміявся.

Через хвилину згадав, що прийшов за чобітьми і знов почав своє. Антін не витримав, штовхнув його кулаком під бік і наказав лізти нагору, або заберемо кальсони. Я теж був такої думки, і він неохоче поліз на другий поверх.

Ми з Антоном уважно стежили за люком. Здогадалися, що їх там ціла шайка і від чобіт та від одягу в мішку не відмовляться. На всякий випадок попередили Котова, щоб сидів у кутку і не втручався. Він

відразу повернувся обличчям у кут, перехрестився і почав молитися. Від Коляди з його дитячим виглядом годі було надіятись на допомогу. З Антоном ми ще домовились, що якщо появиться хтось із ножем, то кидаємось разом удвох, викручуємо руки і ловимо за горло.

Нагадаю, що Антін мого зросту, тільки колись піднімався на турніку, здається, однією рукою, а на двох – десятки разів, доки надокучило рахувати. Я не міг тим похвалитися. Надіявся на довгі міцні пальці, деякі прийоми ще з часів бурси і на працю ногами. Трохи грав у футбол колись. Головне – не дати себе заскочити, бути готовим, не розслаблюватись.

Через кілька хвилин за якусь секунду вправними рухами до нас опустився молодий мужчина в білій чистій сорочці і новому темно-сірому костюмі. Привітався як нормальні люди і сказав, що по розмові пізнав, що ми із Західної України. Не розуміє, як ми попали на куйбишевський етап, який формують тільки з в'язнів Росії. Представився: звати його Болеслав, здається, Чубенко, родом із Києва. Його зовнішність і поведінка мене вразили – нічим не нагадував якогось кримінального злочинця у моєму розумінні. Я поставився до нього з удаваною довірою, хоч насправді кожної миті чекав від нього або з люка якоїсь несподіванки. Слідкував за його руками, приглянувся, чи не заповнені чимсь кишені. Згадав випадок із ножем у 37-ій камері на Лук'янівці.

Антін теж був не менш здивований, але своєї агресивності не приховував. Розмовляли ми кілька хвилин. Підозріння помалу почало слабнути. Пояснив йому, що ми з тюрми в Києві, не з львівської, як він думав, і через Москву опинилися в Куйбишеві. “З Короленка, 33, – додав він. – Тоді все ясно. Ми ваших не зачіпаємо. Пробачте, що сталося таке непорозуміння”.

Постукав у двері. Прийшов конвой, про щось почали сперечатися.

“Забирай, кажу тобі!” – майже скомандував Болеслав. Наказав усім зверху злізти, попрощався з нами. Злізло ще п'ять молодих хлопців. Конвой зачинив двері. З коридору чути було голосний регіт, мабуть, з того, якому Котів подарував кальсони.

А ми чекали гіршого. Не вірили, що так гладко все обійшлося. Антін признався, що думав, чи не краще було б по одному розправитись з ними, коли побачив в люку ноги Болеслава. Але не встигнув сказати мені про це, бо той вже був на підлозі перед нами.

Вирішили на майбутнє не гарячитись, не ризикувати життям, Головне – не боятися їх. Гірше, що вони можуть бути з ножами. На це треба бути завжди готовим.

А цей Болеслав або вождь якоїсь злочинної групи, зв'язаний з конвоєм, або офіцер НКВД із групи, яка охороняє етапи.

Котів переконував нас, що це завдяки йому все так обійшлося. Весь час не переставав молитись, навіть не чув, про що ми розмовляли.

Про Котова не перебільшую. Скільки пам'ятаю – він весь час ворушив губами, молився. Мене тільки дивувало, звідки він міг стільки знати, що діялося у тюрмах Києва, пізніше в етапі на пересилках, а далі в Норильську в таборах.

Проїхали трохи, і в одному з купе ми почули крик. Пізнали голоси рабінів. Пропали їхні консерви й шоколад.

До самого Красноярська доїхали без пригод. Я цілими днями від зорі до зорі стояв у дверях і крізь вікна дивився на сибірські краєвиди. Запам'яталися безкраї рівнинні степи, де-не-де березові гаї з пожовклим листям. Наближалась осінь.

Через сотні кілометрів попадались хатки залізничників–обходчиків. Одні – самотні серед степу, голі, інші обгороджені, обсаджені деревами. Згадав слова генерала Темлякова на Луб'янці, як пізнати, хто зі шляховиків з України, а хто – з Росії чи Сибіру. Пізніше те ж саме розповідали мені корінні сибіряки, що колишні каторжани чи розкуркулені під час колективізації з України не можуть жити без корови, курей, свиней і щоб у землі не порпатися. “Відсталий народ ті хахли, – казали в Сибіру, – не розуміють радянської влади. На Україні їх розкуркулили, перевезли сюди на перевиховання, а вони й тут починають працювати, збагачуватись. Попробуй з ними комунізм збудувати!”

КРАСНОЯРСЬК. РОЗЛУКА З АНТОНОМ

У Красноярську на станції далеко від пасажирського вокзалу нас вивели з вагона і почали викликати за прізвищами. Всюди повно солдатів з автоматами і собаками. Конвою було, мабуть, не менше, ніж в'язнів. Крик, лайка конвойних і гавкіт собак наводили на

кожного страх, а то й переляк. Це, напевно, така в них система, відпрацьована до дрібниць на рівні не нижче Академії Наук СРСР.

Ніхто з нас не мав права ворухнутися, сказати слово. Тут же конвой до якогось сміливця звертався на “матірній” мові з міцними російськими словами, погрожуючи дулом автомата, вчив, як поводитись. Не кожне слово можна було зрозуміти, але всі здогадувалися, чого від нас хочуть: боятися, негайно коритися і слухати, що накажуть. Так зустрічали кожний вагон.

Скоро все затихло, навіть собаки вирішили трохи відпочити, посідали на задні лапи, висолопили язики і чекали команди, на кого з нас накинутися. Через кілька тижнів аж у Норильську довідався, що всіх солдатів попередили, що вони конвоюють не в'язнів для виправно-трудових таборів і навіть не каторжан, а ще страшніших злочинців – воєнних і бандерівців. Усі засуджені на 25 років таборів особливого режиму.

Біля вагона якийсь офіцер почав викликати по одному і відводити трохи набік. До першої групи попав Антін. Список на них забрав інший офіцер і під конвоем повели кудись. Навіть не попрощалися.

Я попав в одну групу з Котовим. Він із переляку нічого не розумів, що робиться. Добре, що наші прізвища за алфавітом поряд. Викликали Коляду, за ним відразу Котова, а через одного чи двох пішов я з мішком. Трохи боявся, щоб його в мене не забрали, але обійшлося. Без Антона стало важче, не так упевнено став почуватися.

Відвели за кількасот метрів, де формували колону. Привели ще кілька груп, вишикували по п'ять до півсотні в'язнів і повели за місто. Спинилися перед якимсь табором, обгородженим колючими дротами. На вежах стояли вартові. Згадав німецький концтабір у Пикуличах під Перемишлем.

На прохідній нас чекало кілька приймальників. Тут знов почали викликати і кожного “шмонати” (обшукувати). Колона наша вже розладилась. Конвой із собаками стояв півколом за нами. Котів пішов раніше, його обшмонали, і тільки опинився в зоні за воротами, згадав про мішок. Я теж був певний, що його в мене відберуть.

Котів повернувся, став у воротах і показує руками, щоб передати мішок. Офіцери, які здавали і приймали нас, щось з'ясовували у списках, і я поза їхні спини кинув мішок за ворота. Чи ніхто не побачив, чи, може, вигляд Котова в окулярах і чорній рясі відкидав

усяке підозріння на крамолу, обійшлося без скандалу, і мішок залишився в нас.

У зоні я Антона не знайшов. Більше не зустрічалися. Хтось казав, що з нашого етапу частину відправили до табору з легшим режимом в Іркутську область на лісорозробки. Можливо, вирішальним було те, що він за фахом водій вантажної автомашини, або напевно врахували різницю в тяжкості “злочинів”.

КРАСНОЯРСЬКА ПЕРЕСИЛКА

Був кінець вересня. Погода суха. Вдень пригрівало сонце, а вночі – приморозок, і над ранком усе покривалось інеем. Нас загнали до якоїсь дерев'яної будівлі, подібної до великого сараю в колишньому фільварку для складання сіна або соломи. Стіни збиті з неструганих дощок. Підлоги не було, і дверей теж, а тільки половина однієї торцевої стіни недокінчена. У верхній частині бічної південної стіни великі незакриті отвори, призначені, мабуть, для вікон. Інші стіни глухі. Ми розташувалися ближче до світла. Наша група була першою, тому мали змогу вибирати місце. Розсілися просто на землі, присипаній дрібним камінням. Гадали, що до вечора переведуть до котрогось з бараків із нарами. Зовсім ні. Сиділи, лежали і спали на камінні близько двох тижнів.

До нашої території від півдня прилягав якийсь табір із старими дерев'яними бараками, покритими гонтами. Вікна маленькі, з ґратами. Це міг бути пересильний пункт або концтабір, збудований у перші роки влади більшовиків або ще до революції. Тепер вони були зайняті кримінальними в'язнями, так званими “битовиками”, переважно малолітніми. Хтось із начальства наказав чи порадив, щоб кожна група обрала собі бригадира. Нас було 42 чоловіки, переважно колишні офіцери, більшість із східних областей України. Серед усіх виділявся своєю активністю, балакучістю, обізнаністю чи кмітливістю у всіх справах у незвичній для мене обстановці колишній капітан Радянської армії Степан Давидович Красюк, родом із Дніпропетровська, віком 45 років. Його й обрали бригадиром. Я, Котів і Коляда трималися разом, спостерігали за всім, обмінювалися думками. Ні в кого з нас не було найменшого досвіду, як поводитися

тут. Офіцери, які пройшли війну в армії, знаходили щось спільне з фронтом. В обов'язки бригадира входило приносити і ділити їжу. Красюк тут виявився на висоті, наче це його рідний фох.

Котів весь час шептав молитви і рідко вдавалось з ним про щось поговорити, спитати про події у Львові після війни, пов'язані із собором св. Юра. Я не міг нікуди відірватись, оглянути, розвідати, бо сидів на його мішку. Із сусідніх бараків до нас перелізло кілька “мишаньків” і почали приглядатися до нашого майна. Їх легко було пізнати по поведінці, рухах, обличчях – типові мешканці дна.

Першу ніч переспали нормально, хоч було холодно. Я часто згадував кальсони, які віддали у вагоні. Попросити Котова, щоб мені подарував одні, не насмілювався, а він сам не здогадався. Я був у самих штанах. Спали, поклавши голови на мішок. Так безпечніше і вигідніше – як на подушці.

На другий день Котів захворів, піднялася температура. Перед обідом ми виходили із сарая на сонце, щоб погрітись. Коляда ходив на кухню, щоб принести для хворого гарячої води, але звідти його з лайкою вигнали, ще й хотіли побити. Прийшов знервований і каже, що там на кухні самі звірі. Більше ми туди не ходили.

Другої ночі взяли Котова всередину, добре закутали всім, що було в мішку, накрили з головою. У мене був один костюм і одна пара запасної білизни. Піджак постелив на каміння, ноги засунув в одну ногувицю штанів, а другу сорочку натягнув на голову, щоб тепле повітря обогрівало груди. Так же зробив і Коляда. Через дві чи три доби Котів одужав.

На другий день у зону надійшло поповнення. Прибув етап із львівської пересилки. Мабуть, до трьох сотень. Барак зайняли повністю. Наша бригада мала своє місце надворі вдень і в бараці на ніч. Перед обідом, коли сонце піднімалось, іній танув, висихала роса, земля трохи нагрівалась, ми виходили з барака на дрібну бідну траву, лягали чи сиділи і грілися до сонця. Мені здавалося спочатку, що офіцери з бригади всі знайомі між собою, здружені, а тільки наша трійка тримається осібно. Як же здивувався, коли почув, що “мишаньки” вкрали в кількох із них, навіть вирвали з рук мішечки з речами серед білого дня на очах у сусідів. Не вірилось. Питаю одного з офіцерів, чому він бачив і не попередив та не допоміг відібрати.

– А воно мені нада? Хай сам глядить свої речі. Ці злодії всі з ножами ходять. Я ще хочу жити, – майже дослівно пояснив мені.

Цікаво, що до львівських вони боялися підходити близько. Крутилися переважно біля нашої бригади. Мішок Котова не давав їм спокою. Якщо Котів ніс його сам, я йшов позаду. Його самого не можна було залишати, часто забував про речі. Тоді я просив когось із бригади, якщо не було Коляди, щоб посидів на мішку. До Котова, а також до інших наших священиків усі в'язні ставилися завжди з пошаною.

Одного дня ми грілися на траві на сонці. Я звернув увагу на кількох типів, які вешталися недалеко від нас. Пізнав, що це сусіди з другої зони і, напевно, цікавляться мною. Помалу один підійшов до мене, кивнув пальцем, щоб підійти до нього, хоче щось мені сказати. Давній прийом. Я встав, ступив крок і відразу оглянувся. Другий вже закидав мішок на плече і почав утікати вниз у бік нашого барака. Там його чекали двоє інших. Наздоганяю, не беру за мішок, а ногою наступаю на його п'ятку. Він із розгону кілька метрів просунувся на животі й на носі по каміннях. Тут увесь натовп піднявся із криком мені на допомогу. “Мишаньки” розбіглися, а цього із скривавленою мордою ніхто не захотів зачіпати.

Через кілька днів прибув етап із Прибалтики – литовці і латиші. Естонців, здається, не було, хіба одиниці. Всі навіть із валізками. Відрізнялися від львівського етапу. Всі росли, молоді, старших серед них не було. Поселили їх не разом з нами, а в бараки за дротами, де жили “мишаньки” (їх ще називали комсомольцями). Наші попередили прибалтійців, що вночі сусіди захочуть їх пограбувати. Щоб були готові. Ввечері, тільки стемніло, в їхніх бараках чути було галас, крики. Вранці надійшли повідомлення про наслідки: вбиті, побиті і т. ін.

Після Котова захворів Коляда. Хтось порадив йому звернутися в медпункт. Пішов ще до обіду і довго не появлявся. Принесли обід, роздали. Кажу бригадирові Красюку, щоб залишив обід для Коляди. Він скоро прийде. Той грубо відповів, щоб я не ліз не у свої справи – він бригадир і тільки він тут командує. На очах у всіх з'їв свою порцію супу, а пізніше вилив рештки із бачка у свою миску, ще й додав: “Ти знаєш, що в нього температура за сорок? Ледве на ногах тримається. Там, куди нас везуть, він не витримає, довго не проживе.

Хто знає, чи доїде живий”. Я вихопив миску в нього з рук, суп розлився, поставив на землю. Він замахнувся на мене ополоником, але я встиг вирвати в нього й кажу що, якби він не був старший від мене – провчив би його. Тут втрутилися інші з бригади і нас розняли. Всі обурилися його поведінкою і стали на мій бік. Хтось сказав, що нам такий бригадир непотрібний і обрали мене. Скоро прийшов Коляда, доїв решту супу.

Коляда ледве на ногах стояв. Уночі ми з Котовим взяли його всередину, як недавно Котова, закутали, чим могли, і на другий день криза минула. Я майже цілу ніч не спав, перевіряв пульс і пильнував, щоб не розкрився.

На другий день я вже отримував харчі на кухні і ділив. Уранці давали цукор – по чайній ложці на одного. Треба було набрати ложечку і зверху лінійкою зрізати. Вирішив завести свої нові порядки: культурно, справедливо. Всі дорослі, грамотні і у всіх одна доля. Довірив, щоб кожен сам собі набирав. Спочатку все йшло нормально. Підійшов інженер із Кишинева Олександр Якович Рабинович. Набрав повну ложку і не зрізав.

– Тобі все одно залишиться більше як порція, – запевнив мене. Всі набрали, а мені не вистачило. Від обурення я не знав, як вчинити, але промовчав. Усі бачили цю сцену.

Скільки пам’ятаю євреїв – усі вони були переважно ввічливі, тактовні в поведінці, часто слабкі фізично, а цей здоровий, мордатий і такий нахабний. Ще інженер з вищою освітою. На другий день я залишив його без цукру. В обід хтось підказав, щоб суп Красюка віддати Коляді, але той так жалібно скривився, та й Коляда не згодився на таку пропозицію, і я вирішив не зводити рахунків зі старшим від мене майже на двадцять років.

Наша бригада через кілька днів стала вже своєрідним колективом. Заводились знайомства, не припинялися розмови про пережите, про те, хто звідки, і, головне, навчилися стерегти добро не тільки своє, а й сусідів. “Мишаньки” відчували це відразу. Їх пізнавали здалеку, попереджували інших і після випадку з мішком з’явилася впевненість у своїх силах. Дехто пропонував навіть зловити одного чи двох і влаштувати самосуд. До цього не дійшло. За нас це зробили хлопці з Прибалтики.

БІЛЯ КОЛОНКИ З ВОДОЮ

На нашій території була одна колонка з водою біля кухні, і вранці важко було до неї досягнути, щоб набрати води помитися. За колючими дротами, розірваними в декількох місцях, у зоні старих бараків була ще одна колонка, до якої рідко хто підходив із малих сусідів. З наших туди теж боялися заходити, бо треба було перелізати через діри у дротах. Ніхто не наважувався.

Після обіду сонце пригрівало добре, і я часто поглядав за дроти, звідки аж пахло свіжою холодною водою, як колись у Карпатах біля джерел на вершинах Букового Берда восени 1944 року.

Ще до прибуття етапу з Прибалтики домовився зі знайомими, щоб стерегли мішок, а сам пішов помитися під колонкою. Не радили – може, заборонено переходити з однієї зони до другої. Але до нас заходять, та й дроти місцями порвані. З двох кінців загорожі на вежах стоять солдати. Відстань до однієї вежі трохи більша за п'ятдесят метрів, а до другої – у два рази довша. Наблизився до самих дротів і поглядаю на вежі. Мовчать, отже, можна перелізти. Швидко шмигнув на другий бік. Ніхто не стріляє і не кричить. Усі з нашого і львівського етапу з цікавістю повернули голови в мій бік.

Уже без жодного страху поспробував, чи є вода, зняв піджак, поклав на великий гладкий камінь, що виступав з землі, як вапняки в карпатських річках, сорочку запхав за пояс, ногою натиснув на ручку, а шию з головою підставив під струмінь холодної води. Перед цим оглянув бараки. Надворі всюди пусто, зате з-за ґрат у кожному віконці виглядали по кілька дитячих голівок. Відстань між нами була 5-6 метрів і більше. Біля колонки велика калюжа з водою.

Тільки почав умиватися, як з нашої сторони почали щось кричати. Думав, що конвой з вишки збирається стріляти, або йдуть за мною наглядачі. Глянув на камінь, а піджака нема. За калюжею вже під барак побачив малого обідраного хлопчину з піджаком під правою пахвою. Скочив до нього, вихопив піджак, узяв злодія за шию і привів до колонки. Він, на диво, не виривався, покійно сунув зі мною. З-за дротів наші кричать: одні – “веди його сюди!”, інші – “кидай у калюжу!”.

Я теж був такої думки, що треба неодмінно покарати злодія. Думав лівою рукою взяти його за праве плече, а правою за ліву ногу і кинути

або в калюжу, або на дроти. Коли почав стискати пальці лівої руки, здавалось, що воно без плеча і стало якось страшно. Невже без руки? Нарешті намацав кістку завтовшки як куряча ніжка. На нозі те ж саме. Наче якийсь привид у лахміттю.

Підняв догори, а там кричать далі, щоб кинути в калюжу. Оглядаюсь на бараки – ніхто не виходить йому на допомогу, тільки голівки закрили заграбовані вікна.

Він у моїх руках мовчить, не ворухиться. Глянув йому в обличчя. Ніщо не нагадувало людину. Якісь кості, обтягнені шкірою сіро-зеленого кольору. Там, де очі, дві ямки залиті темно-сірою рідиною – не видно ні зіниць, ні вічка. Щось там непомітно ворухилось, нагадувало, що жива істота. Мені відразу спало на думку, хто батьки і чи він винен, що таку долю обрав. А таких, як він, мільйони, і всі під “щасливим сонцем сталінської конституції”.

Скільки пісень, віршів складено про їхнє щасливе життя... Коли ж це закінчиться? Обережно поставив його на землю, щоб не розсипалось, і кажу: “Йди!...” Помалу байдуже почвалав у своїх галошах поміж бараки. Із заграбованих вікон барака, що з правого боку, дитячі голівки не відходили.

Я переліз через дроти і пішов на своє місце. Всіх цікавило, чому я його відпустив. Замість відповіді питаю, у кого вдома залишилися малі діти. Таких було більшість – я бачив по обличчях, – і додав, що і їх може чекати така доля. Усі як один замовкли, і не пригадую, щоб хтось починав розмову про цей епізод біля колонки з водою. Довго не давало мені спокою обличчя цього хлопчини. До сьогодні стоїть перед очима. Пізніше, коли я в пресі, книжках чи кінофільмах зустрічав фотографії або картини з дитячими личками в гітлерівських концтаборах, відразу згадував малого злодія біля колонки і дитячі голівки в заграбованих вікнах барака.

* * *

Майже щодня до нас прибували свіжі групи, переважно з Галичини з львівської пересилки. Я просив когось, щоб глядів за мішком, і ходив шукати своїх земляків із Посяння, або учасників підпілля та УПА. Не знаходив. Стояв часто збоку, приглядався, прислухався до розмов. Самі селяни різного віку – від молодих

хлопців і за п'ятдесят років. Звернув увагу на одну бригаду. Серед них виділявся активністю якийсь Сич, ім'я забув. Він був у них бригадиром. Збоку від групи стояли двоє чоловіків трохи старші за мене – знайомі, мабуть, ще з волі. Питаю їх, чи Сич не з підпільників. Один із них відразу якось зневажливо зреагував: “Який там з нього підпільник!” Другий глянув на мене з підозрою і спитав, чому я цікавлюсь. І тут люди боялись. Пізніше я зустрічав Сича в Норильську або бригадиром, або помічником бригадира. Умів пристосовуватися. Таких було мало.

Приїхала ще одна група, в якій було кілька священиків, серед них брат Котова – Петро. Він священиком не був, а в якомусь монастирі, напевно господарником, бо й на монаха не подібний, не релігійний фанатик. На вигляд інтелігентний, спокійний, вищої освіти не мав.

Після Красноярська більше не зустрічав його. Котів познайомив мене зі справжнім моїм земляком, колишнім ректором Духовної семінарії в Перемишлі о. Іваном Кузичем. Він один був із бородою. Виглядав на 55 років. Спокійний, врівноважений, поведінкою більше нагадував світську високоосвічену людину. Його духовний сан був непомітний, ненав'язливий для сторонніх. Чорна борода надавала йому вигляду православного батюшку. З ним було цікаво обмінюватись думками, поглядами, порадитись. Мав свої тверді погляди на життя, на події. Те, що відбувалося, не було для нього несподіванкою, якимись примхами історії, а закономірністю для даної системи. З ним я міг говорити щиро про позитивні та негативні моменти нашого руху, про події, які відбувалися на Закерзонні. Він сприймав це не як волю Божу, а як об'єктивну історичну реальність. Говорив коротко, думки обґрунтовував. Складалося враження, що переді мною не духовний, а якийсь історик чи філософ. Нагадував о. Степана Граба, тільки той більш ініціативний. Я міг йому розповісти про священиків, яких знав, про їхню участь у підпіллі. Не пригадую, чи він говорив, коли і як його арештували. У 1946 році в Перемишлі польське УБП арештувало єпископа Коциловського і всіх з його оточення, викидали з балкона на вулицю речі, книжки. Очевидці розповідали, що функціонери сміялися, питали єпископа, чому бандерівці не йдуть його захищати. Мабуть, одночасно подібне творилося в Духовній семінарії. Весь персонал передали на Україну в руки НКВД.

Єпископ Коциловський сидів у Києві в тюрмі, там помер і був похований у селі Віті Литовській, могила “ІА”. Про це розповідав Котів.

Село Віту Литовську я знайшов аж 1988 року на карті в Музеї ім. Шевченка в Каневі. Воно лежить над Дніпром нижче Києва, десь в околицях Кончої Заспи. Перейменоване на Чапаївку. Поїхати туди і відшукати могилу ІА на кладовищі не було змоги.

Разом із Кузичем був священик Воробкевич, здається, з Тернопільщини, віком під 40 років. Вищий від мене зростом, кремезний. Він добре знав про стан підпілля у Галичині. Складалося враження, що брав активну участь, бо знав багатьох командирів УПА, керівників підпілля ще з німецьких часів. Я навіть зрадив, думав, що знайшов людину, з якою було багато спільного в минулому. Через кілька днів попав на етап і більше не зустрічалися.

Він тоді розповідав, що в Галичині було заарештовано близько 1540 греко-католицьких священиків, які не перейшли на православ'я. Таку точну інформацію могло зібрати наше підпілля разом зі священиками, які залишилися на волі.

Кілька років тому у Львові від Володимира Росовського я довідався, що Воробкевич був у Норильську в зоні на Кайеркані, працював на шахті.

Ще був один священик – Василь Лещишин, молодий, рум'яний на обличчі, але весь час сонний чи заспаний, завжди скаржився, що щось його болить. Не пам'ятаю, чи я хоч раз з ним про щось розмовляв. Походив теж десь із Тернопільщини або Станіславівщини. Воробкевич сказав мені, що в етапі багато знайомих із близьких околиць, але учасників підпілля чи УПА нема. Все звичайні селяни, які допомагали УПА матеріально або відмовлялися вступити до колгоспу. Багато попало за своїх рідних, які загинули. Є молоді хлопці – колишні “стрибки” з так званих “істребительних батальйонів”, які раніше воювали в УПА, у 1946 р. прийшли з повинною після того, як уряд пообіцяв, що їм простить, а тепер усіх їх підібрали і кожному дали по 25 років. Молодих у Галичині майже не залишилось. Є тут навіть такі, що повернулися з фронту з медалями, поранені, але причетні до дій УПА за німців. Багато сіл, які були під лісом, зовсім виселили до Сибіру.

Усім священикам знайшлося місце в нашому кутку барака в кінці, далі від входу, при стіні з вікнами. Сарай розміром 40х25 метрів був забитий людьми. Вночі лежали покотом на землі і вийти майже неможливо, щоб на когось не наступити. Злодії з бараків ще заходили до нас, але вдень боялися красти.

Я знайшов кусок залізної арматури і про всяк випадок заховав під стіною в піску. Думав з нею не розлучатися. У всіх священиків були свої мішки із запасом білизни, одягом. Хтось із нашої бригади показав мені на якогось типа, подібного до цигана. Він за день кілька разів підходив і приглядався до мішків. Ні з ким не розмовляє, вештається сам. Інші теж звернули на нього увагу. Перед вечором я знов побачив його в нашому сараї і не випускав з виду.

Ми лежали під стіною в темряві, а місяць через вікна (без скла) освітлював усю середину барака. Я оперся головою на нижню балку стіни, до якої були прибиті дошки, і дивився, як інші мостяться спати. Циган десь із глибини пробрався ближче до нас, хотів лягти, але тут побачили, що якийсь не свій, прогнали. І так кілька разів. Потім він присів біля дерев'яного стовпа (в середині дах сарая підпирали два ряди стовпів). Коли переконався, що на нього не звертають уваги, витягнув ноги і ліг спати. Я не заплющував очей.

Може, через годину, коли всі заснули, циган рачки, обережно, щоб нікого не зачепити, почав пробиратися до нас. Попростував до Кузича. Я не чекав, коли він схопить мішок і побіжить, а, не встаючи на ноги, щосили огрів його уламком арматури по голові. Або я слабо вдарив, або череп міцний. Він схопився на ноги і по тілах людей вибіг із барака. Можна собі уявити, який крик піднявся, коли він не одному наступив, куди попало, в бігу з переляку. З того часу більше ніхто з них у нас не появлявся.

Зате, коли лягали спати, сусід сусіда перевіряв, чи не заліз чужий. У бараці для малолітніх таких, що ходили грабувати етапників, було не більше десяти, віком від 15 до 18 років. Решта, головна маса – це діти до п'ятнадцяти років, заморені, голодні, принижені, залякані. Вони часто невеличкими групами збиралися між бараками і дивилися в наш бік, а переважно сиділи в бараках. Старші, міцніші фізично й нахабніші, забирали в малих їжу, знущалися з них, змушували їх прислуговувати. Панувало страшне свавілля, беззаконня. Наглядачі, які відповідали за них, поводитися не краще,

бо можна було за їхній рахунок наживатися. Більшість дітей вмирала з голоду. В майбутньому я ще не раз мав нагоду познайомитися з ними.

До останніх днів перебування у Красноярську не припиняв пошуків земляків з околиць Перемишля, але намарно. Тут був лише Кузич.

Кілька священників і прості селяни з початковими класами освіти трималися дружніми групами, справедливо ділили скромні харчі, поводитися ввічливо, несміливо, без хамства, нахабства. Мої однобригадники – офіцери з середньою та вищою освітою звернули увагу на поведінку малограмотних бандерівців з Галичини і всіх вразило те, що за кілька днів не чули між ними ні разу якогось нецензурного слова. Люди з іншого світу. Треба було ще кілька років перевиховання у страшних нелюдських умовах, щоб вони втягнулися в нову систему, навчилися боротись за виживання, однак ті, яким було вже за сорок, так і не змогли перебудуватися.

Слово “бандерівці” наші офіцери вимовляли впівголоса. Воно символізувало щось страшне, пов’язане з розбійниками, і в жодному разі не приставало до тих скромних, мирних, ввічливих селян із львівських етапів.

У бригаді всі знали, що я приїхав із київської тюрми через Куйбишев, і тільки, коли появились священники Кузич, Воробкевич і Лещишин, з мого ставлення до них, із тем розмов між нами здогадалися, що я теж із тих. Ніколи не приховував, хто я такий, але й не афішував себе.

Дуже добре почали до мене ставитися, крім Коляди, ще двоє харків’ян – Михайло Григорович Карамушка і Дружинін. Після них приєднався до нас донеччанин Огурцов. У розмові признались, що вони теж за український буржуазний націоналізм. Розмовляли між собою тільки по-українськи. Засуджені теж на 25 років. Інші розповідали, звідки родом, де воювали, згадували фронтові будні і дехто ніяк не міг збагнути, за що їх засудили. Напевно, були між ними колишні комсомольські чи партійні активісти. “Родіна” і жорстока реальність примусили їх замислитись над тим, хто вони і взагалі хто є хто. Всі люди чесні, спокійні, працьовиті, дисципліновані і напевно не бунтарі. “Політику партії та уряду розуміли правильно і схвалювали”. Але теж попалися.

Красюк притих, майже не було його чути. Добре скомпрометував себе. Ніхто не хотів зв'язуватись з ним, не розмовляв, як він не намагався пристати до якоїсь компанії.

Якщо б не випадок з Колядою, став би у бригаді повновладним диктатором-самодуром і виробляв би з іншими офіцерами все, що заманулось би. Я вже тоді звернув увагу, що на таких тримається більшовицька система і що освіта, знання – це ще не культура людини, як вважав я до закінчення гімназії і навіть пізніше. З одного боку – знахабнілий, з освітою або тільки з дипломом без освіти, хам при владі, а з другого – заляканий, принижений, хоч теж з освітою, народ. Рабинович теж навчився брати сам цукру, хліба й супу стільки, скільки належало. На кухню по харчі всі ходили зі мною по черзі, крім Котова. Випадок із черпаком гнилого супу капітана Красюка, двома грамами цукру інженера Рабиновича формували у моїй свідомості образ “гомо советікуса”, якщо додати їх до стукачів, провокаторів з вищою освітою, слідчих, яничарів-ренегатів, які зі шкіри лізли, так вислугувувались, щоб нищити все рідне.

Щось подібне тоді не можна було собі уявити серед сірої маси львівського етапу.

Хамство, нахабність, підлість, бездуховність, відсутність усякої моралі стали в моїх очах символом цілої системи більшовизму, яку потім вдало охрестили “Імперією зла”. Вона не могла дати людству нічого доброго, передового. Явище це, мов ракова пухлина, захопило всі клітини життя тристамільйонної імперії і протрималося цілих сімдесят років. Основна маса народу за останніх кілька поколінь так звикла до рабства, що іншого життя без начальника-самодура собі не уявляє. У майбутньому я навчився оцінювати людей не за їхньою освітою, а за рівнем духовності, за ставленням до інших.

Система з десятками мільйонів людей за колючими дротами, позбавлених елементарних громадянських прав, людей здебільшого молодих, сумлінних, чесних, повних енергії, творчих, духовних і фізичних сил створила наче нове суспільство в суспільстві зі своїми неписаними законами, нормами поведінки.

Якщо табори з кримінальними злочинцями були справжнім суспільним дном, пеклом для середньої людини, де панувало насильство, озвірілість, і люди, подібні на двоногих істот, жили за законами диких тварин, то концтабори з політичними могли служити

зразком для громадськості Росії. Вдавалося зберегти почуття людської гідності, незважаючи на всі старання адміністрації. Як звичайно, всі бригади робітничих бригад, уся внутрішньотабірна адміністрація, персонал харчових блоків були призначені згори з кримінальних злочинців, садистів, рецидивістів, погромників Варшавського гетто. Були винятки, але рідко.

На пересилці – не пригадую, через кого і за яких обставин – я познайомився з Олександром Денисовичем Дем'янченком. За фахом інженер-електрик. Добре одягнений. Старший від мене на кілька років. Яким етапом прибув і в якій бригаді був – не пам'ятаю. Сказав, що нас повезуть до Норильська за Полярне коло. Там серед тундри будують великий металургійний комбінат, потрібно багато дармової робочої сили. Вже збудували збагачувальну фабрику.

Про себе розповів, що працював у Міністерстві закордонних справ України з Дмитром Мануїльським. У 1945 році входив до складу комісії від України, яка займалася поверненням українських громадян із Західної Європи на батьківщину. В Італії, здається, в Неаполі зустрів якогось шкільного друга, який із німецького полону опинився серед власців чи УВВ (Українське визвольне військо на службі в німців) і попав до американців. Дем'янченко начебто розповів друзі, що його тут чекає. Про це довідалися в НКВД і посадили. Скільки правди – не знаю. Після першої розмови він справив на мене приємне враження.

У БАРЖІ ПО ЄНІСЕЮ

У Красноярську ми пробули близько десяти днів. Одного ранку прийшов наглядач зі списком і почав викликати з речами. Я попав разом із Котовим і Лещишиним. Кузич і Коляда залишилися. Нам за зоною видали по півтори “цеглини” свіжого смачного хліба, попередили, що це на тиждень і колоною під зміцненим конвоєм із собаками повели кілька кілометрів до річкового порту на Єнісеї. По дорозі всі як один почали щипати і їсти хліб. Я теж не витримав, і поки дійшли, з'їв увесь. Цілу добу болів живіт усередині та шкіра від натягу.

Нас загнали на баржу в трюм внизу під палубою. Вікон чи ілюмінаторів не було. З двох боків проходу були двоповерхові нари. Ми з Котовим зайняли місце приблизно посередині баржі на нижніх нарах ліворуч. Він по дорозі встиг відшукати ще одного священика – Пасулька з Закарпаття. Розмістився біля нас.

Вхід до трюму над сходами закривали і відчиняли тільки тоді, коли приносили їжу або виносили “парашу”.

На палубу я за два тижні дороги по Єнісею не виходив ні разу. Не мав змоги помилуватися єнісейськими просторами та й настрою відповідного не було.

Наша група займала тільки одну половину баржі, а в другу помістили жінок. Стіна з товстих дерев’яних брусів, і тільки через кілька щілин можна було з ними розмовляти. Деякі з наших відшукали серед них рідних чи знайомих. З моїх околиць не було нікого.

14 жовтня, на свято Покрови, Котів сказав мені, що Лецишин занедужав. Пішли удвох до нього в другий кінець баржі. Котів попередив мене, щоб я звертався до Лецишина “отче Всеволоде”. Він не любив, коли його називали Василем (справжнє ім’я). Не пам’ятаю, що я відповів, і хоч іти не дуже хотілося, однак пішов.

“Отець Всеволод” лежали на нижніх нарах ліворуч і, почувши, що до нього гості, почали стогнати. Скаржився, що все болить – голова, серце, висока температура – і думає, що, мабуть, не доїде до місця призначення. Котів пожалів його, поспівчував і каже: “Сьогодні таке свято, я думав, що ви, отче Всеволоде, відправите Службу Божу в цьому кінці баржі, а я в другому”.

Лецишин так погано почував себе, що про якусь відправу не могло бути мови. Він, навіть лежачи, тихо молився, і не міг встати. Котів, звичайно, повірив, зітхнув і додав: “А я думав, що відправлю одну для хлопців і ще встигну до обіду для дівчат. Вони мене ще вчора просили, і я пообіцяв. Там по середині баржі під стелею над верхніми нарами є щілина завширшки більше десяти сантиметрів і через неї добре чути”.

Почувши про дівчат і зваживши, напевно, що Котів дуже зайнятий, несподівано “отець Всеволод” ожили, сперлися на лікті і запропонували свій варіант: “Ви, отче Іване, відправте двічі хлопцям, а я піду дівчатам”.

Як не переконував його Котів, що там на верхніх нарах дуже незручно, може голова закрутитись, але дарма. Отець Всеволод забув про хворобу і вирішив для такої справи навіть пожертвувати здоров'ям. Я не дочекався, до чого домовились, пішов на своє місце.

Пасулько лежав спокійно на нарах, дрімав. Розповів йому про недугу Лещишина, про сьогоднішнє свято і спитав, чому Котів не запропонував йому відправити Службу Божу в одній половині баржі.

– А що воно дасть? Кому це потрібно? – відповів спокійно.

Така відповідь мене не дуже здивувала. Пасулько був простим сільським священиком у Закарпатті, українським національним рухом не цікавився, на житейські справи дивився по-земному. Типовий “руснак”, а може, й “мадярон” – маляр українського походження. Мені здавалося, що посадили його за співпрацю з угорським урядом у часі війни до 1944 року, а ще були чутки, що за співпрацю з урядом Августина Волошина. У таборі в Норильську він тримався більше з мадярами. Грав непогано на скрипці. Йому дозволили взяти її з собою ще з дому. В баржі часто, коли мав настрій, виконував українські закарпатські народні пісні, інколи угорські або циганські.

Одного разу я попросив його заграти чеський гімн, здається, починається словами: “Кде домек мой, кде домек мой”. Мелодія тужлива і в тексті є слова: “Вода шумі по скалінах, вода шумі по долинах”. Точно не пригадую. Мене ця пісня повертала думками в Карпати, і не згасли ще давні симпатії до чехів та словаків.

Пасулько заграв її і повторив напам'ять повний текст. Слова і мелодія добре вписувались у наш настрій.

Через кілька днів я знову попросив заграти цю мелодію. Чи Пасулько був у поганому настрої, чи з інших причин, сердито до мене: “Чого ви причепилися до мене з тим гімном? Хіба нема кращих українських пісень?” Я розгубився від такої несподіваної реакції і не розумів причини такого тону. З часом я звернув увагу, що Пасулько не любив розмов про життя на Закарпатті в міжвоєнний період, про чехів ніколи не згадував. На запитання про побут по селах, про працю парохом, ставлення до влад, які мінялися там кілька разів, він ніколи не відповідав. Завжди переводив розмову на інші теми. Ерудицією не виділявся, нічим, здається, не цікавився, про родину, домашні справи теж не згадував. Але на скрипці грав непогано, як для мене. Любив її. Котів музикою не цікавився зовсім. Цілими днями був зайнятий

своїми справами. Майже кожних кілька хвилин його можна було зустріти в різних куточках баржі. По кілька разів на день приносив свіжі новини. Я для нього був авторитетом. Інколи сидів на місці і розповідав дещо про події у Львові в соборі Св. Юра, відповідав на запитання, які мене цікавили. Завжди якимсь неповно, не в такому об'ємі чи аспекті, який мене цікавив. Я не бачив тут нічого дивного. Сам призвичаївся менше цікавитися, та не про все можна було говорити. Більше таких релігійних фанатиків я не зустрічав. Не уявляю собі його сердитим, або щоб він міг когось свідомо скривдити чи грубо відповісти. Що б не робилося у світі чи даної хвилини при ньому – все з Божої волі, і люди повинні всьому коритися. Це не була його особиста філософія чи світогляд, а давно закладене глибоко в душі чи у крові. Нікому не робив зауважень, не докоряв.

Майже всі пасажери в баржі були із Західної України. Котова через кілька днів всі вже знали і ставилися до нього з пошаною. Пізніше в Норильську в таборі він теж завоював собі авторитет серед усіх без винятку прошарків населення. Не пригадую, щоб щось пообіцяв і не виконав. Вранці він укладав в пам'яті план дій на цілий день по хвилинах. Знав усі новини. Стільки про події пізніше в таборі, як знав він, не знав ніхто. Якщо його хтось зустрічав і питав, що нового, він не відповідав, бо завжди кудись поспішав. Увечері чи на другий день міг прийти, перепросити і відповісти на запитання, на які не мав часу при попередній зустрічі.

Кожного підкупляла непохитна віра у правильності ідеї, толстовське непідкорення злу, відсутність навіть думки про якийсь протест. Уявляю собі його вірним незамінним слугою митрополита Шептицького.

Пасулько більше лежав на нарах, розмови на якісь цікаві теми між нами були короткі, не завжди клеїлись. Одного разу десь уже ввечері він звернувся до Котова:

– Отче Іване! Ви так часто і багато молитесь, а я мало. Знаєте, чому? Мені здається, що не варто всім так часто надокучати Господу Богу. Правильно я кажу, чи ні?

– Правильно, правильно, – не задумуючись, відповів Котів. Він нікому ніколи не заперечував.

– А ще мене цікавить таке, – продовжував Пасулько. – Ось ми тут гниємо по тюрмах ні за що, гріхів за собою ні провин не маємо, а

скільки залишилось на волі гірших від нас грішників, і вони там живуть нормально як люди. Нам десь колись буде за те якась віддяка чи ні? Бог же все бачить.

– Аякже, неодмінно буде, – не задумуючись, потішав Котів.

– А ви що думаєте? – звернувся до мене Пасулько.

– Я теж часто над цим задумувався. Найсправедливіше було би, якби більшовики всіх посадили в тюрму. Тоді б ніхто нікому не зазидував. Хоч я не заздрю тим, хто на волі.

Котів зрозумів суть моєї відповіді і вже ми удвох почали наводити приклади, що тим деяким на волі гірше ніж нам. Тут хоч годують гнилою кашею і хліба наїдаємося раз на тиждень, аж живіт тріщить, а там і того нема. Якщо є, то забирають. Ми тут спимо спокійно, не боїмося, що прийдуть уночі й арештують, а на волі такої гарантії нема ні в кого. Там рідні переживають, думають, як нам допомогти, а тут нас за таке голова не болить.

Через кілька днів знову захворів Котів, піднялася температура. До цього часу він часто кашляв, і я боявся, що після простуди у Красноярську тепер почалася якась складніша хвороба легенів. Дві доби він весь горів, температура не спадала, ледве дихав. Ночами я сидів біля нього, подавав води напиться або прикладав мокру хустину до чола. Я злякався. Не думав, що він може так знесиліти. Ще й Пасулько хропів, не давав йому заснути. Коли вдавалося задрімати, я злегка пробував пульс або слухав, чи дихає.

На третій день уранці він устав і спитав, що з ним було. Наче крізь сон пригадував, що я його годував, подавав воду і прикладав мокру хустину. Як раптово захворів, так само й видужав.

Минув день чи два і прийшла черга на Пасулька. Він легше переносив. Нам щоденно на сніданок давали, як у тюрмі, по кількадесят грамів риби, сім чи дев'ять грамів цукру, ячмінну кашу з протухлої чи гнилої крупи і горнятко окропу. Хворий Пасулько звернувся до Котова:

– Отче Іване, я цю рибу не можу їсти. Хочете – візьміть собі.

– Можу з'їсти, – згодився Котів.

– Е, ні. Так даром не дам. Віддайте мені за рибу свій цукор. Ви, коли лежали хворі, не могли дихати, але все поїдали: і цукор, і рибу, і гнилу кашу. Навіть Іван вас годував.

Котів не став перечити чи виправдовуватись, віддав цукор, забрав рибу. Така Божа воля.

Плили ми по Єнісею більше десяти діб. Точно не пам'ятаю. Можливо, що в дорозі нам ще раз давали хліб.

ДУДІНКА

У Дудінці, куди нас висадили з баржі, вже було холодно, падав мокрий сніг і дув пронизливий вітер. Нас загнали до якогось бараку з двоповерховими нарами. Тут я познайомився ще з одним земляком – священиком із Команчі за Сяноком на польсько-словацькому кордоні. Отець Андрій Радьо, родом із Коровник – два кілометри на схід від Перемишля. Останніх два роки на волі партизанів з якоюсь сотнею в горах Лемківщини (здається, у Хріна), переважно в лісах Хрещатого. Це вже був справжній земляк. Було про що поговорити, згадати. Він прибув до Дудінки раніше від нас на кілька днів. Зайняв місце на верхніх нарах – там трохи тепліше. Ми з Котовим помістилися на нижніх посередині барака.

На другий чи третій день після сніданку на верхніх нарах, де був Радьо, в темряві зчинився якийсь рейвах, крик із матюками тільки не російською мовою, а змішаною українсько-польською у варіанті одного з передмість Перемишля. Здогадався відразу, що напевно земляк у небезпеці. Я схопився з місця, поспішив на допомогу. Ступив кілька кроків і переді мною на землю звалився з верхніх нар якийсь хлопець, а за ним Радьо і продовжував застосовувати боксерські прийоми та ще на землі додав ногами, куди попало.

– Я тобі покажу, як хліб красти, паскудо ти комсомольська, сталінський ти випердок! – повторював розлючений отець Андрій. Останнє слово я чув уперше. В українських словниках його теж нема. Побачив мене з Котовим, який стояв позаду й не переставав кліпати очима, припинив бити лежачого й розповів, як він по дорозі від Красноярська в баржі опікувався ним, коли той хворів, а тепер злодій витягає в нього з-під голови пайку хліба.

Хлопець лежав на землі, просився, що більше не буде, боявся, щоб на нього всі не накинулись і не влаштували самосуд. Так не раз розправлялися з такими в таборах за крадіжку пайки хліба. У бараці

були переважно наші галичани, і вони тоді ще не дозріли до такої жорстокості, хоч усі в Союзі були про них протилежної думки. Злодієм виявився Олександр Качан із Білорусі. Він або крав ще з дитинства, або голод примушував, і не міг стримуватись. Пізніше я був із ним в одній бригаді, де він теж кілька разів попадався.

Радьо довго не міг заспокоїтись і повторював, що ми вже не в Європі, треба забути про гуманізм, усякі сентименти і вчитися боротися за життя не тільки руками, а й зубами. Тут закон – тайга чи тундра, ніхто не жаліє. Ще до революції в Росії казали, що Бог високо, а цар далеко.

Котів стояв мовчки, дивився то на мене, то на Радя, не знав, як реагувати, пізніше пішов на нари, мабуть, щоб помолитися за гріхи отця Андрія.

Наступного дня знов дійшло до бійки, але вже біля дверей. Коли я підійшов, почувши якусь метушню зі сваркою без матюків, праворуч під стіною біля столика стояв якийсь високий молодий чоловік і поросійськи виправдовувався, що він нічого не винен, і не знає, за що його вдарили по носі, аж кров пішла. Ліворуч біля нар якийсь мій земляк під п'ятдесят років низенького зросту з обуренням повторював: “Чому він мою маму обзиває? Яке він має право?”

Йому пояснювали, що це така мова російська, так у них прийнято розмовляти – з матюками через кожне слово. Навіть брат до брата так звертається, мати до сина – у них це нормально.

– Нехай він з москалями так розмовляє, а мою маму я не дозволю так ображати, – на гуцульському діалекті виправдовувався “хуліган”.

Обидва заспокоїлись, і наш земляк почав розповідати, з чого все пішло:

– Біля дверей барака намело снігу, мокро. Ми зустрілися на порозі, я послизнувся і, падаючи, мимоволі зачепив його ногою, а він відразу до мене: “Ти, що,... таку твою мат”.

– Так було?

– Так, – відповів високий. – А що я такого сказав?

Сторонні почали пояснювати одному і другому, в чому причина. Старий вуйко навіть не хотів слухати, щоб так до нього ще хтось колись звертався, а молодий високий вислухав уважно, сплюнув, і каже: “Ви там усі якісь ненормальні, ... таку вашу мат”. Ображений, чи скривджений поліз на свої нари.

Я часто аналізував у думках або розмовах, якщо було з ким, кожний подібний випадок і доходив до висновку, що справді історія чи дух відвічної стихії поставив наш народ на грані двох світів.

Чи вдасться нам утриматись на цій грані і наскільки ми зможемо впливати на свою долю, чи, може, будуть далі темні сили зіштовхувати нас, куди їм заманеться? Чи не розчинемось у якомусь болоті, куди нас зіпхнуть? Найгірше непокоїло те, що тут самі селяни, нема ініціативних лідерів, які могли би задавати тон. Скільки здібної молоді загинуло, а тепер як би вони тут придалися. Думка про те, що боротьба не закінчилася, тільки умови стали гіршими, не покидала мене ні на хвилину. Але на кого тут можна опертися, з чого починати?

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

Двадцять першого жовтня нас загнали у вагони і вузькоколійкою привезли до Норильська. Висадили десь у районі Нульового пікету під горою Шмідтихою (імені Шмідта). Надворі хуртовина, мороз до двадцяти градусів. Майже у всіх був якийсь теплий одяг з дому, тільки я один у піджаку без шапки з “босою” стриженою головою, байдужий, навіть не намагався прикрити чимось лице та вуха, щоб не обморозити. Згадав, що в дорозі майже всі хворіли, а я не пригадую, коли за останні роки кашляв. І тут повинен витримати.

Несподівано якийсь офіцер із конвою підійшов до мене, оглянув з усіх боків і питає, чи в мене нічого нема, щоб одягнути.

– Нема, – відповідаю.

Через кілька хвилин солдат приніс мені стару німецьку військову куртку з капюшоном. Із середини зелена, а ззовні біла. Такі носили німецькі солдати під час війни. Вона не гріла, але добре захищала від вітру.

Від станції нас колоною знов під конвоем із собаками повели центральною вулицею тодішнього Норильська. Через три кілометри дійшли до Довгого озера. Швидкість вітру доходила, мабуть, до тридцяти метрів за секунду. Праворуч від нас дехто по димарях пізнав електростанцію. Далі по дорозі стояло кілька п'ятиповерхових будинків вулиці Севастопольської – початок нового міста за Полярним колом. Ще пройшли голою тундрою до чотирьох

кілометрів і завели нас до обгородженої зони. Всередині стояло кілька двоповерхових мурованих будинків. Тут наша хата.

Так я відсвяткував свій 27-й день народження. Мабуть, не забув тоді про циганку, яка ворожила, що якщо переживу 26-й рік, то буду довго жити. На пам'ять про таку знаменну подію я в Норильську ні разу не святкував свого дня народження.

ДОДАТОК

ДЕЯКІ ФАКТИ І ЦИФРИ ДЛЯ РОЗДУМІВ

Колись у гімназії в підручнику німецької мови я зустрічав вірш про долю дружини моряка. Автор – Генріх Гейне або якийсь інший – не пригадую.

Молода жінка проводила чоловіка в море на промисел, а пізніше щоденно перед заходом сонця виходить на берег і виглядає, чи не повертається її коханий, чи не загинув під час бурі. Кожна строфа закінчується тужливими словами: “Майн Уве, майн Уве!” (Мій Уве, мій Уве!).

Чи була під віршем нарисована постать жінки, яка з розтріпаним на вітрі волоссям стоїть одна на піщаному березі і вглядається у морську далечінь, чи не покажеться на горизонті якийсь човен? А, може, я тоді в уяві створив такий образ?

Чомусь після 1945 року мені цей вірш і жінка на березі моря виринали перед очима, коли думав над долями наших партизанських родин. Тут не тільки дружина виглядає чоловіка, а й він думає, чи не загине вона раніше, чи не згорить десь у криївці в чужій хаті разом із дитиною. Перші такі думки появились ще 1945 року в четвертому районі, коли довідався, що дружина Бориса поневіряється, радше переховується по різних селах із двома дітьми і боїться, щоб її хтось не пізнав та якийсь сексот не доніс під час облав. Подібна доля була в Потапа – надрайонового СБ. Я завжди пам'ятаю його невеселим, задуманим. Далі одружились Крилач з Іриною, Назар з Марічкою,

Тарас зі Святославою. І всі вони кожного дня, кожної хвилини напевно думали, чи надовго розлучаються, чи зустрінуться ще коли-небудь, і хто з них загине раніше.

Ніхто про них не пише віршів, поем, тільки кілька років тому я, здається, у Варшавському “Нашому слові” чи в іншій газеті читав, що на тому місці, де колись загинув Борис, якась жінка щороку кладе квіти. По селах живуть тепер поляки і не кожний з українців може наважитись на таке. Долі тих родин гірше ніж трагічні.

Ірина Коцьолок не скорилась, далі продовжує боротьбу за ідеали юності і часто у списках жертводавців у “Нашому слові” можна зустрінути прізвище І. Погорецька (по другому чоловікові) з Битома. Я зустрічався з нею в 1989 році в неї в хаті. Цікавився, чи не знає, як відшукати “Офелію” – Олю Ханас. Ірина почала з того, що не варто цікавитися нею. На початку вісімдесятих років померла. Про якісь спогади, звичайно, не могло бути мови. Я попросив Ірину, щоб так жорстоко її не осуджувала. Треба хоч трохи стати на її місце і поспробувати, якщо не виправдати, то хоч зрозуміти. Не треба забувати, які страшні часи ми пережили, а Оля особливо.

Здається, через рік я зустрів Ірину Камінську – “Христю”. Вона сиділа якийсь час з Офелією у тюрмі в одній камері. Та розповіла їй про наш “романс”. Не розпитував подробиць – не випадало, але Христя відкидає всякі звинувачення на адресу Офелії. Люди чомусь не хочуть увійти в положення інших і подумати, якби вони поступили в даному випадку. Сказала, що Оля залишалася завжди патріоткою, добре трималася на слідстві, але не вона винна, що її доля склалася так трагічно – набагато страшніше від інших.

“Христя” – Ірина Камінська для мене авторитет при визначенні характеристики будь-кого. Вона як комп’ютер. Я їй довіряю, хоч інколи і з нею не у всьому можна погодитись.

* * *

Газета “Шлях перемоги”, починаючи від 28 жовтня 1990 року, публікувала прізвища українців, засуджених на смертну кару, страчених і тих, що померли у в’язницях Польщі в 1944-1956 роках.

Усіх було засуджено 572 особи, страчено майже 500, серед них 7 жінок (у мене не всі списки). Списки складені Євгеном Місилом на основі польських архівних документів.

У “Нашому слові” від 28 січня 1990 року надрукована стаття теж Євгена Місила під заголовком “Явожно”. Матеріал статті прямо стосується акції “Вісла” і тому наводжу деякі уривки з неї:

“8 січня 1949 р. за браму Центрального табору праці в Явожно вивезено шість виснажених осіб. Це були українські священики, останні в’язні одного з найбільш понурих місць відокремлення у сталінській системі репресій на території Польщі...

...Українці, які пережили кошмар Явожна і по роках мали досить відваги, щоб зажадати відшкодування за зруйноване здоров’я, за невідільницьку працю в копальнях і табірних майстернях, незмінно довідуються, що такого табору в Польщі ніколи не було. Існував, щоправда, але під час Другої світової війни. Однак в історії цього табору, яка закінчується 19 січня 1945 р. з визволенням Явожна Червоною Армією, є місце тільки на мартирології жертв гітлерівської системи винищення. По сорока роках їду я до Явожна слідами документів. Залізнична станція у Щаковій. 5 травня 1947 р. прибув сюди перший транспорт з 280 в’язнями. Усі походили з місцевостей, які 28 квітня 1948 р. о 4 годині ночі були першими виселеними в рамках військової акції “Вісла”. Після кількаденного слідства скатованих, запханих у товарні вагони, вивезено до табору в Явожні. У той самий час їхні сім’ї в таких самих вагонах їхали заселявати понімецькі землі. Зі Щакової до Явожна гнано їх пішки. Йшли четвірками під ескортом солдатів зі зброєю, готовою до пострілу. Місцеве населення на звістку, що ведуть бандерівців, убивць легендарного генерала Вальтера (Сверчевського – І.К.) реагувало агресивно...

...Українське підпілля, позбавлене права на амністію, було приречене на безпощадну ліквідацію...

Якщо в 1945 р. – згідно з польськими джерелами – загинуло 368 цивільних осіб, а в 1946 – 48, то в період від січня до березня 1947 р., коли після смерті генерала Сверчевського польські засоби масової інформації розгорнули істинне гоніння проти українців, вмовляючи безмірність злочину і жорстокості УПА, масовість убивств – загинуло всього 10 цивільних осіб. Мабуть, сказане звучить парадоксально, але

в тому самому періоді втрати з боку українського цивільного населення (без втрат УПА), заподіяні польським військом і підпіллям, були щонайменше втричі вищі.

У градації цілей тодішньої польської національної політики основною проблемою було стремління до повної ліквідації українського питання в його дотеперішній національній і територіальній формі. Підпілля-бо було, з одного боку, чинником, який утруднював здійснення цієї мети, а з другого натомість, через перебільшення дійсної загрози, давав владі необхідний претекст, який виправдовував в очах власного суспільства застосування навіть найбільш негуманних методів дії щодо українців.

23 квітня 1947 р. на засіданні Політичного бюро була винесена постанова про утворення для підозрілих українців табору в Явожні у Краківському воєводстві, на території філії колишнього концентраційного табору Аушвіц (Освенцім).

І було правилом, що мешканці з одного села, переселювані в кількох транспортах, потрапляли до віддалених місцевостей, часто розлучаючись назавжди. Тут також, під претекстом проведення санітарного контролю, спеціальна група Міністерства громадської безпеки ще раз перевіряла переселенців, піддаючи всіх підозрілих короткому жорстокому слідству. З кожного транспорту убувало кільканадцять осіб, усі без винятку потрапляли до табору в Явожні.

Правдоподібно, якщо б виселення було в 1946 р., українці попали б не в Явожно, а до табору в Освенцімі, організованого на території колишнього гітлерівського концентраційного табору. Для його ліквідації в 1946 р. вирішальним був не брак в'язнів, які весь час прибували, а думка створення на його території музею мартирології. Тоді, коли в Явожні гинули з голоду, від тортур перші в'язні українці, Сейм прийняв постанову "Про увічнення мучеництва польського народу та інших народів в Освенцімі" (Др. У.Р.П. Н 52, поз. 265 від 2.07 1947 р.). Кого ув'язнювано в Явожні? У першій фазі акції "Вісла" зобов'язував один критерій: підозра про сприяння УПА. Цього вистачало, щоб за табірними дротами опинились священики (22 греко-католицьких і 5 православних), учителі, лікарі – одне слово, представники загалом нечисельної української інтелігенції. Однак основну масу в'язнів становили

українські селяни. Бували села, з яких, згідно з засадою масової відповідальності, у табір запроторовано по кількадесят осіб, часто цілі сім'ї, у тому числі з жінками і дітьми, інвалідами, людьми похилого віку. Пригадаю тільки трагедію трьох сіл у повіті Томашеві Люблінському: Вербиці – звідки в Явожні ув'язнено 83 особи (у тому числі 11 жінок), Гребенного – 89 осіб (12 жінок), Корні – 36 осіб (6 жінок) та лемківського села Бортна (Горлицький повіт) – 28 осіб. У Явожно не направлялось членів УПА і ОУН, схоплених військом. У період акції “Вісла” були вони, відповідно до директиви шефа Департаменту Служби юстиції Міністерства Національної Оборони підполковника Гольдера, засуджувані польовим судом, як звичайно, на смертну кару. Присуд виконували негайно (від 1 травня до 31 липня 1947 р. було виконано 133 смертні вироки). Після закінчення акції “В” членів УПА судив Районний військовий суд у Кракові, Ряшеві і Любліні. В 1947-1950 роках вони засудили на смертну кару 342 українців.

Серед 3436 в'язнів були 823 жінки і кільканадцять дітей... У травні до табору вислано 817 чоловіків і 130 жінок, у червні – 1093 (257), липні – 711 (265). В кінці липня у табір почали привозити українців, схоплених органами безпеки під час повернення із західних і північних земель у рідні сторони по залишене майно, яке більшість сімей не змогла забрати з огляду на короткий термін виселення або брак транспорту. Їхню долю вирішив наказ командира оперативної групи “Вісла” від 16 липня 1947 р., щоб усіх тих українців, яких виселено, а які безправно повертаються, арештувати і передати в розпорядження відділенням і відомствам громадської безпеки. Відомства безпеки згідно з отриманою інструкцією будуть скеровувати цих людей до табору праці в Явожні. Саме вони становили більшість серед 378 чоловіків і 160 жінок, ув'язнених у період від серпня до грудня 1947 р.

У травні 1948 р. привезено до Явожна групу з 114 упівців, спійманих на території Чехо-Словаччини. Тримали їх окремо від інших в'язнів і по кільканадцяти днях перебування в Явожні відіслано їх до в'язниць у Кракові і Ряшеві.

У січні 1948 р. почалося звільнення в'язнів. Найдовше перебували в таборі священники і вчителі. Останніх в'язнів, п'ятеро греко-католицьких священників (о. М.Гащак, К.Дацько, М.Заяць,

С.Крупа, П.Мазяр) і одного православного (о. Д.Товстюк) 8 січня 1948 р. перевезено під сильним військовим ескортом до в'язниці на Монтелюпіх у Кракові.

Після двох тижнів їх перевезено до в'язниці у Грудзьондзу, звідки вони звільнені тільки 1949 р.

Підготовляючись до ув'язнення українців у Явожні, вповні використали призначення табірних об'єктів, залишених німцями майже в недоторканому стані. Спираючись на гітлерівський взірець, організовано комендатуру табору, систему забезпечення: сторожові вежі з кулеметами, подвійний ряд дротів, підключених до струму високої напруги, дресировані собаки. Повернено функцію капо, яких вербовано серед в'язнів, баракових, блокових наглядачів і цілу кошмарну термінологію, відому досі лише в'язням гітлерівських таборів.

... У спогадах колишніх в'язнів переважають два елементи: знущання і голод. Усіх в'язнів піддавали багатократним жорстоким допитам. Били дерев'яними палицями і поливали водою, били і приводили до притомності, щоб знову бити. Загальним було тортування струмом. Дві молоді жінки, які не могли знести рафінованих тортур, кинулися на табірні дроти. Чи хтось пам'ятає їх прізвища? Восени 1947 року в'язні почали масово вмирати. До грудня внаслідок виснаження організму, викликаного недоїданням, тортурами і хворобами, у таборі померло понад 116 осіб. У 1948 р. померло ще 35 в'язнів.

Інспектор в'язничної системи й епідеміології Воєводського Управління Громадської безпеки у Кракові пор. Якобі у спеціальному рапорті від 18 листопада 1947 року, підготовленому для Міністерства громадської безпеки, зростання смертності серед українців пояснював тим, що в'язні, незважаючи на те, що отримують нормальну їжу згідно з передбаченою нормою Департаменту в'язниць і таборів, тобто 2400 калорій, їдять сиру немиту картоплю, буряки, моркву, якими забезпечуються, коли працюють під час розладунку вагонів. Визнав, однак, що українці в більшості випадків не мають білизни і верхнього одягу, а те, що мають на собі, є у такому стані, який не дозволяє вийти з бараку.

Помордованих в'язнів закопували в поблизькому лісі в безіменних могилах, їх сім'ї ніколи не були повідомлені про дату і причину

смерті. Табірний цвинтар віднайдено автором цього матеріалу в листопаді 1989 р. І хоч знищений, порослий сорокалітнім лісом, без жодного символічного хреста, – існує...

... Вже після віддання цього матеріалу до друку віднайдено список українців, помордованих у таборі (близько 150 прізвищ). Невдовзі він буде опублікований...”

Для повнішої картини про ставлення поляків до українців варто навести деякі місця з праці Олега Володимира Іванусіва “Церква в руїні”, виданої у Канаді 1987 року. Стор.15. Між світовими війнами (1918-1939)

“...Бачучи силу опору українського народу в їх релігії, польський уряд кинувся нищити церкви. Статистика показує, що на Холмщині було 383 церкви.

До 1939 року:

- 111 було закрито,
- 59 розвалено і знищено,
- 150 перемінено на костели,
- 63 залишилося для ужитку людей.

Стор. 23. На території Перемишльської єпархії, що перебуває сьогодні у межах теперішньої Польщі, жило 540 тисяч українців греко-католицької віри.

На сьогоднішній час із 689 церков, які існували в 1939 році, – 346 церков (50,2%) уже зруйнованих, або в такому стані, що реставрувати їх неможливо;

- 245 церков (35,6%) перебрали римо-католики і уживають їх як костели;
- 61 церква (8,9%) ще стоять у доброму або можливому стані, але закриті, або уживаються на несакральні цілі;
- 28 церков (4,0%) перебрала і уживає Православна Церква;
- 9 церков (1,3%) затримані як музейні приклади української церковної архітектури. Деякі з них стоять на первісному місці, а деякі перевезено “на музейні площі”.

Акція “Вісла” мала вже прецедент у польсько-українських відносинах – розправа в Кодні над гайдамаками в 1768 році.

У 6 томі УРЕ написано:

“...Коднянська розправа 1768 – масові страти учасників Коліївщини польсько-шляхетськими карателями 1768-71 рр. Після розгрому царськими військами основних повстанських сил польська шляхта організувала жорстоку розправу з повсталими козаками й селянами та їхніми прихильниками... Але терор, розв’язаний шляхтою, не спинив боротьби укр. народу проти іноземного гніту за возз’єднання Правобережної України з Росією.
В. М. Кулаковський”

Як у 1768, так і в 1947 роках українців на їх рідній землі поляки винищували не без допомоги ще одного старшого брата з Москви, тільки в 1768 році “...терор... не спинив боротьби укр. народу... за возз’єднання Правобережної України з Росією” (якщо автор статті не бреше), а в 1947 році було трохи не так.

Різниця ще в тому, що від Кодні до Києва близько 130 км, а акцію “Вісла” польські війська провадили на відстані менше сотні кілометрів від Кракова – колишньої столиці Польщі. Останнім актом акції “Вісла” був, мабуть, суд у Перемишлі в 1958 році над курінним “Залізняком” – Іваном Шпонтаком. Кару смерті йому замінили на довічне ув’язнення, а через кілька років по амністії звільнили.

У 1990 році я зустрів Петра Левка зі села Вербиця, про яке згадує Євген Місило. У нього кінці пальців на руках із нігтями віддавлені дверима під час допитів польськими слідчими. Усе життя відчуває зміни погоди.

Страшні історії розповідали, скільки знущань перенесли в польських катівнях наші дівчата. У Ряшеві група слідчих під час допитів пробували свої сили – брали за ноги нашу шістнадцятилітню дівчину і з розмахом били головою об стіну, щоби призналася. Це все відбувалось на очах старшої сестри, яка теж не хотіла признатись. А розвеселені кати пробували, хто з них міцніший. На жаль, я не записав прізвищ тих дівчат, не думав, що доведеться про них згадувати. Сподіваюсь, що хтось напише.

Євген Місило знайшов прізвища 572 засуджених польськими судами, але я переконаний, що ще більше українців загинуло від військових і міліції без судів, без оформлення відповідних документів.

Нема прізвища Котянського – селянина з Улюча, якого застрелив серед білого дня на очах у людей міліціонер з Мриголода в серпні 1945 року. Петра Товарницького вбили перед хатою у Корманичах. Йому було тоді 22 роки. Володимира Федоришика з Аксманич, який воював у польській армії проти німців у 1939 році, застрелили на дорозі біля хати. Не таким тоном із ними розмовляв. Зате Артур Бата на стор. 245 пише, що “Бурлака ...16 листопада того року спалив Пикуличі і бестіальськи вимордував населення місцевості”. Цю брехню повторює не один Бата в польській повоєнній літературі.

Можливо, що наші спалили після виселення частину українських господарств у Пикуличах, але напевно не вбили жодного поляка.

Я тут навів тільки факти, в яких брали участь польська міліція і військо. Не брав до уваги цивільних банд, які мордували цілі українські села – про них згадав раніше.

Описуючи події у травні 1947 року, я довго вагався, чи згадувати про випадок із дитиною, яку в Кракові Марічка залишила і втекла полякам з рук. Адже читач буде трактувати по-своєму, може не зрозуміти справжніх причин такого вчинку.

Мати тоді стояла перед вибором: залишитись із дитиною, чи рятувати десятки друзів, яким загрожує небезпека. Тут вирішальним фактором були не тільки патріотизм, відданість справі чи думка про долю людей там у лісі, а напевно ще й холодний здоровий розрахунок.

Марічка і Святослава, яка в Перемишлі викинулась із третього поверху з вікна на тротуар і загинула, знали, що поляки їх не пощадять – після катувань обов’язково засудять на смерть і стратять. Вони знали, що наших дівчат страчували ще до 1947 року. З неповного списку Євгена Місила я вибрав такі цифри:

Страчено дівчат за вироками судів: в 1945 р. – 1, в 1946 – 1, в 1947 – 5 і у двох смертну кару замінено на довічне ув’язнення. Чоловіків страчено в 1945 р. – 43, в 1946 – 28.

Повторюю, що це неповні дані.

У 1990 році я розповів про ці випадки своїй двоюрідній сестрі Катрусі Плішак з Нью-Йорка, яка в 1947 році була ще дитиною. Просила, щоб нікому не говорити, бо це дуже страшно і хто знає, як люди можуть до цього поставитись. Але це наша історія, наше

страшне героїчне минуле, і майбутні покоління повинні знати, як дорого обходиться воля. Доки Україна буде колонією під гнітом “старших братів”, так довго будуть нас принижувати, топтати, нищити на нашій землі і стріляти на порозі рідної хати. Варто навести прізвища деяких людей зі списку Євгена Місила:

“49. Бриндзя Михайло, (псевдо “Олег”), син Михайла, нар. у Райському Ліського повіту, засуджений на смертну кару 23 травня 1947 р. в Ряшеві, страчений 6 червня 1947 р. Його дружина Катерина разом із четвіркою дітей (Мирон – 2 роки, Настуня – 5, Емілія – 7, Люба 17) були забрані 8 травня 1947 р. з транспорту в Освенцімі і запроторені в концтабір в Явожні...

114. Марія Горбаль, нар. 14 лютого 1882 р., сестра Маркіяна зі Згромадження Сестер Непорочної Діви Марії у Кристинополі Сокальського повіту, померла у в’язниці у Фордоні...

551. О.Шевчук, (псевдо “Кадило”), син Івана й Уршулі, нар. 12 серпня 1903 р. в Стрию, парох П’яткови Руської Перемиського повіту, засуджений на смертну кару 8 червня в Ряшеві, страчений 13 вересня 1948 р.

Марію Горбань я не знав, але здогадуюсь, що могла проводити з дівчатами по селах санітарні курси або лікувати наших поранених.

О. Кадила, пароха з П’яткови, знав добре. Його можна називати партизанським священиком. Він відправляв Службу Божу на свята в лісі перед сотнями, сповідав хлопців і обслуговував церкви по селах, де не було священиків. Ось і вся його “злочинна” діяльність. Найбільшою провиною було те, що він українець із вищою освітою. Таким вирок один – кара смерті. Крім того, він був ще до 1939 року одним із найактивніших свідомих священиків, який мав немалий вплив на піднесення культурного рівня і національної свідомості серед населення.

О. Кадила не можна порівняти з польським ксьондзом, який під псевдонімом “Ришард” на чолі банди в 1945 році мордував українські родини разом із дітьми в околицях на північ від Перемишля за Ярославом. Про нього розповідали мені самі поляки в тюрмі у Ряшеві. Не менше прославився ксьондз Журавський з Бабич – 20 км на захід від Перемишля. У польській літературі про них ніде ні слова.

Я часто задумувався, чому в поляків майже якась зоологічна ненависть до українців. Мав нагоду переконатись не один раз. У

більшовицьких концтаборах вони разом із нашими хлопцями були в однакових умовах, однаково приречені на загибель, але ще перед смертю намагалися чимсь нам насолити. Табірне начальство бригадирами над українцями або на інші посади ставило поляків. Через них вони могли контролювати кожен крок наших в'язнів.

У 1953 році під час повстання у 4-му таборі Норильська на заклик адміністрації, щоб виходити за зону, не підтримувати “бандерівських бунтарів”, першими втекли 52 поляки. Більшість серед них із вищою освітою. Залишився лише один – Тадей Нагловський, який виріс, здається, у Латвії. За нормальні стосунки з нами його інші поляки бойкотували.

У 1951 році в концтаборі в Норильську я буквально вирятував життя 55-річному полякові зі Львова Каролію Брояновському. Згодився навіть виконувати упродовж кількох місяців частину його норми, бо він був майже зовсім сліпий. Одного дня, переконавшись, що ми у приміщенні самі, питає, чи я не поляк. Кілька разів треба було повторити і переконувати, що я не поляк, а українець. Він задумався кілька хвилин, зітхнув і каже: “Panie Janie, nie nie rozumiem” (Пане Іване, нічого не розумію). Таке ставлення поляків до нас я пояснював по-своєму. У “Чорній Раді” П. Куліша в 1663 році полковник Улас попереджує свого сина, щоб був обережний у дорозі, бо біля Черкас може попасти на польську стежу чи засідку. Польська письменниця Коссак-Щуцька в романі “Пожога”, виданому у тридцятих роках, описує, як українські селяни палили панські фільварки в 1918 році на Волині й Поділлі.

В 1947 році акція “Вісла” проходила на захід від Сяну, близько самого Кракова.

* * *

Список українців села Березка (20 км. на захід від Перемишля), замордованих 11 квітня 1945 року польськими бандами із сусідньої Гути Березької та інших польських сіл.

1. Білик Олексій –
священик	3. Горбовий Іван –
батько
2. Білик Марія – його
дружина	4. Горбова Ольга – мати
	5. Горбовий Мирон – син

6. Горбовий Василь –
немовля

7. Панкевич Іван
8. Доскоч Ганна
9. Доскоч Катерина
10. Дуда Катерина
11. Попович Марія
12. Мруць Ганна
13. Боднар Катерина
14. Копко Юлія
15. Копко Ганна
16. Копко Марія
17. Роман Олексій
18. Роман Парасковія
19. Роман Михайло
20. Дзвінник Іван
21. Дзвінник Ганна
22. Дзвінник Тарас
23. Дзвінник Люба
24. Дзвінник Іван
25. Дзвінник Марія
26. Дзвінник Люба
27. Дзвінник Дмитро
28. Горбовий Василь
29. Капустинський

Дмитро

30. Капустинська Ганна
31. Горбовий Микола
32. Козубський Стефан
33. Козубська Ганна
34. Козубська Марія
35. Баль Дмитро
36. Савка Катерина
37. Доротяк Марія

38. Чміль Іван
39. Дуда Катерина
40. Піщацин Юлія
41. Піщацин Марія
42. Піщацин Ксеня
43. Піщацин Леона
44. Піщацин Ганна
45. Сарняк Михайло
46. Сенечко Ілько
47. Сенечко Текля
48. Сенечко Михайло
49. Сенечко Василь
50. Сенечко Марія
51. Деревенко Микола
52. Деревенко Ольга
53. Деревенко Ганна
54. Лазор Емілія
55. Лазор Ганна
56. Горбовий Андрій
57. Качмарська Катерина
58. Шевчик Марія
59. Руснак Іван
60. Артим Катерина
61. Артим Тадей
62. Артим Роман
63. Мельник Ольга
64. Мельник Михайло
65. Руснак Михайло
66. Чміль Іван
67. Чміль Марія
68. Худзикевич Юстина
69. Сенечко Марія
70. Сенечко Семен
71. Тимочко Василь

72. Деревенко Микола
73. Юрчишин Луцій
74. Баль Василь
75. Баль Ганна
76. Дзвінник Юлія
77. Дзвінник Михайло
78. Параньчак Стефан
79. Чубак Ганна
80. Дзвінник Юлія

81. Дзвінник Марія
82. Качмарська Марія
83. Руснак Катерина
84. Чубак Іван
85. Чубак Ганна
86. Чубак Микола
87. Мрук - батько
88. Мрук - мати
89. Мрук –син 12 років

Список неповний, складений у січні 1993 року Ярославом Войтович (дівоче прізвище Яцків) родом з Березки на основі спогадів знайомих і рідних, виселених з Березки до Львівської області наприкінці серпня 1945 року. Того дня в Березці загинуло близько 200 осіб, спалено біля сорока хат. Рік народження не вдається уточнити.

Деякі фрагменти з розповіді матері Ярослави – Марії Яцків, 1907 р. н., яка була свідком цих подій:

Поляки напали о 7 годині вранці, а відступили о год. 10; частина лісом пішла на Гуту, а частина попід лісом понад Сівчину на Бірчу.

Два озброєні поляки підбігли до жінки, яка втікала з малою дитиною на руках. Один із них прицілювався стріляти, але другий схопив його за руку й каже: “Не стріляй. У мене залишилася дружина з такою самою дитиною”. Залишили їх і побігли далі.

У хаті, де жив Мрук з дружиною і дітьми, вбили всіх, тільки найстаршому синові вдалося сховатися. Було йому 12 років. Коли побачив, що з родини ніхто не залишився живий, прийшов до поляків сам і сказав, що не хоче більше жити. Розстріляли.

Наприкінці серпня 1945 року решту українців з Березки польське військо примусово виселило в Україну. Збірний пункт створили в Бірчі – 8 км на південь від Березки. Там тоді знаходився штаб частини ВП, яка провадила виселенчу акцію.

У Бірчі до виселених підходили поляки з Борівниці, яку наші спалили 21 квітня 1945 року, і згадували, що в перші місяці 1945 року поляки з Борівниці, Гути Березької, Дилльонгови та інших сіл мордували українських дітей, жінок, старих – хто тільки попадався, чи не зміг втекти, або заховатися, а відділи УПА 21 квітня дали їм змогу вибратися, забрати все майно, хто що зміг, нікого з населення не зачіпали, не грабували і тільки, коли всі хати опустіли, Борівницю спалили.

ВИРОКИ ПОЛЬСЬКИХ СУДІВ

Нагадаю, що командира відділу АК Юзефа Бісса, який 3 березня 1945 року замордував 365 українців у Павлокомі, районний суд у Ряшеві на початку вересня 1945 року засудив **н а д в а р о к и в' я з н и ц і**. А як засуджували наших дівчат? Наведемо кілька прикладів, взятих з Літопису Української Повстанської Армії, том 22 і з матеріалів, зібраних Миколою Сивіцьким (перекладено з польської мови).

Приклад 1. (Літопис Української Повстанської Армії, том 22, УПА в світлі польських документів. Книга перша: Військовий суд Операційної групи “Вісла”. Опрацював і впорядкував Євген Місило. Док. 22, стор. 91)

В и р о к

*в імені Жечипосполітої Польської
Дня 4 червня 1947 р.*

*Військовий суд ГО “Вісла” в Ряшеві під час розправи в
Ряшеві на вул. Орліч-Дрешера, 11 у складі
пор. Келтика Людвік – головуючий
кпр. Гузинда Тадеуш
кпр. Розборські Генрик - засідателі*

при участі ст. сержанта Яцожинського Павла, як секретаря, в присутності громадського обвинувача плк. Праузе Яна з Військ. Прок. ГО “Вісла” і захисника від уряду ппор. Шварца Збігнєва, розглянув відкриту справу в надзвичайному режимі дня 4.VI. 1947 р

гр. Б а б ‘я к П а р а с к е в і ї д. Миколи і Марії Мелех, нар. 8.X.1927р у Волі Заліській, пов. Ярослав, там проживаючої, українки, селянки, освіта 7 кл. загальноосвітньої школи і два роки господарської школи, не одруженої, без майна, у війську не служила, не суджена, оскарженої у вчиненні злочину згідно з арт. 85 ККВП

в и з н а в:

Оскаржена Б а б ‘я к П а р а с к е в і я, дочка Миколи

є в и н н а :

За час від грудня 1946 р. до січня 1947 р. на терені села Заліська Воля, пов. Ярослав була членом тайної нелегальної організації під назвою УПА, яка намагалася силою відірвати від Польської держави південно-східну частину її території, виконуючи функції зв’язкової під псевдонімом “Оля”, т.зн. у злочині згідно зі ст. 85 ККВП і за це

з а с у д и т и ї ї

згідно зі ст. 85 ККВП на кару смерті. Згідно зі ст. 46 §1 ККВП позбавити громадянських прав назавжди. Згідно зі ст. 48 §1 ККВП майно засудженої підлягає конфіскації на користь держави.

О б г р у н т у в а н н я

На підставі сукупності обставин, розкритих в перебігу судової розправи, а особливо прочитаних протоколів переслухань свідка Мирона Бошковича (к. 3 – 9), а також пояснень самої оскарженої, суд визначив стан фактичний:

Оскаржена Баб'як Парасковія в грудні 1946 року була завербована до нелегальної організації під назвою УПА членом тієї банди під псевдом “Сталь”. Тоді саме вручив їй два залаковані пакети, т.зв. штафети з тайною кореспонденцією банди і велів їй одночасно заховати їх доки не зголоситься член банди і покаже карточку з написом “І – т” і назве її “Оля”. Тільки йому могла віддати кореспонденцію, яку їй довірили. .. Через тиждень до оскарженої зголосився член банди, пс. “Крук”, і нав'язав з нею організаційний контакт. Факт приймання “штафеток” повторився 5 раз. Приносив їх член банди пс. “Сталь”, а забирав командир сотні пс. “Крук”. Від січня 1947 року поштовою скринькою було помешкання Бурого Івана пс. “Грабчук”. Оскаржена була заарештована 14 травня 1947 року відділом ВП....

Оскаржена під час судової розправи вини своєї не визнала, стверджуючи, що під час слідства показання давала під впливом страху. Одночасно визнала, що слідчі фізичних методів не застосовували...

При визначенні міри покарання суд взяв до уваги, як обтяжуючі обставини, довготривалу співпрацю з бандами УПА, не виявлення найменшого покаяння під час судової розправи, а також надзвичайно ухильні тлумачення. Необхідно відмітити високий ступінь інтелігентності оскарженої. Суд зі свого боку не бачить в діях оскарженої жодних пом'якшуючих мотивів. Вреїті оскаржена, якщо почувается невинною, в останньому слові повинна була просити о зняття звинувачення, чого однак не вчинила, тобто явно просила о винесення їй покарання. У такому стані справи належало вирішити згідно з вироком.

Головуючий (-) Кєлтїка пор.

Засїдателї (-) Гузїнда кпр.

(-) Розборскї кпр.

Узгоджено: Шварц Збїгнєв

CAW, WSGO “W”, 3253/3/54, к. 36 – 37.

Вирок смерті виконаний 9 червня 1947 року у Ряшеві.

Приклад 2. (Літопис УПА, том 22, с. 54)

В и р о к

в імені Жечипосполітої Польської

Дня 16 травня 1947 р.

Військовий Суд Районовий у Кракові на виїзній сесії в Сяноці в будинку Окружного Суду на вул. Костюшкі N 5 у складі:

пор. Келтика Людвік – головуючий

плют. Кліх Станіслав

кпр. Стах Станіслав – засідателі

при участі серж. підх. Лоедзя Єжи як секретаря, в присутності обвинувача кпт. Праузе Яна з Військ. Прок. ГО “Вісла” і захисника від уряду Клоса Казімежа, розглянув відкриту справу в надзвичайному режимі дня 16 травня 1947 року

гр. М і н ь к о Р о з а л і ї д. Йосифа і Анни Андрусечко, нар. 29.XI.1924 р. в Станькові, пов. Лісько, там проживаючої, українки, селянки, освіта 4 кл. початкової школи, при війську не служила, не одруженої, без майна, не судженої, оскарженої у вчиненні злочину згідно зі ст. 85 ККВП

в и з н а в:

Оскаржена М і н ь к о Р о з а л і я д. Йосифа

є в и н н а:

в тому, що від серпня 1945 р. до 27.IV. 1947 р. в Станьковій намагалася відірвати південно-східну частину терену Польської Держави, будучи членом банди УПА під псевдонімом “Малина”, виконуючи функції зв’язкової, тобто в злочині згідно зі ст. 85 ККВП, і за те

з а с у д и т и ї ї

згідно зі ст. 85 ККВП на кару смерті. Згідно зі ст. 46 §1 ККВП позбавити громадянських прав назавжди. Згідно зі ст. 48 §1 ККВП конфіскувати все майно на користь держави.

О б г р у н т у в а н н я

Під час судової розправи встановлено, що оскаржена Мінько Розалія добровільно дала згоду бути членом банди УПА в серпні 1945 р. За дорученням члена банди, псевдо “Скакун”, виконувала функції зв’язкової між селами Станькова, Завадка і Пашова під псевдонімом “Малина”... Від травня 1946 року збирала зілля, з яких виготовляла ліки для хворих і ранених членів УПА. Під час слідства оскаржена призналася до закинутих їй вчинків.

При визначенні міри покарання суд взяв до уваги, як обтяжливі обставини, ненависть, яку проявляла оскаржена до польського народу і держави а також активну діяльність в банді УПА, не знаходячи жодних пом’якшуючих обставин. У такому стані справи належало вирішити згідно з вироком.

Головуючий: (-) Келтика пор Засідателі (-) Кліх плют.

(-) Стахор кпр.

Даний вирок став правомочним 20 травня 1947 р. – д-р Малиновскі майор

CAW, WSGO “W”, 3253/3/54, k. 10

Вирок смерті виконано 22 травня 1947 р. в Сяноці. Закопані у спільній ямі в лісі коло села Лішня недалеко від Сянока. Досі місцеві органи влади не дозволяють поставити там будь-який пам’ятник, або перезахоронити. (Перезахоронені 7 липня 2000 року в Пикуличах коло Перемишля).

Приклад 3. (“Літопис УПА”, том 22, док. 39, стор. 127)

В и р о к

в імені Жечипосполітей Польскєй

Дня 11 червня 1947 р.

Військовий Суд ГО “Вісла” на розправі у Ряшеві на вул. Орліч–Дрешера 11 у складі:

пор. Кєлтика Людвік – головуючий

кпр. Гузинда Тадеуш

кпр. Розборський Генрик – засідателі

при участі ст. Серж. Яцожинського Павла як секретаря, у присутності громадського обвинувача кпт. Праусе Яна з Військової Прокуратури ГО “Вісла” і захисника від уряду хор. Хмєлярського Збігнева, ознайомився з відкритою справою у надзвичайному режимі дня 11.06.1947 р. ...

гр. Г о р а к Г а л и н и , д. Миколи і Ганни Скіба, нар. 31. 01. 1925 р. в Затварниці, пов. Лісько, там замешкалої, українки, без фаху, освіта 4 кл. початкової школи, не заміжньої, ...оскарженої у здійсненні злочину згідно зі ст. 85 ККВП

в и з н а в:

оск–на Г о р а к Г а л и н а д. Миколи

є в и н н а

в тому, що від травня 1946 р. до 15 травня 1947 р. була членом тайної нелегальної організації п.н. Українська Повстанська Армія, намагаючись відірвати від Польської держави південно–східню частину її території, виконуючи функції господаріні в куці “Лана” під пс. “Катя”, т. зн. у злочині згідно зі ст. 85 ККВП і за це

з а с у д и т и ї ї

згідно зі ст. 85 ККВП на кару смерті...

Головуючий: (–) Келтика пор.

Засідателі (–) Гузинда кпр.

(–) Розборський кпр.

Вирок виконано 13 червня 1947 р. у Ряшеві. САВ, WSGO “W”, 3253/3/54, к. 99 – 100.

Приклад 4. (Микола Сивіцький – “Історія конфліктів польсько-українських”, том 3. Варшава 1994, Документ 57, с. 277)

Військо Польське

Військовий Суд Районовий

у Ряшеві

Знак акт – Sr. 405/48

В и р о к

в імені Жечипосполітої Польської

Ряшів, дня 20 травня 1948 р.

Військовий Суд Районовий у Ряшеві в складі:

Головуючий: - пор. Панас Зигмунт

Засідателі - кпр. Зелінський Міхал

- кпр. Нота Казімеж

при відсутності військового прокурора і в присутності захисника від уряду адв. д-ра Вайнберга Емануїла, а також при участі протоколянта секр. Стшемпка Марії розглянувши справу гр. Тесля Марії, д. Степана і Анастасії з дому Яким, нар. 11 грудня 1927 р. в Ляцьку, пов. Доброміль, української національності, польської громадянки, не одруженої, освіта 7 класів загальноосвітньої школи і 2 класи торговельної школи, без заняття, без майна, постійно проживаючої в Маковій, пов.

Перемишль, без нагород, судом не караної, безпартійної, оскарженої згідно зі ст. 85 ККВП

На підставі сукупності обставин, виявлених в перебігу судової розправи, а також керуючись положеннями ст. 3, 240, 245 –247 ККВП,

С у д в и з н а в:

Гр. Т е с л я М а р і я д. Стефана є винна в тому, що в часі від грудня 1946 р. до 18 листопада 1947 р. на терені Перемишльського пов. Ряшівського воєв. була членом нелегальної організації ОУН ..., яка мала на меті відірвання частини терену, а іменно південно-східних земель від польської держави, і в цій організації виконувала функції друкарки технічного звена при надрайоні “Холодний Яр”, вживаючи псевдонім “Мотря”, тобто в злочині, передбаченому ст.85 ККВП

і за те з а с у д и в

гр. Тесля Марію д. Стефана на підставі ст. 85 ККВП на 12 (дванадцять) років тюрми, а згідно зі ст. 46 -.1в і ст.48 – 1к на позбавлення громадянських прав на 3(три роки) з конфіскацією всього майна...Зараховує до винесеного покарання позбавленням волі термін тимчасового утримання під арештом від 18 листопада 1947 р. і від цієї дати належить рахувати початок відбування покарання.

О б г р у н т у в а н н я

...Засуджена під керівництвом “Руслана” переписувала на друкарській машинці всякі нелегальні листи, а також накази чи доклади “Руслана”, які пізніше розносили в терен зв’язкові. Друкаркою була до квітня 1947 року. Пізніше вже не друкувала на машинці, тільки була зайнята приготуванням їжі для членів банди.

Коли в листопаді 1947 року прибули зв'язкові з теренів СРСР для перепровадження “Руслана” разом з його бандою і засудженою на терени СРСР, “Руслан” доручив засудженій податися до Перемишля, щоб сконтактуватися з його дружиною, з якою хотів попрощатись. Для цього забезпечив засуджену фальшивим особовим посвідченням на прізвище Шиманська Францішка і дав їй відповідне доручення, вказуючи місце і час, де хотів побачитись зі своєю дружиною.

Тоді засуджена пішла на вказану адресу до Перемишля, де попала на засідку, створену працівниками УБ і була заарештована 18 листопада 1947 року.

Приведені дані підтверджені на підставі зізнань засудженої і долучених до актів речових доказів. Захистові засудженої про те, що не була дійсним членом організації ОУН, а тільки допомагала їй, Суд не повірив, тому що з самого характеру роботи, яку виконувала, перебуваючи в банді, коли через її руки, як друкарки, переходили всякі таємні накази і штафети, ясно видно, що мусила сама бути членом банди, якщо їй довіряли таку таємну кореспонденцію. Врешті сам факт перебування засудженої так довгий час у бункері, а пізніше в лісі з іншими членами банди заперечує її захистові.

При визначенні міри покарання Суд врахував дуже щире і без крутійств визнання засудженою доведеного їй злочину, її дуже молоді літа і брак життєвого досвіду, що безсумнівно схилило її до злочинної діяльності; враховуючи це, Суд визначив їй за доведений злочин відносно лагідне – в порівнянні з провиною – покарання.

Головуючий: – пор. Панас Зигмунт

Засідателі: – кпр. Зелінський Міхал

– кпр. Нога Казімеж

Узгоджено: Керівник секр. ВСР у Ряшеві (Гаусман Юзеф, кпт.)

Коментар до вироків

Розалію Минько засудили на кару смерті за “...ненависть, яку проявляла до польського народу і держави...”

Параскевію Баб’як – за “...високий ступінь інтелігентності...” і “...в останньому слові повинна була просити о зняття звинувачення, чого однак не вчинила...”

Горак Галина намагалась відірвати південно–східні території від Польщі.

Марію Тесля не розстріляли. Суддя Панас Зигмунт напевно передбачив, що її дитяче обличчя переслідувало би його до самої смерті. Келтика напевно не завагався би. Зате майже після чотирьох років перебування у польських тюрмах тяжкого режиму “Мотрю” 12 липня 1951 року передали в руки НКВД. У Києві під час слідства на вул. Короленка, 33 їй не було доведено жодного злочину проти Радянського Союзу, за який згідно з Кримінальним Кодексом УРСР чи СРСР її можна було судити. Тому “трійка ОСО” (“особое совещание”, а по-українськи “особлива нарада”) при МДБ (Мін-во держ. безпеки) СРСР винесла вирок: 12 років таборів і 5 років позбавлення громадянських прав. Відбуті чотири роки в польських тюрмах не зараховувались. Відвезли на Воркуту.

Після Норильського повстання в 1953 році суди переглядали справи насамперед засуджених трійками ОСО і, як правило, звільняли з повною реабілітацією. “Мотрі” це не стосувалось, хоч упродовж кількох років зверталась до різних інстанцій, а звідти приходила або відмова, або зовсім не відповідали.

Вийшла на волю останньою серед дівчат з Закерзоння 20 квітня 1958 року з “вовчим” паспортом без права проживати в Західній Україні – з тавром небезпечної “української буржуазної націоналістки”. Реабілітована щойно 14 листопада 1994 року – 12 днів після смерті чоловіка Мирослава Павлика в

Сокільниках коло Львова і більше трьох років після проголошення України суверенною державою.

Список скорочень до вироків

САW – Центральний військовий архів

GO – Група операційна

ККВП – Кримінальний кодекс Війська Польського

“W” – код акції “Вісла”

WSGO – Військовий Суд Групи Операційної

гр. – громадянин (ка)

д. – дочка

кпр. – капрал

плют. – плютоновий

пор. – поручник

ст. – стаття

пс. – псевдонім

ген. – генерал

ВСР – Військовий суд районний

Відправлені до Верховного суду України копії документів з польських державних архівів про події на українських землях під Польщею (Закерзонні) в сорокових роках, при перегляді справи не були враховані.

На моє прохання поцікавитись у ще живого слідчого Олександра Лимарченка, який в чині генерала з персональною пенсією живе у Києві, як насправді проходило слідство і звідки взялися мої “злочини”, у Верховному суді теж не зреагували.

ВИСНОВКИ

Друга декада квітня 1945 року була, мабуть, вершиною жорстокого дикого і безглузлого терору польських банд проти безборонного українського населення Закерзоння на його справіку рідній землі. Трагедія полягала в тому, що з цих земель переважна більшість мужчин від 18 до 50 років була насильно забрана до Советської армії (деякі пішли добровільно) і гинули масово у штрафних батальйонах, визволяючи Польщу від фашистської Німеччини. Важко повірити, але уряд Радянської України знав, що тут відбувається, і не тільки не став на захист безборонних, а навіть підтримував геноцид свого народу, як справжня слухняна маріонетка більшовицької Москви. Майже сімсот тисяч українців під Польщею були приречені на винищення.

Ті квітневі дні можна вважати визначальними для подальшого розвитку подій.

21 квітня сформований після кількомісячної перерви курінь УПА знищив найактивніше польське бандитське гніздо Борівницю, і напади на українські села припинилися відразу від Ярослав до Карпат.

Мене тоді здивували впевнені далекоглядні слова Орлана – заступника крайового провідника: “Ми не розуміємо поляків. Війна наближається до кінця і доля у нас спільна. Польсько-українській безглуздій різні треба покласти край. Хтось повинен поступитися першим. Почнемо ми”. Тактика виправдала себе, і кілька сотень УПА стали на якийсь час гарантом миру і злагоди між двома народами на тих теренах. Якби не спалення Борівниці – ще не одна тисяча українців загинула би. Але того не могла нам простити більшевицька імперія.

Скільки пам’ятаю, ще від 1942 року ініціатива про мирне співіснування завжди виходила від нас. Поляки ще самі

перебували під окупацією – чи німецькою, чи большевицькою, а імперські амбіції про панування, навіть про право на грубе хамське знущання над українцями, не давало їм спати. Згадаймо хоч би польські антиукраїнські боївки в німецьких концтаборах, співпрацю з НКВД “стрибків” із поляків відразу після переходу фронту на захід через Волинь та Галичину в 1944 році. Навіть у більшовицькому Гулагу дотримувались такої тактики.

Після смерті Сверчевського ненависть до українців серед польського населення перейшла всі межі. Сверчевський став національним героєм майже як Костюшко, йому ставили пам'ятники, перейменовували вулиці, площі, школи тощо, а минуло кілька десятиліть – і все це полетіло шкереберть: Сверчевський виявився ворогом польського народу, але ненависть до українців, посіяна брехливою пропагандою упродовж кількох поколінь, залишилась. Зробили свою чорну справу такі “твори”, як Артура Бати, який “на власні очі” бачив, як “бандити з УПА” кидали у вогонь малих дітей у ... Павлокомі, польської письменниці Жулкевської про подібні сцени в українській Терці – теж від тих самих “банд УПА”. Були вже навіть спроби довести, що Сверчевський загинув від рук польських патріотів.

Описані події на Закерзонні не можна навіть назвати національно-визвольною боротьбою, а тільки захистом безборонних від фізичного знищення. Усе це відбувалось у центрі Європи два роки після закінчення війни і рік після Нюрнберзького процесу, на якому тема геноциду і злочинів проти людства були домінуючі. Нам ніхто не допомагав ні зброєю, ні навіть медикаментами. Ми були ізольовані більшовицькою системою від цивілізованого світу і приречені на смерть у нерівній боротьбі. Наших учасників тих подій польські суди засуджували на кару смерті, а більшовицькі в Україні – на 25 років концтаборів без права повернення в Україну.

Польські шовіністичні псевдоісторики типу Едварда Пруса виправдовують ті акції помстою за Волинь у 1943 році, але причому тут діти і жінки з околиць Перемишля та Лемківщини, які навіть не знали, що робилося на Волині? За що ж тоді мстили поляки українцям під час пацифікацій у тридцяті роки, за що нищили українські церкви, будинки “Просвіти”, приватні бібліотеки тощо? За що мстилися польські боївки, коли 11-го грудня 1938 року під час акції під кодовою назвою “Лом” на Закарпатті розстріляли двадцять трьох молодих українців (Див. “Акція ‘Łom’ – Paweł Samuś i Kazimierz Badziak, 1973 р., стор. 263)? Антиукраїнські групи нараховували тоді 722 вишколених фахівців. А артилерійський обстріл наосліп українських сіл втікаючою через Галичину до Румунії польською армією після 10 вересня 1939 року? Співпраця з німцями і більшовицькими партизанами на Волині від початку 1942 року проти українців – це теж помста, чи причина подій 1943-го?

Чому не було антипольських акцій ні на Волині, ні в Галичині відразу після розвалу Польщі в 1939 році, або коли почалась німецько-більшовицька війна у червні 1941-го? Треба було чекати два роки, за які польські фольксдойчі на службі в німців та “пляцуфки” на Волині співпрацею з німецькими каральними загонами і більшовицькими партизанами так дошкулили українському населенню, що змусили його взятися за зброю спочатку стихійно, а пізніше організовано під керівництвом ОУН.

Оглядаючись назад більше ніж через півстоліття, можна порівнювати нашу боротьбу з визвольними рухами інших народів. Чого в нас не було? Не було кадрів з вищою фаховою освітою (військовики, розвідка, закордонні представництва тощо). Не було ні матеріальної, ні моральної допомоги з боку міжнародних сил, для яких наш ворог був би і їхнім ворогом (магометанський світ для Ічкерії, Албанія для Косово). Захід тоді ще вважав більшовиків та їхніх маріонеток у Східній Європі своїми союзниками і знаходився під впливом масової

брехливої антиукраїнської пропаганди, яку ми не мали змоги спростувати.

Що було в нас, що дозволило так довго протриматись і досягти чималих успіхів у боротьбі? Була висока національна свідомість та громадянська дисципліна всього населення і віддані справі керівні кадри ОУН, такі як Ярослав Старух (“Стяг”), Василь Галаса (“Орлан”, “Назар”), Мирослав Гук (“Тригор”), Іван Мандрик (“Летун”), Мартин Мізерний (“Рен”), Володимир Щигельський (“Бурлака”), Степан Стебельський (“Хрін”). Назвав тільки частину з тих, з якими зустрічався особисто, і які діяли на Закерзонні.

У міжвоєнний період Організація Українських Націоналістів (ОУН) виховала покоління молодих українських патріотів, які очолили боротьбу за незалежну Україну. Більшовицька Імперія зла за весь час свого існування небезпідставно вважала ОУН і наш національно-визвольний рух своїм найнебезпечнішим внутрішнім ворогом.

Тепер наша задача полягає в тому, щоб звільнити пережиту епоху від брехні, залишити тільки правду для добра українського та польського народів, приречених історією надалі залишатися сусідами.

СЛОВНИК

Батяр – міський вуличний хуліган

Боївка СБ – група бійців при Службі Безпеки в підпіллі чисельністю до десяти або більше осіб

Вертухай – солдат на сторожовій вежі в’язниці або концтабору (можливо, від слова “вертітися”, крутитися на одному місці)

Вивіз – узвіз – заглиблена дорога з берегами

Вічко – зашкленений круглий отвір у кормушці діаметром до 5 см, через який коридорні наглядачі підглядали за в'язнями у камері. Від коридору вічко закривалось (див. “кормушка”)

Воронок – спеціальна автомашина з ізольованими клітками на одну особу, в якій перевозили в'язнів у Радянському Союзі – ззовні подібна на машину, якою возять хліб

Гущавник – чагарник

Дернак – дерен, дернина

Дідня – вдосвіта (до дня, перед настанням дня)

Зорець, зірці (від слова “зорити”) – стрілець УПА на чатах, який зі зручного місця спостерігав (зорив) за певним об'єктом

Кормушка – дверцята розм. 25х25 см у дверях в'язничних камер, через які передавали їжу

Мишаньки – кримінальні злочинці у в'язницях та концтаборах Союзу переважно неповнолітні

Надрайон – підпільна адміністративна територіальна одиниця, яка складалась із кількох районів (див. “район”)

Оранина – зорана рілля

Прилісок – виступаючий край лісу

Присілок – хутір, відокремлена частина села

Псевдо – псевдонім

Район – підпільна адміністративна територіальна одиниця, яка складалась із кільканадцяти або більше населених пунктів

Розводящий – в'язничний обслуговуючий персонал, який розводив в'язнів з камер на допити (у Москві на Луб'янці їх називали ще вертухаями)

Сексот (з рос. “секретний сотрудник”) – донощик, стукач, який таємно співпрацював з каральними органами

Стежа – патруль (звідси слово “стежити”)

Стійка – варта, пост

Стіковий – вартовий, постовий

Столипінський вагон – вагон для перевезення в'язнів у Радянському Союзі. Купе не мали вікон, а двері до купе засклені й заграбовані. Назва походить від прізвища царського прем'єр-міністра Столипін на початку ХХ-го ст., за якого вперше появились ці вагони

Студня (галицьке) – колодязь, криниця (зі студеною водою)

Чатина – гілка ялини, смереки (хвойного дерева)

Чатиння – багато гілок разом (аналогічно як камінь – каміння)

Шляхта загорова – штучно створюваний пропольський елемент серед національно. малосвідомого українського населення, якому польська держава у міжвоєнний період надавала, або тільки обіцяла деякі пільги (в отриманні праці, купівлі землі тощо) з розрахунком на спольщення та окатоличення у майбутньому

Шпана – те саме, що “мишаньки”, тільки з більш образливим підтекстом